

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**
XIX — початку XX ст.

Збірник наукових праць

Голова редколегії
член-кор. НАН України О.П. Рєєнт

Засновано в 2000 р.

ВИПУСК 22

КИЇВ 2013

Пропоноване видання є двадцять другим випуском наукових студій відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Воно продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів Інституту, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів України.

У збірнику висвітлено широке коло політичних, соціально-економічних, релігійно-знавчих та біографічних питань з історії українських земель XIX — початку XX ст. Також представлені розвідки з методології, історіографії, джерелознавства та студії на воєнну тематику.

The offered edition is the twenty-second issue of scientific studios of department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item to the Institute of History of Ukraine NAS Ukraine. Edition continues tradition of publication of the results of scientifically research activity of employees, graduate students and bread-winners of the Institute, workers of researches the leading domestic scientific establishments and teachers of higher educational establishments of Ukraine.

The collection covers a wide range of political, socio-economic, religion and background on the history of the Ukrainian lands of the nineteenth early twentieth century. There are articles devoted to the methodology, historiography, sources and military studies.

Засновник і видавець: Інститут історії України НАН України

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 11 від 19 грудня 2013 р.)

Редакційна колегія: *О.П. Реснит*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАН України, *В.В. Шевченко*, к.і.н., старший науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАН України

Члени редколегії: *В.Й. Борисенко*, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *О.В. Добржанський*, д.і.н., професор, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, *Г.Д. Казьмирчук*, д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, *І.А. Коляда*, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, *В.П. Коцура*, д.і.н., професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет, *С.В. Любічанковський*, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Поволзький філіал ІРІ РАН, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України, *Л.Ф. Циганенко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *В.С. Шандра*, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *Н.А. Шип*, д.і.н., професор, Українська академія зовнішньої торгівлі

Рецензенти: д.і.н., професор *С.В. Корновенко*, д.і.н., професор *В.М. Лазуренко*, д.і.н., професор *В.В. Соловійова*

Постановою президії ВАК України від 26.05.2010 р. № 1-05/4 видання включено до переліку наукових фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 6)

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяються лише з дозволу автора та редакційної колегії. Редакційна колегія не несе відповідальності за змістові помилки, допущені авторами

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел. (044) 279-19-02, E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua

Address of the Editorial Board and Publisher: 4 Mykhailo Hrushevskiyi str., Kyiv, 01001,
Ukraine, tel. (044) 279-19-02, E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua

Розділ I

СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 342.9+343.1:(470+571)

В.С. Шандра
(м. Київ)

АДМІНІСТРАТИВНА ТА СУДОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЧИНОВНИКА В ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (до постановки наукової проблеми)

Аналізується зміст законодавчих актів Російської імперії, згідно з якими верховна влада вносила обов'язки чиновників, їх адміністративну та судову відповідальність за вчинені злочини і проступки. Поставлено наукову проблему, чи держава з набуттям їх чинності досягла бажаного й чи отримала дійсно відповідального і сумлінного державного службовця?

Ключові слова: адміністративна відповідальність, судове переслідування, чиновник, Російська імперія.

Наукова проблема відповідальності чиновника в Російській імперії, як адміністративна так і судова, не належить до тих, над якою багато працювали дослідники. У самій постановці питання простежується її складність, котра полягає і в з'ясуванні історії інституцій судової влади, яка, обслуговуючи потреби держави, досить тривалий час була підконтрольна адміністрації, і в можливості карати чиновників, з якими верховна влада імперії небезпідставно пов'язувала свою стабільність, значимість та авторитет у суспільстві. І все ж, у цій царині було напрацьовано немало законодавчих актів, на аналізі яких варто зупинитися докладніше. Така мотивація ґрунтується на тому, що чиновницький корпус відігравав помітну роль як у житті місцевих спільнот, так і становленні самої держави, ефективність управління якої дослідник завжди ставить під сумнів. Як правило, найчастіше йдеться про Петровські реформи початку XVIII ст., роль яких з наближенням до нашого часу то втрачалась, то набувала нової актуальності. Тут же йдеться про те, аби з'ясувати, в який спосіб держава формувала чиновницький апарат, аби він був здатний підхопити задуми верховної влади та втілити їх у життя й для цього взято два основні законодавчі акти 1845 і 1864 рр.

Якщо почати з епохи Катерини II, то вона змушена була впритул підійти до питання про посадові злочини через резонанс кількох великих справ про зловживання чиновників центральних установ, зокрема Головної соляної контори, адже ті через махінації із сіллю позбавили державний бюджет 10% доходу¹. І все ж вона, хоча й намагалася, але не створила окремого законодавства про обмеження чи переслідування зловживань чиновників. Вона більше уваги приділяла злочинам іншого плану, зокрема, таким, як образа її величності, чи самодержавної влади взагалі. Хоча у проекті складених нею законів передбачалася низка заходів, спрямованих на дотримання правосуддя як такого, покарання за зловживання владою, зменшення упущень на службі, детально йшлося, зокрема про покарання за фальшування грошей або цінних паперів. Її проект карного кодексу не містив критеріїв класифікації проступків, як і покарань, які мали б випливати з природи злочину².

У створюваній Катериною II строгій мережі губернських установ згідно з «Учреждениями для управлений губерний Всероссийской империи» практично не йшлося про відповідальність чиновницького корпусу, чисельність якого хоча й значно зросла, але серед них було мало підготовлених до бюрократичного управління кадрів³. Основна увага зверталась на окреслення повноважень та обов'язків, що їх мали виконувати чиновники, обіймаючи ті, чи ті посади. В «Уставе благочиния или полицейском»⁴ імператриці вдалося через правила «добронравия» поєднати моральні настанови із законодавчими вимогами, які вона блискуче втілила в такі сентенції, як «не чини ближньому чого сам терпеть не хочешь», або «с пути сошедшему указывай путь» та ін.⁵

У нетривалий період Павла I, хоча й здійснювалися чисельні сенаторські ревізії губернських установ та виявлялися зловживання у сфері привласнення державних статків, проте до відповідальності і до судового покарання чиновників справа доходила не часто. Брак цілісного нагляду за діяльністю адміністрації набував важливого значення в наступному етапі розвитку російської державності, коли постало питання запровадження галузевого управління. При Олександрі I спроби укласти законодавчі акти, які б унормувували діяльність чиновників у певних межах, не були завершені, проте були вжиті серйозні кроки у практичній площині. Імператор сподівався, що після оголошення амністії усім, хто постраждав від жорстокого переслідування Павла I, судові покарання будуть здійснюватися лише по закону. Починаючи з 1821 р., Сенат почав розглядати вироки карних палат про злочини чиновників, що їх виявили сенатори під час ревізій присутствених місць⁶.

При Миколі I суттєво продовжилась діяльність у тому напрямку, що його запропонувала ще Катерина II, і врешті, імперія отримала 1845 р. повноцінний кодекс «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных». Тексти його статей склалися на основі тодішньої адміністративно-судової практики й узагальнено відображали дійсність у певній системі координат. З одного боку, вони відштовхувалися від існуючих реалій, а з іншого — виписували ті вимоги, за якими держава отримувала б бажане: стабільність і порядок. Посадові особи повинні були сприйматися на місцях як представники верховної влади і вже тому не мали права чинити незаконні дії.

І те й інше надає кодексу значення важливого історичного джерела, яке не стільки унормувало державну службу, як відштовхувалося від повсякденної практики, коли фіксувалося те, що практично вже було нормою, що її верховна влада прагнула позбутися. Його цінність обумовлюється ще й тим, що основні положення цього кодексу, удосконалені та підправлені, стали основою нових судових статутів, карних уложень та нормативних актів 1864, 1885 та 1903 рр. Останні внаслідок прийняття Основних законів 1906 р. були доопрацьовані відповідно до конституційних вимог і були чинними до 1917 р.

Тож в «Уложенні...» 1845 р. вперше посадові проступки відокремлювалися від інших правопорушень і для них запроваджувалися спеціальні покарання, зібрані у п'ятому розділі «О преступлении и проступках на службе государственной и общественной»⁷. Всього їх було названо дев'ять — звільнення зі служби, усунення з посади, не зарахування до вислуги певного часу перебування на службі, відрахування із жалування, переміщення на нижчі посади, догани і зауваження (суворі, з внесенням і без внесення запису до послужного списку). Кожне з них суттєво доповнювалося детальним роз'ясненням. Так, коли йшлося про звільнення від служби, то уточнювалося, що це позбавляло права на її продовження та забороняло брати участь у виборах, якщо йшлося про виборну станову службу. Або ж уточнювалося, що усунення з посади позбавляло права вступу на службу впродовж трьох років поспіль.

У цьому документі порушення на державній службі поділялися на злочини і проступки, а тому вони всі практично були названі, й для кожного визначено види та міри покарання. Найжорстокішого — позбавлення станових прав і заслання на каторжні роботи від 10 до 12 років — заслугували ті, хто не виконав височайших указів. Права на службу й обіймання посад не дозволялося тим, хто не реалізував указів Сенату, а за не втілення розпоряджень інших установ — отримували суворі догани або ж з їх окладів вираховувалося жалування від трьох місяців до одного року.

Цілий розділ присвячувався такій складній проблемі, як перевищення влади і посадова бездіяльність. Перше трактувалося як необґрунтоване розширення прав, які не належать посадовцю, і який вийшов за межі власної компетентності. На здійснення вчинку такої кваліфікації чиновник повинен був отримати дозвіл від начальства. Бездіяльність пояснювалась не припиненням зловживань або безпорядків, хоча таке входило до чиновницьких повноважень і передбачалося законом. Цікаво, що перевищення влади каралося жорстокіше від бездіяльності і чиновнику погрожували вищою мірою покарання чи засланням до двох років. Якщо ж обставини дозволяли, зокрема, коли наслідки були незагрозливими, а посада незначною, то покарання могло зменшуватися до різного виду зауважень.

Окремо йшлося про протизаконні вчинки посадових осіб, які використовували своє службове становище, щоб скористатися тим майном, яке вони покликані були зберігати й використовувати в загальнодержавних інтересах. За присвоєння або розтрату закон вимагав позбавлення усіх станових прав, заслання до Сибіру на поселення, а якщо службовець належав до непривілейованого стану, то його карали плітками, кількість ударів якими встановлював суд.

Жорстоко каралися і ті, хто дозволяв собі підробку височайших указів, видачу неправдивих документів, в тому числі й подорожніх свідоцтв.

Долання хабарництва в чиновницькому середовищі мали б сприяти кілька статей, в яких ішлося про тих, хто отримував подарунки як грошима, так і речами. Порушенням вважалося і дістання подарунків, якщо ті призначалися дружині, дітям, чи родичам чиновника. Хабарники сплачували штраф, розмір якого перевищував отримане удвічі і позбавлялися посади.

Якщо ж за хабар чиновник порушить важливі закони, то покарання суттєво збільшувалося. Можна було лишитися життя, втратити особисті і станові права й наразитися на заслання до Томської чи Тобольської губернії від одного до трьох років. А якщо службовець належав до непривілейованого стану, то його чекали різки і шестирічні арештантські роти. Ще більш жорстоко каралося здирство, пов'язане з вимаганням коштів за надані послуги, або збирання грошей з людей на пригощання чиновників.

Цю статтю уточнювала незвична своїм форматом примітка, що отримання винагороди за підготовку і переписування проектів прохань, оголошень, «верющих» листів, духовних заповітів, купчих, закладних, дарчих записів та інших документів цього плану, не вважається протиправним.

До категорії порушень відносилися й виконання обов'язків чиновника без присяги на вірність служби, хоча й обумовлювалося, що покарання можна уникнути, довівши, що саме надзвичайна ситуація змусила його до цього. Не дозволялося також самовільно припиняти чи переривати виконання службових обов'язків, а також порушувати заведений порядок вступу на службу та обіймання посад, як і самовільне звільнення від них. Ішлося про те, аби не приймалися ті, хто мав судимість, не мав права на службу за походженням, за віком, а також тих, кого виключили з духовного відомства за непристойну поведінку. Тут же обумовлювалися покарання губернатору, який би взяв до себе на посаду чиновника з особливих доручень родича як по прямій, так і по боковій лінії до четвертого покоління включно. Йому заборонялося заступництво, як в тім і іншим керівникам, а також влаштовувати на службу будь-кого з родичів. Не допускалося і безпідставне звільнення за несуттєві порушення. Детальний перелік того, що відбувалося в дійсності, свідчить на користь твердження, що вимоги і критерії Петрового табеля про ранги брати на службу не лише за походженням, а й за здібностями ще і на середину XIX ст. залишалися актуальними.

Насущною для російської дійсності була спроба чітко врегулювати відносини між начальником і підлеглими. Останнім заборонялося будь-який непослух, грубість, не говорячи вже про нанесення образ у різних формах, в тому числі і рукоприкладство. Окремим параграфом ішлося про необхідність утримуватися від виклику начальника на дуель, за що підлеглий міг отримати таке покарання, як річне заточення до фортеці. Тут же закон встановлював і зворотній зв'язок — начальнику заборонялося змушувати підлеглих займатися не властивими їм обов'язками, не співмірними з їх званнями і посадами, як і затримувати жалування, ображати словами і вчинками та перевищувати покарання за незначні

проступки. В разі значної вини підлеглих він повинен звертатися до суду, який визначить міру їх покарання, а не здійснювати таке самотужки. Якщо ж керівник не буде займатися підопічними, що призведе до занедбання служби, то буде нести відповідальність аж до покарання. У вимогах закону до керівника і підлеглих відчувається спроба запровадити бюрократичну підлеглисть, і у їхніх взаємовідносинах держава чи не вперше зауважувала права останніх.

При різноманітності обов'язків чиновницького корпусу законодавцю важливо було віднайти найбільш загальні, притаманні лише їм риси, аби визначитися, як кваліфікувати негативні її наслідки. Оціночними поняттями стали повільність, недбальство, тяганина, недотримання встановленого порядку при виконанні посадових обов'язків. Покарання визначалося по наростаючій: від меншого до більшого залежно від періодичності і систематичності порушень: зауваження, догана, відрахування із жалування, пониження в посаді, звільнення. Багато було сказано про покарання за розголошення відомостей, зокрема в судах та адміністративних установах та тих документів, які супроводжувалися грифом «таємно».

І все ж, верховній владі утриматися у рамках загальних вимог не вдалося, а тому кожен вид служби отримав цілком окреме потрактування, кожному з яких було присвячено певний підрозділ. У 11-му йшлося про злочини і проступки чиновників, які вели слідство і служили в судах. Найперше, що впадає в очі, це вимога дотримуватися інструкцій і правил, і те, що покарання вказували на ті проступки, які найчастіше траплялися в повсякденній практиці. Серед них — обов'язок вчасно розпочати слідство, як і вчасно допитати підозрюваного, не добиватися признання забороненими засобами, не знущатися над ним, не приховувати докази та ін.

Напевно, не випадково, наступними після судових стали чиновники, котрі служили у межових конторах і канцеляріях, адже саме ця служба була найбільш запитувана у державі, де основним засобом багатства і соціальної стабільності була земля та її ресурси, які і на середину XIX ст. не мали єдиної системи землекористування, а тому потребували державного контролю. Землеміри відповідали за розмежування земель, власниками яких були поміщики, селяни, держава, а тому за неправильне складання межових планів на користь одному за рахунок іншого могли каратися позбавленням станових прав із засланням до Сибіру на поселення. А за розмежування власних земель чи земель дружини і родичів їх позбавляли посади.

Чиновників поліції згідно зі статтями кодексу також можна характеризувати за тими порушеннями, які вони допускали і за які їх могли карати. Серед інших, перелік їхніх проступків чи не найдовший: не затримання злочинця, приховування слідів злочинних діянь, довільне утримання під вартою, не повідомлення начальства про злочини, допущення втеч з-під варти, сприяння втечам з в'язниць, насилля над в'язнями, перевищення покарань від тих, що передбачено судом. І розуміючи, що назвати всі порушення поліцейських чиновників буде важко, законодавець обмовився, що за не названі проступки ті також підлягають переслідуванню і покаранню.

Чиновники, котрі служили по кріпосній частині та нотаріусами, також вчиняли характерні для їхньої роботи проступки: підробляли акти, фальшували записи про продаж маєтків, їх закладення чи розподіл, за що звільнялися з посад із заборонаю займати їх у майбутньому. Теж саме відносилось до нотаріусів і маклерів.

Скарбники і касири та інші службовці, яким ввірялися грошові суми, також потрапили до цього законодавчого акту і невипадково. Вони могли віддавати в тимчасове користування стороннім особам казенні гроші, порушувати терміни їх видачі установам, зберігати в казначействах власні, а також підробляли і не оформляли згідно порядку фінансові документи. За втрачені гербові бланки, квитанції скарбники штрафували в розмірі 30 руб. за кожний документ і терміново звільняли з посади. Суворо каралися і ті, хто не дотримувався встановлених норм щодо записів у шнурових книгах, проте найбільше ті, хто видав незаконні позики. У цьому разі, вони позбавлялися будь-яких прав та вислалися до Сибіру.

Аби чиновники уникали протиправних вчинків, коли їм держава довіряла укладати підряди, поставки та публічно їх продавати в уложенні були чітко визначені покарання за їх проведення під власним іменем та у власних інтересах. За будь-які афери в угодах чиновник мав сплатити штраф великого розміру. Йому заборонялося заздальгідь розголошувати умови підрядів, допускати до торгів небажаних людей. В описі можливих порушень названі практично всі, до яких вдавалися чиновники, аби привласнити державне майно собі, своїй родині, а то й родичам, тому цей параграф виділяється кількістю статей та переліком покарань, коли враховувалися уже здійснені, причому йшлося про перше, друге зловживання, а після третього — чиновника звільняли з посади.

Не важко помітити, що цей закон більше уваги приділяв проступкам і злочинам, ніж покаранням і ще менше — судовому звинуваченню, яке здійснювалося зі згоди керівництва установи, місця служби чиновника.

До питання про посадові правопорушення чиновників та їх зловживання владою звернулися й реформатори судової реформи 1864 р., для яких актуальним було питання модернізації усїєї судової системи шляхом унезалежнення судової влади від адміністративної та запровадження загальної рівності перед законом, що зламувало станові перегородки в Російській імперії. Як виявилось, з часу набуття чинності «Уложения...» корупція та зловживання в чиновницькому середовищі не зникли, що свідчило про неієвість існуючої системи адміністративних і судових покарань. Постало питання про запровадження особливого судочинства про посадові злочини. До них, як і всяких інших, застосовувалися оновлені принципи та ідеї, котрі пронизували всі статті судових статутів 1864 р.

У статуті кримінального судочинства з'явився спеціальний розділ «О судопроизводстве по преступлениям должности»⁸, з виписаним правовим полем, де йшлося про те, як відтепер мала відбуватися служба державних посадовців. Покарання і стягнення суворо поділялися на дві категорії: ті, що накладалися безпосереднім начальством (зауваження, догани) і ті, що схвалювалися керівництвом відомства (відрахування коштів із жалування, пониження і позбавлення посад, семиденний арешт), всі інші — лише через суди.

Першою інстанцією для розгляду посадових злочинів ставав окружний суд, у якому розглядалися справи чиновників 14–9 класу та канцелярських службовців (не табельних чиновників). Тут же з'ясовувалися і злочини виборних посадовців. справи чиновників наступних класів (8–5) розглядалися судовими палатами. Їх юрисдикція поширювалася і на голів та членів земських управ і зібрань, а також на присяжних засідателів. Як відомо, окружні суди обслуговували населення кількох повітів, а судові палати — кількох губерній. Чиновники судових установ також підлягали адміністративним стягненням і судовому переслідуванню. справи присяжних засідателів розглядалися в окружних судах, секретарів та їх помічників — у судовій палаті, засідателів — у цивільному департаменті Сенату.

Справи посадовців 5 і вище класу та голів і членів судових палат, прокурорів та їх заступників розглядалися касаційними департаментами Сенату. Верховному карному суду ставилось завдання з'ясовувати посадові злочини, скоєні високопоставленими сановниками: членами Державної ради, міністрами і головноуправляючими окремими частинами.

На час суду обвинувачений чиновник міг обрати собі захисника. Судова процедура здійснювалася як і всяка інша, допитувалися свідки, які давали показання під присягою прямо в установі, а у судовому розгляді брали участь присяжні засідателі та присяжні повірені. Суд над високопосадовцями здійснювався особливим присутством, спеціально створеним департаментом Сенату, в якому обвинувачення здійснював його обер-прокурор.

Враховувалась попередня служба чиновника та його атестація, яка при позитивних оцінках могла зіграти поблажливу роль при винесенні вироку. Той же ухвалювався на нових, загальних принципах судочинства, що не зайве підкреслювало демократичний принцип рівності усіх перед законом.

Досить багато уваги звернуто на можливість оскарження вироків. Підсудний мав право на апеляцію; якщо справа розглядалась в окружному суді то вона подавалась до судової палати, а за вироками судової палати — до касаційного департаменту Сенату, а його вироків — на загальне зібрання касаційних департаментів Сенату. Касаційні скарги надходили лише в однойменний департамент Сенату. Визначався також і термін оскарження — чотири місяці від оголошення вироку, якщо посадовець перебував в імперії, і рік — якщо за її межами.

У разі оправдання, посадовцю могли зарахувати до стажу дійсної служби час проведений під слідством і судом, а то й виплатити жалування. Якщо ж посадовець отримав покарання — виключення зі служби, позбавлення посади, вирахування із стажу служби, посадове переміщення на нижчу посаду з вирахуванням грошей — то вирок виконувало безпосереднє керівництво чиновника. Йшлося також і про обставини, за якими посадові особи, що вчинили злочин, потрапляють під чинність імператорських маніфестів та коли вони могли ними скористатися. Право звертатися про помилування отримували не лише вони, а й члени їхніх родин.

Наступний розділ цього статуту, а саме четвертий «О судопроизводстве по преступлениях и проступках, относящимся до разных частей административного

управління», на відміну від закону 1845 р., багато уваги приділяв судочинству, пов'язаному із злочинами і проступками, спрямованими проти державних майна і статків.

Підставою для розслідування могли бути скарги приватних осіб, які потерпіли від незаконних чиновницьких вимог, клопотання керівника установи, який мав право провести власне розслідування, скласти про це протокол; від результатів ретельності обстежень злочину та його значимості залежала передача справи до суду. Порушити справу могла й поліція. Про звернення до суду начальник зобов'язаний був попередити прокурора і подати суду своє обґрунтування. Згідно із заведеним порядком попереднє розслідування вів судовий слідчий, який мав право залучити до нього фахівців як цього відомства, так і іншого. На цей час підозрюваного посадовця відстороняли від справ або й звільняли, а то й арештовували з правом скористатися заставою чи поручительством. Оремо йшлося про специфіку попереднього слідства та суду у справах чиновників митниць, лісного відомства, акцизного нагляду та інших галузей державного підпорядкування.

Тож, як переконуємось, законодавство Російської імперії багато уваги приділяло аби чиновники працювали в чітко відрегульованому правовому полі. Кожний, хто перебував на державній службі, знав свої права і обов'язки, межі між злочином і проступком, а також протиправність власних вчинків. Протягом незначного періоду відбувся перехід від переважання адміністративних покарань до судових. Проте, як виявилось, цього було недостатньо, аби чиновник не порушував закон. На його поведінку впливали і інші чинники — недостатнє матеріальне забезпечення, брак контролю, низька правова культура, недовіра до держави, якій він мав служити та багато іншого, що ще потребує спеціального дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. — М., 2007. — С. 473.

² Омельченко О.А. Монархия просвещенного абсолютизма в России: политическая доктрина, государственные реформы: дис. ...д-ра юрид. наук. — М., 2003. — С. 321, 324, 325.

³ Мадариага де Исабель. Россия в эпоху Екатерины Великой. — М., 2002. — С. 470.

⁴ Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — М., 1987. — С. 321–387.

⁵ Там же. — С. 333.

⁶ История Правительствующего Сената за двести лет 1711–1911. — Т. 3: Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов. — СПб., 1911. — С. 396.

⁷ Российское законодательство X–XX веков. — Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. — М., 1988. — С. 264–309.

⁸ Там же. — Т. 8: Судебная реформа. — М., 1991. — С. 224–251.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2013.

**АДМИНИСТРАТИВНАЯ И СУДЕБНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЧИНОВНИКА
В ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
(к постановке научной проблемы)**

В сообщении анализируется содержание законодательных актов Российской империи, согласно которым верховная власть регулировала обязанности чиновников, их административную и судебную ответственность за преступления и проступки. Поставлено как научную проблему, получило ли государство после их введения действительно ответственного и добросовестного государственного служащего?

Ключевые слова: административная ответственность, судебное преследование, чиновник, Российская империя.

**ADMINISTRATIVE AND JUDICIAL RESPONSIBILITY OF THE OFFICIAL
IN THE RUSSIAN EMPIRE'S LEGISLATIVE ACTS**

The report analyzes the content of the legislative acts of the Russian Empire, according to which the supreme power regulated the officials' duties, their administrative and judicial responsibility for crimes and misdemeanors. Scientific problem consists in whether the state had received really responsible and conscientious public servant after introduction of this legislative acts,

Keywords: administrative responsibility, the prosecution, the official, Russian Empire.

*Т.С. Водотика
(м. Київ)*

СОЦІАЛЬНА ЦІНА ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПІДПРИЄМНИЦЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ у другій половині ХІХ ст.

У статті висвітлюються форми і методи підприємницької благодійності в умовах руйнування цінностей традиційного суспільства та формування системи пріоритетів індустріального. Розкрито проблему становлення соціальної відповідальності підприємництва.

Ключові слова: *благодійність, соціальна відповідальність, соціальна ціна, підприємництво, місто, модернізація, цінності.*

Актуальність теми розвідки лежить у площині необхідності розуміння взаємозалежності бізнесу та суспільства, формування усвідомленої соціальної відповідальності у представників сучасного українського бізнесу. Тема благодійності представників підприємництва до 1917 р. значною мірою була поза увагою істориків. Нині ж інтерес до теми повертається, хоча тональність висвітлення її є досить однобокою.

Відтак, метою студії є проаналізувати ступінь усвідомлення соціальної ціни модернізаційних процесів у містах підросійської України підприємцями та розуміння власної соціальної відповідальності.

Як уже згадувалось вище, тема благодійності є традиційним історіографічним сюжетом. Утім, серед праць як російських, так і українських істориків домінує наголос на позитивному значенні благодійності підприємців та наголос на позитивних рисах цього суспільного тренду тих часів. Тема благодійності створює широке поле для дослідницької діяльності. Російський сегмент історіографії теми представлений археографічними виданнями¹, ґрунтовними публікаціями методологічного спрямування², підручниками³. Українська історіографія не менш різноманітна. Так, різними аспектами благодійності та меценатства займались О.М. Донік, А.В. Нарядько, Ф.Я. Ступак, С.Г. Закірова тощо⁴. Є роботи, присвячені окремим благодійникам⁵, узагальнюючі праці з теми⁶, праці, присвячені регіональному чи етнічному вимірам доброчинності⁷. Попри розмаїття інтерпретацій теми, часто благодійність ототожнюється із соціальною відповідальністю, наголошується на внеску підприємців-благодійників у зменшення соціальної ціни модернізаційних процесів була відчутною.

Ще раз відзначимо, що у дослідженнях зазначеної тематики як російських, так і українських істориків, помітною є ідеалізація підприємців, надмірний акцент на благодійництві. Безперечно, не можна недооцінювати внеску підприємницьких кіл у еволюцію соціокультурного простору, зміни освітнього та

інфраструктурного ландшафту міського середовища міст підросійської України. Свідомі й активні підприємці витрачали значні кошти та не шкодували зусиль для вирішення справді гострих і болючих проблем, породжених руйнуванням традиційного суспільства. Але виходячи з риторики більшості названих робіт, вимальовується справді ідеальний підприємець, який турбувався лише про організацію чергової школи чи лікарні, чи бібліотеки. Інший бік благодійності — кошти, зароблені важкою працею не лише самого підприємця, а і його робітників, часто заплямовані кров'ю робітників, яких задешево вербували на заводи, нехтуючи безпекою, — часто не приймаються до уваги. Це приклад історії «від супротивного» — еволюція риторики від демонізації реакціонерів капіталістів до ідеалізації підприємців як носіїв прогресу.

Проте все частіше дослідники наголошують на прагматичних мотивах благодійності. Характерною і показовою є оцінка благодійницької діяльності родини Терещенків О.М. Доніком: «Терещенки були типовими представниками тогочасної соціально-економічної системи..., посилювали економічну могутність Російської імперії, створювали для неї авторитет..., експлуатували трудящих, примножували свої багатства... Таким чином, вони становили міцну, здорову та стабільну економічну силу суспільства»⁸.

Отже, піонери меценатства та благодійності постають у першу чергу як творці себе, власного багатства логічним, а втім, не менш прийнятним шляхом, — нещадною експлуатацією вчорашніх селян. Багатство стало пропуском у вищі кола суспільства, а благодійність — пунктом життєвої програми. Праця робітника створювала прибуток, мізерний відсоток якого підприємець витрачав на благодійність.

Історична еволюція взаємовідносин підприємництва з суспільством вкладається у схему «благодійність — етика служіння — етика відповідальності». Остання оцінюється як найвища форма етичної свідомості підприємця. Саме етика відповідального бізнесу здатна пом'якшити труднощі перехідних етапів та зменшити соціальну ціну модернізації. Благодійність — перший крок на цьому довгому і складному шляху осмислення себе та своєї місії представниками підприємницького прошарку⁹.

Етика служіння й етика відповідальності співвідносні з традиційною та модерністською парадигмами культур. Діяльність підприємця небездоганна з погляду моралі традиційного суспільства. Але вона органічно вбудована у вищий порядок, зберігається відчуття своєї приналежності йому. Відносини підприємця та його партнерів, клієнтів, найманих працівників будуються за патерналістськими принципами, де міжособистісні відносини можуть бути більш важливими за економічну доцільність та зобов'язують до моральності, а релігійність спонукає до милосердя. Для буржуа «старого стилю» зберігають значення релігійні, моральні, соціальні цінності, відчуття спільності долі зі своїми співвітчизниками. У традиційних суспільствах діяльність підприємця піддається контролю та навіть обмеженням. Особисте збагачення передбачає певні зобов'язання, які, власне, стимулюють благодійництво, меценатство тощо. Традиційна картина світу, за якою людина як їхня складова пов'язана із суспільством як

цілим саме етикою служіння та зобов'язаності, передбачає інкорпорованість підприємництва в соціальне та культурне життя, прагнення проявити себе у соціально значимих сферах — релігійне життя, освіта, культура, наука. Таким чином, в основі етики служіння підприємництва суспільству — космоцентрична традиційна парадигма культури в цілому. Підприємець традиційного суспільства ще може поступитись власними діловими інтересами, побоюючись у душі громадського засудження чи «кари Божої». Тому він витрачає значні суми на церкву, благодійність, приймає фінансову участь у певних громадських ініціативах, вкладає кошти у благоустрій міста, наприклад, фінансує культурні й освітні ініціативи. У кінцевому підсумку, підприємець залежний від суспільства. Якість виробів і прибуток залежить від лояльності та чесності найманих працівників, прихильності місцевої влади, навіть інтересів місцевої громади. Тож ухилитися від чергової жертви — великий ризик.

По мірі становлення індустріального суспільства соціальний устрій став розглядатися вже не продовження порядку космічного, а як встановлений людьми порядок, продукт «суспільного договору». Відтак, соціальні статуси та ролі, зобов'язання і закони мають бути оцінені, обговорені й, за необхідності, замінені на більш досконалі. Така парадигма мислення на Заході призвела до заміни етики зобов'язання етикою відповідальності. Остання підкорювала особистість не вічним та беззаперечним цінностям, а ситуативним цілям, інтересам, нормам. Утвердилося уявлення про духовні та моральні цінності як суто інтимну справу. Підприємець діє на свій ризик, приймаючи на себе всю повноту моральної відповідальності за свої вчинки. На першому плані — не особиста моральність, а відповідальність за вчинене. Служіння як етична парадигма зв'язків між особистістю та суспільством стає факультативною, на зміну приходять формальні зв'язки, регульовані етично нейтральними принципами (наприклад, правом). Якщо підприємець традиційного суспільства виробляє і продає ті товари й послуги, які є конче необхідними, то підприємець індустріальної доби багато в чому сам формує попит і сам же його задовольняє. Відносини бізнесу та суспільства розглядаються як контракт, за яким підприємництво виконує певні функції (виробляти товари та послуги, створювати робочі місця).

До середини XIX ст. імперське підприємництво (купецтво) не виходило за межі традиційної станової етики. У цьому контексті й вирішувалось питання про обов'язок перед суспільством та соціальне служіння. По мірі інтенсифікації капіталістичного індустріального розвитку підприємництво претендувало на все більший вплив і включало у сферу своїх ділових інтересів все ширші прошарки населення та соціальні сфери.

Але що більший соціальний резонанс викликала ділова активність, то більшим був опір суспільства. Адже воно залишалось традиційним і сприймало етику служіння як надважливу цінність. Моральний тиск суспільства на купецтво (підприємництво) спонукав його вживати заходів для підвищення свого соціального статусу і престижу. Цей фактор визначив захоплення імперського підприємництва благодійництвом. Це не наслідок особистих філантропічних схильностей, не прояв любові до ближнього, а лише факт ствердження свого

служіння, демонстрація і доказ суспільної користі та значимості приватних капіталів. Сфера служіння була поза сферою професійної діяльності підприємця. Це свідчить про те, що економічні успіхи не сприймалися суспільством як цінність, не вважалися успіхом взагалі. Філантропія та меценатство мали символічний характер, виконуючи роль свого роду повідомлення підприємців суспільству. Його зміст — підприємництво живе із суспільством однаковими настроями, поділяє його тривоги і турботи, готове допомогти й підтримати нужденних, захоплюється тими ж ідеями та має ідентичні цінності¹⁰.

Визначивши загальний тренд, можемо розглянути детальніше мотиви благодійності, які можуть бути найрізноманітнішими.

Значну роль відігравали афективні мотиви, що походили від різних емоційних станів. Частину благодійних акцій можна пояснити слідуванням приписам християнства. Релігійна складова свідомості та бажання потрапити до кращої частини кращого із світів спонукала підприємців виділяти кошти на спорудження храмів та допомогу знедоленим. У переважній більшості, вийшовши з низів, представники буржуазії зберігали традиції та релігійність. Становлення індустріального суспільства ще не надто змінило бажання піклуватися про власну душу шляхом богоугодних справ.

І тим не менш, ціннісні орієнтації підприємництва зазнавали змін. На перший план виходить особистий успіх, потреба в самореалізації, повазі, авторитеті в суспільстві. Відтак, додався мотив домінування та самоствердження. Нова соціальна роль підприємництва вимагала від них таких дій, які б не лише викликали суспільний резонанс, отримували беззаперечне визнання від суспільства, а й відповідали груповим інтересам власне підприємництва. А ці інтереси полягали у прагненні відігравати домінуючу роль у громадському, а згодом і політичному житті суспільства. Комерційний успіх часто підкреслювався розмахом благодійності. Одна з важливих сторін соціалізації особистості — спостереження за поведінкою інших людей. Приклади благодійності одних підприємців були стимулами для інших. Сучасники не раз відмічали, що підприємці ніби конкурували між собою розмахом благодійних акцій.

В ієрархії ціннісних диспозицій до цінностей найвищого рівня відносяться прагнення робити добро, мотив піклування. У сучасній психології мотивації цей тип поведінки прийнято вважати просоціальним. Особливість мотивації цього роду полягає в тому, що вона заснована на усвідомленні суспільного значення своєї діяльності, відчутті обов'язку перед суспільством. І в такій мотивації визначається найвищий сенс благодійності — добровільність, безкорисність, усвідомленість¹¹. Вочевидь, благодійність не усіх підприємців імперської доби досягла цього рівня.

Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини чи з метою реклами. Нерідко участь у добродійній діяльності була формою задоволення пихи й амбіційності ділової людини, а меценатство, колекціонування творів мистецтва мотивувалося бажанням утвердити в очах оточуючих високий стандарт життя, перейняти від придворного

світу атрибути аристократизму¹². Характерним прикладом є спосіб життя родини Харитоненків. У помісті в Наталіївці працювали близько 5 тис. осіб. Господарство було в «зразковому порядку», писав скульптор С.Т. Коненков, який на замовлення Харитоненка місяць працював у Наталіївці: «Життя, як у раю!». І поряд із цим: «Мільйони рублів, зароблені важкою працею гноблених робітників»¹³.

Влада високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних ініціатив, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами (звання, чини, посади, нагороджувалися орденами, членство у штаті Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії та інших об'єднань, які перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців тощо).

Як згадує генерал Олександр Мосолов про прийоми часів Миколи II: «Великая княгиня (Мария Павловна) знала свое «ремесло» в совершенстве. ... Ее Рождественские базары в залах Дворянского собрания затмевали все другие благотворительные затеи. Ей удавалось собирать значительные суммы, привлекая на свои приемы лиц богатых, которые по своему рождению и положению в обществе не имели бы доступа в высшие его слои и охотно открывали свои кошельки, чтобы отблагодарить Марию Павловну за гостеприимство...»¹⁴. Безперечно, увага членів царської родини була найкращим стимулом для підприємця.

Розмах благодійності був покликаний до життя не лише бажаннями та мотивами самих підприємців, а й нагальними проблемами. Про це свідчить і те, що у першій половині XIX ст. благодійників було не так і багато, але протягом другої половини століття, а надто після реформ 1860–1870-х рр., кількість жертводавців збільшилась. Помітним явищем другої половини XIX ст. було створення перших благодійних товариств. Це надало благодійній діяльності більш стабільного та постійного характеру, дозволяло акумулювати більше коштів та зберігати анонімність за потреби¹⁵. Якщо до 1861 р. благодійні товариства були лише у восьми містах імперії, то на рубежі XIX–XX ст. мало яке місто не могло похвалитись наявністю місцевого осередку благодійності. Стало «прийнято» думати про долю ближнього, усвідомлювати відповідальність перед суспільством¹⁶.

Сукупність проблем, породжених модернізацією, зростанням міст і великих підприємств, була очевидною. Урбанізація мала своїм логічним наслідком, зокрема, маргіналізацію частини прийшлого сільського населення. Вчорашній селянин не завжди міг знайти себе у місті. А відтак, він поповнював ряди груп ризику — хворих на туберкульоз та інфекційні хвороби, алкоголіків, злочинців тощо¹⁷.

Характерним прикладом є Катеринослав. Між 1887 р. — роком відкриття Брянського заводу, та 1904 р. населення Катеринослава потроїлося — з 47 до 156 тис. На початок XX ст. статистика нараховувала 40 тис. робітників у місті та приміських заводських районах. Різке збільшення кількості населення при нерозвиненій інфраструктурі серйозно погіршило епідемічну ситуацію. Кате-

ринослав потрапив до переліку міст з найвищим рівнем смертності. Мігранти ставали як поширювачами, так і жертвами епідемічних та венеричних хвороб. Наплив населення підвищив рівень злочинності. У 1898–1906 рр. Катеринославська губернія стала другою за кількістю вбивств (після Санкт-Петербурзької) і першою за згвалтуваннями¹⁸.

Особливо непоблажливою урбанізація виявилася до жінок. Як писав один з кореспондентів місцевої газети у 1912 р.: «Екатеринослав, как город с чрезвычайно развитой торговлей и промышленной жизнью, является для многих тысяч бедняков притягательным центром. Сюда стремятся, в буквальном смысле слова, со всех концов необъятной России... Но разумеется Екатеринослав не в состоянии дать кусок хлеба всем чающим здесь его получить и многие, очень многие остаются не у дел»¹⁹.

Поширювалась ситуативна проституція, що зростала при скороченні робочих місць на заводах. Таємні притони розпусти поповнювалися за рахунок жінок, які приходили до міста у пошуках кращої долі, а зрештою опинялися перед дилемою: «либо помирать с голоду где-нибудь в лачуге, нанятой на Чечелевке за последние гроши, либо махнуть на все рукой и послушаться советов разных факторш и комиссионеров гостиниц»²⁰.

Водночас, була свого роду піонером у проявах соціальної відповідальності. Модерні галузі економіки вимагали значних витрат на безпеку та більш-менш гідне становище робітників. Так, витрати промислових підприємців Катеринославської губернії на медичну допомогу працівникам у 1900 р. у середньому по всіх галузях виробництва становили 35% загальноукраїнських витрат промисловців на ці потреби. На медичне обслуговування одного робітника у середньому катеринославські підприємці витрачали 5,21 руб., що у 1,5 раза більше, ніж аналогічний показник по всій Україні — 3,44 руб. А у металообробній галузі промисловості Катеринославської губернії медичні витрати на одного робітника становили 6,44 руб.²¹

На з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії у 1881 р. було висунуто ідею створення Товариства допомоги робітникам гірничої галузі, яке почало діяти з 1884 р. Деякі підприємці заключали угоди зі страховими компаніями про страхування своїх робітників у разі нещасних випадків, зменшуючи таким чином частину власних соціальних витрат. Так, завод Гартмана у 1898–1899 рр. мав угоду з Товариством «Росія», а у 1902–1903 рр. — зі страховою компанією «Саламандра»²².

Частина підприємницького прошарку розуміла, що від їх зусиль залежить загальний рівень соціального партнерства. Це мало своїм наслідком зміщення вектора благодійництва у бік розвитку освіти, медичного обслуговування, вирішення проблем благоустрою, дешевого житла та харчування, медичної допомоги незахищеним верствам населення, тобто намагалися застосовувати комплексний підхід. Проблеми міських низів потребували не просто разових пожертв, а щоденної різноманітної роботи, залучення не просто бажаних допомогти, а часто професійних адміністраторів та організаторів, створення штату лікарів, учителів, побудови відповідної інфраструктури. Масштаб проб-

лем жителів індустріального міста створював широке поле для благодійної діяльності. Врешті, кожен міг долучитись до доброї та корисної справи. Але виділитись із маси бажаючих купити квіточку на благодійному аукціоні було все важче. Відтак, деякі підприємці намагались мислити глибше та давати якомога більше.

Яскравим прикладом у цьому плані була діяльність родин промисловців та землевласників Терещенків і Харитоненків, які жертвували на потреби суспільства мільйони рублів. Насамперед це стосувалося міст, в яких вони зросли як підприємці, — Глухів та Суми. На початку XX ст. завдяки піклуванню цих добродійців міста перетворилися на впорядковані, забезпечені інфраструктурою міста²³.

На посаді директора підприємства Харитоненко швидко усвідомив нові віяння часу. З кінця 1890-х рр. він повернувся обличчям до питань соціальної опіки робітників. Ще за 5 років до обговорення й ухвалення закону від 1 червня 1903 р. про страхування від нещасних випадків, він запровадив на своїх заводах і в маєтках систему страхування від травматизму для робітників і службовців. Це мало забезпечити засоби для існування тим сім'ям, годувальник яких міг постраждати або загинути внаслідок нещасного випадку на виробництві. Якщо сім'я втрачала єдиного годувальника, то вона отримувала право на одноразову страхову виплату в розмірі близько 2 тис. руб. Окрім медичного забезпечення метою діяльності, що об'єднала всіх підприємців незалежно від їхнього етнічного походження, стало поліпшення професійної освіти. З ініціативи П.І. Харитоненка до статуту «Комерційного зібрання» міста Суми в 1902 р. було включено параграф, який зобов'язував членів сплачувати 5% від загального обігу у фонд для заснування комерційного училища, відкриття якого відбулося в 1913 р.²⁴

Маємо підстави говорити про благодійність як форму інвестицій. Мова йде про усвідомлення прямого зв'язку між освіченістю, соціальною захищеністю робітника та якістю його праці. Важливе значення для збільшення обсягів промислового виробництва має створення стабільного колективу працівників, певна турбота про соціальний настрій у робітничому середовищі. Прагматичний бік благодійництва напряду пов'язувався з промисловою діяльністю. Вона стала ознакою еволюції взаємовідносин між підприємцями та робітниками, притаманна новому капіталістичному порядку. Приходило розуміння того, що успіх справи залежав від можливостей робітників, умов їх життя. При підприємствах створювались лікарні, амбулаторії, денні притулки для дітей робітників, стаціонарні їдальні для персоналу, лазні, робітничі клуби, бібліотеки тощо. Окрема увага приділялась питанням робітничого житла. При високотехнологічних підприємствах з кільказмінною працею постала проблема утримання працівників при виробництві. Спеціально для цього наймалися приміщення, велось приватне спорудження гуртожитків.

Турбота про забезпечення працівників високим рівнем загальних і професійних знань, через ускладнення процесів виробництва та технологічного устаткування, зумовлювало створення купецтвом мережі професійних навчальних

закладів. Це вимагало значних витрат, та все ж підтримка науково-технічних кіл, розвиток закладів освіти, випускники яких ставали провідними спеціалістами на підприємствах, став одним з провідних напрямків підприємницької доброчинності. Кошти, скеровані в сферу освіти, розцінювались підприємцями як найцінніша інвестиція²⁵.

Так, наприкінці 90-х рр. XIX ст. — на початку XX ст. у містах засновуються товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, з допомогою якої буржуазія фінансувала цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких та інших аналогічних об'єднань у багатьох українських містах до 1917 р. функціонувала мережа комерційних училищ та торговельних шкіл. Підтримуючи організаційні заходи наукової інтелігенції, ділові кола сприяли й становленню в той час в Україні вищої спеціальної освіти. Кошти, надані ними, виявилися вирішальним чинником при заснуванні на межі XIX–XX ст. Київського політехнічного, Катеринославського гірничого, Харківського й Київського комерційних інститутів. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами²⁶.

Утім, підприємців цікавила не лише профільна освіта. Вони гостріше за інші верстви населення відчували брак хоча б елементарно грамотних людей. Це спонукало підприємців відкривати не лише спеціалізовані навчальні заклади. Наприклад, школа при заводі Гартмана у Луганську в центрі заводської колонії вирішувала завдання навчати робітників та їх дітей. Навчальний заклад мав водопостачання, каналізацію та парове опалення, і навіть дослідницьку оранжерею²⁷.

Для підприємців-іноземців благодійність мала особливий сенс. З одного боку, це підтримка співвітчизників. Така практика мала місце у середовищі єврейських чи грецьких громад. Так, представники роду Маврогордато провадили багатогранну та різноманітну благодійну діяльність, надзвичайно багато зробили для обездолених одноплемінників²⁸. З іншого боку, благодійні заходи свідчили радше про прагнення «натуралізуватись», а не вирішити реальні проблеми міста.

Одним із значних особистих пожертвувань представником національної меншини у 1900 р. було будівництво Матвієм Маврокордато за власний кошт домової церкви при богадільні Грецького благодійного товариства в Одесі²⁹. При храмі передбачалося влаштування фамільного склепу. Побудувати церкву для поховання власних родичів — приклад такої собі «благодійності в собі та для себе», яка не має нічого спільного із соціальною відповідальністю.

Є й протилежні приклади. Маємо на увазі родину Бродських. Саме у випадку з Бродськими доброчинність виявилася найбільш виграшною стратегією соціальної інтеграції та здобуття соціального визнання. Лише на побудову Київського політехнічного інституту імені імператора Олександра II, який було відкрито в серпні 1898 р., Лазар Бродський надав 100 тис. руб. Міцна позиція Бродського в Києві і за його межами у системі комунікації між центром та

периферією залишалася незаперечною аж до його смерті. Канали та можливості спілкування, твердою основою яких залишався нагромаджений (і майже невичерпний) економічний капітал родини та самого городянина-господарника Лазаря Бродського, мали міський, регіональний та міжрегіонально-національний вимір³⁰.

Ілюстрацією розуміння частиною буржуазії необхідності дбати про громадські інтереси вважаються вже хрестоматійні слова Ізраїля Бродського: «Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати». Але ці слова радше свідчать про розуміння глибини соціальних протиріч і негараздів, а також про самотність підприємців у прагненні вирішити ці проблеми. Водночас, участь у добродійній діяльності підприємців стала престижною моделлю публічної активності. Втім, кількісні зміни ще не спричинили змін якісних.

Чи вдалось благодійності досягти бажаних результатів? Маємо визначити, якими були ці бажані результати. Коли говорити про цілі самих підприємців, то їх, вочевидь, було досягнуто. Коли говорити про конкретні міста та їх проблеми, то діяльність благодійників, безперечно, допомагала вирішувати чи пом'якшувати ті чи інші проблеми. Коли ж говорити про глобально-історичний вимір, то благодійництво було приречене на невдачу. Адже жоден підприємець, скільки б він не дав на лікарню чи школу для дітей робітників, не може вирішити проблему повністю. А надто коли держава практично не докладє зусиль до того, аби усунути першопричину проблеми. Схожа ситуація і з робітничим питанням. Яким би не було гідним ставлення конкретного підприємця до своїх робітників, якщо закон і суспільство не засудять за несправний паровий котел, через який загинули робітники, десяток інших підприємців, — робітники у своїй масі будуть невдоволені. А відтак, революція буде неминучою.

Чисельність тих, хто вкладав власні кошти у добрі справи та соціальний розвиток суспільства поступово збільшувалася, але ця тенденція лише набирала свого розмаху. Підприємці чітко усвідомлювали характер своєї співпраці з найманими робітниками і всіляко заважали активному втручання держави у ці відносини, залишаючи головні позиції за собою. Зокрема, Н.Ф. фон Дітмар робив багато добрих справ для своїх працівників, але до кінця свого життя стверджував, що, наприклад, тривалість робочого дня — приватна справа підприємця та його робітника³¹. І такі приклади були непоодинокими. Підприємець вважав себе господарем робітника, а усі благородні вчинки з цієї точки зору виглядають як поблажливість та добра воля.

Є різниця між соціальною відповідальністю (медичний заклад при заводі), інвестицією, яку хибно вважають благодійністю (кошти на комерційне училище), та власне благодійністю (гроші на притулок для сиріт). Модернізація не протікала лінійно, перед суспільством поставало багато складних проблем, поступ вимагав сплачувати пристойну ціну за прогрес. Не всі виявились готовими до цього. Вимогою часу був соціально відповідальний підприємець, а не лише благодійник. Відтак, добродійність могла лише пом'якшити негативні

наслідки руйнування традиційного суспільства. Вирішити ж проблеми могло лише соціально відповідальне підприємництво у кооперації з державою. Благодійність не відповідала глибині та складності існуючих проблем.

Маємо зазначити і негативний наслідок доброчинної діяльності підприємців. Відповідна діяльність вела до підвищення очікувань з боку зацікавлених груп населення. Завищені очікування вели до розчарувань та наростання недоволення, що з часом вилилось у протестні рухи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Благодетельность и милосердие: Историко-документальное издание. — СПб.: Пики России, 2000. — 248 с.

² Зарубина Н.Н. Этика служения и этика ответственности в культуре русского предпринимательства / Н.Н. Зарубина // Общественные науки и современность. — 2004. — № 1. — С. 96–105; Мельников С.Л. Благодетельная деятельность провинциального купечества во второй половине XIX века в контексте изменения ценностных диспозиций // Вестник Удмуртского университета. История и филология. — 2008. — Вып. 2. — С. 97–108.

³ Костина Е.Ю. История социальной работы: Учебное пособие. — Владивосток: ТИДОТ ДВГУ, 2003. — 110 с.

⁴ Білоусова Л.Г. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX — початок XX ст.) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Білоусова Лілія Григорівна; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2007. — С. 154–160; Благодетельность и милосердие: Историко-документальное издание; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 314 с.; Його ж. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 159–177; Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Закірова Світлана Геннадівна; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. — Луганськ, 2006. — 220 арк.; Зарубина Н.Н. Указ. соч. — С. 96–105; Корнієнко В.М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX століть) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Корнієнко Віра Миколаївна; Харківський гуманітарний ун-т «Народна українська академія». — Х., 2005. — 216 арк.

⁵ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності; Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ступак Федір Якович; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». — Переяслав-Хмельницький, 2010. — 40 с.; Томазов В. Меценати та благодійники з роду Маврогордато // Спеціальні історичні дисципліни. — К., 2012. — № 20. — С. 47–60.

⁶ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.). — С. 159–177.

⁷ Закірова С.Г. Вказ. праця; Корнієнко В.М. Вказ. праця; Томазов В. Вказ. праця. — С. 47–60.

⁸ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — С. 40.

⁹ Зарубина Н.Н. Указ. соч. — С. 96–105.

¹⁰ Там же.

- ¹¹ Там же.
- ¹² Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.). — С. 159–177.
- ¹³ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. — К.; Донецьк: ВД «Кальміус», 2009. — С. 233.
- ¹⁴ Мосолов А.А. При дворе последнего Российского императора: Записки начальника Канцелярии Министерства Императорского двора: Николай II. — СПб., 1992. — С. 15.
- ¹⁵ Мельников С.Л. Указ. соч. — С. 97–108.
- ¹⁶ Костина Е.Ю. Указ. соч. — С. 56.
- ¹⁷ Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX — початку XX ст.: есе-urban. Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. — Серія номер: 8. — Львів, вересень 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1078.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Закірова С.Г. Вказ. праця. — С. 140–155
- ²² Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія / І.О. Шандра; Держ. закл. Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — Луганськ: Вид-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011. — С. 189–197.
- ²³ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.). — С. 159–177.
- ²⁴ Лінднер Р. Вказ. праця. — С. 255–259.
- ²⁵ Чумак М.М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті рр. XIX ст. — 1914 р.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чумак Михайло Михайлович; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2009. — С. 110.
- ²⁶ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.). — С. 159–177.
- ²⁷ Закірова С.Г. Вказ. праця. — С. 142.
- ²⁸ Білоусова Л.Г. Вказ. праця; Томазов В. Вказ. праця. — С. 47–60.
- ²⁹ Томазов В. Вказ. праця. — С. 47–60.
- ³⁰ Лінднер Р. Вказ. праця. — С. 313.
- ³¹ Чумак М.М. Вказ. праця. — С. 98.

Стаття надійшла до редколегії 02.12.2013.

СОЦИАЛЬНАЯ ЦЕНА И СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ во второй половине XIX в.

В статье рассматриваются формы и методы предпринимательской благотворительности в условиях процессов разрушения ценностей традиционного общества и формирования системы приоритетов индустриального. Уделено внимание проблеме становления социальной ответственности предпринимательства.

Ключевые слова: *благотворительность, социальная ответственность, социальная цена, город, предпринимательство, модернизация, ценности.*

**SOCIAL PRICE AND SOCIAL ACCOUNTABILITY: ENTREPRENEURIAL CHARITY
IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY**

The article is devoted to the problem of establishing the institute of entrepreneurial charity in the cities after the Great reforms. The process of forming of the social accountability of entrepreneurs is pointed out.

Keywords: *charity, social accountability, entrepreneurs, the city, modernization, the social price.*

*Ю.О. Демешко
(м. Кіровоград)*

УЧАСТЬ КУПЕЦТВА У ФУНКЦІОНУВАННІ БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ НОВОРОСІЙСЬКОГО КРАЮ (початок XIX ст. — 60-і рр. XIX ст.)

У статті розглядається участь купецтва в діяльності банків Новоросійського краю Російської імперії від початку XIX ст. до 60-х рр. XIX ст. На основі законодавчих актів підтверджується провідне становище купецького стану у структурі банківської системи регіону.

Ключові слова: купець, банк, Новоросійський край, гільдія, директор, контора, комісія, комерційний банк.

Проблеми стосовно участі представників купецького стану у структурі органів державного управління Російської імперії у дореформений період торкались ряд відомих дослідників як О.П. Реєнт¹, В.М. Орлик², О.І. Гуржій³, О.М. Донік⁴, В.С. Шандра⁵, О.В. Морозов⁶. Питання стосовно власне діяльності банківських установ на Півдні України та у Російській імперії в цілому у XIX ст. досліджували у своїх працях В.В. Шевченко⁷, І.С. Дружкова⁸, І.Г. Скоморович⁹, С.І. Тицький¹⁰, С.Я. Боровой¹¹, Д.І. Крохмалюк¹², Л.О. Донченко¹³. Щодо ролі купецтва в роботі цих установ, то дослідження містили лише фрагментарні відомості з приводу цього питання, а участь купецтва у структурі банківської системи в окреслений період стосовно Новоросійського краю взагалі не виступала предметом окремого історичного дослідження, тому питання потребує більш повного та структурного аналізу.

Протягом усього часу існування банківської справи на теренах Російської імперії купецтво займало провідні позиції в її діяльності. Це не викликає подиву, адже саме купецький стан був найбільш обізнаним у фінансовому житті держави та в розвитку її економічного сектору, зокрема, і в регіонах Новоросійського краю, вибух в економічному розвитку якого припав власне на досліджуваний період. Доказом цього виступає факт, згідно з яким відповідно до законодавства Російської імперії, засновниками та власниками банків могли бути представники від різних станів — купецтва, міщанства, дворянства тощо, але банкірськими операціями до 1898 р. могли займатися лише купці першої гільдії¹⁴. Саме вони були здебільшого засновниками та учасниками банкірських установ та при цьому мали право участі одночасно лише в одному товаристві, ймовірно з метою запобігання можливих дій, які мали протизаконний характер щодо фінансової сфери держави¹⁵. Законодавство Російської імперії чітко вказувало, що «купці 1 гільдії обязаны принимать на себя должности ... Депутатов торговли и Директоров банков и их Контор»¹⁶. Таким чином, вказані посади не належали до

списку тих, запрошення на які представники купецького стану могли не прийняти, а були обов'язковими для зайняття, незалежно від бажань купця. Крім того, купець 1-ї гільдії, який займався банківськими справами, міг отримати звання Банкіра¹⁷.

Значного економічного розвитку зазнали портові міста Новоросійського краю після наполеонівських війн. У результаті масових неврожаїв у Європі, попит на хліб почала задовольняти Російська імперія, а основний потік відповідних товарів йшов власне через портові міста зазначеного регіону¹⁸. Ріст оборотів у торгівлі призвів до необхідності вливання більших грошових активів, які можна було в будь-який момент взяти в позику з банку, що у своєю чергою, сприяло розвитку банківського кредитування в районі Північного Причорномор'я.

На посади директорів у кожному банку обирались два купці. Від них вимагалось, «чтобы один присутствовал по страховой экспедиции, исполняя предписанной оной правила, а другой по сумме на города определенный; и оба бы своими советами вспомоществовали безопасности банка»¹⁹. Під безпекою банку малося на увазі таке функціонування, при якому банк не лише отримував дохід, а й був конкурентноспроможним та не схильним до банкрутства в певному місті чи регіоні. Негативні тенденції неодмінно вплинули б на фінансову стабільність у певній частині країни та її економічну міць, чого уряд прагнув уникнути, особливо в найбільших містах і новостворених, становище яких було особливо хитким. Дві особи, яких називали «директорськими товаришами» і котрі були присутні фактично в кожній банківській установі, обирались також із купецтва того ж міста, де знаходився банк. Вони допомагали директору банку в управлінні справами установи. Вибори на ці посади мали проводитись один раз на три роки. У банку працювали два маклери, яких обирали також серед представників купецького стану²⁰.

Задля забезпечення стабільності в банківській сфері при обліковій конторі було створено три експедиції: страхову, з обліку товарів і купівлі металів. Необхідно було мати «при всех экспедициях (установа, яка виготовляла грошові та інші цінні папери, поштові й гербові марки й т. п.) двух Членов же из российского купечества, предоставляя им право отправлять должность и без жалованья, с необходимо нужным числом канцелярских чиновников и служителей»²¹. Такий хід мав сприяти стабільності державної валюти та функціональності банківських операцій.

Наступним кроком до покращення фінансової ситуації у країні стало заснування Державного Комерційного банку за розпорядженням Олександра І, згідно з маніфестом від 7 травня 1817 р. Метою відкриття подібної установи було бажання активізації торгівлі за допомогою кредитної системи, а також стимулювання розвитку промисловості, вагому частку в яких відігравав саме купецький капітал. Подібна установа вже існувала півстоліттям раніше — купецький позичковий банк, але вона не виправдала очікувань. Прослідкувавши прорахунки, було вирішено знову повернутися до подібної ідеї. Комерційний банк надавав позики під російські товари і приймав векселі із зняттям від-

повідного відсотка. Також банк займався зберіганням купецьких грошових вкладів та переводом капіталів з рахунку одних осіб до рахунку інших²². Банк відкривався 1 січня 1818 р. у Санкт-Петербурзі та мав замінити облікові контори, взявши на себе і їхні функції. Капітали, що знаходились у банку, не підлягали оподаткуванню. Половина керівництва банку обиралася серед чиновників, а половина з купецького стану, який мав відповідні знання в торговій сфері, що сприяло б активній та результативній діяльності банку. У цілому по 4 особи з кожної сторони. Представники від купецтва обирались на 4 роки купцями перших двох гільдій із першостатейних купців, які торгували при Санкт-Петербурзькому та Кронштадтському портах. Вибори мали відбуватись кожні два роки, замінюючи двох представників. Для того аби розпочати таку схему, після першого вибору за жеребом, після лише двох років служби посаду покидали два купці, яких змінювали два інші. Далі з посади кожні 2 роки йшло по двоє купців, які пробули директорами протягом чотирьох років. Директори банку від купецтва повинні були відвідувати банк лише два рази на тиждень, на відміну від інших директорів, які були тут кожного дня, окрім свят та вихідних. Також директори від купецтва мали право давати свої поради з функціонування банківської діяльності²³.

Згодом були відкриті його контори в Москві, Астрахані, Києві, Харкові та Катеринбурзі й під час ярмарків у Нижньому Новгороді, Рибінську, Ірбіті та Полтаві. У таких тимчасових відділеннях банківських контор купецтво призначало зі свого стану осіб, які розглядали біржові векселі, обговорювали кредити, надані для обліку й т. п.²⁴ Подібна міра виправдовувала очікування й тому було вирішено ввести її на постійній основі для постійно діючих контор Москви, Одеси, Риги і т. д. Але для відділень контор банку такий порядок не був прийнятий, оскільки значна частина приїжджих купців не знала досить добре всіх присутніх, а тому не могла обрати на посади найдостойніших людей²⁵.

Ідеї відкриття подібних банків у причорноморських портах, зокрема в Одесі, на постійній основі або ж при нововідкритих ярмарках з'явилися в 1802–1803 рр., ще до відкриття централізованого петербурзького банку і з часом були втілені в життя, а саме у 1819 р.²⁶ Такі банки мали право приймати вклади, видавати позики, обмінювати асигнації на монети, купувати дорогоцінні метали, купувати переказні векселі в Санкт-Петербург, Москву та закордонні міста. Щодо особового складу Одеської контори комерційного банку, то «в конторі полагается один Управляющий, два Директора от Правительства и четыре от купечества»²⁷. У процесі обрання директорів спочатку купці пропонували 12 кандидатур, з яких міністр фінансів згодом на власний розсуд обирав чотирьох «в должности Директоров Конторы»²⁸.

Законодавчі акти стосовно діяльності асигнаційних банків у 1823 р. Зазначали, що із чотирьох директорів кожного подібного банку незалежно від міста чи регіону, два мали бути від купецького стану²⁹. Подібні вимоги стосовно виборів директорів були характерними для більшості банків. Подальший період характеризувався помітним зменшенням кількості банківських реформ і нововведень. Так, при Миколі I єдина суттєва зміна банківської системи полягала у

введенні кредитних білетів у 1843 р., які сприяли відміні асигнаційного обороту та привели до скасування асигнаційних банків, що дали початок новому етапу в розвитку кредитної сфери Російської імперії.

Директори від купецтва в банку комерції відповідали своїм майном за втрати банком грошей у випадку допуску до кредиту неблагонадійних людей або осіб, з якими вони укладали корисливі договори. Також у випадку, коли сума кредиту перевищувала дозволена банком. Директори із купецького стану при прийомі до обліку векселів і при цьому були здавачами або пред'явниками, не мали права брати участі у процесі розв'язання питання про надання за векселем кредиту³⁰.

Існували в банківській діяльності й певні особливості стосовно національної належності її учасників, а точніше, можливостей таких осіб. У банкових конторах міст, де євреї мали значні торгові обороти, обирались по два члени в Обліковий та Позиковий комітети контор від єврейського купецтва, незважаючи на кількість членів від купецтва християнського віросповідання. Першими подібні вибори в члени банківських контор від єврейського купецтва були проведені в Одесі та Києві³¹. При місцевих банківських конторах діяли комітети, до яких обирались особи від місцевого купецтва. Кожен комітет складався з управляючого, директорів контори і членів від купецтва з перших двох гільдій терміном на два роки. При цьому купці, які входили до комітетів, мали торгувати в тому ж місті, де контора та комітет знаходяться. Число таких купців було від чотирьох до восьми, а у випадку чималих торгових оборотів з іноземними країнами, додатково обиралися ще дві–чотири особи із купецького стану³². Із членів від купецтва щорічно вибувала половина осіб, які займалися внутрішньою та окремо зовнішньою торгівлею. Перший раз черга визначалась між ними за допомогою жеребу. Члени, які вибували, з часом могли обиратися знову. Працюючи в комітетах, особи від купецтва звільнялись від будь-якої іншої громадської роботи та мали службові переваги на рівні з директорами банку. За свої поради з питань щодо векселів та за оцінку товарів члени від купецтва не несли ніякої відповідальності³³.

На час приходу до влади Олександра II у 1855 р. банківська система імперії та особливо сфера кредитування перебувала у проблемному становищі та вимагала реформ, доказом чого виступав борг перед приватними вкладниками в сумі 900 млн руб., що могло призвести до краху ряду банківських установ. Необхідні були радикальні реформи і для їх розробки. 29 травня 1859 р. була створена спеціальна комісія, яка мала виробити систему реформування кредитної сфери. Висновки комісії були втілені в реалізації указу від 1 вересня 1859 р.³⁴, згідно з яким основні її ідеї полягали в наступному: 1) існуючі державні банки мають бути ліквідовані, а видача позик з них має бути повністю припинена; 2) прийом вкладів у прикази повинен бути припинений та підпорядкований міністрові фінансів; 3) вклади приймати до банку тільки до 1 січня 1860 р.; 4) відсотки на вклади обраховували в розмірі 2% замість 3%, як це було раніше; 5) має бути створена комісія, яка створить проект щодо облаштування земських банків. Організація кредиту мала відбуватись лише за рахунок при-

ватних осіб, а іпотечного кредиту — завдяки спільнотам позичальників, основи статуту якого базувались на круговій поруці. Комерційні банки мали бути перетворені в державні³⁵.

З 1862 р. у Російській імперії було введено в дію мережу міських громадських банків, які мали замінити застарілі комерційні. Мінімальний капітал для створення такого банку мав складати 10 тис. руб. і брався з міського бюджету. Банк знаходився під контролем міської думи. На чолі знаходився директор та два його товариші, які обирались міською спільнотою у відведений на те час³⁶. Директором банку міг бути і міський голова, але в особливих випадках. У цілому ж поєднувати ці два пости заборонялося законодавством. Посаду директора банку або його товаришів можна було зайняти на довічний термін у разі значної матеріальної пожертви в капітал цього банку. Під час відлучення вказаних осіб у справах на тривалий термін, на їх посади тимчасово міською спільнотою мали обиратись інші особи. При кожному банку знаходилася власна канцелярія із бухгалтером та відповідними для функціонування установи особами. Основними обов'язками директора та його товаришів на своїх посадах були: нагляд за правильним і швидким ходом справ у банку, турбота про вигідне та безпечне використання капіталу банку, прорахування можливостей для скорочення фінансових витрат установою, нагляд за касою і майном. Саме вони несуть відповідальність за розв'язання будь-яких проблем банку³⁷. Основні операції, які він мав право виконувати: прийом вкладів, облік векселів, надання займу під ряд застав³⁸. Зокрема, застава цінних паперів, товарів, дорогоцінних речей або нерухомої власності³⁹. Після відкриття мережі громадських банків до 1871 р. не було більше прийнято жодного загальнодержавного акту, який власне стосувався сфери банківського управління чи змін у роботі банків у цілому.

Таким чином, дослідивши діяльність купецького стану у функціонуванні банківської справи в Новоросійському краї, можна зробити висновок, що він у дійсності займав у цій сфері провідне становище. Чого лише вартий той факт, що до 1898 р. банкірські операції могли здійснювати лише купці першої гільдії, а отже, основні важелі функціонування банківської справи були саме в руках купецтва. Крім того, ряд законодавчих актів зазначає, що мінімум половину керівного складу банків, як посади директорів або їх товаришів займали також купці. А ці факти дають нам право стверджувати, що купці займали передові позиції в банківській сфері Новоросійського краю зокрема та Російської імперії в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / О.П. Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — 340 с.

² *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В.М. Орлик. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — 631 с.

³ *Гуржій О.І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О.І. Гуржій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 80 с.; *Гуржій І.О.* Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва у XIX столітті: дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова / І.О. Гуржій. — К., 2011. — 213 с.

⁴ *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — 271 с.

⁵ *Шандра В.С.* Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.) / В.С. Шандра. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — 266 с.

⁶ *Морозов О.В.* Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII — початок XX ст.: монографія / О.В. Морозов. — Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. — 312 с.

⁷ *Шевченко В.В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX — початок XX ст.): монографія / В.В. Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. — К., 2010. — 266 с.

⁸ *Дружкова І.С.* Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX — на початку XX ст. (історичний аспект): дис... канд. іст. наук / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова / І.С. Дружкова. — Одеса, 2004. — 220 с.

⁹ Історія грошей і банківництва: підручник / *Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й.* та ін. [за заг. ред. С.К. Реверчука]. — К.: Атіка, 2004. — 340 с.

¹⁰ *Тицкий С.И.* Всемирная история денег, кредита и банков / С.И. Тицкий. — К.: Крещатик, 1997. — 837 с.

¹¹ *Боровой С.Я.* Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.) / С.Я. Боровой — М.: Госфиниздат, 1958. — 288 с.

¹² *Крохмалюк Д.І.* Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття — 1917 р.) / Д.І. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. — 2000. — № 9. — С. 58–63.

¹³ *Донченко Л.О.* Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л.О. Донченко // Вісник Національного банку України. — 2001. — № 8. — С. 49–53.

¹⁴ *Шевченко В.В.* Вказ. праця. — С. 20.

¹⁵ О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий: Манифест, 1 января 1807 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 29. — № 22418. — С. 972.

¹⁶ Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: 14 ноября 1824 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 39. — № 30115. — С. 592.

¹⁷ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 134, оп. 1, спр. 778, арк. 50.

¹⁸ *Шевченко В.В.* Вказ. праця. — С. 41–42.

¹⁹ О приведении в действие статей Экспедиции, учрежденной для приема и ревизии ассигнаций: Именной, данный сенатору Графу Шувалову, 25 декабря 1786 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 22. — № 16480. — С. 765.

²⁰ Устав для учреждаемого Вятской Губернии в городе Слободском Общественного городского банка: 29 октября 1809 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 30. — № 23942. — С. 1234.

²¹ О присоединении страховой Конторы и Конторы о закупке металлов к Конторе Эсконтной по товарам: высочайше утвержденный доклад Главного Директора Государственного Ассигнационного банка, 14 января 1800 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 26. — № 19246. — С. 12.

²² Устав Государственного Коммерческого Банка: 7 мая 1817 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 34. — № 26837. — С. 263.

²³ Там же. — С. 270.

²⁴ О порядке избрания членов от купечества в Учетные Комитеты Временных Отделений Контор Государственного банка: Высочайше утвержденный всеподданнейший доклад Министра Финансов, 4 мая 1862 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 39. — Ч. 2. — № 38239а. — С. 3.

²⁵ Там же. — С. 4.

²⁶ О распоряжениях по городу Одессе относительно учреждения там Коммерческой Расправы, двух ярманок и ломбарда : Именной, данный Одесскому Градоначальнику Дюку де Ришелье, 1 мая 1803 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 27. — № 20740. — С. 574.

²⁷ Об утверждении учреждения и штата Одесской Конторы Коммерческого банка: Именной, данный Сенату, 24 октября 1819 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 36. — № 27950. — С. 360.

²⁸ Там же. — С. 361.

²⁹ Высочайше утвержденное дополнительное Положение о Государственном Ассигнационном банке: 18 декабря 1823 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 38. — № 29692. — С. 1321.

³⁰ О дополнительных правилах к Уставу Коммерческого банка: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 28 мая 1831 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 6. — Ч. 1. — № 4600. — С. 409.

³¹ Высочайше утвержденный Устав Контор Государственного банка: 3 января 1862 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 37. — Ч. 1. — № 37829. — С. 2.

³² Там же. — С. 5.

³³ Там же. — С. 6.

³⁴ Высочайше утвержденное Положение о государственных пятипроцентных банковых билетах и о вкладах в государственных банковых установлениях: 1 сентября 1859 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 34. — Ч. 2. — № 34852. — С. 5.

³⁵ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона: В 86-и томах [под ред. И.Е. Андреевского]. — Т. 2А. — С.-Петербург, 1890–1907. — С. 921.

³⁶ Высочайше утвержденное Положение о Городских Общественных Банках: Сенатский, 6 февраля 1862 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 37. — № 37950. — С. 112.

³⁷ Там же. — С. 113.

³⁸ Там же. — С. 115.

³⁹ Там же. — С. 119.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2013.

УЧАСТИЕ КУПЕЧЕСТВА В ФУНКЦИОНИРОВАНИИ БАНКОВСКОЙ СФЕРЫ НОВОРОССИЙСКОГО КРАЯ (начало XIX в. — 60-е гг. XIX в.)

В статье рассматривается участие купечества в деятельности банков Новороссийского края Российской империи с начала XIX в. до 60-х гг. XIX в. На основе законодательных актов подтверждается ведущее положение купеческого сословия в структуре банковской системы региона.

Ключевые слова: купец, банк, Новороссийский край, гильдия, директор, контора, комиссия, коммерческий банк.

**PARTICIPATION OF THE MERCHANTS IN THE FUNCTIONING OF BANKING
SECTOR OF THE NOVORUSSIA REGION
(the beginning of the XIX century — 60th XIX century)**

In the article exposed the participation of the merchants in activity of banks of the Novorussia region of the Russian empire from the beginning of the XIX century till 60-s years of the XIX century. On the basis of legislative acts leading positions of the merchant state in the structure of the bank system is confirmed.

Keywords: merchant, bank, Novorussia region, guild, director, office, commission, commercial bank.

*І.В. Довжук
(м. Луганськ)*

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ на початку ХХ ст.

Розглядається діяльність Селянського поземельного банку під час проведення столипінської аграрної реформи в Україні. Підкреслено, що банк, який був одним з важливих механізмів реалізації нової аграрної політики, відіграв значну роль у збільшенні селянських наділів.

Ключові слова: *Селянський банк, аграрна реформа, селяни, купівля землі, земельний наділ.*

Селянський поземельний банк було створено в 1882 р. У нових умовах реформування села на початку ХХ ст. йшлося про його зміцнення шляхом розширення операційних функцій. На банк покладалося завдання купівлі поміщицьких землеволодінь і продажу земельних ділянок селянам за пільговими цінами з двадцятирічним кредитом. Крім того, у банк передавалася більшість удільних земель і степових угідь, унаслідок чого зменшувалися володіння царської сім'ї, землі Алтайського округу ставали місцем для влаштування переселенців.

За тридцять років діяльності Селянського банку відбулися помітні зміни в соціальній структурі покупців. Якщо спочатку основну частину земель купували общини й товариства, то згодом перевага була на боці приватних селян-покупців. Про цю тенденцію свідчать такі цифри: якщо з 1883 до 1907 р. одноосібно було придбано 207 тис. дес., а общиною і товариствами — 9525 тис., то у 1908 р., відповідно 152 і 867 тис. За 1909–1912 рр. картина різко змінилася: одноосібники одержали понад 2,9 млн, а колективи — 2,35 млн дес.¹

Значну частину оплати кредиту брала на себе держава, а відтак селянину в результаті допомагали всі верстви населення, усі платники податків. Банк збільшував кредити селянам, здешевлював їх. Він платив більший відсоток за своїми зобов'язаннями, ніж платили йому селяни.

Метою цієї розвідки є аналіз діяльності Селянського поземельного банку в українських губерніях та визначення його ролі в проведенні столипінської аграрної реформи.

Це питання так чи інакше зачіпали у своїх працях О.П. Реєнт, О.В. Сердюк, П.П. Панченко, В.А. Шмарчук, О.В. Овдін та інші науковці.

Зазначимо, що в Україні було зосереджено 12% земельного запасу банку. Ця кількість землі була сформована в 1906–1908 рр., коли під час революції поміщики, боячись того, що втратять землю, продавали її банку. Також ті поміщики, які не змогли перевести свої господарства на ринкові рейки і, маючи великі

борги, були змушені продавати свої землі. Найбільш ефективною в цьому відношенні була діяльність банку саме на Лівобережжі. Це пояснюється відносно слабким розвитком капіталізму в цьому регіоні. В Україні процес купівлі-продажу землі при посередництві Селянського банку проходив більш інтенсивно, ніж у центральних російських губерніях. Так, наприклад, у 1911 р. 42,4% усієї скупленої в державі землі припадало на 6 південних і лівобережних губерній. За допомоги Селянського банку купували землю переважно селяни, які були недостатньо забезпечені землею, маючи при цьому в достатній кількості худобу. З 1906 по 1909 р. за посередництвом банку селянами було куплено на Полтавщині 40 001, Харківщині — 69 958, Чернігівщині — 45 439 дес.²

Банк продаючи землю у кредит, створював селянам умови для того, щоб вони мали змогу купляти землю. Цей кредит сягав 90% і більше від покупної ціни. Умови продажу землі були достатньо м'якими. Селянин мав сплатити перший внесок у розмірі 1/5 купівельної суми, а решту сплачував потім. Існувало п'ять термінів погашення боргу і селянин міг вибирати як він буде це робити. За уставом Селянського банку, платежі в рік на суму 100 руб. становили: при кредиті на 13 років треба було сплачувати 9,25 руб. на рік, 18 років — 7,50 руб., 28 років — 5,8 руб., 41 рік — 4,55 руб., 55,5 років — 4,50 руб.³ У надзвичайних ситуаціях селянин міг прострочити борг без збільшення його суми чи перезакласти землю, щоб отримати додаткову позику для переселення на отриману землю. Також селянин міг взяти позику на купівлю землі без посередництва банку. Міністр фінансів за згодою міністра внутрішніх справ і міністром землеробства та державних маєтностей встановлювали для кожного регіону максимальну кількість землі, яку міг купити селянин.

До послуг банку зверталися в основному селяни, які були слабо забезпечені землею — малоземельні складали 45,5%, безземельні — 47,5% клієнтів банку. Так, у 1906–1909 рр. покупців у Полтавській губернії, які не мали землі або мали до 3 дес. було 234, 3–6 дес. — 129, 6–9 дес. — 63, 9–15 дес. — 51, більше 15 дес. — 21 чол., у Чернігівській ці цифри складали 161, 434, 205, 83 та 1 чол. відповідно⁴. Але при цьому мали достатню кількість худоби, тобто це не були бідняки. 42,2% покупців мали двох коней, 39,9% — трьох коней і більше⁵, а саме за наявності худоби банк характеризував забезпеченість селян. Тобто, це були міцні селяни, які, маючи худобу та певну кількість грошей, усе ж не мали змоги самостійно й відразу купити необхідну їм кількість землі. Тому ці господарі вдавалися до послуг Селянського поземельного банку, коли мали на меті заробити необхідну для себе кількість грошей⁶.

Найбільший відсоток купівлі земель у банку або при його посередництві був у Харківській губернії. Так, на цих землях було утворено 33 309 хутірських та відрубних господарств з площею 207 245,2 дес.⁷ До 1917 р. на Харківщині на купленій селянами в Селянського банку або при його посередництві землі було утворено 14 372 хутірських (86 268,3 дес.) і 18 937 відрубних (120 976,9 дес.) господарств⁸. Треба зазначити, що діяльність банку в цій губернії стримувалася декількома факторами. Так, через досить високий рівень розвитку в поміщицьких господарствах, їхні господарі, одержуючи високі прибутки, не вважали за

необхідне продаж своєї землі банку, а саме такі землі складали основу земельного банківського фонду. На проданих банком землях утворилося лише 14,4% новостворених господарств, а, наприклад, у Чернігівській губернії цей відсоток складав 30,9. В Європейській Росії на придбаних у банку землях виникло 19,1% ділянкових господарств⁹.

Підкреслимо, що ціни на землю в Селянському поземельному банку були досить високими. Середні купівельні ціни на землю розрізнялися за видами купівель і постійно змінювалися. У 1901–1905 рр. сприянням банку ціна 1 дес. становила в Полтавській губернії 208 руб. (найвища в Україні), Харківській — 151, Чернігівській — 139, у середньому на Лівобережній Україні — 166 руб. (вище ніж на Правобережжі та Півдні України, де ціна становила 160 та 153 руб.)¹⁰. У 1909 р. 1 дес. коштувала в банку в середньому по Лівобережжю 234, у 1910 р. — 237, у 1911 р. — 245, а в той же час по Росії пересічна ціна становила 141 руб.¹¹, а найвища покупна ціна 1 га землі в Україні в 1901–1911 рр. була в Полтавській губернії — 190 руб.¹²

При купівлі землі у приватного власника за допомогою банку селянин сплачував за десятину в середньому на 15 руб. більше, ніж при купівлі безпосередньо в банку¹³. Так у 1906–1913 рр. ціна за 1 дес. при купівлі у приватних власників становила по Україні в середньому 216, при купівлі в банку — 183,3, при купівлі за рахунок банку — 181 руб., у той же час в Харківській губернії 243,5, 192,9 та 161,6 руб. відповідно¹⁴, а в 1915 р. ціна на землю при купівлі у банку впала до найнижчої позначки — 103 руб. за 1 дес. на Харківщині¹⁵. З цих даних ми бачимо, що ціна на землю при її купівлі як у приватних власників, так і за допомогою банку була вищою в Харківській губернії, ніж у середньому по Україні. Банківська ціна була нижчою, ніж ціна у приватних власників, хоча банк був змушений, враховуючи тогочасні ринкові ціни, формувати цінову політику. Ціна хоч і була високою, але відображала ситуацію на земельному ринку. У середньому відсоток між покупною та продажною ціною становив на Полтавщині 7,8, Чернігівщині 20,3, Харківщині 21,6%¹⁶. Різницю між ціною, за яку банк купляв і продавав землю, слід пояснити тим, що банк купляв великі ділянки землі, потім їх розбивав і продавав за власні кошти, також ця різниця не є характерною для всіх років. Інколи банк продавав селянам землю навіть зі збитками для себе. Так, у 1910 р. було продано 3097 дес. зі збитком у 99 116 руб.¹⁷, що вказує на сприятливі для селян умови надання позичок. Купівля землі в банку була вигіднішою, ніж оренда землі. Крім довгострокової розстрочки, він і вимагав лише 1/5 купівельної суми і до того ж селянин ставав власником землі, а не тимчасовим її утримувачем. Також в якості щорічної плати за 1 дес. банк брав наприклад на Харківщині у середньому 6–6,5 руб., а орендні ціни становили 8–13 руб.¹⁸

Під час проведення століпінської аграрної реформи постійне збільшення ціни на землю відбувалося тільки при купівлі її селянами у приватних власників. За 1906–1913 рр. вона зросла на 46%. Ціни в банку теж змінювалися, але не дуже істотно як при продажу банком землі, так і при її купівлі у власників. У 1905 р. 1 дес. коштувала на Харківщині 168 руб., а вже в 1909 р. — 206, на

Чернігівщині ці цифри становили 114 та 146 руб., на Полтавщині — 182 та 217 руб.¹⁹, а в 1914 р. земля вже коштувала 335, 185 та 321 руб. відповідно²⁰. Вирішальну роль у складанні цін на землю відігравала її якість та прибутковість. Чим дрібніша була земельна ділянка, тим вища була її ціна.

Ситуація щодо заборгованості селян банку постійно зростала. Їм було важко сплачувати необхідні гроші за землю. Особливо великою заборгованість була в 1915 р., бо на виплату селян почала впливати війна. Також банк надавав у деяких випадках відстрочку (стихійні лиха, нещасні випадки в сім'ї платника і т.д.) у сплаті боргу на рік або розстрочку на три роки з можливістю її повторення²¹.

Селянський банк займався наданням позик під заклади надільних земель, але обсяг цих операцій був незначний. Наприклад, селянським общинам у 1907 р. по Україні було надано лише дві великих позики під заклад 2368 дес. У плані видачі цього виду позик відзначилася Харківська губернія, де відбулася одна позика, але під нею було закладено 2143 дес. надільної землі²². Ця цифра по Україні становила менше 10% по всім категорія клієнтів банку. І надалі цей вид позик не набув великого значення, хоч і тут відбилася політика банку по наданню позик саме індивідуальним господарям.

Отже, проведення столипінської аграрної реформи передбачало істотні перетворення у землеволодінні та землекористуванні. Так, на Лівобережній Україні з 9 листопада 1906 р. до 1 травня 1915 р. 178,2 тис. домовласників заявили про вимогу закріпити за собою землю, з них за 124,7 тис. відбулося закріплення, їхній відсоток до кількості бажаючих закріпити землю становив 70, а до общинників — 33,1%. Вони закріпили за собою майже 651,5 дес. землі, що складало 15,9% до всієї площі общинного землеволодіння. У Харківській губернії до 1 січня 1917 р. було закріплено за домовласниками в приватну власність 523,7 тис., Чернігівській — 89,7, Полтавській — 44,6 тис. дес. землі.

Протягом 1907–1915 рр. на Лівобережжі вийшло з общини 16,5% селян, у той час як в Європейській Росії на 1916 р. з общини виділилось 24% селянських господарств, а переселилось на хутори 10,3% (в Україні — 14%). Однак надання можливості вільного виходу з общини не було єдиною метою імперського уряду.

Одночасно вирішувалося питання ліквідації чи скорочення станової нерівності, упорядкування землевпорядження, зниження малоземелля за рахунок масового переселення селян за Урал. У свою чергу аграрне реформування стало могутнім поштовхом у розвитку в державі земельного ринку, приходу землі до тих, хто міг її ефективно використовувати, розповсюдженні селянської кооперації. Під час аналізу результатів аграрної реформи, темпів організації господарств нового типу, стає зрозумілим, що вона мала досить великі перспективи та можливості.

Таким чином, у збільшенні селянських наділів значну роль відіграв Селянський поземельний банк, який був одним з важливих механізмів реалізації нової аграрної політики. Він сприяв перерозподілу землі в напрямі її більш ефективного використання новими землевласниками-селянами, які мали певний

господарський досвід, бажання та можливості поступового поліпшення свого добробуту.

Старий селянський світ з його зрівняльно-патріархальними уявленнями про справедливість зазнавав краху. Відкривався широкий шлях до економічної свободи, ринку праці, розвитку підприємництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. — К.: Знання, КОО, 2000. — С. 75.

² Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. — Харків: Пролетар, 1931. — С. 24.

³ Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. 73, оп. 2, спр. 909, арк. 81, 83.

⁴ Обзор деятельности уездных землеустроительных комиссий (1907–1909 гг.). — СПб., 1907. — С. 54.

⁵ Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России. — М.: Политиздат, 1991. — С. 338.

⁶ Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1910 гг. — СПб., 1910. — С. 44.

⁷ Дядиченко А.Н. Статистический справочник. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. — Чернигов, 1914. — С. 7.

⁸ Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губерния. — Харьков: Печатное дело, 1920. — С. 7.

⁹ Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2001. — С. 92.

¹⁰ Статистический справочник по югу России. — Полтава, 1910. — С. 30.

¹¹ Погребінський О. Вказ. праця. — С. 25.

¹² Шпичак О.М. Сільське господарство України на початку та в кінці XIX ст. — К.: ІАЕ, 2000. — С. 68.

¹³ Отчеты Крестьянского поземельного банка за 1883–1915 гг. — СПб., 1884–1916. — С. 99.

¹⁴ Статистический ежегодник 1914 г. — Пг., 1915. — С. 68.

¹⁵ Отчеты Крестьянского поземельного банка ... — С. 104.

¹⁶ Погребінський О. Вказ. праця. — С. 24.

¹⁷ Отчеты Крестьянского поземельного банка ... — С. 102.

¹⁸ Держархів Харківської обл., ф. 73, оп. 2, спр. 2102, арк. 141.

¹⁹ Погребінський О. Вказ. праця. — С. 16.

²⁰ Динамика землевладения в России. 1906–1914 гг. — М.: Институт истории СССР АН ССР, 1989. — С. 57.

²¹ Устав Крестьянского поземельного банка. — СПб., 1910. — С. 32.

²² Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Харків, 1997. — С. 95.

Стаття надійшла до редколегії 16.10.2013.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОДЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА В УКРАИНЕ
в начале XX в.**

Рассматривается деятельность Крестьянского подземельного банка во время проведения столыпинской аграрной реформы в Украине. Подчеркнуто, что банк, который был одним из важных механизмов реализации новой аграрной политики, сыграл значительную роль в увеличении крестьянских наделов.

Ключевые слова: Крестьянский банк, аграрная реформа, крестьяне, покупка земли, земельный надел.

**THE WORK OF RURAL LAND BANK IN UKRAINE
in the beginning of XX-th century**

It is scrutinized the work of Rural Land Bank during Stolypin's rural refort in Ukraine. It is underlined that the bank, being as one of the most important impelementation merchanting of rural refort, plaed a significant role in an increasing of peasant's land plots.

Keywords: Rural bank, rural refort, peasants, purshase of land, allomtent.

*Т.Р. Каросва
(м. Вінниця)*

**ЧИ БУЛА ДОСТУПНА КНИГА ПОДОЛЯНАМ на межі ХІХ–ХХ століть?
(соціоекономічний аналіз купівельної спроможності населення
Подільської губернії)**

У статті дається оцінка порога фінансової забезпеченості населення Російської імперії на межі ХІХ–ХХ ст., який уможлилював більш-менш регулярне придбання книг, і на цій основі орієнтовно визначається чисельність та виокремлюються основні сфери занять потенційної клієнтури книгарень Подільської губернії.

Ключові слова: *купівельна спроможність, книга, купівля, Російська імперія, Подільська губернія.*

Обраний хронологічний період в історії Російської імперії характеризується активізацією книжкового життя, поширенням звички до читання серед усіх соціальних прошарків її населення. На тлі цих позитивних змін природно виникає питання щодо економічних чинників, зокрема фінансової доступності видань. Тодішня публіцистика була переповнена статтями про недоступність книги для широкого загалу. Не випадково саме у той час бібліотечний рух як спосіб наближення книги до читача набрав надзвичайних обертів. Метою даної публікації є орієнтовне визначення рівня доходів подолян, який уможлилював придбання книг, та оцінка на цій основі чисельності потенційної клієнтури книгарень Подільської губернії.

Упродовж другої половини ХІХ ст. внаслідок механізації поліграфічного виробництва та його концентрації, формування широкої загальноросійської читацької аудиторії, розвитку транспортного сполучення спостерігалася стійка тенденція до здешевлення книжкової продукції. Матеріальні статки населення Російської імперії також поступово зростали. Таких висновків дійшов петербурзький дослідник Б.М. Миронов¹, який будує свою аргументацію на вивченні динаміки антропометричних даних тодішнього населення імперії. Його висновкам суголосні дослідження московських кліометрів під керівництвом Л. Бородкіна². Навіть у працях деяких радянських істориків, зокрема Ю. Кір'янова³, трапляються обережні зауваження про певне покращення життєвого рівня робітників. Утім, залишається відкритим питання, наскільки була доступною книга для широких соціальних верств напередодні Першої світової війни, адже катаклізи воєнних років та інфляція значно змінили усталену структуру пропозицій ринку та попиту населення.

Звужуючи територіальні межі дослідження до Подільської губернії, ми прагнемо унаочнити склад потенційної клієнтури книжкових магазинів за

професійними критеріями та сферами діяльності, враховуючи фінансову спроможність населення.

За нашими підрахунками, протягом досліджуваного періоду кількість письменних осіб на території губернії у віці старше 9 років, зросла з 298,9 тис. (1887 р.) до 752,9 тис. (1917 р.)⁴. Тобто, на Поділлі існувала потенційна аудиторія, яка володіла технікою читання, а отже об'єктивна потреба у книзі була наявною. Але наскільки книга була доступна для читачів? Яким мав бути рівень річних доходів, щоб можна було дозволити собі купляти книги?

Через відсутність відповідних досліджень орієнтовним критерієм, видається, може бути розмір «чистого доходу» — поняття, яким послуговувалися тодішні теоретики та практики для аналізу соціоекономічних питань. Для Російської імперії, де більшість населення жила в умовах натурального домашнього господарства, грошові доходи відігравали лише другорядну роль і не були регулярними, тому оцінка рівня життя у досліджуваному контексті матиме орієнтовний характер.

На початок ХХ ст., коли царський уряд готувався до запровадження прибуткового податку, була визначена межа забезпеченості, яка обумовлювала його стягнення. За тодішньою практикою (результати досліджень, оприлюднених у 1906⁵ та 1909 рр.⁶) забезпеченими вважалися всі, хто отримував понад 1 тис. руб. чистого доходу на рік⁷. За таких умов звичайна сім'я з трьох осіб витратила на задоволення духовних потреб у середньому 296 руб. 40 коп. (29,6% річного бюджету)⁸. На думку сучасних дослідників, дохід у тисячу рублів міг забезпечити лише гідне існування сім'ї⁹. За результатами сплати податків, у 1909–1910 рр. у всій Російській імперії було 696 700 осіб з такими доходами¹⁰, а у Подільській губернії 1910 р. — 7692 особи (середній рівень складав 4212,6 руб. на одну особу)¹¹.

Серед цієї частини населення можна виокремити кілька груп за сферою діяльності. Єдиним дореволюційним статистичним джерелом щодо сфер зайнятості населення імперії є матеріали Всеросійського перепису населення 1897 р.¹². Згідно з ними, можна встановити, зокрема, що чисельність чиновництва, тобто професійних страт «адміністрація, суд, поліція» і «громадська та станова служба», на території Подільської губернії складала 3506 осіб (і 6807 членів сімей) та 1439 осіб (і 3072 членів сімей), відповідно. Якщо чисельність вищих губернських чиновників (губернатор та віце-губернатор), які мали чин IV та V класів, була досить незначною, то, починаючи з VI класу, кількість чиновників була значно більшою. У 1902 р. річний оклад губернатора сягав 10 000 руб., віце-губернатора — 4500 руб., начальника канцелярії губернатора, який мав чин VIII класу, — 1500 руб., його помічника — 800 руб. Чиновники XII класу, які в канцелярії губернатора займалися виконанням письмових документів, отримували від 300 до 360 руб.¹³ Приблизно такими були оклади службовців інших відомств, за винятком акцизного. Чиновники останнього отримували зарплату у 1,5–2 рази вищу, за інших¹⁴.

На території прикордонної Подільської губернії було зосереджено чимало військових частин, кількісний склад яких налічував 33 684 особи¹⁵. З огляду на

те, що членів сімей військових нараховувалося 2172 особи, можна припустити, що офіцерів було до 1 тисячі. Загальна сума грошового утримання офіцерського складу була вищою ніж у світських чиновників: полковник (командир полку, чин VI класу) отримував 2500 руб. на рік, підполковник (командир батальйону, чин VII класу) — 2400 руб. А після підвищення у 1909 р. жалування підпоручик отримував до 960 руб. на рік, штабс-капітан — 1500 руб., підполковник — 2400 руб., полковник — 3840 руб., генерал — понад 6000 руб.¹⁶ До того ж, загальна сума виплат могла бути більшою залежно від доплат і термінів служби.

Досить значну професійну групу із специфічною фаховою діяльністю становили священики. За даними перепису, богослужбовою справою на території губернії у православної церкви займалися 4135 осіб (8878 членів сімей), в інших християнських конфесіях — 232 особи (444 члена сімей), нехристиянських віросповідань — 646 осіб (2322 члена сімей)¹⁷. Наприкінці XIX ст. середній сукупний дохід священика Подільської православної єпархії з урахуванням усіх трьох статей доходу (казенне утримання, церковна земля та плата за треби), за підрахунками відомого подільського дослідника Ю. Сіцинського, складав 831 руб.¹⁸ Хоча сам автор наголошував на різниці доходів міських священиків, які сягали понад 1500 руб., та сільських, де маленька бідна парафія могла забезпечити лише 500–600 руб. на рік. Прибутки поступово зростали і напередодні Першої світової війни, за відомостями українського історика Г. Степаненко, парафіяльні священики багатих сільських парафій українських єпархій отримували від 1200 до 2000 руб., диякони — від 700 до 1000 руб., інші церковнослужителі — від 300 до 700 руб.¹⁹.

Велику професійну групу губернії становив торгівельний люд — 41 286 осіб (135 919 членів сімей)²⁰, доходи яких значною мірою різнилися. Як зазначає київський науковець В. Молчанов, на початку XX ст. великих і середніх торговців з річним доходом понад 10 тис. руб. у Подільській губернії налічувалося 43 особи, а з рівнем річного доходу від 1 до 10 тис. руб. — 1681 особа²¹. Прибутки від нерухомого майна були значно меншими. У губернії проживало тільки 3 особи з річним доходом понад 10 тис. руб. та 370 осіб, які отримували за рік від 1 до 10 тис. руб.²²

Досить високий рівень зарплати мали службовці на цукрових заводах та економіях. У середньому на кожному підприємстві галузі таких осіб було від 5 до 10²³. Отже, на 56 цукрових заводах губернії їхня загальна кількість орієнтовно сягала 300–500. Власників великих землеволодінь (понад 1 тис. десятин) налічувалося 314 (1902 р.) або 256 (1913 р.) осіб²⁴. Для управління такими маєтностями потрібні були численні службовці, верхній прошарок яких мав досить високе утримання. У 1897 р. в одному з найбільших землевласницьких господарств губернії Теплицько-Ситковецької ординації Потоцьких уповноважений отримував 4800 руб. на рік, управителі окремих фільварків — 600–1200 руб., головний лісничий — 1520 руб. Управителі також отримували 10% від чистого прибутку господарства. Всі службовці забезпечувалися квартирами й отримували опалення та харчі з господарства²⁵.

До заможних прошарків населення можна також віднести окремі категорії фахівців з вищою освітою з різних сфер діяльності. За переписом, вони входили до таких страт, як «приватна юридична діяльність» — 219 осіб (471 член сімей), «навчальна та виховна діяльність» — 5419 осіб (9076 членів сімей), «наука, література, мистецтво» — 259 осіб (435 членів сімей); «лікарська та санітарна діяльність» — 2246 осіб (2887 членів сімей)²⁶. Молоді спеціалісти з вищою освітою починали свою трудову діяльність з такими окладами: лікарі у земських лікарнях — 960 руб. на рік, вчителі гімназій — 780–960 руб., інженерно-технічні працівники — з 1500–1800 руб.²⁷ Логічно припустити, що заробіток фахівців (юристи, лікарі тощо), які обирали вільну практику, ймовірно спочатку був меншим, але згодом значно зростав.

Отже, за нашими підрахунками, на початку ХХ ст. на території Подільської губернії задовольняти свої потреби і підтримувати досить високий життєвий рівень могли від 23 до 31 тис. осіб (з розрахунку 3–4 члени сім'ї), тобто від 0,66% до 0,89% всього населення губернії. Переважно це були чиновники й офіцери вищого та середнього рангів, крупні та середні власники нерухомості і торговці, частина священників, а також фахівці з вищою освітою. З огляду на їхні матеріальні статки придбання книг не складало проблем, було б тільки на те їхнє бажання.

Російські реалії початку ХХ ст. свідчили, що межею прожиткового мінімуму слід вважати річний прибуток у 300 руб.²⁸ (Межею злиднів вважався рівень 150 руб.). Сім'я з трьох осіб на житло, освітлення й опалення, одяг та їжу витратила за таких умов 87% річного бюджету, а на задоволення всіх духовних потреб (церква, театр, кінематограф, гуляння, друкована продукція тощо) — 9,2% (27 руб. 60 коп.)²⁹. За термінологією тодішніх російських економістів, господарства з доходами від 1000 до 300 руб. називалися найбільш дрібними³⁰. Вони були представлені сім'ями основної маси дрібних чиновників, службовців та висококваліфікованих робітників Російської імперії. Упродовж другої половини ХІХ ст. з модернізацією країни їхня кількість постійно зростала, а сфери зайнятості урізноманітнювалися. Особливо помітними стали зміни у середовищі дрібних службовців — поліцейських, поштових та залізничних службовців, бухгалтерів і рахівників, народних учителів, бібліотекарів, аптекарів, санітарів та ін. Вони мали оклади від 240 до 480 руб. на рік. У Подільській губернії на досить високому рівні були річні доходи найманих службовців цукрових заводів, середній оклад яких у 1906–1907 рр. становив близько 800 руб.³¹ Досить високим були також доходи представників робочої аристократії, тобто професійних токарів, слюсарів, майстрів. Зокрема, у 1892 р. у Вінниці за місяць праці коваль заробляв 46 руб., теся — 41,4 руб., слюсар — 51,7 руб., столяр — 46 руб., токар — 41,4 руб., тобто від 496,8 руб. до 620,4 руб. на рік³². Револьюційна боротьба 1905–1907 рр. принесла цій категорії робітників найпомітніші покращення: зарплату від 500 до 960 руб. на місяць. Але таких фахівців на території аграрної Подільської губернії було небагато. Працювали вони на залізниці та кількох машинобудівельних заводах, крім того, на кожному промисловому підприємстві краю було 2–3 таких майстри.

Загальні статистичні відомості щодо рівня відносного матеріального благополуччя ще не можуть, на наш погляд, автоматично підтвердити спроможність населення витратити гроші на придбання книжкової продукції. За відсутності спеціальних досліджень тодішньої купівельної спроможності у потрібному нам контексті, скористаємося дотичними джерелами інформації.

Показовими є витрати на книги та періодичні видання такого професійного прошарку, як учителі. У дореволюційній Російській імперії вони вважалися головними поширювачами освіти серед населення країни. Читання та купівля друкованої продукції вважалися невід'ємною частиною їхнього життя. Поступове зростання зарплати народних учителів і здешевлення друкованої продукції давало можливість їм купувати книги та періодичні видання. Законом від 3 травня 1908 р. було встановлено нижню межу окладу цієї фахової верстви у 360 руб. на рік, до якої додавалася оплата квартири та витрати на опалення. За результатами анкет київсько-московського журналу «Народный учитель», напередодні Першої світової війни ті, хто цікавився друкованою продукцією, витрачали на її придбання від 13 руб. 86 коп.³³ до 18 руб. 70 коп.³⁴ на рік (2,3–2,7% річного бюджету). Наведені дані не відображають складності повсякденного життя учителя, який жив від зарплати до зарплати, а в нього виникала потреба придбання книги за кілька рублів. 88% опитаних народних учителів відзначали, що мають значні матеріальні обмеження у можливості самоосвіти³⁵. З цього приводу в одній з анкет автор написав: «Якщо залишається копійок 85 у місяць, то передплачую на місяць газету, тому що більше у мене не вистачає копійок»³⁶. Фінансові можливості викладачів середньої школи були набагато більшими. Як повідомляє сучасний дослідник І. Сучков, вони могли витратити на книги та газети відповідно 15 руб. (1,25% річного бюджету) та 25 руб. (2,08%)³⁷.

За відсутності комплексних статистичних даних щодо витрат на книги, певне уявлення про готовність купувати друковану продукцію дають відомості про витрати на передплату періодичних видань. Журнал «Вестник знания», який мав літературне та науково-популярне спрямування і призначався, насамперед, для самоосвіти читачів, провів у 1909 р. дослідження серед своїх передплатників з метою з'ясування їхнього «матеріального та духовного бюджету»³⁸. Через специфічне призначення журналу його передплачували досить підготовлені та розвинуті читачі, які не просто прагнули читати, а й потребували вже наукової інформації. А це означає, на наш погляд, що крім цього журналу, вони передплачували й інші періодичні видання та регулярно купляли книжкову продукцію.

У дослідженні взяло участь 5 тис. осіб, з яких 12% становили представники Південно-Західного краю³⁹. Серед учасників анкетування найчисельнішими були професійні групи народних учителів з річним доходом близько 500 руб. (363 руб. зарплати + оплата витрат на квартиру, опалення та освітлення), службовців державної і громадської служби, технічного нагляду (708 руб.), робітників (537 руб.), конторських службовців (507 руб.)⁴⁰. Разом з учнями вони репрезентували 77,8% кількості надісланих анкет з відповідями. Отримані результати дозволяють стверджувати, що річний бюджет у 500 руб. уможлилював

передплату науково-популярного журналу «Вестник знания», який коштував 8 руб. (з пересиланням — 9 руб.) на рік. Відзначимо, що найпопулярніший російський ілюстрований щотижневий журнал «Нива» за такої ж вартості мав 500-тисячний наклад (1914 р.). Як безкоштовний додаток до нього передплатники отримували 52 книжки творів письменників-класиків, тобто читач отримував за 8 руб. на рік комплект самого журналу та 52 книги обсягом 7–9 тис. сторінок⁴¹. Отже, сума 8 руб. була прийнятною для армії читачів «неписьменної», за радянським штампом, Російської імперії і дозволяла друкувати видання накладами, які навіть на сьогодні трапляються нечасто.

Показовою може бути історія читацького розвитку подільського народного вчителя В-в з містечка Г., також подана в матеріалах цього дослідження⁴². У 1895 р., коли В-ву було 15 років і він отримував до 120 руб. на рік, розпочав постійну передплату періодики (з журналу «Вокруг света»). У 1903–1908 рр. він працював народним учителем й уже передплатував 3–4 видання щороку. У 1910 р., успішно склавши іспит на звання вчителя повітового училища і заробляючи додатково на рік до 600–700 руб. приватними уроками, він мав можливість краще задовольняти культурні потреби. До складу його передплатної скриньки вже входять журнали «Вестник знания», «Народный учитель», «Спутник средней школы и экстерна», «Журнал для экстернов», «Известия книжного магазина Вольфа», загальноросійська щоденна газета «Русские ведомости», місцева газета «Подолія». Підбір літератури задовольняє кілька інформаційних потреб читача: фахову, самоосвітню, поточне політичне та соціоекономічне інформування як на загальнодержавному рівні, так і на місцевому.

Отже, враховуючи зібрані нами дані про витрати на передплату, встановлену дореволюційними фахівцями-економістами та визначену сучасними дослідниками межу прожиткового мінімуму у 300 руб., можна припустити, що річний дохід у 500 руб. для родини з трьох осіб дозволяв за потреби купувати книги та робити передплату періодичних видань, тобто самостійно формувати зміст свого читання. Цікавим аргументом на користь запропонованої межі річного доходу може бути зауваження О. Молоховець, авторки прославленої книги «Подарок молодым хозяйкам». У передмові до перевидання 1909 р. вона зауважила, що книга призначається відносно благополучним сім'ям з річним бюджетом у 400 руб.⁴³

Але такий рівень річних доходів був недосяжним для селян, найбільшої соціальної групи потенційних читачів початку ХХ ст., яка до того ж динамічно зростала. Якщо у 1887 р., за нашими підрахунками, письменних у сільській місцевості нараховувалося 256,2 тис. осіб, то, за даними перепису 1897 р., — 372,6 тис., напередодні революції — 629,3 тис. (поза сумнівів, селяни склали основу цієї спільноти). З огляду на сформульований нами висновок про межу доходів, які уможлилювали придбання книг, селяни не могли собі дозволити більш-менш регулярно купувати книжкову продукцію. Попри те, що подільська земля давала досить великий прибуток — 47,8 руб. з 1 десятини землі селянського господарства⁴⁴, — селянські наділи були малими і не давали можливість жити у достатку. У звіті подільського губернатора О. Ейлера за 1910 р.

вказувалося, що лише 16% селян губернії живуть у достатку, маючи по 5 десятин землі на двір, більшості належить менш ніж по 3 десятини, що ледь забезпечує прожиття⁴⁵. Тому на початок XX ст., наприклад, у селян Вінницького повіту річний дохід становив 23 руб. на 1 особу, або 130 руб. — на 1 двір⁴⁶. Кустарні промисли, якими селяни займалися взимку, могли дати ще до 100 руб. на рік додатково⁴⁷. Хоча статистичні дані за 1909 р. по Вінницькому повіту свідчать, що доходи селян зросли до 30 руб. на рік, або 150 руб. — на 1 двір⁴⁸, цього однак було недостатньо для вільного придбання книг. За такого рівня фінансових статків селянам складно було виділити кошти для регулярного придбання книг та передплати періодичних видань, тому вони час від часу купляли дешеві видання вартістю до 15–20 коп. Останнє підтверджується спеціальними дослідженнями селянських родин центральних губерній Російської імперії наприкінці 1890-х рр. За ними, якщо «селянин витратив на книги 30–50 коп. на рік, то це багато... Найбільші любителі читання мають книг на 20 руб., але таких п'ять–десять осіб на всю парафію. У рік любитель витрачає на книги від 50 коп. до 1 руб. Зазвичай, книг у пересічному домі на 1–3 руб., а витрати на книги складають від 20 коп. на рік...»⁴⁹.

Не кращою була ситуація і з заробітками робітників. Найменшими вони були у робітників сільського господарства. За переписом 1897 р., із загальної кількості робітників губернії у 223,3 тис. осіб, у сільському господарстві працювало 194,8 тис. осіб⁵⁰. У 1902 р. чоловік міг заробити щонайбільше до 87 руб., а жінка — до 58 руб.⁵¹, через десять років чоловік міг розраховувати максимум на рівень заробітку до 127 руб., а жінка — до 82,5 руб.⁵² Кількість промислових робітників поступово зростала і досягла у 1912 р. 40,9 тис. осіб⁵³, але вони концентрувалися переважно в обробній промисловості, найбільш розвинутій галузі промисловості у губернії, де зарплата була нижчою за інші галузі. Так, у 1902 р. робітники Вінницького повіту, крім техніків і майстрів (високкваліфікованих робітників), отримували переважно 80 руб. на рік, а у цукровій промисловості — 71,8 руб.⁵⁴ На 1909 р. їхні заробітки зросли до 120 руб. на рік⁵⁵. За відсутності спеціальних досліджень по Подільській губернії, пошлемося на дотичні дані одного із засновників київської школи статистики Г. Наумова, який вивчав витрати робітників Києва у 1913 р. Середній бюджет його кореспондентів становив 492 руб. 73 коп.⁵⁶, з яких 81,5% припадало на забезпечення елементарних потреб — їжу, одяг, житло⁵⁷. На культурне просвітництво, передусім друковану продукцію, витрачалося 5 руб. 60 коп. (0,98% річного бюджету)⁵⁸. Для порівняння, на театр та видовища робітник витрачав 7 руб. 70 коп., на релігійні потреби — 95 коп. Важливим, на наш погляд, є висновок Г. Наумова про те, що потреби робітників у культурному просвітництві залишалися постійно незадоволеними, постійно тиснули на бюджет⁵⁹.

Виходячи з наявних матеріалів, можна на підставі пропорційних розрахунків припустити, що подільські робітники могли витрачати на придбання книг 1 руб. на рік. Але і це слід оцінити як малоймовірне, адже основні життєві потреби (їжа, одяг, житло) при наявних заробітках не залишали вільних грошей.

Ще одну професійну групу із специфічними культурними запитами утворювала прислуга, більшість якої представляла урбанізовані соціальні низи, що стали основою для формування масової культури. Прислуга отримувала найнижчу зарплату: жінки — від 3 до 5 руб. на місяць, а чоловіки — від 5 до 10 руб., тобто річні доходи у жінок могли сягнути 36–60 руб., у чоловіків — 60–120 руб. Однак ця професійна група не мала витрат на житло, одяг та їжу, яку вони мали з «господарського» столу. Своєрідністю їхнього становища була можливість користуватися бібліотеками господарів, але належність до різних культурних середовищ найчастіше заважала цьому. За даними перепису 1897 р., 75 766 осіб (і 74 650 членів сімей) Подільської губернії жили за рахунок заробітків прислуги⁶⁰.

Таким чином, визначивши 500-рублевий річний бюджет як поріг можливості більш-менш регулярного придбання книжкової продукції, на підставі аналізу статистичних даних перепису 1897 р. про зайнятість населення за сферами діяльності та відомостей про орієнтовні рівні річних доходів подолян, можна кількісно оцінити розмір групи відносно забезпечених осіб. Якщо не враховувати власників нерухомого майна, можна на основі класифікації Н. Стрекалової⁶¹, провести їх градацію за професійними категоріями. До верхнього прошарку можна віднести вищих та середніх чиновників і офіцерів, вищих залізничних службовців, більшість інженерів, директорів та частину викладацького складу середніх навчальних закладів, лікарів, суддів і нотаріусів тощо. До середнього прошарку — більшість священників, дрібних чиновників, молодших офіцерів, поліцейських службовців, поштово-телеграфних службовців, основну частину вчителів, середній медичний персонал (фельдшери, акушери), середній технічний персонал (техніки, механіки, спеціалістів сільського господарства — ветеринарів, землемірів, агрономів, основну масу службовців державних, громадських та приватних підприємств, страхових агентів. До нижчого прошарку — поштово-телеграфних службовців (не чиновників), народних вчителів, частину залізничних службовців, службовців торгово-промислових підприємств, транспорту, лікарень, нижче духовенство.

На наш погляд, у кількісному еквіваленті основу потенційних покупців книг, за даними 1897 р., становили від 40 до 45 тис. осіб, які «мали самостійні заняття», та від 75 до 85 тис. осіб — членів їхніх сімей. Іншими словами, на межі ХІХ–ХХ ст. від 115 до 130 тис. (або 3,8–4,3% населення губернії) подолян могли купляти книги. Зрозуміло, їхня абсолютна й відносна кількість до революції 1917 р. поступово зростала. І справа не тільки у загальному зростанні добробуту населення Російської імперії, а й у тому, що одним із соціальних наслідків модернізації був розвиток середнього класу. Його середня зарплата значно перевищувала зарплату робітників та заробітки селян і давала можливість задовольнити досить широке коло матеріальних і соціальних потреб, зокрема й у читанні. Хоча слід зауважити, що у Подільській губернії, яка була слабо розвинена у промисловому відношенні і мало урбанізована, цей процес відбувався повільніше, ніж в інших українських губерніях.

Визначена нами кількісна оцінка потенційної клієнтури книгарень регіону, безумовно, значною мірою є орієнтовною, позаяк на споживання друкованої продукції, насамперед, впливають соціальні та культурні фактори. Частина населення з достатнім матеріальним забезпеченням не стає клієнтами книгарень, тому що не цікавиться друкованою продукцією, і, навпаки, інші, не маючи достатніх коштів, обмежують себе у необхідному для придбання книг. В цілому, матеріальні статки соціальних низів не давали можливості регулярно купляти книжкову продукцію, відповідно для цієї категорії читачів гостро стояло питання доступу до книги, яке могли задовольнити безкоштовні бібліотеки. Проблема розвитку бібліотечної мережі як запоруки доступу до інформації, саморозвитку та самовдосконалення, які могли стати передумовами соціальної мобільності населення, ставала чи не головною у модернізації суспільства на початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Миронов Б.Н.* Благополуччя населення і революції в імперській Росії: XVIII — початок XX століття / Б.Н. Миронов. — 2-е изд., испр., доп. — М., 2012. — С. 432–433, 526–539; *Миронов Б.Н.* Модернізація імперської Росії і благополуччя населення / Б.Н. Миронов // Російська історія. — 2009. — № 2. — С. 137–155.

² Динаміка економічного і соціального розвитку Російської імперії в XIX — початок XX століття. [Електронний ресурс]: науч.-справ. изд. / под ред. Л.И. Бородинки. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 2012. — URL: <http://www.hist.msu.ru/Dynamics/> (Дата звернення: 11.07.13).

³ *Кирьянов Ю.И.* Життєвий рівень робітників Росії / Ю.И. Кирьянов. — М.: Наука, 1979. — 287 с.

⁴ Дані отримані завдяки використанню таких кількісних методів історичного дослідження, як реверсивне та презентивне прогнозування.

⁵ Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России: материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге. — СПб., 1906. — IV, XLIII, 96 с.

⁶ Подоходный налог: ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога по исследованию, произвед. податными инспекторами и казенными палатами в 1901–10 гг. — СПб., 1910. — [3], XXII, 84 с. — (Материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге).

⁷ Межа заможності визначалася на рівні 5–6 тис. руб.

⁸ Подоходный налог: ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога по исследованию... — Табл. 8–10.

⁹ *Дякин В.С.* Структура имущих верхов России в конце XIX — начале XX вв.: к постановке вопроса / В.С. Дякин // Английская набережная, 4: ежегодник / С.-Петербург. науч. об-во историков и архивистов. — СПб., 1997. — С. 128.

¹⁰ *Рубакин Н.А.* Страна. Народ. Сословия. Классы: опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства (на основании официальных и научных исследований) / Н.А. Рубакин. — М., 1912. — Гл. 5. — С. 208.

¹¹ Распределение крупных доходов в губерниях «черты» и в остальной России // Новый Восход. — 1911. — № 5. — Стлб. 14.

¹² Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния. — СПб., 1904. — С. 166.

¹³ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. — М., 1978. — С. 88.

¹⁴ Там же. — С. 90.

¹⁵ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

¹⁶ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 108.

¹⁷ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

¹⁸ *С[ецинский]. Е.* Бюджет священника и псаломщика нашей епархии / С.Е. // Подол. епарх. ведомости. — 1897. — № 24 (неоф.ч.). — С. 608.

¹⁹ *Степаненко Г.В.* Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.) / Г.В. Степаненко // Укр. іст. журн. — 2004. — № 5. — С. 46.

²⁰ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

²¹ *Молчанов В.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Молчанов; Ін-т історії України НАНУ. — К., 2005. — С. 62.

²² Там само. — С. 63–65.

²³ *Лебедь-Юрчик Х.А.* Сахарная промышленность в России / Х.А. Лебедь-Юрчик. — К., 1909. — С. 46, 49.

²⁴ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. — К., 1914. — С. 569–718.

²⁵ *Лобко О.А.* Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX — початку XX ст. / О.А. Лобко // Наукові записки НаУКМА. — К., 2006. — Т. 52. — С. 20. — (Іст. науки).

²⁶ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

²⁷ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в. — Т. 1. — С. 108.

²⁸ *Зайцева О.М.* Изменения социальной стратификации городского населения Центрального Черноземья в конце XIX — начале XX в. [Электронный ресурс] / О.М. Зайцева, В.В. Канищев, В.Д. Орлова, Н.В. Стрекалова // Процессы урбанизации в Центральной России и Сибири: сб. статей / под ред. В.А. Скубневского. — Барнаул, 2005. — С. 30–71. — URL: http://new.hist.asu.ru/biblio/urbani/1_2.html (Дата обращения: 14.07.13).

²⁹ *Стрекалова Н.В.* Доход населения провинциального города России в начале XX в.: проблемы, методика исчисления, фактор социальной стратификации [Электронный ресурс] / Н.В. Стрекалова // Вестник Тамбов. гос. ун-та им. Г.Р. Державина. — Тамбов, 2010. — Вып. 9 (89). — С. 224. — URL: <http://elibrary.ru/download/64828317.pdf> (Дата обращения: 12.07.13).

³⁰ Там же. — С. 223

³¹ *Лебедь-Юрчик Х.А.* Сахарная промышленность в России... — С. 98.

³² *Вінниця: іст. нарис / [гол.ред. А.М. Подолинний].* — Вінниця, 2007. — С. 71.

³³ Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков / И.В.Сучков // Отечеств. история. — 1995. — № 1. — С. 65–73.

³⁴ О материальном положении учащихся (по анкетным данным) // Нар. учитель. — 1913. — № 31/32. — С. 6–10.

³⁵ Там же. — С. 8.

³⁶ Там же. — С. 7.

³⁷ Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России... — С. 68.

³⁸ Николаев А.А. Хлеба и света!: материальный и духовный бюджет трудовой интеллигенции у нас и за границей (по данным анкеты «Вестника знания» / А.А. Николаев; под ред. В.В. Битнера. — СПб., 1910. — 88 с.

³⁹ Там же. — С. 2, 23.

⁴⁰ Там же. — С. 22.

⁴¹ Страхов В. Пушкин и массовый читатель: библиол. очерк [Электронный ресурс] / В. Страхов // А.С.Пушкин. 1837-1937: Сб. ст. и материалов. — Саратов, 1937. — С. 121. — URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=7qLhKzV1A6g%3D&tabid=10396> (Дата обращения: 30.05.13).

⁴² Николаев А.А. Хлеба и света!: материальный и духовный бюджет... — С. 41.

⁴³ Молоховец Е. Предисловие // Подарок молодым хозяйкам, или средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве: в 2 ч. / Е. Молоховец. — 26-е изд., испр. и доп. — СПб., 1909. — С. 3.

⁴⁴ Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И. Фролов. — Винница, 1917. — С. 20.

⁴⁵ Завадська І.М. Сільське господарство Подільської губернії в період капіталізації (друга половина XIX — початок XX ст.) / І.М. Завадська // Вісн. аграр. історії / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — 2012. — № 3. — С. 10.

⁴⁶ Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и желательные меры для поднятия благосостояния населения / сост. Д.Ф. Гейден. — Винница, 1902. — 42 с.

⁴⁷ Там же. — С. 33.

⁴⁸ Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905–1910 гг. / сост. Д.Ф. Гейден. — К., 1910. — С. 39.

⁴⁹ Быт великорусских крестьян-землепашцев: описание материалов Этнографического бюро князя В.Н. Тенишева: (на примере Владимирской губернии) / авт.-сост. Б.М. Фирсов, И.Г. Киселева. — СПб., 1993. — С. 170.

⁵⁰ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

⁵¹ Обзор Подольской губернии за 1902 г.: приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. — [Каменец-Подол., 1903]. — Табл. 2.

⁵² Обзор Подольской губернии за 1912 год: приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. — [Каменец-Подол., 1913]. — Табл. 5.

⁵³ Там же. — С. 41.

⁵⁴ Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и желательные меры... — С. 20.

⁵⁵ Там же. — С. 16.

⁵⁶ Наумов Г. Бюджетные итоги // Бюджеты рабочих города Киева: по данным анкеты, произведенной в 1913 г. Обществом экономистов и ремесленной секцией при Киевской выставке / Г. Наумов. — К., 1914. — С. 41–42.

⁵⁷ Там же. — С. 73.

⁵⁸ Там же. — С. 75

⁵⁹ Там же. — С. 76.

⁶⁰ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

⁶¹ Стрекалова Н.В. Доход населения провинциального города России в начале XX в. ... — URL: <http://elibrary.ru/download/64828317.pdf> (12.07.13).

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2013.

**БЫЛА ЛИ ДОСТУПНОЙ КНИГА ДЛЯ ПОДОЛЯН НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ?
(социально-экономический анализ покупательной способности населения Подольской губернии)**

В статье дается оценка порога финансовой обеспеченности населения Российской империи на рубеже XIX–XX вв., который делал возможным более или менее регулярное приобретение книг, и на этой основе ориентировочно определяется численность и выделяются основные сферы занятий потенциальной клиентуры магазинов Подольской губернии

Ключевые слова: покупательная способность, книга, покупка, Российская империя, Подольская губерния

**WAS THE BOOK AVAILABLE FOR PODOLIAN PEOPLE BETWEEN
19–20th CENTURIES? (social-economical analysis of the Podolia purchasing power)**

The article includes assessment of income threshold level of population of Russian Empire at the turn of XIX–XX centuries that allowed people to buy books more or less regularly as well as estimation made on that basis of potential tentative size of Podillia bookstores clientele marked out by customers' main scopes of activity.

Keywords: purchasing power, book, buy, Russian Empire, Podillia province.

*О.В. Лисенко
(м. Київ)*

ВПЛИВ ІМПЕРСЬКОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ НА ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА МІЖЕТНІЧНИХ ПРОТИРІЧ В НАДДНІПРЯНЩИНІ (кінець XIX — початок XX ст.)

В статті висвітлюється взаємозалежність соціально-економічного становища Наддніпрянської України та зовнішньої політики уряду Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. Розкривається її вплив на загострення соціальних і міжетнічних протиріч в регіоні.

Ключові слова: *Наддніпрянина, зовнішня політика, економіка, іноземні інвестиції, протиріччя.*

Одним із головних тезисів марксизму-ленінізму був постулат про неминучість перемоги соціалізму в усьому світі, і крах капіталізму в Росії в 1917 р. вважався як перший етап цього процесу. Однак, після 1917 р., без військового втручання Радянського Союзу, краху капіталізму не сталося більше в жодній державі, а, натомість, у 1991 р. відбувся повний розпад соціалізму в СРСР. Тепер уже колишні компартійні ідеологи, які для загарбання народного майна швидко перефарбувалися в «ринкових демократів», почали просторікувати про неминучість краху світового соціалізму. Однак, соціалізм у Китаї не лише не загинув, а натомість показав відмінний економічний результат, а на території колишнього СРСР, після того, як партноменклатура для легітимізації привласнення народного майна проголосила відновлення капіталізму, життя народу лише погіршилося. Поступово не лише вченим, але й простим громадянам, котрі цікавляться історією, починало ставати зрозумілим, що і Російську імперію і Радянський Союз до краху привели не капіталізм чи соціалізм, а той потворний соціально-економічний устрій, який існував у них протягом XX ст., і змінюючи свою назву з капіталізму на соціалізм, а потім навпаки — з соціалізму на капіталізм, ні на йоту не змінювався по суті. Для того, аби нарешті почати міняти не назви, а саму сутність цієї потворної соціально-економічної системи, потрібно проаналізувати витоки та причини її утворення, що допоможе краще збагнути як з нею потрібно боротися.

На наш погляд, ці витоки слід шукати наприкінці XIX ст., коли Російська імперія вступила у військовий союз із Францією та Великобританією. Цей акт політичного самодурства був згубним як для українців, так і для росіян. Для останніх новий союз означав стрімкий приплив величезних англо-франко-бельгійських інвестицій, котрі пригнічували природний розвиток молодого, недосвідченого й незміцнілого російського капіталізму. Крім того, з політичних міркувань розривалися налагоджені економічні стосунки з Австро-Угорщиною

та Німеччиною, що також завдавало відчутного удару по розвитку російського капіталізму.

Для Російської імперії новий військовий союз супроводжувався величезними поступками англійському, французькому та бельгійському капіталу на шкоду розвитку вітчизняного. Тому, якщо в Європі капіталізм розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всебічною підтримкою з боку своєї влади, то в царській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою свого уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіляко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам.

Не менше, а, можливо, і більш шкідливими були дії Олександра III для українців, які у той період були розділеними між Австро-Угорською та Російською імперіями. Якщо в часи, коли ці країни були союзниками, ця політична роздільність існувала здебільшого лише на папері, й українці могли тісно контактувати між собою без будь-яких утисків з боку властей, то тепер галичани і наддніпрянці стали підданими двох ворожих держав, а, як відомо, будь-які контакти із їх представниками завжди жорстоко переслідувалися охоронними структурами. Тому взаємостосунки між західними та східними українцями почали зводитися нанівещь.

На відміну від країн Західної Європи, де капіталізм сприяв демократичному оновленню життя людей, у Російській імперії в цілому, та в Україні зокрема капіталізм був зацікавлений у тому, щоб населення залишалося бідним і безправним, згодним працювати на буржуазію за копійки. Так, у своїй праці «Історія підприємництва в Україні» Т. Лазанська зазначала стосовно діяльності в Криворізькому басейні французького товариства «Дубова Балка»: «Так, скажімо, лише акціонери “Дубової Балки” у 1894 р. мали 1154 франки чистого прибутку, у 1896 р. — 53 717, а у 1897 р. — 137 673 франки, або по 50 франків на кожну акцію. На жаль, товариство здобувало свої прибутки не найкращим чином. Як свідчать певні джерела, французька компанія “Дубова Балка”, яка придбала у О. Поля 600 дес. землі, сповідувала такі принципи — дешево наймати робітників, штрафувати їх і будь-що прагнути зменшити здольну оплату артілям настільки, щоб в середньому на кожну особу виходило не більше 70 коп. Крім того, на рудниках “Дубової Балки” було багато нещасних випадків. Кореспондент газети “Киевское Слово” був свідком одного з них, коли травмувалося відразу 11 чоловік»¹. Жорстокі методи експлуатації, звичайно ж, відзначали не лише французьке товариство. Вони були притаманні більшості західноєвропейських підприємців тогочасної доби.

Крім того, що західний капітал пригнічував місцевих робітників, він до того ж і не давав розвинутися молодому українському капіталізму. Так, далі Т. Лазанська зазначає: «Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв колегам, що тут мито на ввезення товарів досягає 20–180% вартості товару, в той час як прибуток на капітал давав до 30% на рік. Він запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії “прямо

казкова” і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. І дійсно. На великих підприємствах наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж 30–40%. На Донбасі дивіденди іноземних капіталістів у 3–4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі. ... Під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Так, на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики — індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів»².

В результаті цього утруднювався процес розвитку дрібного та середнього бізнесу, який у європейських країнах створює левову частину робочих місць і робить дуже значний внесок як у загальнодержавний, так і, що особливо важливо, до місцевих бюджетів, що забезпечує розвиток у цих державах регіонального самоуправління. Як результат, Наддніпрянщина, особливо її південно-східний регіон, перетворювалася на територію, де промислові гіганти існували в суспільному середовищі з недорозвинутим середнім та малим підприємництвом, що робило їх вкрай вразливими для соціальних вибухів.

Ця обставина була тим більш тривожною, що у Наддніпрянщині, а також в усій південно-східній частині України великі підприємства були збудовані не у хліборобській зоні з більш-менш усталеними нормами суспільного життя, а в ще недавно майже незаселеному степовому регіоні, де раніше панували кочівники і вирував дух схильної до силових дій та непокори козацької вольниці. Тому, здавалося, що хоча б із власних інтересів недопущення на своїх підприємствах соціального вибуху англо-франко-бельгійські капіталісти повинні були сприяти підвищенню культурно-освітнього рівня робітників — відкривати школи, створювати різноманітні гуртки, а для того, щоб забезпечити продуктами харчування постійно зростаюче населення великих промислових центрів, кладати хоча б частину з отриманих високих доходів в інтенсифікацію сільського господарства. Все це повинно було відчутно зменшити ризики соціального вибуху у Наддніпрянщині. Але підвищення культурного, освітнього й матеріального рівня українців неминуче повинно було привести до того, що вони почнуть вимагати гідної оплати своєї праці, а цього західні капіталісти найбільше боялися і не бажали.

Як результат — населення Російської імперії все менше відчувало себе господарями на своїй землі, де всім заправляли західні капіталісти, котрі, використовуючи продажну царську бюрократію, усіляко гальмували розвиток національної економіки. Не лише бідні робітники та селяни, але й досить заможні підприємці відчували, що їхню країну перетворюють на колонію. Так, у виступі члена «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі» С. Шарапова на одному з його засідань у березні 1899 р. зазначалось: «Тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський

народ (а до нього тогочасна практика включала й українців — *О.Л.*) грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго»³.

Отже, той устрій, який на рубежі XIX–XX ст. склався у південно-східній Україні, лише помилково вважався і, на жаль, продовжує вважатися класично капіталістичним. Адже економічний розвиток завжди йде поряд із вільним розвитком громадянського суспільства — зростанням цивілізованої політичної й профспілкової активності значних верств трудящих, підвищенням їхнього матеріального стану, а отже, і нейтралізує їхню схильність до грабіжницько-погромницьких дій. У справді вільному ринково-демократичному суспільстві надзвичайно зростає роль інтелігенції. Саме на неї від правоохоронних органів переходить функція нейтралізації лівацько-погромницької ідеології на кшталт «смерть буржуазії». Безперечно, левову частку фінансових витрат на цю вкрай необхідну справу бере на себе великий і середній бізнес, який розуміє, що в протилежному разі він буде фізично знищений. Саме ця взаємовигідна взаємодія між капіталом й інтелігенцією робить країни західної демократії найбільш стабільними у суспільно-політичному і соціально-економічному плані. Однак в умовах Наддніпрянської України великий англійський, французький та бельгійський капітал і не думав брати якихось фінансових зобов'язань перед місцевою, українською інтелігенцією. В той час український інтелігент, який підтримував бельгійських, французьких та англійських капіталістів, робив це, як правило, не за гроші, а з власної наївності, вірячи, що західно-європейці виведуть країну на шлях цивілізованого демократичного розвитку.

Вся абсурдність проантантівської політики Миколи II яскраво проявилася вже під час російсько-японської війни 1904–1905 рр., коли вперше в новітній світовій історії азійська армія мала технічну перевагу над європейською. Це пояснювалося тим, що інонаціональний бізнес абсолютно не цікавився підвищенням боєздатності армії Російської імперії, тобто тієї країни на якій він паразитував. Якщо збільшення виробництва чавуну і сталі в Англії, Франції чи Італії автоматично означало, що армії цих країн отримують більше гармат, кулеметів, снарядів та набоїв, то збільшення виробництва чавуну й сталі на території Російської імперії означало лише те, що західні підприємці збільшать свої рахунки у закордонних банках, а російський солдат, як і раніше, буде воювати застарілою зброєю.

Крім того, російсько-японська війна показала дуже низький моральний дух російських солдат, які стріляли у спину своїм офіцерам і масово здавалися в полон. Це пояснювалося тим, що в часи, коли в Російській імперії існувало кріпосне право, той селянин-кріпак, який ішов служити до війська, отримував волю і для себе, і для своїх дітей. Отже, до відміни кріпосного права солдат був складовою частиною суспільства вільних людей і до нього ставилися з належною повагою. Тобто, той ганебний феодально-кріпосницький устрій, що пригнічував суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток держави, разом з тим позитивно сприяв підтриманню високого морально-психологічного стану її солдат, які своїм героїзмом компенсували технічну відсталість Російської імперії.

Після ж відміни кріпосного права російський солдат став представником найнижчої касты суспільства, якого можна нещадно обкрадати, годувати неякісними харчами, десятками тисяч посилати в безглузді атаки на укріплені позиції противника. Отже, реформи Олександра II, посприявши лібералізації життя в Російській імперії, лише послабили її військову спроможність порівняно з арміями країн-сусідів. У російських правителів солдат у цей час перетворився на істоту, яка посідала найнижче місце в соціальній ієрархії. Все це в поєднанні з привнесеними англо-франко-бельгійським капіталом торгашеськими принципами взаємостосунків між людьми сіяло серед російського суспільства, особливо серед молоді, нігілістичне світосприйняття, презирство до таких понять, як Батьківщина й обов'язок перед своїм народом. Це також вкрай негативно впливало на боєздатність російської армії.

Відсутність сучасної зброї стала причиною того, що російська армія несла колосальні людські втрати, котрі замінювалися за рахунок величезних мобілізацій серед населення, переважно російських та українських селян, що спричинило падіння валового урожаю в Російській імперії в цілому, та в Україні зокрема. У Наддніпрянщині почалися криваві заворушення, в яких гинули тисячі людей.

Російсько-японська війна, яка закінчилася ганебною поразкою самодержавства й революцією 1905–1907 рр., змусила Миколу II видати Маніфест від 17 жовтня 1905 р., який забезпечував народу свободу слова, совісті та віросповідань, гарантував можливість створення самодіяльних національних організацій. Отже, поразка у російсько-японській війні, з одного боку, стала наслідком тої злочинної внутрішньої політики, котру розпочав Олександр III і продовжив Микола II, а з другого — відкрила перспективи для подальшого оновлення країни та відновлення її фактичного суверенітету.

Використовуючи права, надані царським маніфестом, вітчизняна інтелігенція негайно почала створення національних самодіяльних товариств «Просвіти», які мали на меті сприяти більш стрімкому розвитку українського суспільства шляхом поширення культури, науки й освіти серед робітників і селян. «Просвіти» були створені майже по всій території Наддніпрянщини — у Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах і містечках. У «Просвітах» українці вчилися об'єднуватися навколо власних національних ідей і цілей. Тут вони здобували навички організаторської діяльності, розподілу праці між членами товариства, керівництва значними масами людей та відповідальності перед ними. Отже, ті керівні кадри, котрі формувалися в «Просвітах», були чужими імперській бюрократії не лише за метою їхньої діяльності, але й за ідейними чинниками. Якщо остання все робила, аби лише догодити вищому керівництву, зовсім не думаючи про інтереси народу, то нова українська еліта, навпаки, все робила, виходячи із реальних інтересів простих українців, лише перед яким вона вважала себе підзвітною. Тому для царської, а згодом і радянської бюрократії в українському національному русі найбільшу небезпеку становила саме його політична орієнтація на демократизацію влади, коли б керівники залежали від тих, хто їх обрав, а не від тих, хто їх призначив «згори».

Добре розуміючи, що справжнім джерелом демократизму в цьому русі є українське село, царизм усіляко перешкоджав поширенню в ньому просвітянського руху, хоча ці дії були вкрай злочинними і небезпечними, бо розвиток великої промисловості вимагав інтенсифікації сільського господарства, а це було неможливим без отримання селянами спеціальної сільськогосподарської літератури. І все ж просвітянам часто вдавалося обходити царські заборони і поширювати українські ідеї та кооперацію на сільську місцевість.

Так, кам'янець-подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування у селах невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна більшість членів «Просвіти» були сільськими жителями. Приміром, станом на 17 березня 1907 р., із 205 членів товариства лише 45 проживали у місті, решта 160 — по селах Поділля⁴. В цих умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 населених пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги відправляти їх більш як на 4–5 руб. за одною адресою. Часто члени товариства, які очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали їх на 300–400 руб.⁵

Для поширення серед українських селян потрібних їм книжок кам'янець-подільські просвітяни використовували можливості місцевих земств. Так, 17–18 серпня 1909 р. у Жмеринці відкрився I з'їзд представників подільських товариських крамниць, скликаний губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати книжки, які із 10-відсотковою знижкою надавала кам'янець-подільська «Просвіта»⁶. Успішно працювало не лише губернське товариство, але й бібліотека в с. Печері. Так, відомий український кооператор М. Гехтер зазначав, що «людність так звиклась, зжилась з читальнею, що вважає її необхідною своєю потребою. Цікаво, що звать її селяни не бібліотекою або читальнею, а просто “Просвітою”. Ця назва так вкоренилася, що іншої і не почути. А молоді парубки та дівчата вважають її чимось рідним, бо звать читальню “наша Просвіта”. Це явище дуже характерне для того, як швидко селяни зживаються з тим, чого вони прагнуть. Люди з охотою читають книжки. Надто цікавляться історичними книжками. Навіть старшина, який раніше не терпів української мови, тепер часто прохає дати йому ту або іншу книжку»⁷.

Як бачимо, українська еліта, котра становила кістяк кам'янець-подільської «Просвіти», зуміла зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді, почала готувати з них людей, здатних самостійно вести економічну, господарську, культурно-освітню діяльність. Вона створила передумови того, що остання масово пішла у національно-культурні та економічні установи, створюючи в них зачатки власної, нехай і не формальної, але дуже дієвої вертикалі влади. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладу, який панував у Російській імперії.

Успішно працювали в сільській місцевості й катеринославські просвітяни, котрі не зустрічали особливої протидії з боку імперської адміністрації. Адже тут, як ніде, розвиток просвітянського руху серед українських робітників та

селян відповідав інтересам розвитку промислової інфраструктури імперії. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників. А приплив нових робітників і, як наслідок, урбанізація регіону вимагали інтенсифікації сільського господарства, створення кооперативів, позичкових кас, проведення ярмарків та ін. Тобто південний захід Російської імперії вимагав швидкої науково-технічної та культурної модернізації, і «Просвіти», безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль.

Одним із найбільш важливих засобів для розвитку кооперації були виставки сільського господарства. На них селяни мали змогу бачити нові машини, дізнатися, які з них найкращі та де їх можна придбати. Можна було також побачити нові, кращі породи худоби, нові сорти насіння, взагалі дізнатися про багато корисних для себе речей. Катеринославська «Просвіта» вирішила використати ці сільськогосподарські виставки для поширення української літератури. Для цього було вирішено організовувати на них спеціальні відділи популярної української книжки. Постановою Ради товариства від 21 серпня 1913 р. було вирішено придбати на 15 руб. популярних книжок українською мовою з медицини, ветеринарії та сільського господарства й показати їх на виставках у селах Тамановці та Шолохові. Там же ці книжки і продавалися. Селяни дуже цікавилися українською популярною літературою і охоче купували українські книжки⁸.

Найбільш діяльною з філій катеринославської «Просвіти» була Мануйлівська. Вона об'єднувала українців, які, не пориваючи зв'язок із селом, одночасно були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава. Ці люди були однаково зацікавлені як в успішному розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та її подібних селищ у більш вигідне становище порівняно із жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне положення, мали всі переваги для розповсюдження серед українців-селян товарів із міста, а серед мешканців міста — декоративних кустарних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони створювали кооперативи). Крім того, українці з таких селищ, маючи численні прибутки від заводів, від землі, від кустарних промислів, від комерції тощо, отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх відстоювати українську мову викладання в школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття українського університету.

Поразка у російсько-японській війні змусила певні російські кола переосмислити свою зовнішню політику. Адже саме «союзна» до Росії Великобританія забезпечувала Японію найсучаснішою зброєю. В результаті цього тогочасний російський прем'єр П. Столипін поступово починав розуміти, що всі «союзницькі» запевняння англійців є не чим іншим, як намаганням втягнути Російську імперію у катастрофічну війну з Німеччиною і тим самим унеможливити в ній проведення економічних реформ, які б вивели цю ще нещодавно відсталу аграрну країну в число промислово-фінансових лідерів. Адже по суті Британська імперія продовжувала лишатися смертельним ворогом Росії, прагнучи витіснити

останню із Кавказу та Середньої Азії. Той факт, що формально Англія вважалася «союзницею» С.-Петербурга, робило її ще більш небезпечним ворогом для Російської імперії, ніж це було під час Кримської війни. Адже на практиці Лондон мав моральне право вимагати від Росії жертв заради ефемерного «союзницького обов'язку», штовхати на непотрібні воєнні авантюри, нічого не даючи їй взамін. І що найголовніше, якщо в середині XIX ст. Англія прагнула потіснити свого конкурента — російський абсолютизм імператора Миколи I і тим самим мимоволі сприяла оновленню життя Російської імперії в цілому та Наддніпрянської України зокрема, то на початку XX ст. Лондон свідомо прагнув втягнути Росію у світовий збройний конфлікт, аби знищити в ній ті реформи, що розпочалися після Кримської війни. Зрозумівши це, П. Столипін почав відходити від проантантівського зовнішньополітичного курсу, аби не допустити військового протистояння з Німеччиною й Австро-Угорщиною та успішно завершити розпочаті ним реформи.

Об'єктивно це було вигідно і наддніпрянським українцям, перед якими відкривалася перспектива посилення культурних та економічних контактів із галичанами. Одним із перших проявів цього поживлення стосунків між західними та східними українцями став Перший український просвітньо-економічний конгрес, що відбувся на початку 1909 р. у Львові і на якому вперше були зроблені спроби до вироблення спільної загальноукраїнської культурної, економічної та політичної платформи. В цей час з боку російської влади не відбулося жодних утисків щодо тих українців, які брали участь у цьому конгресі, що проходив на території та при фактичному, хоча й не прямому, фінансуванні з боку формально ворожої Австро-Угорщини, і на якому вперше так голосно пролунали заклики до об'єднання між громадянами обох формально не дружніх на той час держав. Влада нібито говорила українцям, що вони можуть безбоязно сприяти як покращенню стосунків між собою, так і стосунків між Росією й Австро-Угорщиною.

Тобто перед західними та східними українцями відкривався шлях до плідної співпраці, за умови, якщо останні підтримають відхід П. Столипіна від проантантівського курсу Миколи II, і відновленню російсько-австрійської дружби. Це було надзвичайно вигідно наддніпрянцям, бо якщо антантівський великий капітал провадив в Україні відверту грабіжницьку колоніальну політику, безсоромно грабуючи український народ та спустошуючи його надра, то німецькі підприємці, які протягом століть жили і працювали серед місцевого населення, навчилися узгоджувати свої бізнес-інтереси із реальними життєвими потребами українців.

Але, на жаль, взаємодопомога та співпраця між західними й східними українцями, задекларовані на Першому українському просвітньо-економічному конгресі, не були втілені у життя, бо переважна більшість наддніпрянських українських діячів, на словах не заперечуючи проти подальшого зближення із галичанами, на практиці не бажала відходити від звичного для неї проантантівського курсу, як і раніше помилково вбачаючи у англійських, французьких та бельгійських ділках носіїв «передових демократичних ідей».

Ця стратегічна помилка українських діячів дорого коштувала українському народу. У січні 1910 р. тодішній прем'єр-міністр Росії П. Столипін, не відчувши взаєморозуміння з боку наддніпрянської інтелектуальної еліти, видав циркуляр, за яким вітчизняний національний рух визнавався сепаратистським, а самі українці вперше прирівнювалися до «інородців». Фактично, прем'єр відійшов від усталених віками принципів взаємостосунків з українцями. Як результат, П. Столипін завдав нищівного удару і по споконвічних ідеологічних принципах, на котрих базувалася Російська імперія, і по намаганнях українців шляхом інтенсифікації сільського господарства не допустити в Наддніпрянщині збройного конфлікту між містом і селом.

Щоправда, столипінський циркуляр посприяв зближенню між українцями, поляками та євреями, котрі населяли Наддніпрянщину. Тут, на відміну від Галичини, у взаємостосунках між собою передові українські, польські та єврейські діячі заради досягнення спільної мети охоче йшли на дуже суттєві поступки одні одним. Цей факт відзначали навіть найзапекліші їхні вороги. Так, один з ідеологів російського чорносотенства С. Щоголев зазначав із приводу того, що українці тимчасово зняли питання про автономію свого краю: «Завоювання такої автономії пов'язане було б для малоросів із перспективою таких поступок польським та єврейським союзникам, що народ би висунув нових антисемітів-Тарасів, нових Гонт і Богданів»⁹. Отже, українці, поляки та євреї у своїх спільних діях не гналися за негайними політичними й економічними дивідендами, а працювали на перспективу із врахуванням усіх можливих негативних сценаріїв. У цьому плані вони були разючим контрастом у порівнянні із грабіжницькими діями західного капіталу, який у гонитві за сьогоденними прибутками штовхав Україну в хаос соціальних потрясінь.

Для українців встановлення нових цивілізованих взаємостосунків з етнічними євреями у той час відіграло вирішальне значення з огляду на необхідність ширення серед селян національної кооперації. Адже, створення національних економічних інституцій було надзвичайно важливо з огляду на те, що саме на цій основі могло відбутися справжнє об'єднання між українською інтелігенцією, робітниками та селянами. Адже практична діяльність у економічній, видавничій чи будь-якій іншій галузі сприяла стиранню психологічних бар'єрів між інтелігенцією і трудящими, давала можливість найбільш обдарованим робітникам та селянам виходити на перші ролі в українському національному русі.

І саме завдяки допомозі більш жвавих у фінансовій діяльності євреїв українцям пощастило закласти досить вагомий підмурок під своє національне відродження. Допомога українцям з боку євреїв була цілком закономірною. Останні почали активно допомагати українцям у справі заснування власних фінансово-економічних інституцій, вбачаючи в них своїх спільників у боротьбі проти російських чорносотенних сил. Навчені гірким попереднім досвідом, найбільш передові представники єврейства головну увагу акцентували на сприянні тому, щоб український національний рух був рухом прагматичних ділових людей, які будують свій бізнес на реальних економічних законах і, отже, є

несприйнятливими до чорносотенно-погромницької демагогії. Саме євреї першими закликали до об'єднання національної та кооперативної ідеї. Так, згаданий уже діяч кооперативного руху в Україні, євреї за походженням М. Гехтер писав: «Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З іншого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона повисне в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме»¹⁰. Завдяки цьому наддніпрянська інтелігенція почала сповідувати модерні погляди на шляхи національного відродження та розвитку, основною ідеєю котрих є теза про об'єднання зусиль передових представників усіх народів, які заселяли регіон, — українців, росіян, поляків, євреїв заради створення модерної української нації, в якій не буде місця для конфліктів між представниками різних етносів, існуватиме рівна для всіх правова система.

Розвиток української кооперації не подобався західноєвропейським капіталістам, бо тепер трудящі вже не згоджувалися працювати за мізерну оплату. Іноземні підприємці почали тиснути на Миколу II, вимагаючи придушення української кооперації. Для досягнення цієї мети проантантівський імперський уряд не соромився використовувати відвертих російських чорносотенців. Так, вже згаданий російський шовініст С. Щоголев, вимагаючи знищення національних кооперативних інституцій, зазначав: «У Києві виникли нотаріальним порядком товариства “Український агроном”, “Український вчитель” та “Український технік”, які мають на меті пропаганду української мови, видання брошур для народу, а також товариство “Наша кооперація”, що видає досить тенденційну газету того ж найменування»¹¹. На цих підставах С. Щоголев вимагав негайно закрити всі українські кооперативні установи.

Отже, на початку ХХ ст. у Наддніпрянщині існували дві принципово різні філософії ведення підприємництва: вітчизняна, спрямована на те, щоб шляхом великих інвестицій у культуру та освіту сприяти стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні, хоч би при цьому самі бізнесмени зазнали деяких фінансових втрат, та колоніальна, спрямована на те, аби з метою створення дешевої робочої сили, згодної працювати за копійки, усіляко гальмувати розвиток політичних свобод, місцевого малого і середнього підприємництва, нищити вітчизняну науку, культуру й освіту, хоч би при цьому для західних капіталістів стрімко зростала загроза соціального вибуху та втрати своїх підприємств.

У результаті відмови української інтелігенції відходити від проантантівського курсу і сприяти відновленню російсько-австрійської дружби була втрачена можливість уникнути війни, в якій західні та східні українці вбиватимуть одні одних. Натомість, в цей час на авансцену російської політики почала активно вриватися цинічна й аморальна більшовицька партія. Її стрімкий розвиток у 1910-ті роки пояснювався тим, що безглуздий проантантівський курс самодержавства не подобався не лише П. Столипіну. Дуже сильна опозиція існувала також й у жандармсько-поліцейських структурах, серед співробітників котрих традиційно було багато людей із німецькими прізвищами та яким не

подобався новий зовнішньополітичний курс Миколи II на розрив відносин з їхньою історичною батьківщиною на користь стосунків із країнами Антанти. Ненавидячи капітал останньої, ці сили були зовсім не проти того, щоб самим перейняти варварські методи експлуатації, які він впроваджував в Україні, але щоб зиск від цього йшов не англійцям, французам та бельгійцям, а саме їм, поліцейсько-жандармській еліті. Для цього із числа найбільш підступних і безпринципних провокаторів, бандитів та морально нечистоплотних осіб була створена більшовицька партія.

Її головним завданням було фізичне витіснення англійських, французьких і бельгійських капіталістів та захоплення їхнього майна шляхом збудження начебто революційних, а насправді розбійницьких настроїв серед робітників. Особливо багато серед більшовиків було недовчених семінаристів. Це пояснювалося тим, що російський військовий міністр Мілютін почав забирати до армії молодих священників: мовляв, як можна закликати інших проливати кров за государя, коли сам свою кров не проливав і не бажаєш цього робити. Формально все було правильно, але на практиці ці «реформи» призвели до того, що недовчені семінаристи, серед яких своєю підступністю та жорстокістю особливо вирізнявся Й. Джугашвілі (Сталін), масово пішли в революцію. Вони почали активно викривати всю негативну сутність православних ієрархів, які штовхали простих людей на смерть на полях війни, а самі вели розкішне та розпусне життя у тилу. Але покидьки типу Й. Сталіна робили це не від надлишку власного шляхетства, а для того, щоб фізично знищивши останніх, самим посісти їхнє становище, та користуватися всіма їхніми благами. Тому, оцінюючи сутність більшовицької партії, відомий український письменник В. Коротич зазначає: «В Америці мені довелося читати книжку Троцького, у нього я знайшов цікаву думку: радянське чиновництво поступово захоче прибрати до рук те, що належало правлячому класу в царській Росії, а прибравши до рук, воно захоче отримати все це у спадкову власність»¹².

Для більшовиків із самого початку і до самого закінчення їхнього політичного існування характерним був голий соціальний та національний популізм — «грабуй награвоване», «право націй на самовизначення» тощо. Ленінці на словах усіляко підтримували національні прагнення українців, але в той же час вони в поняття «національна боротьба», котре означає діяльність, спрямовану на координацію зусиль різних верств суспільства, активно вводили тезу про класову боротьбу.

Більшовики добре знали, що після приходу до влади вони нічого не будуть виконувати, а тих українців, які їм повірять і будуть вимагати виконувати обіцяне — просто фізично знищать. На жаль, у свідомості переважної більшості тогочасних українців просто не вкладалося у голову, як це можна щось пообіцяти і потім демонстративно і нахабно не лише не виконувати своїх обіцянок, але й робити все навпаки. Тому все, що казали ленінці, українське населення сприймало за чисту монету, а це надзвичайно сприяло ширенню більшовицької агітації на теренах Наддніпрянщини.

Влітку 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Після початку військових дій один із тодішніх лідерів українського національного руху С. Петлюра відкрито підтримав відправку на фронт Першої світової війни українських робітників та селян, мабуть за те, що його самого не лише не послали на бійню, але й дозволили видавати фактично проурядовий російськомовний журнал «Украинская жизнь». У грудні 1914 р. С. Петлюра, по-зрадницьки засуджуючи орієнтацію галичан на Австро-Угорщину й одночасно вірнопідданно висловлюючи переконання в непереможності Російської імперії, котра, на його думку, мала приєднати до себе Галичину, заявив: «Кожен крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі до цілісності Російської держави, для знесилення її під цю пору строго осуджуються в Україні, бо вважаються ворожими для інтересів України»¹³. Така поведінка С. Петлюри в той час, як російський уряд, використовуючи положення військового часу, позакривав усі українські газети та журнали, а російська воєнщина безчинствувала в Галичині, викликала обурення в чесних українських діячів. Так, відомий український письменник, громадський і політичний діяч В. Винниченко зазначав, що його товариші «палали гнівом і плювалися од огиди, читаючи петлюрівську «Украинскую жизнь»»¹⁴.

Одним із перших не витримало навантажень військового часу саме українське село з його екстенсивним веденням сільськогосподарського виробництва, тим більше, що не маючи достатньо сучасної зброї, російська армія знову воювала числом, несучи при цьому колосальні людські втрати. Українські історики О. Реєнт та О. Сердюк зазначають відносно цього питання: «Війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила всі критичні рівні. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. ... З торговельної мережі зникли товари й предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом та селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків і торгового капіталу»¹⁵. В результаті всього цього вже в перші роки війни в Російській імперії розпочалася дестабілізація тилу, а саме тил у Першій світовій війні відігравав вирішальну роль. Адже в результаті злочинних дій західного капіталу тут не була створена національна економіка, котра, як, приміром, у тій же Франції чи Італії, базувалася б в основному на малому та середньому підприємстві.

В таких умовах, в українців були сподівання, що царизм не чіпатиме хоча б українську кооперацію. Але після початку Першої світової війни російський уряд на угоду своїм англо-французьким «союзникам» почав усіляко її утискувати. Не маючи юридичних підстав закрити у зв'язку із воєнним станом українські економічні інституції, царизм спромігся все ж суттєво обмежити їх здатність до успішної діяльності, заборонивши такі українські періодичні видання, як «Рілля» та «Наша кооперація». Цікаво, що цей свавільний акт царизму в Петроградському бюро при департаменті землеробства навіть «не помітили».

Так, у «Справочнике по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год» і «Рілля», і «Наша кооперація» фігурували як такі, що виходили на 15 травня 1915 р.¹⁶ Цей підступний удар самодержавства по українській кооперації ще більше посилив негативні наслідки війни для українського населення. Своїми злочинними діями, котрі підривали економіку у прифронтовому регіоні, російська влада показала перед усім світом, що війна їй потрібна не тільки і не стільки для вирішення зовнішньополітичних завдань, як то здобуття Босфору та Дарданелів, а для вирішення саме внутрішньополітичних завдань, як то знищення самодіяльної, непідконтрольної імперській бюрократії української економічної інфраструктури, котра була серйозним економічним противником західному капіталу та ідейним противником закостенілій російській системі управління. Але утиски щодо українських агрономічних та кооперативних установ, завдавши значної шкоди українському національному рухові, разом з тим викликали серед значної частини українських кооператорів ще більший потяг до українського друкованого слова і загалом до всієї національної справи.

Історію суто військових дій на Східному фронті не можна розглядати, виходячи виключно із кількості ворогуючих дивізій, бо в такому випадку неможливо пояснити, чому чисельно величезна російська армія у 1917 р., коли всі відбірні німецькі війська знаходилися на Західному фронті, не лише не здолала другосортні німецькі дивізії ландсверу (ополчення), але й почала ганебно тікати, відкриваючи тим самим дорогу вглиб країни.

Головну роль у цьому, на наш погляд, зіграла саме інформаційна боротьба за вплив на психічний стан російського солдата. І тут найбільш спритними виявилися більшовики, які для досягнення своїх цілей, після початку Першої світової війни, перенесли акцент на пропаганду серед солдатів царської армії, у тому числі й серед українців, пацифістських ідей. Ленінці для того, щоб розвалити російську армію, активно пропагували думку, що взагалі не існує ніякої Батьківщини і головним для людини є збереження власного життя для подальшого щасливого комуністичного майбутнього. Виконання цього завдання більшовикам надзвичайно полегшувало те, що ідея «вірності союзникам» у той історичний період була точно такою ж розмитою й абстрактною, як і пацифістська ідея про засудження всіх без винятку війн. Бо якщо під час цієї війни англійські, французькі та німецькі солдати воювали не лише за ідею, але й за власний добробут, бо перемога їхньої країни означала поліпшення їхнього особистого життя, а поразка — погіршення, то пересічні росіяни й українці були абсолютно матеріально не зацікавлені у перемозі власної держави — їм від неї не діставалося нічого. Це робило російського солдата надзвичайно вразливим для марксистської агітації.

Ще одним важливим чинником, котрий сприяв поширенню більшовизму у відсталій країні, де народ традиційно підтримує тих, у кого сила, було те, що люди, спостерігаючи, як безкарно ленінці ведуть свою діяльність, підсвідомо починали розуміти, що справжня влада — це ті силові структури, котрі за ними стояли, а формальний імператор Микола II — просто нічого не варта, нікчемна особа. Той факт, що силовики захищали більшовиків, котрі їх нещадно гань-

били, призвів до того, що авторитет жандармів та поліції в очах суспільства почав стрімко падати. Адже навіть у Росії люди перестають поважати ту владу, яка підтримує тих, хто її ганьбить, і, навпаки, тих, хто її підтримує — безжалісно посилає на криваву бійню світової війни. В цей час в Росії почалися перші напади на жандармів, поліцейських, а також їхніх жінок і дітей, котрих вбивали з особливою жорстокістю.

Українці майже нічого не могли протиставити поширенню звирячої більшовицької ідеології, бо до 1916 р. всі українські національно-культурні товариства були знищені, газети та журнали позакривані, багато українських діячів чи заслани до Сибіру, чи вбиті на фронтах Першої світової війни. Переважна більшість населення жила все бідніше, а іноземні підприємці отримували все більші й більші прибутки. Все це вбивало в переважній більшості українців ілюзію того, що вони воюють за свою країну та за свої власні інтереси. І знищення цих проімперських ілюзій слід розцінювати як надзвичайно позитивне явище.

Разом з тим частина вітчизняної наддніпрянської інтелігенції чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, що англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати абсурдний проантантівський курс Росії. Подібна політика була смертельною для української інтелігенції, котра за те, що вона закликала українських трудящих віддавати життя за інтереси західних капіталістів, не лише не отримувала ніякої матеріальної винагороди, але й сама часто змушена була іти на фронт як звичайне гарматне м'ясо. Крім того, українські робітники та селяни, котрі жили надголодь і щодня отримували з фронту звістки про вбитих та поранених рідних і близьких, краще від власної інтелігенції розуміючи, що марно чекати будь-якої вдячності від «союзників», починали відверто її зневажати, вважаючи зрадницею та буржуазною прислужницею. Саме в той час серед робітників та селян слово «інтелігент» набуло різко негативного забарвлення. Натомість, українці все охочіше сприймали більшовицькі гасла про припинення війни з німцями й австрійцями, які значно людяніше ставилися до українців, їхніх культурно-освітніх та соціально-економічних потреб, ніж російське самодержавство і великий західний капітал.

У лютому 1917 р. у Росії відбулася антимонархічна революція, імператор Микола II зрікся престолу і влада тепер уже Російській республіці перейшла в руки так званого Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським. Подальша доля останнього російського імператора Миколи II була трагічною. Тримаючи величезні кошти в зарубіжних банках, цей формально російський монарх вважав себе більше західноєвропейською людиною, розглядаючи Росію лише як місце, де він заробляв ці кошти. Посилаючи росіян та українців на криваву бійню в інтересах західного капіталу, він сподівався, що останній у випадку революції візьме його під свій захист. Але натомість останній не зробив цього. Гроші останнього російського імператора, за які його зрештою і вбили, зникли із західних банків у невідомому напрямку. Зречення та загибель Миколи II вперше так чітко показали, наскільки нежиттєздатною є та псевдокапіталістична, а

насправді напівколоніальна система, яка була створена в Російській імперії на початку XX ст.

Тим часом у зв'язку з продовженням війни соціально-економічна ситуація в Російській імперії продовжувала з кожним днем загострюватися. Формальне проголошення в Росії республіканських та демократичних засад аж ніяк не означало того, що ці норми будуть виконуватися в реальній дійсності. Фактично, Росія стала демократичною державою лише на папері. Так, у демократичних Англії та Франції, аби запобігти народному невдоволенню, на фронті солдат гарно годували, а, натомість, у тилу дуже суворо регламентувалася діяльність дорогих ресторанів, кабаре та інших розважальних закладів, і водночас, значні кошти направлялися на допомогу сім'ям, в яких годувальники служили в армії. В той же час в «демократичній» Росії, навпаки, солдат почали годувати і забезпечувати всім необхідним ще гірше, ніж при царському режимі. Їхні сім'ї в тилу не отримували ніякої матеріальної допомоги, і для того, щоб не померти з голоду, змушені були жебракувати. Тому дуже скоро для переважної більшості російських й українських робітників, селян та солдатів, слово «демократ» стало лайливим, їх ненавиділи ще більше, ніж царських сатрапів.

Також в цей час стала очевидною цілковита професійна перевага більшовицьких агітаторів, багато з яких під час навчання в духовних семінаріях навчилися впливати на психіку людей, перед агітаторами з числа представників так званого Тимчасового уряду, котрі ратували за війну до переможного кінця і за вірність союзницькому обов'язку. В книзі О. Толстого «Ходіння по мукам» дуже добре переданий агресивний морально-емоційний стан солдатських мас і безпорадність представника Тимчасового уряду. Так, останній, звертаючись до солдатів і поздоровляючи їх з перемогою революції, заявив: «І нарешті найголовніше: солдати, раніше війна велася царським урядом, зараз вона ведеться народом — вами. Перший завіт революції, панове, — це вірність нашим союзникам»¹⁷. Тобто, представник Тимчасового уряду спробував перекласти на народ відповідальність за цю злочинну війну. У відповідь на слова представника Тимчасового уряду більшовицьки налаштований російський солдат відповів: «Отримав я з села листа, здохла у мене дома корова, сам я безкінний, і жінка моя з дітьми пішла по світі просить у людей шматок хліба... Значить, тепер ви маєте право мене розстрілювати за дезертирство, я вас питаю?»¹⁸.

Солдата-більшовика активно підтримали й інші, котрі спочатку закидали представника Тимчасового уряду запитаннями на кшталт: а ти сам-то годував вошей в окопах?, а потім безжалісно вбили як провокатора. І такі випадки були не поодинокими, а набули масового характеру. Фактично всі дискусії між більшовицькими агітаторами і представниками Тимчасового уряду закінчувалися тим, що втомлені від війни за незрозумілі для них цілі російські солдати вбивали останніх і переходили на бік лєнінців. Як результат, гігантська російська «революційна» армія виявилася деморалізованою, дезорганізованою та небоєздатною. Це вже було не військо, а розрізнені банди дезертирів, вбивць, мародерів, насильників. О. Толстой так описує морально-психологічний стан російської армії влітку 1917 р.: «Армії більше не існує ... Фронт тікає... Солдати їдуть на

дах вагонів... зупинити руйнування фронту немає ніякої людської можливості... Це відлив океану... Російський солдат втратив уяву, за що він воює, втратив повагу до війни, втратив повагу до всього з чим пов'язана ця війна, — до держави, до Росії»¹⁹.

Одночасно в цей період у Наддніпрянщині, особливо в її південно-східних регіонах, почав стрімко зростати авторитет більшовиків, які відверто закликали до поразки Росії і до боротьби з англійськими, французькими та бельгійськими капіталістами, нещадними визискувачами мільйонів українських робітників. Тут їм надзвичайно допомогала нікчемна і злочинна політика Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським, який нехтував законними національними правами українців і прислужувався перед західним капіталом не менше, а, може, навіть і більше, ніж Микола II.

Будь-яка спроба українців активно розгорнути діяльність, спрямовану на консолідацію національно-свідомих сил у боротьбі із зовнішнім та внутрішнім ворогом, сприймалась урядом О. Керенського як прояв сепаратизму й жорстко переслідувалася. Іноді справа доходила просто до абсурду. Так, «демократ» О. Керенський почав забороняти українцям проводити військові з'їзди, а, натомість, більшовики, розуміючи їхню вагу в очах українського суспільства, починали «захищати» права на проведення подібних національних заходів. Це давало більшовицьким агітаторам можливість ставати «своїми» серед політично недовідчених українських солдатів, вільно проникати в їхнє середовище, де вони з часом починали настійно поширювати свої антивоєнні настрої.

Центральна Рада виявилася майже зовсім нездатною до державного управління та проведення в Україні економічних реформ. У результаті її невмілих, безпорадних дій економіка Наддніпрянщини почала розвалюватися, а життєвий рівень населення стрімко погіршуватися, що викликало справедливе невдоволення населення. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що розпустили армію, не зміцнили владу, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду²⁰. Спровокований безглуздими діями Центральної Ради розвал економіки особливо болісно ударив по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування.

За великим рахунком, дії українських соціалістів, які посідали чільні позиції в Центральній Раді, не були першопричиною цього краху. Вони лише довели до повного абсурду ті злочинні дії західноєвропейських «інвесторів», котрі будували економіку так, щоб швидше отримати з неї якнайбільший зиск, не даючи для цього зростати малому та середньому вітчизняному підприємництву. Однак у свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників, розвал економіки південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою. Тому саме на неї трудящі покладали відповідальність за те, що вони та їхні сім'ї голодують. Використовуючи цей факт, більшовики почали кардинально змінювати свої гасла. Те, що ще недавно ленінці називали справедливими національно-культурними прагненнями українського народу, в ім'я

здійснення яких вони клялися не шкодувати ні сил, ні здоров'я, ні навіть власного життя, почало називатися «українським буржуазним націоналізмом», котрий роз'єднує дії російських та українських робітників і який потрібно нещадно викоринювати заради «майбутнього щастя трудящих». Під тягарем власних помилок та добре організованої більшовицької агітації Центральна Рада швидко втрачала свій авторитет серед українського народу, а разом із ним і здатність виконувати свої завдання у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. О. Реєнт з цього приводу зазначає: «Прорахунки стратегічного і тактичного характеру не дали змоги діячам Центральної Ради протягом весни–літа 1917 р. створити боєздатні формування, які забезпечили б втілення в життя її рішень»²¹.

Восени 1917 р. у Росії більшовики повалили нікчемний Тимчасовий уряд О. Керенського. В більшовицькому так званому «октябрьском» перевороті були зацікавлені як пронімецьки налаштовані більшовики на чолі з Леніним та Сталіним, так і проантантівські на чолі з Троцьким та Зінов'євим. Перші прагнули звільнити Німеччину від війни на два фронти, другі звільнити Англію від обіцянок віддати Росії за її участь у війні Босфор і Дарданели. Адже в цей час США вже вступили у війну, вирішивши тим самим її кінцевий результат, і тому безплатне російське гарматне м'ясо західним демократам уже було не потрібне. Більшовизм почав свій кривавий рух майже по всій території колишньої імперії. Наступною його жертвою мала стати саме Україна.

У своїх діях більшовики опиралися на своїх агентів, які напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська вчиняли там заклоти, що суттєво полегшувало просування більшовиків. Переважна більшість українського війська або зберігала нейтралітет, або навіть чекала приходу більшовиків, які обіцяли забрати фабрики, заводи та землю в багатих і роздати її бідним. Більшовики вже у січні 1918 р. змогли захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи офіцерів, інтелігенцію, просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив вишиванку. Тут вперше українська інтелігенція зіткнулася з такими проявами чекістської жорстокості, перед якими блідли найбрутальніші дії царських каральних органів. Провина за здачу Києва лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста більшовиками підтримував ідею «вірності союзницькому обов'язку» і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але союзники лише заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли українській державі зупинити агресію комуністичної Росії.

Захоплення Києва більшовицькими бандами Муравйова на початку 1918 р. змусило українську еліту переорієнтуватися на союз з Німеччиною. 9 лютого 1918 р. представники УНР підписали мирний договір з Австро-Угорщиною та Німеччиною, які визнали повну незалежність України. Зі свого боку вона зобов'язалася продавати цим державам продовольство — близько мільйона тонн хліба, а також продукти тваринництва²². На жаль, соціалістична Центральна Рада й після приходу німецьких військ продовжувала своїми безвідповідаль-

ними діями знищувати Українську державність. Збіжжя не продавалося, а обмінювалося на промислові товари, тому гроші у державну скарбницю не надходили, а, отже, бюджет, якого, власне, й не було, не поповнювався. Промисловість взагалі не працювала, торгівля припинила своє існування. Населення, не довіряючи уряду, ховало гроші вдома, а тому банки спорожніли, і взяти в них кредит стало неможливо. На селі взагалі не діяла будь-яка державна адміністрація, а тому люди не виконували наказів Центральної Ради. Селяни, які звикли мітингувати та грабувати, а не продуктивно працювати, не могли дати ради відібраним поміщицьким землям. Поля заростали бур'яном, засівати землю не було кому²³.

Врешті-решт німцям, котрі сподівалися українським продовольством врятувати своє голодуюче населення, урвався терпець і наприкінці квітня українські соціал-демократи були усунені від влади, й на чолі держави став гетьман П. Скоропадський. Знаходячись фактично під патронатом Німеччини, Україна була захищена від агресії з боку Росії та могла зосередитися на відбудові власного економічного, культурного й освітнього життя, яке сильно постраждало під час Першої світової війни, деструктивних дій Центральної Ради, та спровокованої цими діями агресії більшовицької Росії.

У 1918 р. у внутрішньому житті гетьманської України дуже чітко проявилися нові цивілізовані ринково-демократичні тенденції в стосунках між реальним сектором виробництва і тими культурно-освітніми інституціями, які забезпечують його висококваліфікованими та освіченими кадрами, а також здійснюють інформаційне забезпечення. Ця усталена у всьому цивілізованому світі практика одразу дала відчутні результати й спрямувала розвиток тогочасного українського суспільства у правильному європейському напрямку.

Для української влади часів гетьманату П. Скоропадського характерними були великі успіхи у забезпеченні та піднесенні культурно-освітнього рівня суспільства — в цей час відкривалися національні школи, університети, мільйонними тиражами виходили українські книги. Тут позначилися результати кропіткої праці українських просвітян та кооператорів початку ХХ ст. Їхня робота також посприяла покращенню матеріального добробуту переважної більшості населення Наддніпрянщини, окрім російськомовного робітництва південно-східних регіонів.

Разом з тим у діяльності гетьмана П. Скоропадського були й вагомі помилки. Так, міністр фінансів Антон Ржепецький в аграрних питаннях не бажав ніяких реформ, політичного значення земельної реформи не розумів, і коли обговорювалося це питання в Раді Міністрів, щоразу намагався вийти із зали²⁴. Й це при тому, що в ті часи аграрне питання було в Наддніпрянщині головним і від наслідків його вирішення залежало, чи бути Україні вільною демократичною державою, чи опинитися в лабетах більшовизму.

Замість того, щоб віддати народу частку своїх статків і тим самим власним прикладом показати, як має поводитися справжній український патріот, українська верхівка почала звинувачувати у відсутності «патріотизму» тих голодних робітників, які вимагали покращення свого життя. Ще більш різко про неба-

жання української верхівки поділитися з народом навіть перед лицем неминучої загибелі від більшовизму говорить О. Реєнт: «Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі»²⁵.

Крім того, серед постімперських підприємців, які вчилися бізнесовим премудростям на прикладі західних підприємців, укоренилася думка, що можна не виділяти кошти на те, аби інтелігенція провадила серед простого народу інформаційну роботу, спрямовану на покращення в товщі робітничо-селянських мас іміджу верхніх прошарків суспільства. Тобто, хоча із Наддніпрянщини у той час були вигнані західні «інвестори», збереглася створена ними потворна промислово-фінансова система, котра ігнорувала потреби як в цілому українського народу, так і української інтелігенції, зокрема. Внаслідок цього населення було не поінформоване про наміри і заходи уряду, а також не існувало пропаганди ідеї української державності. Як результат, про всі події суспільство дізнавалося від більшовиків, звичайно, у відповідній інтерпретації та освітленні.

Крім того, П. Скоропадський почав підтримувати російських шовіністів з числа тих монархістів, які втекли з більшовицької Росії до Києва. Річ у тім, що в той час, як у більшовицькій Росії лютував «червоний терор» і чекісти десятками тисяч знищували офіцерів, інтелігенцію та банкірів, в Україні панували майже повна законність і порядок. Як результат, сюди з Росії масово почали тікати представники колишньої імперської еліти. Здавалося, що хоча б зараз вони почнуть співпрацювати з українцями, маючи на меті власний порятунок від більшовизму. На жаль, і на цей раз цього не сталося. Росіяни знову почали шкодити тим, хто дав їм притулок від більшовиків. Так, той же гетьман П. Скоропадський згадував: «Багато шкоди наробили всілякі громадські об'єднання та організації старої Росії. Серед них траплялися і шановні діячі, але вони губилися серед крикливої братії, яка незрозуміло чому лютувала при згадці назви «Україна» або були підкреслено байдужі до нашої справи. Громадські діячі мали великі зв'язки серед київської громадськості. Вони б мені, якби бажали, добряче допомогли б, але найчастіше знаходилися в опозиції»²⁶.

На жаль, нерозумні і шкідливі загравання П. Скоропадського з антиукраїнськими монархічними силами, котрі до того ж мали стосунки з А. Денікіним, який формально продовжував вважати себе у стані війни з Німеччиною (хоча й не гребував через генерала Краснова отримувати від неї озброєння), не подобалися ні українським інтелігентам, ні українським робітникам та селянам, ні навіть німецько-австрійським союзникам. Це врешті-решт і спричинило те, що у найкритичніший момент П. Скоропадському не було на кого опертися.

Цим відразу ж скористалися українські соціалісти, котрі для покращення свого підупалого авторитету організували наприкінці 1918 р. проти П. Скоропадського повстання, розв'язавши тим самим в Україні громадянську війну. Так,

пригриті гетьманом російські чорносотенні монархісти, які своїми антиукраїнськими діями значною мірою і стали першопричиною народного невдоволення, спочатку самі ганебно залишили фронт у бою під Мотовилівкою, відкривши тим самим петлюрівцям дорогу на Київ, а потім здійснили в місті антиукраїнський переворот. 19 листопада 1918 р. головнокомандувач армії П. Скоропадського генерал Келлер відмінив усі положення, вироблені для армії гетьманським Генеральним штабом, та повернув усі старі статuti царської армії. Він оточив себе велетенським штабом крайніх правих монархістів і видав наказ, що ліквідував у армії будь-які українські національні ознаки. У Києві та інших українських містах розпочалися шалені нападки на все, що в очах монархістів символізувало собою українську державність. Так, був закритий Національний клуб, у державних установах розбивалися бюсти Тараса Шевченка, а українськими рушниками російські офіцери чистили собі чоботи. Все це супроводжувалося репресіями проти патріотично налаштованих українців, притому часто досить поміркованих²⁷. Тому після 19 листопада війна в Україні почала перетворюватися з громадянської на міжетнічну. Цьому сприяли обидві ворогуючі сторони. Так, лідери повстанців для того, аби зібрати під свої знамена якнайбільше людей, широко використовували для цього відверті погромницькі антисемітські заклики. Так, С. Петлюра, підбурюючи українських селян іти на повстання проти П. Скоропадського та будучи неспроможним дати хоч якусь конкретну економічну програму, скотився до відвертого чорносотенства під соціалістичними лозунгами. Дійшло до того, що він обіцяв повсталим селянам після здобуття Києва віддати на пограбування єврейські квартали міста²⁸.

14 грудня 1918 р. зрадники із числа українських соціалістів вдерлися до столиці і почали розстрілювати як російських монархістів, так і тих національно свідомих патріотів, котрі чесно служили гетьману. Після цього почався повний розпад Української Держави. Якщо аналізувати в цей час дії українських соціалістів, то вони мало чим відрізняються від більшовицьких експериментів. Та ж конфіскація майна, особливо всіх ювелірних виробів із магазинів, те ж безправ'я громадян, неповага до науковців, освітян і взагалі інтелігентних людей²⁹.

Одна зовнішня відмінність між українськими соціалістами та більшовиками все ж була. Якщо більшовики, увірвавшись до Києва, розстрілювали людей у вишитих сорочках, то з приходом Директорії вийшов наказ про заміну в столиці України всіх російських вивісок на українські, хоча в Києві максимум лише 20% населення — українці. І в результаті, соціалісти почали виховувати відразу до національної ідеї, навіть у тих людей, які спочатку потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України³⁰. Хоча, якщо дивитися не по формі, а по-суті, то і дії більшовиків, і дії петлюрівців були спрямовані на розпалювання в Україні міжетнічного протистояння, котре унеможливило створення справжньої цивілізованої Української держави.

Коротко підсумовуючи події кінця XIX — початку XX ст. в Україні, можемо зробити висновок, що в результаті фінансової експансії Англії, Франції та Бельгії в Російську імперію в цілому та в Наддніпрянщину зокрема, тут був

створений квазікапіталістичний суспільно-політичний та соціально-економічний устрій, який не мав майже нічого спільного з тим справді капіталістичним ладом, котрий існував в розвинених європейських країнах та США. Тому правильно говорити, що криваві події 1917–1920 рр. на території колишньої Російської імперії стали не першим проявом загибелі капіталізму, як це намагалися довести більшовики, а першим проявом того, як не можна передовим країнам під вивіскою капіталізму нав'язувати іншим менш розвиненим країнам кабальний, фактично напівколоніальний устрій.

Перетворення великим антантівським капіталом Російської імперії на напівколонію викликало серед широких народних мас справедливе невдоволення, а якщо врахувати, що на цій території колоніальну експансію називали капіталістичним, ринково-демократичним розвитком, то антиколоніальна боротьба в Росії почала розвиватися під антикапіталістичними, соціалістичними гаслами. Особливих успіхів тут досягли більшовики, які західній псевдоліберальній демагогії протиставили власну крайню псевдосоціалістичну демагогію, що більше нагадувала заклики до масового пограбування банків та ювелірних магазинів.

Перша світова війна показала повну неспроможність соціально-економічної та суспільно-політичної структури, того, на перший погляд, ніби ринково-демократичного устрою, що склався в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст. Деструктивні події в метрополії, на жаль, перекинулися й у Наддніпрянщину, де також дуже негативну дестабілізуючу функцію в цей час виконав великий іноземний капітал. Те, що провина за цей вибух лягає саме на приший інонаціональний буржуазний елемент, а не на етнічних українців, доводиться тим, що в Галичині ніякого соціального вибуху не відбулося.

На жаль, нові принципи співіснування між різними етносами в Наддніпрянщині до початку Першої світової війни ще не встигли зміцніти, і тому, на жаль, вони не витримали тиску соціально-економічних труднощів, пов'язаних з війною, та породженої ними погромницької ліворадикальної і антисемітської демагогії. Як результат, Наддніпрянщина опинилася під жорстокою владою більшовиків, які, змінивши лінгвістично-пропагандистський апарат влади та прізвища нових господарів життя, не змінили суті того злочинного соціально-економічного устрою, що був закладений на рубежі XIX–XX ст. великим західним капіталом для пограбування українського народу. Начебто «новий» більшовицький устрій навіть більше, ніж старе російське самодержавство гнітив творчі сили українського народу, гальмував розвиток новітніх технологій. У 1933 р. у Наддніпрянщині був штучно влаштований Голодомор. У 1937–1938 рр. були репресовані та фізично знищені ті чесні комуністи, котрі по своїй наївності повірили більшовикам і активно працювали, відбудовуючи СРСР в цілому та Україну зокрема після громадянської війни і розрухи. Все це не забарилося проявити себе під час нової війни з німцями, яка почалася в 1941 р. Російська (радянська) техніка знову виявилася небоєздатною, а солдати, не розуміючи, за що вони мають ризикувати життям, знову стріляли в спину своїм офіцерам та політукам і масово здавалися в полон.

Злякавшись за власне життя, Й. Сталін почав кардинально міняти економічну структуру СРСР. Він відкрив дорогу до вищих ешелонів влади талановитим організаторам, здатним налагодити виробництво сучасної зброї та припинив репресії проти тих учених, які цю зброю проектували. Як наслідок, О. Косигін, П. Шелест, С. Корольов, А. Сахаров та І. Курчатова стали новими обличчями радянської держави. Звичайно, Й. Сталін пішов на всі ці поступки не з доброї волі, а винятково заради збереження власного життя, тому робив він їх половинчато і непослідовно. Але такі люди як, приміром, П. Шелест, чий молоді роки припали на українське національне відродження початку ХХ ст., як тільки йому дозволили чесно працювати, заради свого народу, з радістю включився в цей процес, працюючи не за страх, а за совість. Таких людей у ті часи були мільйони, і саме вони зламали хребет гітлеризму. Крім того, під час війни з фашизмом пліч-о-пліч воювали представники всіх етносів, що населяли Україну. Після перемоги над фашизмом, котра одночасно була й перемогою над більшовизмом зразка 1917 р., партноменклатура почала все більше здавати свої позиції. Так, в останні часи правління «Вождя народів» кожного року в березні влада знижувала ціни на повсякденні товари, розуміючи, що в протилежному випадку вона буде просто зметена народом, який у цей час уже навчився воювати. Ці настрої суспільства вловила найбільш демократична частина КПРС на чолі з О. Косигініним, яка вже після смерті Й. Сталіна розпочала в 1964 р. реформи, в соціально-економічній та культурній сферах. У цей час знову, як і під час правління гетьмана, кошти, отримані від українських підприємств та корисних копалин, пішли на розвиток української науки, культури, засобів масової інформації. В результаті в Україні почалося стрімке зростання доходів населення, особливо в сільській місцевості, де селяни почали отримувати певну винагороду за свою працю, пенсію, були значною мірою звільнені від непосильних податків, отримали паспорти, тобто знову стали вільними громадянами. Як бачимо, ідеологія закладена на початку ХХ ст. українськими просвітянами та гетьманом П. Скоропадським в цей час отримала своє логічне продовження.

Важливим було також те, що в Україні всі ці зміни провадилися під керівництвом не якогось партійного бюрократа, якому було байдуже, яку вказівку Москви виконувати — чи дозволяти українську культуру, чи забороняти, а під орудою П. Шелеста — людини, котра справді любила українську мову, культуру та історію. Йому вдалося знайти такі форми подальшого розвитку суспільства, які були прийнятними для населення заходу, центру й південного сходу України, бо на перше місце були поставлені не якісь абстрактні, відірвані від реального життя ідеї, а задоволення нагальних потреб широкого загалу. Однак головним у політиці П. Шелеста було визнання того, що новітня українська нація має формуватися із кращих представників абсолютно всіх етносів, які населяли республіку, і головну роль у цій справі мала відігравати передова інтелігенція.

У цей час, подібно до того, як це було за гетьмана П. Скоропадського, величезні кошти держава почала вкладати в українську освіту, науку та культуру, особливо кінематографію. Так, влітку 1971 р. П. Шелест зазначав: «На

кінофестивалі у Москві фільм студії імені Довженка “Білий птах з чорною ознакою” отримав першу премію. Після цього чого вартий шум безграмотних Грушецького, Ватченка та інших “діячів”. ... Дуже хвилює чистота і грамотність української мови, в яку проникає багато західноєвропейського “суржика”. Українська мова із часом може втратити свою чистоту, мелодійність, глибину, колорит. Дано завдання продумати пропозиції з приводу цього питання, можливо, потрібно порадитися з вченими, філологами, мовознавцями, письменниками, нехай вони висловлять свою думку і пропозиції, як вберегти прекрасну українську мову від засмічення»³¹.

Як бачимо, тодішнє керівництво України робило все можливе, аби підтримати розвиток української науки, культури та освіти, вбачаючи у цьому запоруку успішного розвитку вітчизняної економіки та покращення життєвого рівня українського народу. Згодом, у 1989 р., П. Шелест у інтерв'ю газеті «Московские новости» на питання про те, чи були 60–70 роки XX ст. періодом «застою» заявив: «Металургія працювала, шахти працювали — шахтарі не бастували, сільське господарство було на такому рівні — дай Бог, щоб коли ми перебудову зробимо, по союзу були такі показники. ... До науки відношення було саме гарне. Ми вийшли на перше місце в країні по розвитку кібернетики. Виросла Академія наук, з'явилися регіональні відділення. З Патоним, Глушковим контакти були повсякденні. І з письменниками у мене була дружба. ... Я виступаю на з'їзді письменників, говорю про українську мову. Товариші, ми хочемо зберегти національну культуру, а культури без мови не буває. Давайте перш за все збережемо мову»³².

Все це відкривало перед суспільством широкі перспективи для подальшого демократичного політичного та соціально-економічного розвитку, перетворення України, яка в той час була повноправним членом ООН, у сучасну високорозвинену, високотехнологічну державу. Але подібний розвиток подій не влаштував сталіністів, котрі отаборилися в КДБ, що прийшов на зміну сумнозвісному НКВС. Із середини 1970-х у СРСР були згорнуті косигінські реформи, і Радянський Союз перетворився на державу, яка найбільш активно провадила політику неокolonіалізму, поширюючи свій вплив на країни третього світу й підтримуючи в них найбільш одіозних та злочинних особистостей, серед яких траплялися навіть і людожери.

Сьогодні деякі російські історики, приміром, С. Кургінян, намагаються обілити цей період в історії СРСР, вказуючи на те, що ці війни приносили країні великий обсяг бокситів, глинозему, каучуку, нафти та газу, якими диктатори розплачувалися з СРСР за військову допомогу, а також на те, що США і сьогодні ведуть війну в Афганістані, і ніхто не звинувачує їх в неокolonіалізмі. Але подібні заяви є абсолютно некоректними, бо США абсолютно відверто заявляють, що вони захищають там свої політичні й економічні інтереси, та щедро оплачують як безпосередніх учасників бойових дій, так і бійців інформаційного фронту, котрі створюють позитивний імідж цієї військової операції як в самих США, так і по всьому світі. Натомість СРСР, ведучи з середини 1970-х років безкінечні колоніальні війни, вигадував усілякі нісенітниці про безко-

рисливу братню допомогу розвиваючимся країнам, від якої начебто радянські люди і не повинні мати ніякого матеріального зиску, а лише відчуття виконаного «інтернаціонального обов'язку». Подібна ідеологія дозволяла не лише нічого не платити солдатам, але й потім викидати без всякої матеріальної допомоги покалічених вояків, як зпрацьований, нікому вже не потрібний людський матеріал.

Переважна більшість коштів йшла тепер не на інвестиції в науку, культуру та освіту, як це було під час косигінських реформ, а на створення громіздкої, майже нездатної до боротьби із зовнішніми ворогами, а лише із власним народом, системи КДБ. Одним з її найбільш одіозних представників в Україні став В. Федорчук. Він почав займатися невластивими для КДБ справами: телефонував вранці на роботу міністрам і перевіряв, чи вони є на роботі. Контролював, як поставлено навчання міністрів і яка тематика занять. Відкрито критикував колишнього керівника КДБ В. Нікітченка, його методи і форми роботи, мовляв, вводить науку, а агентуру розгубили. В. Федорчук мав усі підстави ненавидіти свого попередника, який на колегії КДБ СРСР відверто заявляв, «що керівник управління контррозвідки Федорчук базіка і мало в чому розбирається. Захисту виробництва і науки від проникнення туди іноземної розвідки по суті немає»³³.

Як бачимо, протистояння між В. Федорчуком та В. Нікітченком було також протистоянням двох світоглядів. В. Нікітченко вважав, що потрібно захищати науку й одночасно використовувати її досягнення для посилення цього захисту, з метою створення високотехнологічного вільного суспільства. В. Федорчук вважав, що головне — створити армію провокаторів, які б слідкували за тим, хто що говорить, створювали в суспільстві атмосферу страху та невпевненості, коли кожен боїться висловити свою думку відносно того чи іншого питання. Для В. Нікітченка інтелігенція була, насамперед, локомотивом, який рухає вперед соціальний прогрес і тому потребує захисту з боку силових структур, як це заведено у цивілізованих країнах. Для В. Федорчука інтелігенція була перш за все ворогом, котрий не лише не хотів слугувати безплатним гарматним м'ясом в інтересах російських газовиків, охочих до дармового середньоазійського газу, але й розкриває очі робітникам і селянам на справжній стан речей, правдиво показуючи, що той псевдосоціалізм, який існує в СРСР, є по суті копією псевдокапіталізму часів Миколи II.

Наприкінці 80-х років, аби дискредитувати ту частину української інтелігенції, котра виступала за припинення різного роду колоніальних війн і продовження косигінських реформ, кадебешники звернулися до досвіду старих чекістів-провокаторів, продукуючи псевдонаціональні товариства під патронатом КДБ, які мали на меті вихолостити та спотворити українську національну ідею. Їхнім завданням було, як і в 1937–1938 рр., дискредитувати тих чесних комуністів, які під час косигінських реформ активно включилися у післявоєнну відбудову України. За чекістським планом, подібні типи повинні були спочатку начебто закликати народ до боротьби з «комуно-кадебешним режимом», а потім, у потрібний момент, підтримати тих компартійних бонз, які під виглядом

приватизації будуть привласнювати народне майно, нещадно поливаючи при цьому брудом тих чесних комуністів, які намагалися протидіяти цим злочинам. Крім того, вони мали проводити у свідомість людей думку, що бути українцем, це значить жертвувати всім в ім'я якоїсь абстрактної «національної ідеї». На жаль, на певних порах це їм частково вдалося, і тому проголошена в 1991 р. українська незалежність із самого початку пішла по найгіршому сценарію — купка грабіжників обкрадала свій народ, прирікаючи його на голод, холод та вимирання.

Як результат, в Україні утворилася величезна прірва між багатими та бідними. Щоб не допустити консолідації останніх у боротьбі за власні економічні права, влада тривалий час намагалася штучно роздмухувати в Україні міжетнічні конфлікти, заважаючи тим самим процесу формування модерної української нації. Все це, як і на початку XX ст., поставило українське суспільство на межу соціального та міжнаціонального вибуху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 237–238.
- ² Там само. — С. 157–158.
- ³ Там само. — С. 164.
- ⁴ З життя «Просвіт» // Рада. — 1907. — № 77.
- ⁵ Звідомлення подільської «Просвіти» // Рада. — 1907. — № 174.
- ⁶ З'їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. — 1909. — № 32.
- ⁷ Гетер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // ЛНВ. — 1911. — № 353. — С. 146.
- ⁸ В наших товариствах // Рада. — 1913. — № 202.
- ⁹ Щеголев С. Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. — К., 1913. — С. 142.
- ¹⁰ Гетер М. Сільська кооперація в Україні російській // Перший український просвітньо-економічний конгрес. — Львів, 1910. — С. 596.
- ¹¹ Щеголев С. Указ. соч. — С. 97.
- ¹² Коротич В. Шелест имел амплуа провинциального Хрущева // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. — К., 2003. — С. 721.
- ¹³ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — С. 188–190.
- ¹⁴ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 24.
- ¹⁵ Ресет О, Сердюк О. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 183.
- ¹⁶ Сельскохозяйственная пресса на Украине // Украинская жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 164.
- ¹⁷ Толстой А. Хождение по мукам. — Москва, 1948. — Т. 1. — С. 268.
- ¹⁸ Там же. — С. 269.
- ¹⁹ Там же. — С. 289.
- ²⁰ Осауленко Л., Засекін В. Гетьман України Павло Скоропадський. — Кн. 1. — Луцьк, 2003. — С. 48.

²¹ Рєєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 49.

²² Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. — С. 65.

²³ Там само. — С. 75.

²⁴ Там само. — С. 105.

²⁵ Рєєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 22.

²⁶ Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. — С. 482.

²⁷ Там само. — С. 392–393.

²⁸ Там само. — С. 396.

²⁹ Там само. — С. 489.

³⁰ Там само.

³¹ Спогади і щоденникові записи Петра Шелеста // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». — С. 346.

³² Там само. — С. 690.

³³ Там само. — С. 305.

Стаття надійшла до редколегії 07.11.2013.

**ВЛИЯНИЕ ИМПЕРСКОГО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА
НА ОБОСТРЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И МЕЖЭТНИЧЕСКИХ
ПРОТИВОРЕЧИЙ В НАДДНЕПРЯНИЦИНЕ (конец XIX — начало XX в.)**

В статье освещается взаимозависимость социально-экономического положения Надднепрянской Украины и внешней политики правительства Российской империи в конце XIX — начале XX в. Раскрывается ее влияние на обострение социальных и межэтнических противоречий в регионе.

Ключевые слова: *Надднепрянина, внешняя политика, экономика, иностранные инвестиции, противоречия.*

**THE IMPACT OF IMPERIAL FOREIGN POLICY COURSE ON THE
AGGRAVATION OF SOCIO-ECONOMIC AND ETHNIC CONTRADICTIONS
IN THE DNIEPER UKRAINE (late XIX — early XX centuries)**

The article highlights the interdependence of socio-economic situation of Dnieper Ukraine and foreign policy of the government of the Russian Empire in the late nineteenth — early twentieth century. Disclosed its impact on the aggravation of social and ethnic conflicts in the region.

Keywords: *Dnieper Ukraine, foreign policy, economy, foreign investment, a contradiction.*

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

**ВПЛИВ ВОЄННИХ РЕФОРМ Д.О. МІЛЮТІНА
НА ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ у другій половині ХІХ ст.**

У статті досліджується вплив воєнних реформ Д.О. Мілютіна на життєвий рівень російських військових в Україні у другій половині ХІХ ст. Аналізуються: перехід від рекрутських наборів до системи загального призову на військову службу, зайнятість військових, грошове забезпечення офіцерів і нижчих чинів, харчування та забезпечення одностроями, умови проживання, користування транспортними послугами, санітарний стан, медичне забезпечення та дозволя.

Ключові слова: *воєнна реформа, військовий, життєзабезпечення, умови проживання, санітарний стан, послуги.*

(Закінчення. Початок див. у вип. 20)

Одним із ключових факторів, який досить чітко характеризує рівень життєзабезпечення російських військових на теренах українських земель у другій половині ХІХ ст., необхідно визнати індивідуальні бюджети різних чинів військового відомства. У газетній замітці «Як покращити побут офіцерів», описуючи всі негаразди в економічному становищі молодого офіцера повідомлялося: «...Від 100 рублів, витрачених переважно на речі непотрібної розкоші, залишилась одна згадка. Наближається зима. Як бути без зимового пальто? — і з'являється нова рубрика боргу в 70–80 руб. Пройшло 7–8 місяців; сюртучна пара вже зносилася і в борговій книзі з'являється нова графа боргу в 40–45 р.

Наближаються огляди, з'являється необхідність оновлення деяких офіцерських речей. Полковий скарбник виписує речі з відстрочкою платежу, і згодом у графі розрахунку утримання підпоручика з'являється ще нова рубрика відрахувань.

А зимові задоволення: вечори, зустріч нового року, масляниця, катання, млинці, театри... як відмовити у цьому молодому офіцеру?

Він тішить себе надією, що в недалекому майбутньому знову буде відкрито лазівку в «капітал». Нарешті і ця остання лазівка в капітал знищена.

Отримана позика нині розійшлась ще непомітніше і навіть ще не вистачило сплатити по векселю «благодійнику» Мошці Шельмензону.

Одного з двадцятих чисел очам підпоручика доводиться бачити такий розрахунок:

Вимагалось утримання всього	53 р.	– к.
З нього підлягає відрахуванню:		
За сплату боргу в офіцерський капітал	4 «	– «
У власний капітал (вклад)	2 «	– «
На посилення сум зібрання і бібліотеки	1 «	– «
На складання паю в обмундирув. капітал	2 «	– «
На сплату боргів:		– «
В обмундирувальний капітал за плаття	10 «	– «
За виписані офіцерські речі	2 «	– «
За стіл у офіцерському зібранні	10 «	– «
По буфету	5 «	– «
По підписці на зустріч нового року	1 «	– «
По підписці на млинці	– «	75 «
По підписці на влаштування чайного вечора	– «	50 «
На сплату приватних боргів	5 «	– «
Всього до вирахування на суму	43 «	25 «
До видачі на руки	9 «	75 «

Але ж із цих 9 р. 75 к. ще необхідно сплатити господарю за квартиру 8 рублів. А чай, цукор, тютюн, гас, прання білизни, та й чимало ще випадкових, часто непередбачуваних витрат? І в результаті з'являється неприємний дефіцит!...»¹.

Як видно з вищенаведеного, майже всі молоді офіцери мали дефіцит своїх бюджетів. Річ у тім, що їх постійні нераціональні витрати зазвичай перевищували рівень утримання, що, своєю чергою спричиняло до появи боргів, позбутися яких було доволі непросто.

Наступним важливим аспектом життєзабезпечення російських військових в українських губерніях у другій половині XIX ст. було забезпечення продовольством. До військових реформ місцеве населення, котре несло постійну повинність, було зобов'язане годувати постояльців гарячою стравою. Як засвідчує видання «Русская военная сила»: «“Приварочное довольствие” солдата, встановлене ще при імператорі Олександрі I, залишалося без змін до кінця Східної війни і на купівлю м'ясних та винних порцій війська отримували гроші. М'ясна порція становила 84 фунти² яловичини на стройового солдата і 42 фунти на нестройового на рік; до м'ясної ж порції відносилось і надання 20 фунтів солі на рік на людину. Винна порція складалась із 3 чарок³ на тиждень, але її надання відбувалось лише під час зборів. ...Крім вказаного, війська отримували провіант — борошно і крупу, при чому на кожного солдата відпускалось по 3 фунти печеного хліба і по 24 золотники⁴ крупи на день. Провіант та «приварочные» гроші війська отримували з розрахунку 360 днів на рік, а не за дійсним їх числом⁵.

Подібні норми забезпечення нижчих чинів продовольством наводить у своїй статті П. Леновський: «За положенням, складеним князем М.Д. Горчаковим, для своєї Кримської армії, стройовий солдат отримував на день: звичайну видачу

хліба, тобто 3 фунти печеного, коли була можливість його пекти, або $1\frac{3}{4}$ фунта сухарів; $\frac{1}{4}$ фунта крупи ($1\frac{1}{2}$ гарнця⁶ на місяць), $\frac{3}{4}$ фунта м'яса; близько 6-ти золотників солі (20 фунтів на рік), чарку пінного вина; $1\frac{1}{2}$ чарки оцту на тиждень і $7\frac{1}{2}$ золотників⁷ перцю на місяць»⁸.

Страва готувалась в одній спільній кухні для цілої частини військ (роти, ескадрону чи батареї) при «довольствії» від мешканців останнім віддавалась, у вигляді винагороди, вся виділена крупа і борошно; «приварочные» ж гроші за цей час склали економію частини. Незначні оклади і відпуски були не зовсім достатні для якісного «довольствія» солдата, і тому начальники військових частин вимушені були самі шукати джерела для покриття витрат під час зборів тому, що в мирний час ніякого збільшення «довольствія» не здійснювалось.

У 1871 р. було затверджено «Положение о провиантском, приварочном и фуражном довольствии». Визначений цим положенням «приварочный» оклад складається з двох частин: змінної, яка дорівнювала вартості $\frac{1}{2}$ м'яса у даній місцевості, і постійної, призначеної для купівлі решти припасів (капусти, овочів і т.п.). Обсяг цієї частини визначався від $\frac{1}{2}$ до 1 коп. а іноді дещо більше на людину. Крім того, встановлено ще особливий відпуск на дрібні, так би мовити господарські потреби частин військ. До введення «Положення» ці потреби покривались також із «приварочных» окладів. Новим «Положенням» збільшено видачу крупи з 24 золотників до 32 в армії і до 40 у гвардії. З 1872 р. «приварочный» оклад став відпускатися за дійсним числом днів у році.

При «довольствії» на широких квартирах від мешканців, війська, які квартирували у великоросійських губерніях, ніколи не скаржилися на страву тому, що солдати отримували її ситною і в достатній кількості, і лише у бідних господарів солдата годували гірше, але він завжди обідав із господарями і їв те, що й вони самі. На свята солдату навіть перепало не мало пирогів і м'яса, яке давали йому господарі та сусіди. Нерідко, даючи що-небудь смачне солдату, жаліслива хазяйка прямо заявляла, що може про її сина, брата чи чоловіка хто-небудь також потурбується. Солдати, з свого боку, завжди з радістю допомагали квартирним хазяям у їх важкій домашній роботі — частково тому, що вимушені були шукати їх сприяння, живучи на їх хлібі, а частково — просто по добрій волі, без усякого розрахунку.

Але не так було у тих частинах військ, які квартирували у білоруських чи польських губерніях. Зубожілі жителі перших годували солдатів своєю вбогою стравою, але претендувати на щось краще солдатам не доводилось тому, що хазяям самим не вистачало не лише картоплі, а й хліба. Стоянки у польських містечках і містах, населених переважно євреями, були ще більш незручними. Солдат вимушений був виносити цілий ряд різноманітних незручностей на квартиру, а їжу отримував з окремого посуду (який євреї називали — трэфним), спеціально для солдата заведеним, при чому євреї уникаючи зайвих витрат, давали солдату самі найгірші страви, що нерідко ставало приводом різноманітних непорозумінь⁹.

Про допомогу, яку надавали місцеві жителі військовим, засвідчують і архівні документи. Так, приміром, жителі м. Бердичева з 22 жовтня 1859 р. по

7 липня 1860 р. пожертвували 140 пудів яловичини для солдатів Полтавського піхотного полку, котрий дислокувався у місті¹⁰.

Військова преса регулярно друкувала рецепти приготування солдатських страв. Так, для прикладу, приготувати щі чорноморським способом на 105 чоловік можна було використавши такі продукти:

Таблиця 1

Перелік кількості і вартості харчових продуктів для того щоб приготувати щі на 105 чоловік¹¹

Назва і кількість продуктів	Вартість 1 пуда		У день на 105 чол.	
	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
М'ясо 1 сорту 33 ф	6	40	5	28
Сало з яловичини 3 ф	5	20	–	39
Картопля 1 пуд	–	30	–	30
Буряки 6 ф	–	25	–	3,75
Морква 6 ф	–	30	–	4,5
Цибуля 5 ф	1	–	–	12,5
Пляшкового томату 3 ф	1	40	1	20
Борошна 1 сорту 5 ф	1	60	–	20
Есенція оцтова 1 склянка	1	30	–	30
Капуста свіжа 1 пуд	–	50	–	50
Лавровий лист та перець	–	–	–	5
Всього на 105 чоловік	–	–	8	42,75
Порція на одного чоловіка	–	–	–	8,02

Як засвідчують вищенаведені дані, ціни на продукти харчування були помірними, а тому і вартість страви для одного чоловіка була мізерною.

За переконанням П. Зайончковського, харчування нижчих чинів було далеким від досконалості: «...до 12 години дня, а іноді і пізніше, солдат залишався без теплої страви.... Зважаючи на звичку селянина їсти вранці, перед тим, як розпочати роботу, а також те, що з 6 вечора, тобто від вечері і до 12 години наступного дня солдат нічого не їсть, тобто підлягає 18-годинному голодуванню, ми легко побачимо, наскільки важким і недосконалим є такий спосіб харчування солдата»¹².

На його думку, солдатський раціон полягав у наступному. На день, крім «приварка» (крупа, картопля), відпускалось 3 фунти (1,2 кг) хліба, 0,5 фунта (200 г) м'яса чи риби і деяка кількість жирів¹³. Військова преса часто друкувала рецепти страв для солдатської кухні та способи приготування їжі у поході та ін.¹⁴

Оскільки солдатське харчування не завжди було достатнім, та за умови недогляду командування, нижчі чини нерідко відлучались із військових частин і відвідували громадські заклади харчування, де зловживали алкоголем і вступали в конфлікти з місцевим населенням. Саме тому з 18 квітня 1863 р. окремим циркуляром київського губернатора за № 5336 утримувачі «питейных» закладів у м. Києві зобов'язувалися не впускати у ці заклади нижчих чинів і не продавати їм напої без пред'явлення записки ротного командира з відповідною печаткою. Крім того, документ забороняв влаштовувати «питейные» будинки на відстані від військових казарм та від госпіталів ближче ніж за 150 сажнів¹⁵ і забороняв військовим відвідувати заклади, де здійснювалася розливна торгівля алкогольними напоями¹⁶. У 1868 р. окремим наказом нижчим чинам військового відомства заборонялося відвідувати трактири, кухмістерські та інші подібні заклади¹⁷.

Військове командування дбало про покращання харчування військових строкової служби. Так, 15 серпня 1893 р. окремою постановою військової ради за № 230 було визначено: а) відпускати гроші на «довольствие» чаєм і цукром щоденно, по 2 рази на добу, і здійснювати в обсязі, визначеному 10 ст. IV кн. III розр. зв. військ. пост. 1888 р., а саме: по 78 золотників чаю і по 2 фунти 42 зол. цукру на 100 чоловік¹⁸. Для ефективного виконання цієї постанови було розроблено спеціальні «Правила про влаштування полкових чайних»¹⁹.

Особливу турботу військове керівництво приділяло тим військовим частинам, які перебували взимку у воєнному поході. Так, визначаючи харчове забезпечення учасників походу, відмічалось, що «дуже важливо, щоб люди вранці і ввечері отримували гарячу страву і ні в якому випадку не виступали на голодний шлунок. Вранці видавались щі або суп з ½ ф. м'яса, ввечері те ж і чарка горілки, що викликане сирим пронизливим холодом і противним вітром з дощем та снігом»²⁰.

Цікаві свідчення про забезпечення продовольством і харчування київських юнкерів залишив генерал А.І. Денікін: «... утримання юнкерів юнкерських училищ у мій час було поставлено неважно: оклад прирівнювався солдатському пайку, збільшеному на 10 коп. ... З 1891 р. нам прибавили по ... 5 копійок у день на чоловіка; і лише згодом, (1899) Московське та Київське училища зрівняли з військовими.

Харчувались ми тому дуже скромно, у порівнянні, звичайно, з домашнім столом більшості. Незабутній вінегрет, пріснопам'ятний форшмак, і особливо, галушки з м'ясом, які лягали важким згустком у шлунку і міцно склеювали увесь стравохід, пам'ятні донині ... Хоча у цій галузі здійснювався „громадський контроль” виборними юнкерами – „хлібним” і „продуктовим” артільниками, проте поголос приписував усі недоліки утримання – не завжди справедливо – зловживанням господарських офіцерів. Це були самі непопулярні люди в училищі.

Врешті-решт, молоді зуби та шлунки могли, здавалось, гризти і перетравлювати навіть каміння. І питання утримання не викликало серйозних непорозумінь, знаходячи відображення лише в юнкерському епосі: у пісні діставалось і училищній кухні, і поіменно підозрюваним „винуватцям”:

“Там дадут нам по яичку,
Жидким чаем обнесут,
На закуску-перекличку,
Нам с поверкой поднесут”

і кожний куплет закінчувався перифразою приспівом відомої юнкерської пісні:

“Взвейтесь соколы, орлами.
Полно горе горевать.
Уж недолго нам осталось
В поле лагерем стоять”»²¹.

Про вартість харчування київських кадетів можна дізнатися з відповідного таблиця:

Таблиця 2

Витяг з «Высочайше утвержденной табели мундирным, амуничным, оружейным и прочим вещам и суммам, на содержание Владимирско-Киевского Кадетского корпуса»²²

Столове утримання	Число чол.	Для них утримання на рік			
		Одному		Всім	
		Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
На порції кадетам, по 14 коп. срібл. в день на кожного, а в рік 51 руб. 10 коп.	400	51	10	20 440	–
На десерт у святкові дні, по 60 коп. срібл. в рік на кожного	400	–	60	240	–
На ранкове гаряче пиття кадетам, по 2 р. 85 коп. срібл. в рік на кожного	400	2	85	1140	–
На порції тим чинам, хто користується казенним столом: бібліотекарю 1, лікарям старшому 1, молодшим 2, провізору 1, управляючому справами 1, бухгалтеру, його помічникам 4, економу 1, його помічникам 2, священику 1, диякону 1, патеру 1, офіцерам службової роти 3, дядькам 8, кастелянші 1, її помічницям 2 та нижчим чинам навчальної служби 10, — по 51 руб. 10 коп. срібл. на кожного	41	51	10	2095	10
Всього на столове утримання				23 915	10

Як видно з вищенаведених даних, обсяги сум, які виділялися державною скарбницею на харчування київських кадетів, були досить значні. Крім кадетів, казенним столом користувались ряд службовців корпусу. Так, лікарі визначали якість страв, котрі подавали для кадетів. Священики користувались казенним столом для виголошення молитов перед трапезою. Разом з учнями харчувались і

офіцери господарської частини та обслуговуючий персонал. У святкові дні передбачалось більш покращене харчування кадетів. Про це свідчать додаткові витрати.

Харчування офіцерського складу Російської армії здійснювалось згідно статуту про офіцерські зібрання. При зібраннях зазвичай влаштувалися їдальні, в яких офіцери користувались столом за досить дешевими цінами, бібліотеки, гімнастичні та фехтувальні зали і т.п. Офіцерські зібрання підтримувались щомісячними внесками офіцерів, котрі всі були зобов'язаними перебувати їх членами. Крім того, уряд надавав у цьому відношенні частинам військ істотну допомогу: щорічно від казни відпускалося на покращання суспільного становища офіцерів на кожний піхотний полк по 1000 руб. і на кавалерійський по 5000 руб. $\frac{3}{4}$ цієї суми призначалися на утримання зібрання з громадською їдальнею і бібліотекою, а $\frac{1}{4}$ — на збільшення коштів позичкових офіцерських капіталів²³.

Траплялося, що як молодші, так і старші офіцери російської армії потрапляли на обіди до місцевих знатних вельмож, які для підтримання свого статусу щедро пригощали як запрошених, так і сторонніх відвідувачів. Про це Т. Кондратьєва розповідає так: «Ось що з певною часткою ностальгії стверджує про це автор середини XIX ст.: “Так, саме й для не запрошених, адже будь-хто мав право, коли він був одягнений в уніформу, тобто в однострій, приходили до них і сідати їсти за один стіл з гостинним господарем. Зазвичай ці непрохані, дуже часто незнайомі відвідувачі збирались в одному з передпокоїв вельможі за годину до його обіду, тобто за дві години після опівдня (тоді рано сідали за стіл). Господар зі своїми приятелями виходив до цих своїх гостей із внутрішніх приміщень, нерідко багатьох з них удостоював своєю бесідою і дуже був задоволений, якщо його дорогі відвідувачі не чванились, і приймальна його кімната заповнювалась веселою, пожвавленою говіркою. У визначену годину столовий дворецький доповідав, що страва готова, і господар з юрбою йшов до їдальні. Хто був з ним у більш близьких стосунках, або хто був більш шанованим, ті й сідали до нього ближче, а інші розміщувались хто як хотів, однак за можливістю враховуючи чиношанування. Але страви та напої подавались як господарю, так і останньому з його гостей — одинакові”.

Будь який дворянин, котрий бажав закріпити свій престиж, ніс значні представницькі витрати для того, щоб справити враження на публіку розкішними або благодійними обідами. Християнське милосердя передбачає дії, що розглядаються в інших випадках як прояви могутності. З погляду християнина вважалося добродієм надати притулок та нагодувати одного чи декількох чоловік, часто бідних родичів («нахлібники», «приживали» — терміни, які вказують на людей залежних). Із соціальної ж точки зору прийом у себе залежних людей передбачає наявність авторитету у годувальника»²⁴.

Особливо гостро проблема харчування російських військових поставала в період проведення польових військових навчань та під час військових походів. З метою покращання приготування страв для харчування воєнних чинів і солдатів строкової служби у військових частинах російської армії з другої половини XIX ст. почали використовувати мобільні пересувні воєнно-польові кухні.

Фото 1. Похідна офіцерська кухня-двоколка системи М. Мерцалова. Вигляд ззаду, з відкритою плитою, лівою духовкою і опущеним піддувалом²⁵

У статті, присвяченій цій кухні, зазначається, що «похідні кухні для нижчих чинів заведено вже в багатьох частинах військ, під час походу слідує з частиною в обозі I розряду і дають можливість доставити нижчим чинам чай і сніданок, але для офіцерів такі кухні поширені мало, оскільки пропонувані зразки таких кухонь не відповідають умовам похідного життя.

У дійсний час п. Мерцаловим винайдено похідну кухню-двоколку. Кухня ця випробовувалась у 13-му Стрілецькому полку під час усього рухомого зібрання у 1896 р. у Бессарабії і дала чудові результати.

Перевага цього зразка полягає в тому, що в ньому одночасно можна варити і смажити не лише на зупинках, а й на ходу. Тип кухні відповідає двоколці військового зразка. Кухня складається із залізного клепаного корпусу, який включає в себе: 1) чавунну плиту у три камфорки, 2) дві духових пічки, розташованих всередині по сторонах корпусу, 3) два котли з герметичними кришками — один для варіння страви, а інший з виведеним зовні краном — для окропу.

При кухні влаштовано регулятор, за допомогою якого можна зменшити і навіть зупинити кипіння в котлах, якщо це знадобиться, не зупиняючи дії вогню на плиті і в духовках, що значно полегшує і прискорює приготування обіду.

Протягом 20-денних маневрів по Бессарабії для всіх пп. офіцерів полку готувались обіди з 2–3-х блюд, вечері і всякі гарячі закуски; на приготування обіду вимагалось не більше 4-х, а вечері — не більше 1 години часу»²⁶.

Загалом задоволення військовими своїх фізіологічних потреб у їжі під час бойових дій, польових навчань, походу чи на марші, на нашу думку, не можна вважати достатнім. Річ у тім, що для таких випробувань необхідно було мати неабияку фізичну силу і витривалість. Під час значних фізичних перевантажень мало хто звертає увагу на процес приготування страв. Завдяки віднайденому нами зображенню відсталого солдата на марші, можемо побачити, наскільки вимотували людей військові переходи (див. фото 2).

Фото. 2. Відстав²⁷

З картини видно, що втома здолала солдата, чоботи геть стопталися, зовсім знесилений, він не уявляє як йому доведеться наздоганяти свою військову частину. Споглядаючи це зображення, кожному прийде в голову думка про те, що військова справа в ті часи була не святковим неробством та розвагами, а, перш за все, виснажливою працею, яка хоча й була шанованою у суспільстві, та все ж адекватно не винагороджувалась.

Під час розміщення в гарнізоні царські офіцери наймали житло, як правило, зі столом, і користувалися послугами особистих куховарок, які готували страви для них відповідно до смаку та платоспроможності офіцерських чинів. Істотною підмогою для фінансової стабільності і забезпечення всім необхідним офіцерського складу були їх економічні товариства, які створювалися за зразком «Економічного товариства офіцерів Гвардійського корпусу». Військова преса повідомляла: «...Мета товариства є двоякою: 1) доставляти своїм членам необхідні споживчі продукти, а головним чином — предмети однострою, спорядження, взуття та білизну досить гарної якості, за найнижчими торговими цінами і 2) дати можливість із прибутків товариства робити накопичення.... Членами товариства можуть бути лише гвардійські офіцери, звичайно, за власним бажанням. Вони платять при вступі по 1 руб. безповоротно у запасний капітал товариства і зобов'язані взяти для утворення оборотного капіталу хоча б один пай у 10 руб., котрий залишається власністю учасника. Крім того, члени, відповідно до здійснених у складах товариства покупок, по завершенню року будуть отримувати грошову премію. Всі інші офіцери нашої армії, а також військові лікарі, чиновники військового відомства, військове духовенство та вдови офіцерів гвардії можуть перебувати у товаристві, але не членами, а так би мовити, річними підписантами»²⁸.

Подібне економічне товариство офіцерів було і в м. Києві. Газети повідомляли: «...1-го жовтня 1896 року виповнився перший рік існування нашого офіцерського економічного товариства і настав другий рік його існування. За цей час товариство відкрило чотири винно-гастрономічних бакалійних магазини: на Олександрівській вул. (центральний), на Троїцькому базарі, на Лук'янівці і в Старому місті, а також склади мануфактурних товарів і офіцерських речей та майстерні по виготовленню офіцерського однострою і взуття. Восени поточного року центральний магазин разом зі складами, майстернями і правлінням товариства перейшов у будинок Іваницького, який знаходиться на Михайлівській вул., поблизу від Міської думи. Цей будинок, недавно відбудований, має всі пристосування для зручностей товариства, величезні комори і погребі, й освітлюється електрикою.

У дійсний час число всіх членів економічного товариства доходить до 1500 чол. Валовий оборот товариства за перший рік його існування (1-го жовтня 1895 р. — 1-го жовтня 1896 р.) відобразився у солідній цифрі 900 000 руб., завдяки чому співвласники повинні будуть отримати 9% дивіденд.

З осені 1896 року число майстерень товариства збільшилось ще на одну — майстерню офіцерських речей, передбачається завести також майстерню білизни.

До всього сказаного ми повинні висловити жаль, що економічне товариство до цих пір не відкрило бакалійних магазинів на Печерську (центр військових) і на Галицькому базарі. Київ настільки широкий і так розкиданий, що це є нагальною необхідністю»²⁹.

Разом з тим, не всім випадало служити у м. Києві. Про важкі умови служби на західних окраїнах імперії Романових свідчить цикл лірики «С границы (Из дневника пограничной дамы)»:

«По всей России с давних лет
О страже нашей слух идет,
Что службы прибыльнее нет,
Что в страже всякий клад найдет.

Прельстясь надеждой золотой,
С восторгом все сюда идут;
Бросают службу, полк родной,
Не ведая, что здесь найдут.

— «Ну, брат поздравь: переведен!»
Кричит торжественно корнет,
Уж в форму стражи облечен,
И весь «с иголки» одет.

— «Читал, читал! Ну в добрый час
Счастливец — вижу по всему!»
А сам с него не сводит глаз,
В душе завидуя ему.

— «Не правда-ль, форма хороша?
И мне к лицу зеленый цвет.
Теперь не буду без гроша:
Там недостатка в деньгах нет.

На днях *без реверса* женюсь;
Жену, как куклу, наряжу;
И обстановкой заведушь,
И *за границу* погляжу.

Перегоню вас всех в чинах:
Я *ротмистр* буду в восемь лет!
Там брат, не то, что здесь в полках,
До ротмистра вакансий нет:

Четыре года прослужил —
И чин тебе преподнесут.
Я за квартиру здесь платил,
А там казенную дадут.

А служба жизни как полна!
То стычка здесь, то схватка там,
Тревога, шум, пальба слышна...
Отбитым счета нет тюкам.

Одних *поимочных* я в год
Тысчонок на *пять* получу...
Годков с десятков не пройдет —
И капиталец сколочу!»

С однополчанами простясь,
Уселся наш корнет в вагон,
Кой-как с женою разместясь,
И на границу едет он.

Приехал в N; надел мундир
Скорей являться в штаб летит;
Его бригадный командир
Любезно принял и гласит:

«Добро пожаловать корнет!
Я вас оставлю здесь пока;
Спешить в отряд причины нет,
А служба наша — не легка.

Сперва вы ознакомьтесь тут
С порядком службы; а потом
Экзамен вам произведут,
И на границу вас пошлем».

И вновь прибывший по утрам
В бригадном штабе все сидит;
Не дав и отдыха глазам,
Приказы скучные зубрит.

Подходит праздник. Он сейчас
Визиты делает штабным;
Потом с женой знакомит нас,
И сразу стал нам не чужим.

Прошла неделя, две; с трудом
Идут ему приказы в толк;
Хандрит он в номере своем
И вспоминает чаще полк.

Скучает крепко и жена.
Ведь целый месяц без вещей
Сидит все в номере одна;
Хорош медовый месяц ей.

Меж тем итоги подвели;
Ой-ой, как денежки летят:
Седло, коня приобрели,
Кой-что из мебели; глядят —

Уже трех сотенных и нет!
— «С избытком все верну, ей ей!»
Вздыхнув, жене сказал корнет.
— «Вот на границу бы скорей!»

Экзамен страшен для невежд
Но наш корнет прекрасно сдал;
С душой исполненной надежд,
В глухой отряд он уезжал.

Сто двадцать верст на лошадях
Пришлось им ехать! Боже мой!
Ни на колесах, ни в санях,
Дороги нет, хоть волком вой!
На третьи сутки лишь с трудом

Они в отряд свой добрались;
Скорей без отдыха вдвоем
Вещей разборкой занялись.
На мебели потерял лак;

Сломался стол, диван и стул;
Ямщик попался им дурак,
С вещами воз перевернул.

Но, к довершению всех бед,
Сюрприз неожиданный: — вот-те на! —
Варить им не с чего обед!
Пришла в отчаянье жена.
В такой глуши стоит их пост,

Что и деревни близко нет,
А город лишь за сорок верст.
Ну, вот и стряпай тут обед!
Ни мяса, масла, ни муки,

Ну, словом, — ровно ничего;
Картофель есть да бураки
Денщик дал хлеба своего.
— «Да чем солдатики живут?»

Спросил артельщика корнет.
— «А так: кабанчика убьют,
И есть им мясо на обед.
А в город ездят за мукой,

За солью и за всем другим,
Примерно: сахаром крупной,
Известно — ежели схотим.
Ведь продовольствуют себя

Солдаты сами. Например:
Вот здесь артельщик буду я,
Оклады выдаст офицер,

А я им: братцы, говорю,
Чаво желаете? Крупник,
Аль борщ с свиной наварю,
Аль с огурцами холодник?

Ведь мясо каждый день нельзя,
Вестимо, — надо и мудрить,
Чтоб по расходу чист был я,
И сытно бы людей кормить.

В артельщиках уж третий год,
И все довольны, — ничаво!
Ребята добрый тут народ.
Не обижают никаво!

Тут, ваше благородье есть
Подводчик, в двух верстах живет;
Прикажете его привезть?
Он в город барыню свезет.

Я беспременно провожу.
Равно закупки есть на пост;
Базар, все лавки укажу, —
Ведь путь не малый — сорок верст».

На утро рано, чуть с зарей,
Лишь стало солнышко всходить,
Подводчик прибыл. Вестовой
Пошел корнету доложить.

О, ужас! Бедная жена,
Увидя воз совсем простой,
В который сесть сейчас должна,
Расплакалась, как пред бедой.

«Да нет ли брички, может быть?»
— «Сударыня! Тут *экипаж*
За сто рублей не раздобыть;
Глухой отряд уж больно наш».

— «Necessite oblige, ma chere»,
Сказал корнет. — «Не забывай,
Что муж отрядный офицер,
И без капризов поезжай».

Вскарабкалась сперва на стул,
Потом на воз, и в сено — бух!
(Весь этот шум коней спугнул.
Они стрелой пустились вдруг).

— «Au revoir, bon voyage!»
Но колокольчик заглушил,
А пограничный экипаж
В прыжку как-то покотил.

На лбу кудряшки развились.
Все шпильки выскочили вон;
Немилосердно так тряслись,
Что в голове был шум и звон.

Вернулась в полночь, вся в слезах,
Близка к потери чувств была,
Зато провизию в кульках
На целый месяц привезла.

Mesdames! Сознайтесь, кто из нас,
Из пограничных бедных дам,
Не прокатился так хоть раз,
Как я описываю вам?

Не интересен мой рассказ
Для тех, кто в Страже не бывал;
Здесь все из жизни, без прикрас,
Что всяк из нас переживал.

В разъездах муж по целым дням;
Пакетов дома куча ждет,
Нередко пишет по ночам,
Пока в журнал их занесет.

Проходит месяц, три и пять;
Из сил уж выбился корнет,
А контрабанды не видать,
Больших поимок нет, как нет.

Втянулся в пограничный строй:
Исправно ездит по постам,
Отчет не портит годовой,
И кладовья пишет сам.

А что же бедная жена?
Едва лишь только со скамьи,
От всех людей удалена
И от родной своей семьи.

В расцвете сил и красоты,
С желаньем страстным видеть свет,
Хоронить здесь свои мечты
И увядает с юных лет.

— «О, милый, милый институт!
Ведь я *тюрьмой* тебя звала!
Прости! Узнала нынче тут,
Как я глупа тогда была.

О, где счастливая пора?
Там — день и ночь среди подруг,
Уроки, танцы, вечера,
И вечно шаловливый дух!

А здесь — могила: лес кругом,
Ни церкви близко ни жилья;
Мелькнет объездчик под окном, —
Вот все, что вечно вижу я».

Пойдет на кухню каждый день
Припасы выдаст денщику, —
И бродит всюду словно тень,
Не зная, чем прогнать тоску.

Все книги в доме перечла,
Приказы даже прежних лет,
Тоска по музыке брала,
Но фортепьяно в доме нет.

Ей дали к свадьбе дорогих,
Нарядных платьев, вееров,
Перчаток, туфелек цветных

Для танцевальных вечеров.
— «Судьбы насмешка!! Для чего,
Куда надену это я?
Ведь я не вижу никого...
Погребена здесь жизнь моя!»

А там...ребенок, и другой,
Болезни, слезы, доктора,
Бесследно гибнет век молодой,
А там — и жить прошла пора.

И муж осунулся совсем:
И похудел, и постарел;
Далеко стал уже не тем,
Каким он в Стражу прилетел.

Иллюзий прежних нет следа;
Уже *поимочных* не ждут...
Давно уж в дверь стучит нужда,
А детки все растут, растут...

Тому башмак, тому сапог,
Тому шубенку перекрыть;
Для старших нужен педагог,
Пора и грамоте учить.

А содержание одно:
Что прежде было на двоих,
Прибавки нет, ведь, — все равно.
Теперь дели на шестерых.

Придет двадцатое, — глядишь,
Все содержанье и раздал:
Кухарке, няньке, *fräulein* Фиш,
Да в офицерский капитал;

Да разный долг по мелочам:
Портному, в лавку, сахар, чай.
Дрова и корму лошадям.
А там — хоть палец свой кусай!

Вот, так-то, издали, друзья,
Сквозь призму мы на все глядим,
В мечтах на облако взлетя,
Мы кувырком как раз катим.

Лет сорок, может быть назад,
Здесь служба прибыльна была;
Все старожилы говорят,
Что контрабанда шибко шла.

А нынче Стражу не узнать:
Границу держат так в руках,
Что контрабанды не видать,
Военный дух нагнал им страх.

Ученья, лагерь, конный строй,
Смотры, маневры, сводный полк,
Задачи учат, — Боже мой!
И не возьму всего я в толк!

А строгость?! Строгости такой
Наверно нет нигде в войсках;
Того гляди — слетишь долой,
С семьей и сядешь «на бабах».

Бывало прежде, говорят,
Совсем не знали службы здесь.
Объедут изредка отряд,
И службы долг исполнен весь.

Теперь не то: «держись, *mon cher!*»
Никто покойно не уснет;
Не знает бедный офицер,
Какой сюрприз на завтра ждет.

Вздремнет усталый часовой,
Прорвется ли контрабандир,
Уйдет с границы рядовой, —
Во всем виновен командир.

На грех, отдела командир
 Как раз наткнется на него;
 «Пошла потеха на весь мир!»

Кричит, разносит весь отряд:
 — «Да как? Да что? Да почему?
 «Вы, ротмистр, слабы, — люди спят!»
 И «влепит» выговор ему.

А дисциплины верный раб
 В ответ — ни слова, лишь вздохнет;
 И энергичен, и не слаб,
 А, так, уж, просто — не везет.

Кто ложку от ружья сломал,
 Кто угораздил ствол погнуть,
 Кто лошадь лучшую загнал,
 Там в кровь разбился где-нибудь,

Ну, словом, все не перечесть;
 В конце концов из штаба шлюют
 Дознание строго произвести,
 И офицера ж разнесут.

И, что обиднее всего, —
 Почти товарищества нет:
 Да и понятно от чего:
 Все офицерство — винегрет.

Кого тут нет? Артиллерист,
 И пехотинец, и казак,
 Из гвардии кавалерист.
 Из земских даже, и моряк.

Со всех концов России льнут
 В обетованный, словно, край,
 Как манны, перевода ждут,
 Вакансий только подавай.

Воспитанный аристократ
 И подвизавшийся артист,
 Из духовенства демократ,
 И классик, бывший гимназист.

Козырный туз, — простой валет
 Никак друг друга не поймут.
 К тому же сплоченности нет,
 По роду службы врозь живут.

Да! После жизни полковой,
 Где вечно музыка гремит,
 Где все живут семьей одной,
 Где братства дух всех единит,

Не легок резкий переход
 К суровой жизни на постах;
 Где лишь один небесный свод,
 Залитый в солнечных лучах,

Иль в мраке ночи погружен,
 Иль щедро царственной луной
 Волшебнo-чудно освещен,
 Напоминает мир иной!

Там люди молятся в церквях,
 Там праздник знают, будний день,
 Там веселятся на балах,
 Там, там моя родная сень!!

Когда муж в Стражу перешел
 (С тех пор прошло уж десять лет),
 Как будто смерти ореол
 Затмил навек дневной мне свет.

Я думала, не хватит сил
Бороться с горькою судьбой;
Казалось, — Бог меня забыл —
И помутился разум мой.

Но, время — мировой рычаг,
В perpetuum mobile своем,
Как сказочный, волшебный маг,
Изгладил все своим жезлом.

С чем не сживется человек?
Чего он только не снесет?
В наш скоротечный, хрупкий век
Кто тяжкий крест свой не снесет?

Я свыклась с здешнею тоской
(Болезни много помогли),
И, с утомленною душой,
Смиренно жду «холма земли»³⁰.

Вищенаведені рядки сумної офіцерської лірики засвідчують, що життя та служба у прикордонній варті Російської імперії були досить суворими. Відповідно, і життєвий рівень, як військовослужбовців цієї варті, так і членів їх сімей був дещо нижчим порівняно з тими, хто перебував на службі у значних містах. Разом з тим військове командування намагалося покращити добробут військових у прикордонній варті. З цією метою у 1896 р. на постах прикордонної варті були запроваджені споживчі лавки. Преса повідомляла, що «мета цих лавок — вигнання посередників, переважно євреїв-торгівців, які стягують із солдатів величезні відсотки за товари котрі продавалися, і забезпечити можливість купувати предмети споживання дешеві і гарної якості. Завідування споживчою лавкою на кожному посту перебуває в безпосередньому віданні артілі; продукти купуються періодично вахмістром і виборними від артілі у найближчому місті у тих магазинах, які, за попередньою умовою, погодилися робити відому скидку з ціни товару. Строга звітність і контроль з боку командира загону та відділу забезпечує добросовісність ведення справи; для зручності контролю на кожному посту в казармі вивішено таблицю, в якій вказано ціни продуктів. Споживчі лавки на постах у короткий час дали чудові результати, їх корисність поза сумнівом»³¹.

Слід також згадати про забезпечення військовослужбовців білизною, одностроєм, взуттям та амуніцією. Про кількість і вартість казенного забезпечення солдатів одностроєм та взуттям можна дізнатися з наступної таблиці:

Таблиця 3

Вартість утримання російського солдата на рік у другій половині XIX ст.³²

Рядовий армійської піхоти	Рік	Місяць	День
Жалування (в кавалерійських, армійських полках — 3 р. 75 коп., у гвардії: піхота — 4 р. 95 к., кавалерії — 7 р. 35 к., артилерія — 5 р. 55 к.)	2 р. 70 к.	22 к.	0,75 к.
На заведення третьої сорочки	25 к.	2,08 к.	0,06 к.
На пошиття 2 сорочок і 2 підштанників і на дрібний прибор	30 к.	2,05 к.	0,08 к.
На пошиття пари чобіт та пари головок, чорніння, річний ремонт взуття	55 к.	4,58 к.	0,17 к.
На навчання грамотності	10 к.	0,83 к.	0,02 к.
«Приварочные» (у середньому)	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Провіант 20 пудів муки (у середньому)	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Провіант 3 пуди крупи (більше)	3 р. 60 к.	30 к.	1 к.
На господарство	1 р. 80 к.	15 к.	0,05 к.
Винаймання приміщення з дровами та освітленням, варінням страви та випіканням хліба	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Соломи на сінник (1 пуд 25 фунтів)	20 к.	1,66 к.	0,05 к.
Рядно на сінник по 6 ½ к. 9 аршин ³³	57 к.	4,75 к.	0,15 к.
Шинель 3 р. 85 к. на 2 роки	1 р. 92 к.	16 к.	0,53 к.
Однострій на два роки	1 р. 75 к.	13 к.	0,43 к.
Шаровари	1 р. 73 к.	14,04 к.	0,53 к.
Фуражка	60 к.	5 к.	0,16 к.
Краватка	5 к.	0,4 к.	0,01 к.
Башлик один на 6 років, ціна 1 р. 20 к.	20 к.	1,66 к.	0,05 к.
Пояс з безстроковою бляхою на 6 років	4 к.	0,3 к.	0,01 к.
Товар для чобіт	2 р.	16,6 к.	0,53 к.
Рядна підкладочного до шинелі, однострою, на пояс під шаровари і під краватку	71 к.	5,9 к.	0,15 к.
На пошиття шинелі — 7 к., однострою — 9 к., шароварів — 3 к., краватки — 0,5 к., на ремонт гудзиків, друкування погонів, сукна випушки, нитки, гачки	30 к.	2,5 к.	0,08 к.
Чай відпускається лише в окремих місцевостях			
Все утримання російського солдата	64 р. 19 к.	5 р. 35 к.	18 к.

З вищенаведених даних видно, що вартість однострою, взуття та постільної білизни солдатів була незначною. П. Зайончковський відмічає, що «побут солдатів був також невлаштований. До 1901 р. коли в казармах вводяться окремі

тапчани, солдати спали на цільних нарах. На нарах, – розповідає Денікін, – солом'яні сінники і такі ж подушки без наволочок, більше нічого.... Це вбоге обладнання на казенній мові мало назву не постільних, а «подстилочных принадлежностей». Вкривалися солдати шинелями.... Шинелі були короткими, після навчань брудні, смерділи прілою вовною. ... У деяких частинах за рахунок економії господарських сум, а також коштів, отриманих на так званих „вільних роботах”, ковдри та простирадла існували вже в аналізований період, і це було не рідким винятком. Постільні принадлежности та ковдри були повсюдно введені лише з 1905 р.»³⁴.

Разом з тим, як засвідчує реклама тих часів, військові частини, які вели своє артільне господарство, мали можливість придбати постільні принадлежности за прийнятною ціною.

**БАЙКОВЫЯ
ДЪЯЛА
ФАБРИКИ
К. ЛИПШИЦЪ И К^о.**

На нитяной (хлопчато-бумажной) основѣ.

Сѣрыя 2 р. 20 к., 2 р. 50 к.,
2 р. 85 к., 3 р., 3 р. 75 к.
Серебристо-сѣрыя 5 р. и 5 р. 25 к.
Малиновыя 2 р. 30 к., 2 р. 50 к.,
3 р. и 3 р. 30 к.
Коричневыя 2 р. 50 к., 2 р. 80 к.,
3 р. 3 р. 30 к.
Двухлячныя 3 р. 50 к. и дороже.

Узорныя.

Для Гг. Офицеровъ и учебныхъ заведеній.

Односпальныя 3 р. 75 к., 5 р. 50 к., 6 р., 7 р. и дороже.
Двухспальныя 10 р. 50 к.
Дѣтскія 3 р. 25 к., и 3 р. 75 к.

На шерстяной основѣ.

Сѣрыя 2 р. 60 к., 2 р. 80 к., 3 р. 25 к., 3 р. 40 к.,
3 р. 65 к., 4 р. 20 к.
Серебристо-сѣрыя 5 р. 50 к., 5 р. 75 к.
Малиновыя 2 р. 60 к., 2 р. 80 к., 3 р. 25 к., 3 р. 40 к.
Коричневыя 2 р. 75 к., 3 р. 30 к., 3 р. 50 к.
Узорныя 7 р. 50 к., 13 р. и дороже.

Цѣны съ укупоркой безъ пересылки.

Образцы высылаются немедленно по востребованію.

АДРЕСЪ { для писемъ: Вѣлостокъ, К. Липшицъ и К^о.
 { для телеграммъ: Вѣлостокъ, К. Липшицъ.

1—5

Фото 3. Газетна реклама ковдр для військових у 1896 р.³⁵

Рекламне оголошення засвідчує, що діапазон цін на солдатські ковдри був досить значним. Враховуючи те, що для військових частин їх закупівля здійснювалась оптом у великій кількості, можемо припустити, що відпускна ціна була ще нижчою, ніж вказано на рекламі. На нашу думку, побут солдатів цілком і повністю залежав від командира та їх власної організованості. При підтримці командування та за умови власної солдатської кмітливості нижчі чини могли досить успішно влаштувати свій побут щоденно покращуючи свій життєвий рівень.

Узагальнюючи вищенаведені факти, можемо стверджувати, що утримання військовослужбовців строкової служби в імперії Романових здійснювалось, насправді, за спартанським принципом. Проте вирішальна роль у покращанні їх життєвого рівня належала турботі батьків-командирів і власній ініціативі та винахідливості солдатів.

Дещо кращим було забезпечення одягом, взуттям, предметами першої необхідності та широкого вжитку серед кадетів. Так, крім шинелей у їх однострої були ще й каптани та куртки. З предметів білизни вони користувались казенними рушниками, наволочками та простирадлами. Матраци кадетів набивалися кінським волосом, а подушки — пухом та ін.³⁶

За бажанням, кадати й юнкери, які походили із заможних родин, та офіцери мали змогу замовити собі готове фабричне взуття. Про це можна дізнатися з газетних оголошень тих часів.

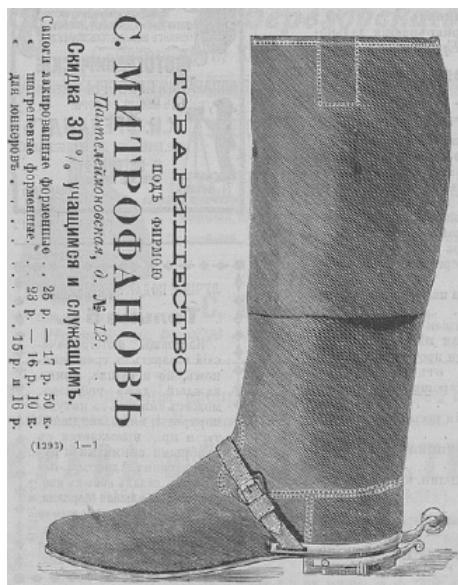

Фото 4. Газетна реклама взуття для військових³⁷

Забезпечення офіцерського складу Російської армії одностроєм та взуттям здійснювалось за рахунок виплати для офіцерських чинів спеціальних сум

грошей для купівлі матеріалів і пошиття відповідних предметів. Так, за віднайденими нами даними, можна дізнатися скільки грошей витрачалось на придбання однострою гусаром і драгуном російської армії (див. табл. 4).

Таблиця 4

Для забезпечення одягом на три роки необхідно було придбати³⁸

Раніше гусару			Нині драгуну		
	Руб.	Коп.		Руб.	Коп.
2 венгерки по 85 руб. кожна	170	–	2 пари однострою	120	–
3 пари чакчир (1 пара в'язаного трико 18 р., 2 щоденного 20 р.)	38	–	2 сюртучні пари	120	–
1 пара рейтуз довгих	12	–	2 ладунки з перев'яззю	22	–
2 ладунки з перев'яз.	32	–	3 портупеї	16	50
2 портупеї (парадна і віцепортупея)	17	–	3 шарфи	7	50
Кушак	11	–	3 кушаки	6	–
			6 пар погонів	18	–
			2 пари еполетів	7	–
Всього	280	–	Всього	317	–

З таблиці видно, що однострій драгуна був дещо дорожчим ніж у гусара. Разом з тим вартість однострою будь-якого офіцера була набагато вищою, ніж у кадета або рядового солдата. Постільну білизну офіцери купували собі самостійно, а для її прання користувались послугами професійних праль.

Одночасно з розвитком ринкових відносин та становленням масового машинного виробництва в побут військових значною мірою входили як нові матеріали для одягу та взуття, так і типові форми військового однострою. Про це свідчить реклама тих часів (див. фото 5).

Фото 5. Газетна реклама непромокальних накидок для військових у 1896 р.³⁹

Як видно з рекламного оголошення, вартість цих виробів поступово знижувалася, що своєю чергою, не могло не радувати споживачів. Причинами такого здешевлення могли бути і використання більш дешевих сучасних матеріалів, і механізація виробництва, і розширення ринку збуту та ін.

Важливим фактором життєвого рівня є забезпечення житлом, побутовими вигодами та транспортними послугами. Як свідчать джерела: «Війська квартирували або в казармах, спеціально для цього збудованих за казенний рахунок, або у мешканців на підставі правил постійної повинності. У казармах перебувало досить незначне число військ (гвардія, частини внутрішньої варти і небагато інші війська). Всі інші квартирували у місцевих мешканців. Від постійної повинності звільнялася значна кількість осіб, переважно заможних класів. Найбільш важко було нести цю повинність мешканцям західних губерній, в яких завжди концентрувалось багато військ, тоді як північні і східні губернії майже не знали постою.

Постійна повинність зобов'язувала не лише відводити квартири для солдатів і офіцерів, але ще й відводити ряд приміщень під лазарети, штаби та ін., опалювати й освітлювати приміщення, надавати місця для навчань і стрільби та ін. Крім того, повинність зобов'язувала військове відомство платити квартирні гроші офіцерам та здійснювати різні витрати з утримання казарм...»⁴⁰. У цілому квартирна повинність була неефективною. Саме тому під час реформ Д.О. Мілютіна було прийнято «Положення про перетворення військової повинності» за яким надання військам квартир натурою допускалося у виключних випадках, переважно у воєнний час. У мирний час воно дозволялося лише на нетривалі строки, не більше 3-х днів, за винятком крайніх випадків, коли всі заходи по забезпеченню казарменими приміщеннями виявляться безуспішними⁴¹. Для ефективного забезпечення дії цього положення державною скарбницею у 1876 р. було затверджено особливий капітал в обсязі 30 000 000 руб. для найшвидшого влаштування казарм. Крім того, у 1872 р. було збільшено оклади столових грошей для офіцерів, яких було розділеного на 12 розрядів⁴².

Величина казенних житлових і допоміжних помешкань офіцерського складу царської армії залежала від обійманої посади та звання офіцера. Розміри цього житла можна показати таблицею 5.

Як видно з таблиці, величина як житлового приміщення для проживання офіцера, так і допоміжних приміщень для прислуги, зберігання і приготування їжі та для розміщення коней і екіпажів цілком і повністю залежала від звання та чину офіцера. Крім того, не командуючим ротою обер-офіцерам, котрі зобов'язані були перебувати у строю верхи, належало надавати кожному конюшню на одного коня.

Крім житлового забезпечення офіцерам імперії Романових надавались у користування ще й казенні меблі. Забезпечення меблями офіцерів відображено у табл. 6.

Таблиця 5

Табель розмірів приміщень для офіцерських чинів у спеціально влаштованих казармених спорудах⁴³

Чини і звання	Розмір чистих приміщень разом із внутрішніми коридорами на кожного	Крім того:			
		Кімнат для людей	Кухонь і при них погребів	Сараїв для екіпажів	Конюшень за числом стрійових та упряжних коней
	Кв. сажнів ⁴⁴				Число коней
Повним генералам	80	1	1	2	8
Генерал-лейтенантам	60	1	1	1	6
Генерал-майорам	50	1	1	1	5
Штаб-офіцерам, командуючим полками, окремими батальйонами і ескадронами, батареями, парками і взагалі особам, котрі користуються правами полкових командирів	42	1	1	1	5
Іншим штаб-офіцерам	26	–	1	1	2
Обер-офіцерам, командуючим ротами, ескадронами та іншими частинами на правах ротних командирів і старшим обер-офіцерам у кінних і командирам напівбатареї у піших батареях, старшим ад'ютантам не нижче штаб-ротмістрського чи штабс-капітанського чину	17	–	1	–	1
Іншим обер-офіцерам	7½	–	1/2	–	1

Таблиця 6

Табель казенних меблів і казармених речей, котрі надавалися в користування офіцерським чинам⁴⁵

Назви речей	Кожному		
	Генералу	Штаб-офіцеру	Обер-офіцеру
Ліжко	1	1	1
Шафа для одягу	1	1	–
Столів	2	1	1
Стільців	12	8	4
Диван	1	–	–
Комод	1	1	1
Скриня	1	1	–
Лавки	2	1	1
Вішалка	1	1	1

Дані таблиці засвідчують, що найкраще казенними меблями забезпечувався генерал. Штаб-офіцери мали менше казенних меблів, а найменше — обер-офіцери.

Слід також згадати про забезпечення російських військових побутовими вигодами. Звичайно, ця сфера в ті часи залишалася далекою від досконалості, однак, військова преса у рубриці запитання-відповіді повідомляла:

«Питання № 1692. Чи має право на безкоштовне користування водою з міського водогону чиновник, проживаючий у казенній будівлі, який має право на квартирне забезпечення.

Відповідь. На підставі 83-85 ст. закону від 14 березня 1894 р. (наказ по військ. від.), з влаштованих для загального користування обивателів водойм і резервуарів, а також з водогінних труб, проведених у зайняті військами приміщення, мають всі військові чини, яким надано право на квартирне забезпечення за статутом про земські повинності...»⁴⁶.

Представляє науковий інтерес і забезпечення офіцерського складу армії Російської імперії казенною прислугою (див. табл. 7).

Таблиця 7

Обсяги забезпечення казенною прислугою офіцерських чинів піхотного полку армії Романових у другій половині XIX ст.⁴⁷

Посада	Скільки осіб призначено для одного	Всього
Командир полку	2	2
Завідуючий господарством	2	2
4 батальйонних командири	2	8
Молодший штаб-офіцер	2	2
Старший лікар	2	2
65–75 обер-офіцерів	1	70
4 молодших лікарі	1	4
Діловод	1	1
Капельмейстер	1	1
8 підпрапорщиків	1	8
Всього		100

Як видно з таблиці, командир полку, завідуючий господарством, батальйонні командири та молодші штаб-офіцерські чини мали по 2 денщики, тоді як старші й молодші лікарі, обер-офіцери, капельмейстер та підпрапорщики лише по одному. Цікавим є той факт, що користування послугами казенної прислуги здійснювалось офіцерами і під час відпусток. Про це «Разведчик» повідомляв у рубриці «запитання та відповіді» так:

«Питання № 666. Чи зберігають право на казенну прислугу офіцери (або їх сімейства) під час перебування у тривалій відпустці?

Відповідь. Офіцери, звільнені в тривалу відпустку, зберігають право на казенну прислугу на підставі 1542 ст. II ч. I кн. Зв. Військ. Пост. 1859 р. Г.З.»⁴⁸.

Загалом на сторінках військової преси досить жваво обговорювалося питання про казенну прислугу. Зокрема, розглядалась ситуація з казенною прислугою у випадку проживання офіцера із сім'єю нарізно. Про це повідомлялось так: «Офіцеру і його сім'ї, за умови проживання нарізно, покладається прислуга, кожному окремо, що підтверджується Нак. В.В. 1895 р. за № 306, на підставі якого сім'я офіцера у воєнний час, поставлена в необхідність жити нарізно, отримує на наймання прислуги 10 руб. на місяць, а офіцер має при собі як завжди військову прислугу. Але це стосується лише воєнного часу, а як бути у мирне у період табору, коли сім'я й офіцер поставлені в необхідність жити нарізно. Адже для сім'ї важливий той факт, що прислуга одна, а необхідність у послугах у двох місцях. Питання може бути вирішене двома способами, однаково незручними як для служби, так і для офіцера: залишити сім'ю на третину року без прислуги, або, навпаки, самому залишитися без неї ...»⁴⁹.

Необхідно визнати, що житлове забезпечення російських військових не завжди було досконалим. Сучасник Мартинов про це згадує так: «...30 вересня прибули в с. Жуковці Волинської губернії. Найближче місто і залізниця були в 40 верстах. Товариства відомо ніякого. З усім цим ще можна було б миритися, але треба було бачити, як розмістились ескадрони. Квартири, де доводилось жити офіцерам, являли собою у вищій мірі незavidну картину — темна, низька курна хата, зі спертим задушливим повітрям, вічний бруд, сморід, тіснота, котра була через те, що тут таки у постійному сусідстві один з одним жили і солдати, і господарі, і свині, і кури та інші не менш корисні тварини; у такій ось обстановці офіцерам доводилося шукати відпочинку після праці на службі... Якщо так погано було офіцеру, то як же ж було солдату, а про коней і говорити немає чого, — для них відводили літній хлів, низький, темний, тісний, де через відсутність приміщень оселялись і нижчі чини. Приймали всі заходи для покращання цього хліва, обшиваючи його стіни солом'яно для теплоти, прорізаючи отвори для світла»⁵⁰.

Аналізуючи транспортне забезпечення російських військових у губерніях Правобережної України слід відзначити, що друга половина XIX ст. у сфері широкого запровадження нових видів транспортного сполучення була переломною в зв'язку з масовим застосуванням залізничного⁵¹ та пароплавного транспорту. Російські військові мали пільги на користування залізницею, адже вартість їх проїзду сплачувала держава. У 1896 р. військова преса так повідомляла про запровадження нового порядку перевезення сімей нижчих чинів: «До цих пір збережено право нижчим чинам, прийнятим на службу для укомплектування частин, розташованих у віддалених окраїнах, брати з собою свої сімейства. При цьому, після звільнення чоловіків у запас на батьківщину, солдатські дружини і діти зазвичай відправлялися разом з чоловіками до найближчого управління повітового військового начальника.

Цей порядок відправлення при минулому залізничному тарифі не викликав ніяких непорозумінь.

Нині ж справа інша. При новому тарифі, коли зі збільшенням відстані, на яку перевозились пасажери, зменшується провізна поверстна плата, попередній порядок відправлення солдатських дружин до найближчого міста, а не до кінцевої станції їх слідування по залізниці стає вже для військового відомства невідповідним. До того ж, попередній порядок був незручним і для самих сімейств тому, що для них доводилось «затримуватися» у кожному попутному управлінні повітового військового начальника. ...

...Відповідні військові начальники нині від інтендантства забезпечуються «авансами» на сплату переїзду «солдатських дружин» порядком, вказаним у пункті I, відділу б § 141 «Положення про перевезення військ по залізницям» (нак. по військ. відом. 1873 р. № 102), не від одного управління повітового військового начальника до іншого такого ж повітового управління, а по всьому переїзду від станції посадки до станції висадки, що представляється набагато вигіднішим, як вже було сказано, для казни, і зручнішим для самих сімейств...»⁵².

Подібна ситуація склалася і з пароплавним транспортом. Військова газета повідомляла, що 31 березня 1892 р. Циркуляром Головного Штабу за № 46, було проголошено про угоду Головного Штабу з пароплавними товариствами «Кавказ и Меркурий», «А.А. Зевеке», «Пароходство по Волге» та «И.И. Любимова» про пільговий проїзд на пароплавах названих товариств, вихованців навчальних закладів, батьки яких перебували на державній службі... Крім того, газета вказувала, що «нині пароплавне товариство «Самолет» заявило про встановлення зниженого тарифу при проїзді на пароплавах згаданих осіб зі скидкою 50% з існуючої загальнопасажирської такси для II-го і III-го класів, після пред'явлення свідоцтв, встановлених циркуляром № 46»⁵³.

Як особистий транспорт зазвичай використовували коней. Офіцери, як правило, купували коней власним коштом тоді як нижчі чини користувалися казенними кінями безкоштовно. Все більшої популярності серед платоспроможних військових набував велосипедний транспорт⁵⁴. Про це свідчать газетні рекламні оголошення тих часів.

Рекламні оголошення на всі смаки розхвалювали різноманітні достоїнства нового велосипедного транспорту. Разом з тим його висока вартість ставала на заваді більш широкому поширенню як серед усіх верств населення, так і військових зокрема.

У сфері міського транспортного сполучення на заміну традиційним візникам⁵⁵ та міській конці⁵⁶ поступово запроваджувався трамвайний транспорт⁵⁷.

Окрему увагу необхідно приділити таким аспектам життєвого рівня, як санітарний стан, медичне обслуговування та пенсійне забезпечення російських військових в українських губерніях у другій половині XIX ст. Аналізуючи санітарний стан військових, слід звернути увагу на той факт, що загалом він залишався недосконалим. Досить часто серед військовослужбовців побутовали інфекційні захворювання. Так, приміром, архівні дані засвідчують поширення у 1861 р. венеричних хвороб серед солдатів військових частин м. Києва та м. Кам'янця-Подільського⁵⁸.

**САМЫЙ ОБШИРН. ВЪ РОССІИ
складъ ВЕЛОСИПЕДОВЪ**
◆ до 1000 штукъ въ на-
личности. ◆
Кромѣ Высочайшихъ особъ и
большинства полковъ болѣе
500 офицер. приобрѣли наши
велосипеды.
Лестные отзывы отъ Прави-
тельства и частныхъ лицъ.
(См. Русскій Вѣстн. № 255
1889 года, №№ 146 и 262
1890 г.).

◆ Англійскіе велосипеды отъ 100 руб. ◆
◆ Новость сезона 1892 г. ◆

„НАСТОЯЩІЙ СВИФТЪ № 1-й“.
Съ новыми упрощенными пневматическими шинами,
спеціально выстроенный для русскихъ дорогъ.
◆ ЕДИНСТВЕННАЯ МАШИНА ВПОЛНЪ ПРИГОДНАЯ
ДЛЯ ВОЕННЫХЪ ЦѢЛЕЙ. ◆
Для этого велосипеда ѣзда дурной дороги. — Ѣзда по
глубокому песку и снѣгу вполнѣ возможна. — Съ бага-
жемъ въ пудъ онъ не теряетъ быстроты и легкости на ходу. —
Въ продолжительномъ пути не можетъ подвергаться серь-
езной порчѣ.

ЕДИНСТВЕННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДЛЯ ВСЕЙ РОССІИ
Торговый домъ **Ж. БЛОКЪ.**
(основ. въ 1863 г.)
Главная контора и складъ: Москва, Кузнечій мостъ,
уголъ Дубинки.

ОТДѢЛЕНІЯ:
О.-ПЕТЕРБУРГЪ. || ОДЕССА. || ВАРШАВА. || ЕКАТЕРИНБУРГЪ.
Новый прейсъ-курантъ съ отзывами (80 страницъ) высы-
ляется **БЕЗПЛАТНО.** —8.

Фото 6. Газетна реклама велосипедів для військових у 1892 р.⁵⁹

Разом із тим санітарний стан військових частин був дещо кращим порівняно із загальною картиною санітарного становища населених центрів України. Так, за даними МВС, у 1863 р. загальне забезпечення лікарями та аптеками у Волинській і Подільській губерніях було таким:

Таблиця 8

Забезпечення Волинської та Подільської губерній лікарями й аптекарями у 1863 р.⁶⁰

Губернії	Число лікарів підвідомчих		Кількість аптек	Число жителів	Відношення числа лікарів до населення
	МВС	Міністерству державних маєтностей			
Волинська	153	4	43	1 567 000	1:10000
Подільська	162	3	51	1 810 000	1:10000

З наведених у таблиці даних видно, що кількість аптек у Волинській та Подільській губерніях була незначною, а число лікарів взагалі мізерним. Якщо один лікар у середньому припадав на 10 000 населення, то санітарний стан у цей період ніякою мірою не можна вважати задовільним, а медичне обслуговування достатнім.

Однак, російські військові перебували у дещо вигіднішому становищі порівняно з основною масою населення. Справа в тому, що військові частини забезпечувалися штатними лікарями, санітарними частинами та лазаретами. У той же час звичайні мешканці українських губерній такого не мали. Військова преса приділяла значну увагу питанням санітарного стану військових частин, вказуючи, що «...санітарному добробуту сприяють головним чином: 1) добре харчування людей; 2) правильна і посильна праця; 3) достатня кількість сну і відпочинку і 4) справне у гігієнічному відношенні утримання житлових приміщень нижчих чинів»⁶¹.

Варто звернути увагу на той факт, що військовослужбовці російської армії та члени їх сімей забезпечувались ліками та медичними послугами за рахунок військового відомства. Навіть після звільнення в запас, або виходу у відставку їх лікування оплачувалось за рахунок державної скарбниці. Вартість утримання хворих відставних чинів та їх поховання у випадку смерті за рахунок казни можна показати у такій таблиці:

Таблиця 9

**Табель плати, встановленої на 1859 р. за опіку у лікарнях підвідомчих
Приказу громадської опіки нижчих військових чинів та поховання
померлих⁶²**

Губернії	За утримання 1 хворого за добу у коп.	За поховання 1 померлого в руб.
Волинська	37,25	1,15
Київська	37	1,15
Подільська	34,25	1,15

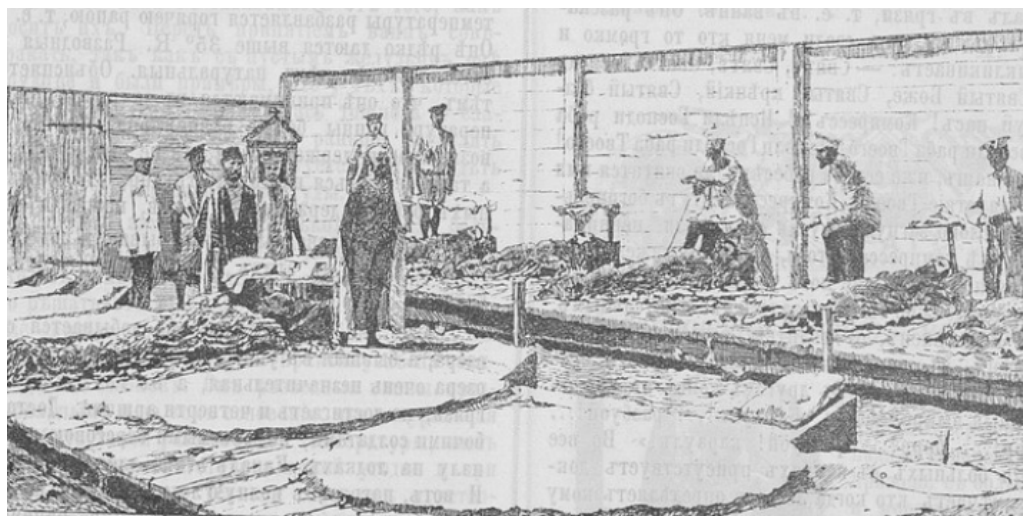
Як видно з вищенаведених архівних даних, вартість утримання хворих у лікарнях підвідомчих Приказу громадської опіки в українських губерніях була невисокою. Разом з тим вона була вищою ніж у середньому по Російській імперії. За даними, які наводить М.М. Левіт, в імперії Романових місячна плата за лікування в лікарнях Приказу громадської опіки у той період коливалася від 4 руб. 30 коп. до 7 руб. 95 коп. або на день від 12,5 до 26,5 коп.⁶³

Необхідно відзначити, що плата за лікування не відображалась серйозно на добробуті російських військових, адже військове відомство оплачувало лікування навіть арештованих військовослужбовців та членів їх сімей⁶⁴. Однак це не покращувало загальну незадовільну ситуацію у справі охорони народного здоров'я тому, що загальна річна смертність населення в Російській імперії в той

період становила 3,12% або, іншими словами, на 1000 жителів щороку помирало 31,21 особи⁶⁵.

Слід також згадати про санаторно-курортне лікування російських військових. Так, сучасник тих часів А. Мартянов, описуючи розташовану у Криму Сакську санітарно-лікувальну станцію котра використовувалася для лікування військових, засвідчує, що згідно розкладу лікувальних курсів на санітарних станціях (нак. по військ. від. 1890 р. за № 228), лікування сакськими грязями мали отримати дев'ять офіцерів Київського військового округу. Автор, пояснюючи читачам як краще дістатися станції, вказує, що «їзда на поштових у цій місцевості є більш зручною, адже тутешні вози дещо довші (дишлові) і сидіння для пасажирів, «коліска», на ресорі, набагато спокійніше. Потребуючі більш спокійного екіпажу, можуть взяти фаєтон, запряжений трійкою, ресорний і досить зручний, із Сімферополя від 8 до 10 рублів, а з Євпаторії від 3 до 5 рублів. ... Приїжджаючи на лікування, звичайно, перш за все звертається до офіцера, завідуючого станцією, який розміщується в одному із солдатських бараків у відгородженій кімнатці і повідомляє йому про прибуття. Завідуючий станцією супроводжує прибулого в офіцерський барак, де той розташовується: старші чином у номер, котрий влаштовано на двох, а молодші у загальній палаті. Крім того, частина офіцерів поміщається в окремих кімнатках при солдатських бараках і переважно приїжджаючи з дружинами. На кожному номері призначається для слугування солдат; а в загальній палаті один солдат на 3–4 офіцери. У кожному номері і в загальній палаті, та й у бібліотеці є електричний дзвоник для виклику прислуги. Поряд із загальною палатою поміщено бібліотеку. У бібліотеку виписуються наступні газети: «Русский инвалид», «Крымский вестник», «Одесские новости», «Новое время» та «Крым». Утримання хворих на станції шпитальне, тому що продовольство, так як і постіль та білизна надаються казною з тією різницею, що, крім звичайного халату із синього сукна, дається ще такий же халат, але з підбивкою до талії з рукавами з товстого зеленого сукна, і крім туфлів, теплі чоботи — шкіряні з підбивкою з того ж сукна. Ці додаткові халати та чоботи одягаються, коли йдуть приймати теплі рапні ванни і грязьові, і під час повернення для більшого запобігання від простуди. На станції два лікарів, з яких старший — обслуговує офіцерських чинів, а молодший — нижчих чинів.

Після завершення огляду, прослуховування грудей та розпитування, старший лікар призначає солоні ванни (рапні), так би мовити, вступні. На початку лікування хворих зважають, що робиться і після завершення лікування. Після лікування вага переважно зростає. ...Солоні ванни доставляються по каналу з озера. Цим же каналом доставляється і грязь. ...Солоні ванни приймаються по дві в день... Грязьові ванни бувають натуральні і розвідні, загальні і місцеві.... Іноді деякі хворі здійснюють прогулянки в екіпажі на берег моря до соляної пристані помилуватися морем і подивитися навантаження суден сіллю. Від станції до пристані верст 6–7. Ця прогулянка обходиться кожному по 50 копійок...»⁶⁶.

Фото 7. Сакська санітарно-лікувальна станція⁶⁷

Не менш цікаво описує той же ж автор лікування в Євпаторійській очній санітарній станції. Описавши всі недосконалості приміщення через поганий дах та періодичне переповнення хворими, він все ж відмічає, що «кожному хворому надається ліжко з чистою постільною білизною, з одним чи двома матрацами, літньою ковдрою і двома подушками. Якщо необхідно постільну білизну випрати, то це здійснюється за власний кошт, тому що немає відпуску від казни. Крім того, кожному надається шафка, як у шпиталях, і стілець, потім підсвічник, склянка з блюдцем і 2 чайника на номер; чайних ложечок зовсім небагато, так що не припадає навіть і по одній на номер. Шкода, що немає в номері вішалки, через це доводиться для вішання одягу вбивати у стіни цвяхи і звичайно, де кому заманеться. Для вмивання на весь барак є один таз із рукомийником, чого звичайно недостатньо, через це доводиться чекати черги досить довго (на моє щастя у цьому році у мого співмешканця був похідний рукомийник, який ми прилаштували в номері і, можна сказати, блаженствували, вмиваючись, коли знадобиться і без заклику служителя). Служителі призначались по одному на 2 і на 3 номери, тобто на 4–6 чоловік хворих. Вони викликаються за допомогою голосу, тому що електричні дзвінки відсутні. Такий спосіб виклику особливо неприємний для хворих, страждаючих розладом нервової системи. Щоб викликати солдата (служителя) необхідно викрикнути його прізвище досить голосно й особливо з №№ 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3 і 2, тому що служителі розміщені поблизу протилежного кінця барака. У дворіку, при офіцерському бараку, поряд з приміщенням служителів є кухня, котра до послуг бажаючих столуватися самостійно. На кухні є казенний самовар, вугілля для якого купується загальними внесками тих хто лікується; обходиться копійок по 15 на місяць кожному. Столується пп. офіцери у німця, який живе поблизу станції, у саду караїма Шакая, в якого він обіймає місце садівника; живе майже поруч з приміщенням

завідуючого станцією. Деякі ж столуються у місті в готелях і в приватних будинках. У німця обід, що складається з 3-х страв, коштує 50 коп. (без третього — 40 к.). Вечеря за домовленістю. Станційний лікар, надвірний радник Сухачов, свідчив, що у нього (німця) використовуються свіжі продукти. На мій смак, обід повністю коштує грошей. Близькість, звичайно, становить велику зручність і особливо для тих, яким важко ходити. На підставі наказу по військам від 17 червня 1885 р. за № 92, п. 1, літ. а) за увесь час купання відпускаються добові гроші в обсязі 45 к. на добу, як штаб-офіцерам, так і обер-офіцерам без різниці, що, необхідно відмітити, викликає незадоволення з боку штаб-офіцерів, тому що, наказом по військ. від. 1890 р. за № 228, для них призначено добові гроші вдвоє більші ніж обер-офіцерам, тобто не рубель, а два»⁶⁸.

Слід звернути увагу і на обсяги пенсійного забезпечення російських військових у випадку виходу їх у запас чи звільнення у відставку. За виявленими нами архівними документами на території українських губерній з 26 травня 1859 р. діяло положення «Про затвердження нових табелів окладом жалування і пенсій генералам, штаб і обер-офіцерам Військово-Сухопутного відомства, артилерійським та інженерним чиновникам». Цей документ визначав наступні обсяги річних пенсій для царських офіцерів, які виплачувались із державного казначейства: полковник і ротмістр — 336–430 руб.; штабс-капітан і штаб-ротмістр — 307–345; поручик — 282–315; підпоручик — 238–290; прапорщик, корнет — 224–245; надвірний радник — 430; колезький асесор — 345; титулярний радник — 315; колезький секретар — 290; губерньський секретар — 245; колезький реєстратор — 215 руб.⁶⁹

Окрім основного пенсійного забезпечення, російські військові чиновники своїми грошовими внесками з жалування до спеціальних емеритальних кас набували право на отримання додаткових окремих емеритальних пенсій, обсяг яких залежав від посад та строків служби й участі в емеритальних касах (див. табл. 10).

Таблиця 10

Обсяги емеритальних пенсійних окладів за чинами і посадами при різних строках служби⁷⁰

Розряд пенсій	Число платних років	I клас за 35 років загальної державної служби	II клас за 25 років загальної державної служби
		Обсяг частини емеритальної чи повної емеритальної пенсії	Пенсія в частках окладу
	0–5	0	0
I	5–12	3/8	3/12
II	12–19	4/8	4/12
III	19–25	5/8	5/12
IV	25–30	6/8	6/12
V	30–35	7/8	7/12
VI	35 і більше	8/8	-----

Загалом повний емеритальний оклад річної пенсії у різних офіцерських чинів був таким: генерали — 860–1430 руб.; полковник — 515–975; капітан і ротмістр — 430; штабс-капітан і штаб-ротмістр — 345; поручик — 315; підпоручик — 290; прапорщик і корнет — 245⁷¹.

Слід звернути увагу на той факт, що завдяки реформам Д.О. Мілютіна відставні нижчі чини почали отримувати регулярну щомісячну допомогу від казни. Про це повідомлялось так: «На підставі правил для забезпечення побуту відставних нижчих чинів, оголошених при наказі по військовому відомству 1869 року № 241, на допомогу від казни в обсязі 3-х рублів на місяць мають право нижчі чини, котрі вийшли у відставку до 25 червня 1867 року, але за умови, що вони не мають власності, яка приносила б для них доход понад 36 рублів на рік, родичів, які могли б прийняти їх на власне утримання, і за станом здоров'я не здатних до праці. Майновий і сімейний стан повинен бути засвідчений вироком волосної чи міщанської громади, а стан здоров'я свідоцтвом присутствія по військовій повинності; за тих же ж умов, але настільки слабкі або скалічені, що потребують сторонньої допомоги, отримують по 6 рублів на місяць...

...Але, на жаль, деякі казенні палати не задовольняються цими, законом встановленими, правилами, а, отримавши від військового начальника клопотання про асигнування допомоги, все діло передають на висновок податного інспектора, від доброї волі якого і залежить дати чи не дати прохану допомогу, не кажучи вже про те, що подібні перевірки через податних інспекторів тягнуться довго, іноді протягом двох років і за весь цей час допомога втрачається»⁷².

Представляє інтерес і матеріальне забезпечення членів родин російських військових після втрати годувальника. Про це військова преса повідомляла так:

«*Питання № 664.* Чи має право, після смерті унтер-офіцера, зарахованого до 3 класу поранених який отримує пенсію з інвалідного капіталу, вдова-дружина його з малолітніми дітьми отримувати пенсію з того ж капіталу або з інших сум?

Відповідь. Вдови нижчих чинів не мають права ні на яку пенсію, хоча б чоловіки їх за життя перебували під покровительством Олександрівського комітету про поранених і самі отримували пенсію.

Взамін цього, такі вдови можуть щорічно звертатися в комітет з проханням про надання для них одноразової допомоги, при чому повинні представляти свій вдовий вид та свідоцтво поліції про те, що вдова, за своєю бідністю дійсно потребує допомоги, а також про число і вік її дітей, які перебували на її утриманні. — Обсяг допомоги залежить:

- 1) Від того, в яку кампанію був поранений чоловік.
- 2) У якому званні перебував її чоловік на службі.
- 3) Від кількості власних її дітей, котрі перебували на її утриманні.

Допомога ця видається раз на рік і вимагається, щоб обов'язково пройшло не менше року з дня видачі останньої допомоги.

Вл.І.»⁷³.

Про німецьких відставних військових проявляли турботу як державні так і громадські установи. Необхідно відзначити, що справа громадської опіки та благодійності в Російській імперії в цілому і на теренах українських губерній зокрема, була поставлена досить широко. У цій царині активно працювали різноманітні благодійні товариства, котрі нерідко спеціалізувалися на опіці над німецькими відставними військовими. Таким, приміром, було «товариство турботи про нужденні сімейства воїнів, які втратили здоров'я на службі»⁷⁴.

Істотну роль у справі опіки над інвалідами війни відігравало товариство Червоного Хреста. Дослідники відмічають, що «у Статут Червоного Хреста у 1882 році було внесено доповнення, згідно з яким цьому товариству було доручено надавати допомогу «skalіченим військовим чинам за місцем їх проживання». Ця допомога виражалась в одноразових допомогах, відправленні інвалідів війн для лікування на мінеральні води, а також у забезпеченні потребуючих протезами, «підшукуванню для них занять» і т.п. Якщо в 1883 році з центральної каси товариства було видано допомоги лише 35 скаліченим воїнам в обсязі 1375 рублів, то в 1894 році — 813 особам в обсязі 4156 рублів. Цього ж року на кавказькі мінеральні води було відправлено для лікування 73 інваліди війни, у Стару Руссу — 20, в Друскеники — 7, в Саки, Слов'янськ — по 4 чоловіки і на Одеський лиман — 2.

Усі залізничі надавали сестрам милосердя та пораненим і хворим воїнам, спрямованим для лікування Товариством Червоного Хреста, «абсолютно безкоштовний проїзд».

У розпорядження Товариства Червоного Хреста імператрицею Марією Олександрівною — дружиною Олександра III було заповідано особливий капітал, відсотки з нього видавались пораненим воїнам та їх сім'ям. У 1894 році ці кошти були надані 290 офіцерам та членам їх сімей (у сумі 6073 руб.) і 357 нижчим чинам та їх сім'ям (у сумі 3192 руб.). Всього з рахунку цього капіталу було видано 9668 руб.»⁷⁵.

Не менш важливою сферою життєвого рівня російських військових на території України було забезпечення інформаційних, естетичних і духовних потреб та відпочинку і дозвілля. Так, офіцери і солдати могли постійно користуватися послугами бібліотеки таким чином підвищуючи свій інтелектуальний рівень. Солдати нерідко займалися хоровими співами, постановками свого аматорського театру⁷⁶. У літні місяці з дозволу командування влаштовували купання у річних водоймах⁷⁷ та ін.

Слід також згадати про таку форму проведення дозвілля, як різного роду змагання. Так, приміром, у с. Шубкове Волинської губ. у вересні 1896 р. під час спеціальних кавалерійських зборів у полках 11-ї кавалерійської дивізії через почин її начальника генерал-лейтенанта Саннікова було проведено змагальне рубання прутів на призи: перший в обсязі 70 руб., а другий 50-ти. Військова газета про цю подію повідомляла так: «У змаганнях брали участь наступні кращі по рубанню ескадрони і сотні дивізії: драгунських полків: 31-го Ризького і 32-го Чугуївського Її Величності Государині Імператриці Марії Федорівни полку — 1-й і 5-й, 33-го Ізюмського 2-й і 5-й ескадрони і 12-го Донського козачого полку

1-ша, 5-та і 6-та сотні, маючи по 11 рядових у взводах при 12 унтер-офіцерах. Рубання — на польовому галопі, а донці — на кар'єрі...

...У дійсності приз розігрався поміж 5-м ескадроном чугуївців, 5-ю і 6-ю сотнями донців; при чому пальма першості залишилась за донцями, а саме за 5-ю сотнею; її командир осавул Шевирев отримав з рук начальника дивізії для роздачі людям 70 руб. — 1-й приз, а 6-та сотня осавула Савельєва і 5-й ескадрон чугуївців ротмістра Лаврова розділили поміж собою 2 приз, тому що число промахів у них виявилось однаковим.

Загальний результат був наступним: 5-та сотня зробила 8 промахів, а 5-й ескадрон і 6-та сотня — 10; стосовно ж інших учасників змагання, то в них також було не багато промахів, та все ж більше число їх виявилось в ескадронах Ризького полку...»⁷⁸.

Слід вказати, що кожна військова частина мала чималу кількість своїх свят і ювілеїв. Ось як відбувалося 29-го листопада 1897 р. у м. Дубно святкування сторічного ювілею Селенгінського полку: «...У прекрасно декорованій зеленню полкової церкві (бувшому концертному залі кн. Любомирських, яким раніше належало м. Дубно), була відслужена літургія і панахида по Імператору Павлу I та всіх вбитих на полі брані чинів полку. На другий день розпочалася святкова літургія у присутності командуючого військами Київського військового округу генерал-ад'ютанта М.І. Драгомирова, командира 11-го армійського корпусу генерал-лейтенанта Дохтурова та інших почесних гостей. Літургію здійснював високо-преосвященний Модест, архієпископ Волинський і Житомирський, який з цією метою напередодні прибув у Дубно із Житомира. Після завершення літургії була прочитана Височайша грамота про дарування полку нового Георгіївського прапора і нижчим чинам було оголошено, що Государ Імператор кожному з них на пам'ять про цей день жалує по 1 срібному рублю нового карбування. Після параду Охотського полку, сформованого в 1806 році із Селенгінського, була піднесена останньому багато оздоблена ікона Преображення Господнє (полкове свято охотців). Після церковного параду гості були запрошені на братську ювілейну трапезу, яка пройшла досить жваво в бесіді, головним чином, про славетне минуле Селенгінського полку. Бесіда ця поживлялась особистими споминами декількох севастопольців-селенгінців, котрі здалеку прибули на свято...

...Під час обіду від імені розміщеного в м. Дубно разом з Селенгінським Чугуєвського драгунського полку його командиром у дар ювіляру було піднесено дорогу братину (срібний, визолочений казанок на схрещених піках, зі срібними кружками)...»⁷⁹.

Нерідко загальні святкування влаштовувались на честь службового підвищення або присвоєння чергового звання. Сучасник тих часів Мартинов так описує подібні свята у 12-му Стародубському полку у 1862 р.: «Полковник Йосипов здав полк полковнику Дедюліну 15 серпня. 7 серпня Дедюліна підвищили в генерали, а в половині вересня вже відбувся його від'їзд із Межибіжжя. Офіцери влаштували на його честь бал; крім усього полкового товариства, зібралось ще чоловік 60 гостей; танцювали пар 20; було влаштовано відкритий

буфет, гарно прибраний; під час вечері багато було випито шампанського і багато говорилося промов. Офіцери подарували Дедюліну альбом з власними фото у малиновій оксамитовій обкладинці із золотими арабесками, а його дружині — невеликий срібний піднос і на ньому срібно-визолочену вазочку, дуже вишуканої роботи. Після вечері офіцери підхопили свого командира, довго качали його, а потім на руках понесли до великої зали, де знову пили за його здоров'я і, нарешті, на руках же віднесли Дедюліна на його квартиру. Нижчі чини полку, зі свого боку, запропонували пожертвувати третину свого жалування, щоб на ці гроші придбати образ і подарувати своєму дорогому батьку-командиру»⁸⁰.

Більш дрібні військові підрозділи також мали свої свята і відмічали свої ювілеї. Так, 29-го листопада 1896 р. у м. Проскуріві 1-ша батарея 12-ї артилерійської бригади святкувала свій столітній ювілей. За свідченням військової преси: «Перед фронтом батареї, у присутності вищого військового начальства Проскурівського гарнізону та інших почесних гостей, була прочитана Височайше дарована грамота з нагоди пожалування батареї нової срібної труби, потім була оголошена Царська милість у вигляді пожалування кожному нижчому чину по срібному рублю останнього карбування, а також прочитана від Найяснішого вождя всієї артилерії генерала-фельдцехмейстера привітальна телеграма.

Після того, як відбувся молебень, гостинні господарі запросили гостей пригоститися.

Під час обіду була відправлена на ім'я 12-го французького полку телеграма з дружніми побажаннями.

Вечері відбулася солдатська вистава, яка дала велике задоволення нижнім чинам, особливо молодим солдатам, і показані були за допомогою чарівного ліхтаря картини військового побуту»⁸¹. Про можливість вільної купівлі таких чарівних ліхтарів повідомляли газети.

Як засвідчує газетна реклама, вартість чарівних ліхтарів для показу різноманітних картин на папері була невеликою, а тому навіть невеликі військові частини могли дозволити собі в складчину придбати цей технічний засіб.

Дозвілля та розваги київських юнкерів у 1890 р. описує А.І. Денікін: «До послуг небагатьох, загалом, безталанних гульвіс була тут таки під боком квартира училищного лампівника Івана, який влаштовував застілля ргіх фіхе — по 3 руб. з персони, включаючи і „інші задоволення”.

По четвергам, коли часу було обмаль, любили заходити до готелю сусідньої Києво-Печерської лаври, в палати для „чистих богомольців”, де було повно народу з усіх кінців Русі, де стовпом стояв пар від чайників і змішувались у щільному гулі співочий і окаючий говори. Туди ж ходили ми на масляну — поїсти млинців на економічних засадах. Монастирські служки радо зустрічали юнкерів; якийсь їх старший, батько Євтихій, „у миру прапорщик запасу”, як він рекомендувався, вів із нами безкінечні бесіди на військові теми. А іноді, маючи добрий гумор, діставав з-під підрясника „незаконний додаток” до млинців, підливаючи у чайні кружки.

Фото 8. Газетна реклама чарівних ліхтарів⁸²

— Не влетіло б ...

— Не сумнівайтесь! Я тут — начальник, так би мовити, комендант.

Повертаючись із відпустки — до вечірньої переключки, а „відпущені до пізна” — після закінчення спектаклів. Запізнитися — Боже збережи! Біля міської Думи у відпускні дні чекали два візники — Антон та Філіп — з особливої симпатії до юнкерів доставляли їх „одним духом” на Печерськ — у кредит, іноді довгостроковий — до самого випуску. А у кого не було ні грошей, ні кредиту, той летів до „Собачого спуску” — стежки, яка починалась за жіночим інститутом, і безлюдними місцями виводила напряму до училища⁸³.

А.І. Денікін вказує, що «лише раз на рік — у день училищного свята — керівництво закривало очі на всі наші гріхи. За тиждень чи за два, звільнені від усіх нарядів і навчань, декілька юнкерів-любителів прикрашали похмуру ідальню під танцювальну залу: малювали плафони, клеїли лампіони, в’язали гірлянди, влаштовували передпокій, „куточки” і т.д.

Вдень був парад і святковий обід — з тістечками і півпляшкою вина. Поміж юнкерськими столами розташовувався довгий стіл для керівництва та запрошених — однокласників, киян. Сам грізний командуючий, генерал Драгомиров був одного разу на святі, у рік освячення пожалуваного училищу прапора (1898). Розповідають, як за обідом М.І., не зважаючи на зняковіння училищного начальства, захопив із центрального столу пляшок — скільки міг — і поніс їх першому взводу 1-ї роти.

— Мені лікарі заборонили пити. Випийте за мене ...

А ввечері, повертаючись додому, біля самого палацу побачив відпущеного в місто, „пообідавшого” юнкера, котрий мирно спав на тумбі... М.І. доставив його на своєму екіпажі в училище і, здаючи черговому горністу, сказав:

— Ти мене знаєш? Обережно доведи пана юнкера в роту. Та не говори черговому офіцеру ... Зрозумів? Веди!

Увечері бал. У цей день, окрім „винного духу”, допускався і лакований пояс, і діагональні штани, і „ковані галуни”. Не можна ж було, насправді, вдарити обличчям у грязюку перед яким-небудь заїжджим юнкером Єлисаветградського кавалерійського училища, який своїми запаморочливими рейтузами привертав увагу дам і збуджував чорну заздрість у серцях піхотних кавалерів...

Танцювали до знемоги, веселились до ранку, гуляли без усіляких формальностей всю ніч, привозячи і відвозячи своїх білявих і чорнобрових знайомих. І юнкерські каземати могли б повідати багато про що...

Декілька днів потім юнкери жили споминами про свято»⁸⁴.

Про регламентацію дозвілля офіцерів засвідчує військова преса тих років. Так, «Разведчик» у 1892 р. на запитання читача за № 660, чи мають право офіцери брати участь в аматорських виставах і концертах (у яких саме випадках і за яких умов)? Відповідав так: «У існуючих законоположеннях немає з цього приводу вказівок. У Гвардійському корпусі питання вирішене так. Різні види участі офіцерів у любительських виставах та концертах зосереджено в чотири категорії.

1) Вистави і концерти у приватних будинках, у тісному колі родичів і знайомих, без будь-якої плати за вхід; взагалі збори мають характер приватної вечірки.

2) Різного роду вистави у приватних будинках, з благодійною чи іншою метою, з правом входу за квитком, без публічного продажу квитків у касі.

3) Музичні вечори і вистави в організованих гуртках і товариствах, котрі мають замкнутий і приватний характер, з правом входу на зібрання по квитку, який отримується не інакше, як від членів цього товариства.

4) Вистави, концерти, літературні вечори, що здійснюються різними товариствами і приватними особами з благодійними цілями, у театрах, у залах, котрі мають абсолютно публічний характер, при чому вхід на ці вечори допускається за квитком, який продається в касі.

Участь у виставах по 1-му допускається без запитування на те особливого дозволу. Для участі в концертах і виставах, вказаних у 2-му і в 3-му пунктах, офіцеру необхідно отримати дозвіл свого полкового командира і, нарешті, участь офіцерів у виставах загалом публічних (4-й пункт) взагалі не допускається.

У такому ж дусі дозволяється у Гвардії і участь офіцерів у костюмованих балах. Якщо для участі у таких балах офіцерам необхідно проїжджати по місту в костюмах, то на це запитується кожного разу дозвіл начальства»⁸⁵.

Однак необхідно визнати, що офіцери російської армії, зазвичай, влаштували свій відпочинок, розваги і дозвілля, незважаючи на будь-які циркуляри

та вказівки начальства. Так, відомий дослідник В.В. Похльобкін про це повідомляв так: «Це був час, коли гусари, які стояли в містечках на західному нашому кордоні, ще їздили один до одного в гості по грязюці верхи на обивателях з євреїв, стріляли в них журавлиною, упійманому ними статському мастили обличчя гірчицею або заставляли випити суміш вина з пивом, оцтом і елеєм. Бенкетували ці пани з розмахом, а тому не завжди були придатні до відвідування балів і вечорів»⁸⁶.

Подібним чином описує дозвілля і розваги офіцерів лейб-гвардії гусарського полку відомий радянський історик П.А. Зайончковський: «Пили нерідко цілими днями, допиваючись надвечір до галюцинацій. Декотрі з них ставали здавалось би звичними, так що прислуга офіцерського зібрання (клубу) починала пристосовуватися до дивної поведінки панів. Так, нерідко великому князю, командирі полку і поділяючим з ним компанію гусарам починало здаватися, що вони не люди вже, а вовки. Всі роздягались наголо і вибігали на вулицю. [...] Там сідали вони на задні ноги (передні замінювались руками), піднімали до неба свої п'яні голови і починали голосно вити. Старий буфетник уже знав, що необхідно робити. Він виносив на ганок велике корито, наповнював його горілкою або шампанським, і вся згряя спрямовувалася навкарачки до таза, хлебтала язиками вино, вишала і кусалася»⁸⁷.

Нам вдалося знайти фото цих гульвіс у тогочасній військовій газеті.

Фото 9. Офіцери лейб-гвардії гусарського полку⁸⁸

Як засвідчує наведене зображення, важко повірити що ці хвацькі «герої» могли бути здатними до таких «подвигів» та витівок. Однак, все може бути, і

чим більш нестримним був гусар під час п'ятики, тим більш сміливим він був у бою.

Сучасник тих часів Мартинов так описує дозвілля російських офіцерів: «Щоденно робилась загальна складчина і ввечері влаштувався бал; купувалась маса свічок, запалювались усі бра та канделябри, розставлялась закуска і випивка і, таким чином, дуже весело проводили час при такій досить оригінальній обстановці»⁸⁹.

Узагальнюючи дані по впливу військової реформи Д.О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях у якості висновку необхідно виділити наступне:

1. Добробут, як солдатів строкової служби, так і офіцерського складу армії Романових цілком і повністю залежав від фінансування державою військової сфери. Ми робимо припущення, що він був дещо вищим порівняно з іншими верствами населення тому, що централізоване фінансування не залежало від примх природної стихії або коливань попиту і пропозиції на ринку.

2. Позитивно вплинула на покращання життєзабезпечення військовослужбовців військова реформа Д.О. Мілютіна. Завдяки здійсненню заходів було змінено систему мобілізації до збройних сил Російської імперії, що виразилося у запровадженні загальностанової призовної системи та істотному скороченні строків служби нижчих чинів. Крім того, покращилося матеріальне забезпечення офіцерського складу у вигляді запровадження різного роду доплат (за посаду та ін.) для стройових офіцерів.

3. На поліпшення життєзабезпечення російських військ в українських губерніях імперії Романових завдяки реформі Д.О. Мілютіна вплинула поступова відмова військового відомства від постійної повинності та запровадження масового будівництва казарм та інших споруд військового призначення. Сприяло зростанню добробуту, як усіх верств населення, так і військових зокрема, масове застосування таких механічних видів транспорту, як залізничний, пароплавний, трамвайний і велосипедний.

4. Істотну роль у вдосконаленні добробуту солдатів строкової служби та офіцерів відіграла наявність вільних робіт на яких вони заробляли гроші, котрі використовували частково на власне споживання, а частково на ведення артільного господарства. Крім того, позитивно впливали на сферу споживання офіцерів їх економічні товариства, що надавали їх учасникам можливість отримувати товари й послуги за помірними цінами і кращої якості.

5. На зростання життєвого рівня російських військових позитивно впливало державне пенсійне забезпечення відставних військових, яке було запроваджене реформою Д.О. Мілютіна. Крім того, поліпшенню їх життєзабезпечення сприяло більш кваліфіковане медичне обслуговування як самих воєнних, так і членів їх сімей, що здійснювалось як військовими лікарями безкоштовно, так і в лікарнях Приказу громадської опіки за рахунок казни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Разведчик. — 1895. — № 267. — С. 1091.
- ² 1 фунт = 0,40951241 кг = 1/40 пуда = 32 лоти = 96 золотників // Советский энциклопедический словарь. — М., 1981. — С. 1449.
- ³ 1 чарка = 1/10 штофу = 2 шкаликам = 0,123 л // http://enc-dic.com/enc_big/CHarka-67045.html.
- ⁴ 1 золотник = 4,2 г // Советский энциклопедический словарь. — С. 1449.
- ⁵ Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. Составлено группою офицеров Генерального Штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Издание И.Н. Кушнерева. — Вып. 10: Период царствования императоров Николая I-го и Александра II -го — до всеобщей воинской повинности. — М.: Типо-литография Высочайше утвержденного товарищества И.Н. Кушнерев и К^о, Пименовская ул. Собственный дом, 1889. — С. 209, 210.
- ⁶ 1 гарнец = 3,27984 дм. кв. = 3,28 л // Советский энциклопедический словарь. — С. 1502.
- ⁷ 1 золотник = 1/96 фунти ≈ 4,26575417 г // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
- ⁸ *Леновский П.* Очерки из быта войск в военное время // Военный сборник. — 1859. — № 4. — С. 465.
- ⁹ Русская военная сила... — С. 211–213.
- ¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 36, спр. 1491, арк. 1–22.
- ¹¹ Взято з: Разведчик. — 1896. — № 318. — С. 1023.
- ¹² *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. — М.: Мысль, 1973. — С. 85.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Разведчик. — 1893. — № 121. — С. 107.
- ¹⁵ 1 сажень = 7 англійських футів = 84 дюйми = 2,1336 метри // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
- ¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 41, спр. 528, арк. 3, 13.
- ¹⁷ Там само, оп. 47, спр. 272, арк. 1–7.
- ¹⁸ Разведчик. — 1893. — № 17. — С. 2.
- ¹⁹ Там же. — 1897. — № 325. — С. 7.
- ²⁰ Там же. — 1892. — № 98. — С. 260.
- ²¹ *Деникин А.И.* Старая армия. Офицеры / А.И. Деникин; предисл. А.С. Кручинина. — М.: Айрис-пресс, 2006. — С. 241–242.
- ²² Взято з: ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XXXXII, Отд. 2 (1857). — СПб.: Тип. II Отдел-я Собств. Его Имп-го Вел-ва Канц-ии, 1858. — С. 233–247.
- ²³ Русская военная сила... — С. 207–208.
- ²⁴ *Кондратьева Т.* Кормить и править: О власти в России XVI–XX вв. / Пер. с фр. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — С. 52.
- ²⁵ Взято з: Разведчик. — 1896. — № 322. — С. 1116.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Взято з: Разведчик. — 1895. — № 230. — С. 228.
- ²⁸ Разведчик. — 1892. — № 84. — С. 37.
- ²⁹ Там же. — 1897. — № 326. — С. 41.
- ³⁰ Там же. — № 301. — С. 636–638.

- ³¹ Там же. — 1896. — № 323. — С. 1144.
- ³² Взято з: *Карпущенко С.В.* Быт русской армии XVIII — начала XX века. — М.: Воениздат, 1999. — С. 362.
- ³³ 1 аршин = 71,12 см / *Герасименко Н.О.* АРШИН [Электронный ресурс] // Энциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2003. — 688 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Arshyn_mira.
- ³⁴ *Зайончковский П.А.* Указ. соч. — С. 84–85.
- ³⁵ Взято з: *Разведчик.* — 1896. — № 308. — С. 792.
- ³⁶ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XXXXII, Отд. 2 (1857). — СПб.: Тип. II Отд. Собств. Его Имп-го Вел-ва Канц-ии, 1858. — С. 233–247.
- ³⁷ Взято з: *Разведчик.* — 1895. — № 242. — С. 520.
- ³⁸ Там же. — 1894. — № 195. — С. 583.
- ³⁹ Там же. — 1896. — № 308 — С. 792.
- ⁴⁰ Русская военная сила... — С. 208–209.
- ⁴¹ Там же. — С. 204.
- ⁴² Там же. — С. 206.
- ⁴³ Взято з: *Разведчик.* — 1894. — № 192. — С. 516.
- ⁴⁴ 1 сажень = 7 англійських футів = 84 дюйми = 2,134 метра // <http://uk.wikipedia.org/wiki/Сажень>.
- ⁴⁵ Взято з: *Разведчик.* — 1894. — № 192. — С. 516.
- ⁴⁶ *Разведчик.* — 1896. — № 290. — С. 414.
- ⁴⁷ Взято з: *Разведчик.* — 1894. — № 204/205. — С. 753.
- ⁴⁸ *Разведчик.* — 1892. — №83. — С. 29.
- ⁴⁹ Там же. — 1896. — №308. — С. 779.
- ⁵⁰ *Мартынов.* История 12-го драгунского Стародубского полка. — СПб.: Тип-я «Бережливость» Невск. Просп. 139. Б.Г. — С. 31–32.
- ⁵¹ *Богатчук С.С.* Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 1998. — Вип. 9. — С. 50.
- ⁵² *Разведчик.* — 1896. — № 308. — С. 779–780.
- ⁵³ Там же. — 1892. — № 97. — С. 243.
- ⁵⁴ Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). Сост. секр. гор. упр. Л.А. Езерницкий. — КПд.: Тип. Св. Троицкого Братства, 1915. — С. 43–44.
- ⁵⁵ ЦДАК України, ф. 493, оп. 35, спр. 151, арк. 9–13.
- ⁵⁶ *Мокрицький Г.* Житомирське ТТУ: 100 років трамвайному руху. — Житомир: Волинь, 1999. — С. 14.
- ⁵⁷ История Украинской ССР в 10 т. // *Ю.Ю. Кондуфор и др.* — Т. 4. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 332; *Мокрицький Г.* Вказ. праця. — С. 13.
- ⁵⁸ ЦДАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 65, арк. 1–24.
- ⁵⁹ Взято з: *Разведчик.* — 1892. — № 98. — С. 269.
- ⁶⁰ Взято з: *Левит М.М.* Становление общественной медицины в России. — М.: Медицина, 1974. — С. 52.
- ⁶¹ *Разведчик.* — 1892. — № 88. — С. 101.
- ⁶² Взято з: ЦДАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 131, арк. 52–52 зв.
- ⁶³ *Левит М.М.* Указ. соч. — С. 175.
- ⁶⁴ ЦДАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 142, арк. 86, 135, 222.

- ⁶⁵ Левит М.М. Указ. соч. — С. 45.
- ⁶⁶ Мартьянов А. Сакская санитарно-лечебная станция // Разведчик. — 1892. — № 97. — С. 244–247.
- ⁶⁷ Взято з: Там же. — С. 245.
- ⁶⁸ Мартьянов А. Евпаторийская глазная санитарная станция // Разведчик. — 1892. — № 98. — С. 265–266.
- ⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 131, арк. 196–198.
- ⁷⁰ Там само, арк. 218–219.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Разведчик. — 1896. — № 316. — С. 973.
- ⁷³ Там же. — 1892. — № 83. — С. 28–29.
- ⁷⁴ Там же. — 1895. — № 604. — С. 246.
- ⁷⁵ Будко А.А., Селиванов Е.Ф., Чигарева Н.Г. «Веди слепого, дай кровлю неимущему, напои жаждущего // ВИЖ. — 2004. — № 12. — С. 63.
- ⁷⁶ Разведчик. — 1896. — № 282. — С. 233.
- ⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 692, оп. 19 (1897), спр. 1, арк. 48–50.
- ⁷⁸ Разведчик. — 1896. — № 318. — С. 1033.
- ⁷⁹ Там же. — 1897. — № 325. — С. 18.
- ⁸⁰ Мартынов. Указ. соч. — С. 166.
- ⁸¹ Разведчик. — 1896. — № 322. — С. 1129.
- ⁸² Взято з: Разведчик. — 1896. — № 316. — С. 983.
- ⁸³ Деникин А.И. Указ. соч. — С. 234.
- ⁸⁴ Там же. — С. 238–239.
- ⁸⁵ Разведчик. — 1892. — № 14. — С. 12.
- ⁸⁶ Похлебкин В.В. История водки. — М.: Интер-Версо, 1991. — С. 165.
- ⁸⁷ Зайончковский П.А. Указ. соч. — С. 47.
- ⁸⁸ Взято з: Разведчик. — 1894. — № 216. — С. 981.
- ⁸⁹ Мартынов. Указ. соч. — С. 236.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2013.

ВЛИЯНИЕ ВОЕННЫХ РЕФОРМ Д.А. МИЛЮТИНА НА ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЕ РОССИЙСКИХ ВОЕННЫХ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ во второй половине XIX в.

В статье исследуется влияние военных реформ Д.О. Милютин на жизненный уровень русских военных в Украине во второй половине XIX в. Анализируется: переход от рекрутских наборов к системе общего призыва на военную службу, занятость военных, денежное обеспечение офицеров и нижних чинов, пищевое довольствие и обеспечение мундирами, условия проживания, пользование услугами транспорта, санитарное состояние, медицинское обеспечение и досуг.

Ключевые слова: военная реформа, военный, жизнеобеспечение, условия проживания, санитарное состояние, услуги.

**INFLUENCE OF THE MILITARY REFORMS DA MILUTIN ON LIFE SUPPORT
RUSSIAN MILITARY IN THE UKRAINIAN PROVINCES
in the second half of XIX century**

The article examines the impact of military reforms D.O. Milutin the living standards of Russian troops in Ukraine in the second half of the nineteenth century. Analyzed: the transition from recruitments to the system of general conscription, military occupation, cash security officers and enlisted men, food rations and providing uniforms, accommodation, use of transport services, sanitary conditions, health care and leisure.

Keywords: *military reform, military, life support, living conditions, sanitation, services.*

В.С. Панченко
(м. Житомир)

МИРОВИЙ СУД НА ВОЛИНІ (1868–1873 рр.): ВІД ПРОЕКТІВ ДО ДІЙ

У статті проаналізовано запровадження мирових судів на Волині. На основі законодавчих актів і архівних матеріалів охарактеризовано кадровий склад мирових установ Волинської губернії першого скликання. З'ясовано, що модель мирової юстиції на Правобережжі відрізнялася від загальноросійської. Це обумовлювалось прагненням уряду утвердитись у регіоні та небажанням польської шляхти поступатися своїм впливом у місцевих справах.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., мировий суд, Волинська губернія, мировий з'їзд, Сенат, кадрова політика, судовий округ.*

Мирові суди були однією з інституцій, запроваджених у Російській імперії за судовими статутами. Де-юре вони розпочали свою діяльність з 20 листопада 1864 р., а де-факто цей процес розтягся на 30 років. Варто зазначити, що не існувало єдиного алгоритму дій щодо реалізації положень судової реформи. Імперський характер держави, ступінь лояльності місцевих еліт, сила або слабкість традицій і норм звичаєвого права у різних регіонах зумовлювали необхідність модифікації початкової конструкції мирової юстиції. Під час впровадження зазначених установ дедалі чіткіше почала проявлятися місцева специфіка.

Регіональна особливість мирової юстиції досліджена для всіх країв імперії. Характерні риси мирових судів внутрішніх губерній простежували І.І. Дунаєв¹, Н.І. Біюшкіна², М.Л. Шелоумова³, Т.В. Плотнікова⁴, Н.В. Черкашина⁵, Н.М. Трофімова⁶. Мирові установи середньоазійського регіону досліджували О.С. Масалімов⁷, А.Ф. Абдрахманов⁸, Г.О. Боева⁹, Н.М. Куракова¹⁰. Специфіку функціонування мирової юстиції національних окраїн імперії вивчали: У.І. Гібадатов¹¹, О.Г. Галкін¹², Н.О. Какоурова¹³, В.М. Деревскова¹⁴, Д.П. Геворкян¹⁵, О.В. Кузьменко¹⁶, Д.А. Шигаль¹⁷. Однак мало уваги приділялося становленню мережі та діяльності мирових судів на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії.

Першими звернули увагу на особливості запровадження мирового суду у Західному краї дореволюційні юристи-практики та публіцисти. Більшість із них підтримували урядове рішення про поетапність проведення судової реформи 1864 р., однак наводили різні аргументи для обґрунтування власної позиції. Приміром, правник-кримінолог, професор Харківського університету М.П. Чубинський зазначав, що суттєвою причиною відтермінування судової реформи стало небажання бюрократії випустити важелі влади зі своїх рук¹⁸. Юрист і громадський діяч М.М. Колмаков пояснював затримку реформи на Правобережній Україні винятковим становищем західних губерній у Російській імперії,

яке вбачав у збереженні польською шляхтою провідних позицій у суспільному та економічному житті¹⁹. Своєю чергою, публіцист і громадський діяч І.С. Аксаков мотивував поступовість змін необхідністю завершити вже розпочаті справи і неможливістю допустити паралельне існування старого і нового судів. Уведення мирової юстиції на території лише одного-двох округів дозволило б по-перше, решті губерній перейняти досвід «першопрохідців» та не допустити помилок, а по-друге, практика виявила б недоліки законодавства²⁰.

У радянській історіографії вивчення проблем судової реформи не належало до популярних напрямків. Висвітлення діяльності дореволюційних судових установ здійснювалось лише в контексті функціонування репресивного апарату самодержавства. Одним із перших досліджень регіонального виміру судової реформи 1864 р. стала робота П.Ф. Щербини, в якій проаналізовано судову систему Правобережжя в XVI — першій половині XX ст. У праці окреслено низку проблем, що виникли при введенні нових судів; наголошено на поетапності впровадження змін. Крім того, автор спробував визначити ефективність пореформених судових інституцій у Західному краї²¹.

Порушувала питання зміни початкової моделі мирової юстиції у ході реформи в регіонах Російської імперії і Н.І. Єфремова. Вона визначила періоди впровадження судових установ та висвітлила притаманні кожному із них особливості. Крім того, у цьому дослідженні проаналізовано труднощі, пов'язані з реформуванням судової системи, детально і скрупульозно охарактеризовано урядову політику у вказаній сфері²². Частково висвітлювали дану проблематику П.У. Воробейнікова й А.Б. Дубровіна²³, акцентуючи увагу на розбіжності у вимогах до кандидатів у мирові судді в українських та центрально-російських губерніях.

У сучасній українській історіографії історія судочинства Правобережної України другої половини XIX — початку XX ст. є малодослідженим питанням. Тією чи іншою мірою цю проблематику зачіпають у своїх статтях В.С. Шандра, В.О. Павелко, О.О. Самойленко, О.В. Максимов та Ю.Ф. Соцький. При цьому більшість дослідників основною причиною відтермінування судової реформи на Правобережжі та її поетапності називають російсько-польське протистояння у західних губерніях.

В.С. Шандра вважає, що поступове запровадження мирового суду окремо від установ загальної юстиції обумовлювалось саме специфічністю соціальної структури та нелояльністю регіональної шляхти до верховної влади²⁴. В.О. Павелко, дотримуючись загалом тієї ж позиції, наголошує, що розбіжності моделі мирової юстиції Лівобережжя та Правобережжя негативно вплинули на цілісність правового простору держави, заважали виробленню єдиної практики мирових судів у межах українських територій, негативно позначилися на стані захисту прав місцевих жителів²⁵. О.О. Самойленко²⁶ та Ю.Ф. Соцький²⁷, крім названих, визначають ще ряд додаткових чинників, що спонукали до відкладення реформи, зокрема, брак фінансування та нестачу кваліфікованих кадрів. Своєю чергою, О.В. Максимов стверджує, що внаслідок напруження у відносинах між владою та шляхтою судова реформа не отримала завершеного

вигляду. Якщо в центрально-російських губерніях основними надбаннями статутів 1864 р. стали всестановість судової системи, відокремлення судової влади від адміністративної, рівність усіх перед судом, незмінність суддів, гласність, усність та змагальність судового процесу, то на Правобережній Україні подібного результату досягти не вдалося. Разом із тим влада взяла під контроль суд, чим завдала відчутного удару шляхті²⁸.

Сучасна російська історіографія проблематики діяльності мирової юстиції другої половини XIX — початку XX ст. представлена серією праць С.В. Лонської²⁹. У них охарактеризовано процес становлення та функціонування мирових судових установ у Російській імперії, дано оцінку їх місця й ролі в імперському державному механізмі. В одному з розділів монографії С.В. Лонська розкрила специфіку функціонування мирових судів у національних окраїнах імперії. Дослідниця зауважила, що у цих регіонах управління мировою юстицією було більш централізоване та бюрократизоване, порівняно із внутрішніми губерніями. Це проявилось у призначенні суддів, розширенні повноважень міністра юстиції, їх державному фінансуванні. Всі перелічені особливості відігравали роль додаткових факторів, що «прив'язували» до імперії її віддалені території. Крім того, вона робить висновок, що скасування чи значне зниження майнового цензу в губерніях із переважанням неросійських етносів можна розглядати як спробу уряду усунути місцеву землевласницьку аристократію від судової влади, пришвидшивши тим самим процес інкорпорації набутих земель³⁰.

Не обходять увагою питання запровадження положень судових статутів 1864 р. у національних окраїнах Російської імперії і західні дослідники, зокрема Джейн Бьорбенк, Андреас Каппелер та Йорг Баберовскі. Характеризуючи діяльність мирових судів у Російській імперії, англійська дослідниця Джейн Бьорбенк відзначала: оскільки місцеві еліти могли служити імперії або чинити їй активний спротив, уряд відповідно намагався підтримати чи обмежити їх зусилля. Це, у свою чергу, було тим чинником, який впливав на всю імперську політику, у т. ч. на долю реформ 60–70-х рр. XIX ст. Саме цей фактор мав визначальне значення при прийнятті рішення про поетапність реалізації судових перетворень 1864 р.³¹

Андреас Каппелер, розкриваючи основні заходи уряду у Західному краї у 1863–1881 рр., відзначив, що введення нових судів поряд із збільшенням російського землеволодіння, заборонаю полякам перебувати на державній службі було інструментом русифікації регіону та його цілковитої інтеграції в імперський організм³². Подібною позиції дотримується і Йорг Баберовскі. Він зауважує, що запровадження на Правобережній Україні нових судів із російською мовою судочинства та загальноімперськими законами значною мірою нівелювало вплив польської шляхти на суспільне життя регіону. Для місцевої еліти ці зміни принесли втрату контролю та фактичної влади і перетворили її на звичайну національну меншину³³.

Мета нашої студії — спираючись на фактичний матеріал судових архівних фондів, уточнити специфіку впровадження мирових судів на Волині. Поставлена мета обумовлює наступні завдання: звернувшись до листування місцевої адміністрації з міністром юстиції, простежити хід підготовчих робіт щодо запро-

вадження мирових судів у Волинській губернії, а також визначити мотивації влади при зміні моделі мирової юстиції на цих теренах. Крім того, до авторського завдання входить аналіз кадрового складу мирових установ Волині першого скликання.

Наприкінці 1864 р. уряд прийняв рішення про поетапне проведення судової реформи: спочатку новий sudoустрій вводився у центральних губерніях та на Лівобережній Україні, а вже потім поширювався на решту територій. Після семирічного апробаційного періоду нова судова мережа була запроваджена і на Правобережжі, щоправда не у повному обсязі, а для початку тільки мирова юстиція. Тут влада вперше зіткнулася з необхідністю модифікації існуючих законодавчих норм, що регулювали діяльність мирових судів.

Передусім це обумовлювалось тим, що уряд не міг сподіватися на цілковиту підтримку своїх заходів у цьому регіоні через нелояльність польської шляхти. Після Січневого повстання влада пішла на зміну політичного курсу у західних губерніях: замість традиційного співробітництва з місцевою елітою, основним завданням стало усунення її будь-якими способами від панування у краї. Поряд із цим, мировий суд класичного взірця являв собою елемент самоврядності, що ніяк не узгоджувалось із новою політикою. З тих же причин на Правобережжі у найближчому майбутньому не планувалось введення земств, до повноважень яких за судовими статутами 1864 р. належало обрання мирових суддів та подальше фінансування цих установ. Тому одразу ж постало питання про скасування виборності, незалежності та незмінності зазначених суддів.

Не останню роль зіграли і суто юридичні мотиви. Практика судової реформи у центральних губерніях довела, що деякі норми, автоматично перенесені із західноєвропейського права, не давали очікуваного при застосуванні на російському ґрунті³⁴. Виявлені лакуни у законодавстві потребували уточнення. На загальноімперському рівні необхідні доповнення були уведені шляхом нової редакції судових статутів із поправками та додатковими статтями. На Правобережжі таке регулювання було здійснено одразу при запровадженні мирових суддів.

На пропозицію міністра юстиції напрацюванням проекту мирових судів у Західному краї мали займатися тимчасові губернські комітети та повітові комісії. У внутрішніх губерніях імперії перші з названих установ склались із членів присутствія у міських та земських справах, дворян-представників присутствія у справах селян та прокурора окружного суду під головуванням губернатора; другі — з одного мирового посередника, справника, поліцмейстера, чиновника міністерства державного майна та міського голови на чолі із предводителем дворянства³⁵. На Правобережжі до повітових комісій додатково входили всі мирові посередники повіту та повітовий суддя.

Губернські комітети приступили до розробки проекту мирової юстиції у 1868 р. Аби з'ясувати особливості діяльності повітових комісій, звернемося до проекту розподілу Волинської губернії на мирові дільниці, укладеного тимчасовим губернським комітетом 16 грудня 1868 р.³⁶ Особливої уваги заслуговує вступна частина цього документа, оскільки у ній перераховуються критерії

поділу повітів на мирові дільниці, а також висвітлено помилки, яких припускались повітові комісії.

Укладаючи пропозиції розподілу повітів на мирові дільниці, Житомирська, Новоград-Волинська, Острозька, Дубенська, Заславська й Овруцька повітові комісії за критерій обрали площу та число жителів; Луцька, Кременецька і Володимир-Волинська звернули увагу ще й на зручність шляхів сполучення, а Старокостянтинівська і Рівненська — на рівномірність поліційних станів у створюваних дільницях³⁷. Крім цього, Кременецька, Дубенська, Острозька, Овруцька та Володимир-Волинська комісії зауважували і кількість справ, що виникали тоді у повітових судах і згодом належали б до компетенції мирових судів. Що ж стосується визначення місця перебування камери мирового судді, то всі комісії брали до уваги виключно волосні центри, які мали краще сполучення³⁸.

Як і в будь-якій новій справі, у діяльності повітових комісій виникали певні прорахунки. Приміром, Житомирська комісія, розділивши місто на 4 дільниці, не врахувала розпорядження міністра юстиції, за яким один мировий суддя мав обслуговувати 25–35 тис. жителів. Водночас, Ковельська — зважала при укладанні проекту тільки на селянське населення, а Острозька — лише на чоловіче. Ці непорозуміння були незначними і швидко з'ясовувались, що дозволило Волинському губернському комітету визнати роботу комісій задовільною³⁹.

Всі губернські комітети Західного краю до 10 червня 1869 р. подали свої пропозиції міністру юстиції (див. табл. 1). За цими проектами, один мировий суддя у Південно-західному краї мав обслуговувати у середньому 28 425 осіб, які мешкали на 1014 кв. км, тоді як його колега із північно-західних губерній задовольняв потреби у судовому захисті 31 211 мешканців, що проживали на 1577 кв. км⁴⁰. Як бачимо, Правобережжя було краще укомплектовано мировими суддями — у середньому 54 дільниці на губернію, в той час як у Білорусії і Прибалтиці цей показник становив 32. Подібний поділ обумовлювався декількома чинниками. По-перше, у другій половині XIX ст. зростають темпи економічного розвитку регіону, що спричиняє ріст кількості позовів до суду про захист прав власності та інших цивільно-правових суперечок. По-друге, у правобережних губерніях порівняно із Північно-Західним краєм більше проживало поляків; саме Волинь і Поділля щоразу ставали тим осередком з якого розпочинався польський повстанський рух. Через це уряд змушений був уважніше ставитись до ситуації у краї та посилювати його судову мережу.

Після розгляду проектів, міністр юстиції звернув увагу на нерівномірність поділу території губерній на дільниці, оскільки на Київщині, де у 1,5 раза більше населення планувалось 52 мирових судді, а на Волині — 64. Він рекомендував зменшити їх кількість до «розумних меж». Однак комітет відстоював кожну посаду і не погоджувався на скорочення штатів мирових суддів⁴¹. Після тривалих узгоджень з міністерством юстиції був схвалений розпис Волинської губернії на 50 судово-мирових дільниць. Унаслідок цього один мировий суддя обслуговував у середньому 26 970 мешканців⁴².

Поділ губерній Західного краю на мирові дільниці

Назва губернії	Кількість судово-мирових дільниць	Всього у губернії		У середньому один мировий суддя мав обслуговувати	
		Жителів, число осіб	Території, у кв. км	Жителів, число осіб	Території, у кв. км
Південно-Західний край					
Київська	52	2 073 892	50 992	25 933	981
Подільська	45	1 722 227	42 514	38 272	945
Волинська	64	1 348 509	71 413	21 070	1116
Середній показник	54	1 714 876	54 973	28 425	1014
Північно-Західний край					
Мінська	36	1 178 708	89 490	32 742	2486
Ковенська	30	1 181 458	42 347	39 382	1412
Віленська	27	1 065 542	41 903	39 465	1552
Вітебська	35	666 425	44 060	19 041	1259
Могилевська	35	846 141	48 033	24 175	1372
Гродненська	28	908 977	38 736	32 463	1383
Середній показник	32	974 542	50 762	31 211	1577

Цей поділ був узаконений 23 червня 1871 р. «Тимчасовими правилами про запровадження мирових судових установ у губерніях: Віленській, Ковенській, Гродненській, Київській, Волинській, Подільській, Мінській, Вітебській і Могилевській, що діють до впровадження земств»⁴³. У цьому нормативному акті обумовлювалась специфіка функціонування мирових судів у Західному краї, яка полягала у призначенні суддів міністром юстиції (на противагу їх виборності у внутрішніх губерніях), а також наданні йому права схвалювати розклад засідань мирових з'їздів, зменшенні майнового цензу до 100 дес. (у земських губерніях він становив по 200–300 дес. залежно від якості землі), ігноруванні вимоги про місцеве походження дільничних суддів⁴⁴.

Особливості стосувались виключно кадрового забезпечення, ніяким чином не зачіпаючи структуру та компетенцію мирових установ, що також можна розглядати як специфічну рису правобережних губерній, оскільки в інших регіонах змін зазнавали всі аспекти правової моделі мирового суду⁴⁵. Обумовлено це тим, що західні губернії, за слушним уточненням М.Д. Долбілова, розглядались самодержавством «...«исконно русским и православным» краем. Иными слова-

ми, в них опознали не только законное достояние династии, но и неотъемлемую часть «русской земли», одно из коренных мест проживания единого русского народа»⁴⁶. З огляду на це, для перегляду повноважень мирових суддів чи їх структури не було підстав. Разом із тим зміни у кадровій політиці влада вважала тимчасовими, викликаними нагальною необхідністю усунення польського впливу на суспільно-політичне життя місцевої громади. Таке ставлення уряду до цього питання було відображено як у заголовку самого документа, так і у його вступній частині⁴⁷.

Терміни відкриття камер мирових суддів у кожній губернії погоджувалися між міністрами юстиції, внутрішніх справ та фінансів. Відповідні циркуляри були розіслані протягом 1872 року. Згідно з цими документами, мирові суди мали розпочати діяльність: у Віленській губернії — з 1 березня 1872 р.⁴⁸, у Київській — з 20 березня 1872 р.⁴⁹, у Вітебській⁵⁰, Могилевській, Ковенській, Подільській — з 2 квітня 1872 р.⁵¹, у Мінській, Волинській, Гродненській — з 20 квітня 1872 р.⁵² Як бачимо, мирові установи на Волині засновувалися найпізніше. Це обумовлювалось тим, що уряд, зважаючи на збереження впливу польської шляхти (поляки становили 9% всього населення губернії, але водночас володіли 60% всіх земельних угідь) відтягував час відкриття якомога далі⁵³.

За розпорядженням міністра юстиції, протягом січня 1872 р. спеціальна комісія на чолі із губернським прокурором І.В. Крупським проводила ревізію діловодства повітових судів. До основних завдань, покладених на неї, належали: оцінка ефективності роботи суддів, опис майна цих установ та здійснення всіх заходів, потрібних для їх закриття. Крім того, прокурор повинен був ознайомитись із незавершеними справами судів та розподілити за підсудністю між новостворюваними судовими установами⁵⁴.

Після перевірки всіх дванадцяти повітових судів виявилось, що діяльність десяти із них задовільна; в Житомирському — документи невпорядковані, а деякі позови вирішуються повільно. Найгіршим був визнаний Володимир-Волинський суд. Саме про нього у своєму звіті прокурор відзначив наступне: «Этот суд представляет собой самое безобразное явление всякого благоустроенного учреждения, где требования закона оставались одною мертвою буквою и никогда не применялись к делу»⁵⁵. За рішенням комісії у мирові суди потрібно було передати невіршених справ повітових судів: Житомирського — 145, Овруцького — 11, Заславського — 28, Острозького — 45, Володимир-Волинського — 146, Ковельського — 38, Кременецького — 28, Дубенського — 43, Луцького — 44, Рівненського — 91, загалом — 619. У середньому кожному мировому судді передали по 11–12 справ⁵⁶.

Через брак фінансування та неприбуття на місця чиновників, призначених міністром юстиції, перші мирові суди на Волині розпочали свою діяльність лише з травня 1872 р. 10 травня на перше розпорядче засідання зібрався Житомирський мировий з'їзд; у липні та серпні почали функціонувати Новоград-Волинський, Заславо-Острозький, Рівненський, Луцький, Володимир-Волинський, Овруцький, Ковельський, Дубенський, Старокостянтинівський, Кременецький з'їзди мирових суддів⁵⁷. При цьому, паралельно із ними ще деякий час

діяли і повітові суди, які займалися впорядкуванням свого діловодства та передачею справ за призначенням. Остаточо вони були закриті протягом літа–осені 1872 р. Так, Заславський повітовий суд припинив діяльність 31 липня, Житомирський і Рівненський — 11 серпня, Луцький — 13 серпня, Володимир-Волинський — 20 серпня, Староконстантинівський — 23 серпня, Новоград-Волинський — 31 серпня, Овруцький — 9 вересня, Острозький — 26 вересня, Дубенський — 3 жовтня, Кременецький — 9 жовтня⁵⁸. За розпорядженням волинського губернатора, їх майно передавалось у власність місцевих дворянських опік⁵⁹.

При організації діяльності мирових судів найперше постали питання найму приміщень та комплектації їх камер. На ці витратні статті Волинською казенною палатою було виділено: з'їздам — по 483 руб., мировим суддям — по 178 руб. 55 коп. Крім того, 1259 руб. 50 коп. асигновано на закупівлю портретів імператора, печаток і нагрудних знаків для суддів⁶⁰. Спочатку на оренду приміщень для з'їздів виділялося по 500 руб. кожному⁶¹. Але згодом рішенням Державної ради було дозволено перерозподіляти ці кошти між з'їздами, оскільки в одних повітах оренда коштувала менше, в інших навпаки — більше, чим встановлені 500 руб.⁶² Турбувалась влада й облаштуванням арештних будинків для засуджених вироками мирових суддів: для цього виділялось 4000 руб. на кожному з дев'яти західних губерній⁶³.

На початку функціонування мирових судів виникали проблеми і з виплатою жалування суддям. Приміром, голова Луцького з'їзду Ф.В. Шимко у червні 1872 р. звернувся у казенну палату з приводу невиплати суддям округу жалування за два з половиною місяці⁶⁴. 15 серпня аналогічне звернення надійшло і від голови Дубенського з'їзду І.О. Тарасевича⁶⁵.

Звернемо увагу на кадровий склад мирових судів Волинської губернії першого скликання. Кому ж уряд доручив здійснювати правосуддя у складних політичних умовах краю? Розглянемо також якості, на які зважала влада, призначаючи нових посадовців у місцеві судові установи.

Міністр юстиції у квітні 1872 року схвалив на посади дільничних мирових суддів 46 чиновників, залишивши 4 вакансії в Овруцькому та Луцькому округах⁶⁶. Це було обумовлено браком політично благонадійних місцевих кандидатів на ці посади. Спочатку судочинство там здійснювали мирові судді сусідніх дільниць на правах сумісників. При цьому, додаткове навантаження ніяк не оплачувалось. Так, у листопаді 1872 р. суддя Луцького округу О.В. Губський, який протягом п'яти місяців завідував двома дільницями, звернувся до волинської казенної палати з проханням компенсувати йому хоча б витрати на службові роз'їзди та на закупівлю канцелярського приладдя. Але це клопотання не було задоволене⁶⁷. Наприкінці року на вакантні місця були командировані для виконання суддівських обов'язків кандидати із внутрішніх російських губерній. Крім дільничних, у першому скликанні було 18 почесних суддів.

Спробуємо простежити, з яких установ рекрутувались охочі до заміщення посад мирових суддів. Переважна більшість чиновників до свого призначення суддею перебували на цивільній службі — 39 осіб (78%) дільничних та 13 осіб

(71%) почесних суддів. 22 особи (38%) мирових суддів раніше служили мировими посередниками, 15 осіб (26%) — повітовими суддями, 9 осіб (16%) — кандидатами на посади по судовому відомству, 6 осіб (10%) — членами присутствія у селянських справах, а 3 особи (5%) — губернського правління. Крім того, дільничний суддя І.І. Плачковський у 1866–1869 рр. був волинським віце-губернатором, почесний суддя І.В. Попандопуло обіймав посаду повітового прокурора Бессарабської області, а про попередню службу почесного судді М.Ф. Раєвського відомостей не виявлено⁶⁸.

Колишніх військових серед дільничних суддів було 22% (11 чол.), серед почесних — 29% (6 чол.)⁶⁹. Ця частка невелика у порівнянні із Північно-Західним краєм, де аналогічний показник становив: у Ковенській — 30% (9 чол.) і 38% (3 чол.)⁷⁰, у Гродненській — 36% (10 чол.) і 31% (8 чол.)⁷¹, у Мінській — 45% (16 чол.) і 33% (2 чол.)⁷² губерніях*. У наступних скликаннях відсоток військових у судах Волинської губернії дедалі зменшувався і перебував на рівні 12% дільничних та 27% почесних суддів⁷³, що відповідало загальноросійській тенденції, яка полягала у переоцінці громадськістю значення цивільної служби і дедалі меншій затребуваності військової кар'єри серед тогочасної молоді⁷⁴.

Якщо ж розглядати освітній рівень мирових суддів Волині першого скликання, то отримуємо таку картину: 81% (41 особа) дільничних та 79% (14 осіб) почесних суддів мали юридичну освіту. Професійність та кваліфікованість залишаються притаманними місцевим суддям й у подальшому, зокрема у 1873–1919 роках 70% дільничних, 49% почесних та 100% додаткових суддів володіли профільною освітою⁷⁵. Це було обумовлено у першу чергу близькістю трьох великих освітніх центрів — університетів Св. Володимира, Харківського та Новоросійського⁷⁶. За сім років, що передували запровадженню мирової юстиції на Правобережжі, вони разом підготували 4162 юристи⁷⁷. Значна частка цих фахівців поповнила у 1872 р. ряди мирових суддів Волині. Другий фактор мав політичний характер. Оскільки традиційна тактика співпраці з місцевою елітою у Західному краї зазнала краху, то уряд вимушений був використовувати одноконфесійну і близькоетнічну селянську масу як надійну основу для проведення свого політичного курсу⁷⁸. Аби заручитися підтримкою селян, влада пішла на створення професійного мирового суду, який мав стати державним гарантом прав колишніх кріпаків у суперечках із поміщиками польського походження. Для реалізації цієї мети міністром юстиції свідомо добиралися кандидати з юридичною освітою. Свідченням цього може слугувати «Список

* Високі показники Північно-Західного краю пояснюються тим, що за умов надзвичайного стану, який тривав там до квітня 1872 р., влада при заміщенні вакансій на державній службі віддавала перевагу відставним військовослужбовцям. Вибір подібної тактики обумовлювався політичною благонадійністю цих осіб, доведеною на практиці під час придушення Січневого повстання (18% з місцевих мирових суддів брали участь у придушенні заворушень у 1864 р.). Детальніше про урядову політику у цьому регіоні у 1863–1880 рр. див.: *Комзолова А.А. Політика самодержавія в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А.А. Комзолова. — М.: Наука, 2005. — 383 с.*

лиц, которые вполне достойны для замещения должностей мировых судей по Волынской губернии». Згідно п. 4 «Тимчасових правил...», він укладався комісією у складі губернських предводителя дворянства та прокурора, міського голови, головуючого об'єднаної палати кримінального і цивільного суду і завірявся губернатором. Водночас законодавець зобов'язав міністра юстиції призначати суддів саме із числа осіб, представлених у списку⁷⁹. У цьому документі разом з іменем та чином рекомендованої особи обов'язково вказувався її освітній рівень, спеціалізація, досвід роботи у судових установах, особисті якості⁸⁰.

Поряд із освітнім цензом при призначенні мирових суддів велику роль відігравала наявність у потенційних кандидатів досвіду роботи у судових інституціях імперії⁸¹. Серед чиновників мирових установ Волинської губернії певний стаж служби у відомстві міністерства юстиції мали 32 особи (63%) дільничних та 10 осіб (57%) почесних суддів⁸². Набуті практичні навички та юридичні знання давали змогу мировим суддям Волині успішно справлятися із тим великим обсягом роботи, який виник у них у перший же рік функціонування мирових установ. Приміром, у судах лише одного Житомирського округу протягом 1873 р. було порушено 8947 справ (4162 кримінальних і 4785 цивільних), із них 6057 (68%) були завершені у тому ж році. На вироки мирових суддів надійшло 917 апеляційних заяв, тобто оскаржено 10% рішень. Разом із тим мировий з'їзд повністю скасував тільки 192 (6%) ухвали мирового суду⁸³.

Крім освіти й досвіду враховувались також особисті якості кандидатів. Підраховано, що у 44% випадків зауважувались моральні риси особи (тактовність, солідність, енергійність, здібність, авторитетність, справедливість, чесність), у 20% — ділові якості, у 17% — політична благонадійність, у 12% вказувалось на вік і стан здоров'я, а у 10% — на місцеве походження⁸⁴. Як зазначають В.О. Лозовий та В.О. Рум'янець, найважливішим завданням судової реформи було «створення судді-людини», на зміну «судді — бездушній машині»⁸⁵. Вагомого значення надавалось моральності суддів, що повною мірою відобразилось як у законодавстві⁸⁶, так і в аналізованому документі. Поряд із цим, частота вказівок на благонадійність обумовлюється «местними умовами Западного края», а зазначення віку та походження — необхідністю дотримання встановлених законом цензів.

За спостереженням М.В. Красовського, як укладачі статутів, так і тогочасна громадськість в особі мирового судді бачили передусім місцевого поміщика-землевласника, власні капітали якого стали б надійною гарантією його чесності та об'єктивності⁸⁷. Перевіримо, наскільки відповідали цим очікуванням місцеві судді першого скликання. Серед них власниками маєтків у Волинській губернії були 28 осіб (56%) дільничних та 9 осіб (50%) почесних суддів⁸⁸. Таке становище цілком відповідало прагненню влади русифікувати Західний край через якнайширше залучення на державну службу чиновників із внутрішніх губерній, які б набували тут землю і робили кар'єру в місцевих установах⁸⁹. Зберігається подібна тенденція і у наступні роки. У середньому в 1875–1919 рр. землевласниками були 48% дільничних та 64% почесних суддів⁹⁰.

Сучасники судової реформи відзначали, що у середовищі перших мирових суддів панував професіоналізм, ентузіазм, прагнення служити народу⁹¹. З цього приводу Г.О. Джаншиєв писав: «Веря в высокое призвание свое, мировые судьи первого избрания с необычною энергиею и любовью к делу принялись за исполнение своих обязанностей»⁹². Це було властиво і для мирових суддів Волині.

Прикладом відданого служіння справі був дільничний мировий суддя, титулярний радник І.Ф. Токаржевський-Карашевич. Він походив із сім'ї священика, 1851 р. закінчив Волинську духовну семінарію, а потім, не полишаючи служби у Подільському губернському правлінні, отримав вищу юридичну освіту (1859 р.). На час проведення судової реформи 1864 р. Іван Федорович був кандидатом на посади по відомству міністерства юстиції і з квітня 1872 р. призначений мировим суддею 7-ї дільниці Житомирського округу. У подальшому він продовжував службу у мирових установах, будучи дільничним суддею восьми скликань (1872–1894 рр.). За старанність та сумлінність у виконанні своїх обов'язків був нагороджений орденом св. Анни третього ступеня⁹³.

У пореформений час, коли у повітрі, за словами М.В. Муравйова, панував «животворящий дух горячего увлечения высокими идеалами, который окрыляет силы и заставляет не замечать препятствий»⁹⁴, багато високопосадовців залишали свої місця і йшли у мирові судді. При цьому матеріальні міркування не відігравали суттєвої ролі, оскільки навіть губернатори і віце-губернатори прагнули стати суддями⁹⁵. Підтвердженням подібної ситуації у Волинській губернії слугує голова Старокостянтинівського мирового з'їзду, статський радник І.І. Плачковський. Він мав вищу юридичну освіту і до призначення суддею перебував на посаді волинського віце-губернатора. Рекомендуючи його міністрові юстиції, губернатор І.В. фон Галлер дав таку характеристику: «Стот человек очень способный, энергичный и вполне легальный»⁹⁶. Іван Іванович був членом десяти скликань суддів Старокостянтинівського округу і загалом прослужив у мирових установах краю 27 років (1872–1899 рр.)⁹⁷.

Свідченням почесності звання мирового судді у суспільстві може слугувати й інший типовий випадок. 1872 р. дільничним суддею Житомирського округу був призначений статський радник, барон Ф.О. Штакельберг, який походив із давнього дворянського роду Естляндської губернії. Перебуваючи на військовій службі, брав участь у придушенні Січневого польського повстання. У 1868–1872 рр. був мировим посередником Волинської губернії. Флор Олександрович прослужив дільничним суддею вісім років, сумлінно й самовіддано виконуючи свої обов'язки. Навіть коли Ф.О. Штакельберг був переміщений на посаду київського віце-губернатора (1898 р.), а згодом волинського губернатора (1905 р.) не облишив службу у мирових установах краю. Барон став почесним суддею Житомирського округу і з гордістю ніс це звання протягом 26 років. За старанність та службові заслуги був нагороджений орденами: св. Володимира III і IV ст., св. Анни I–III ст., св. Станіслава I–III ст. та св. Георгія IV ст.⁹⁸

Всупереч усталеній свого часу в літературі негативній оцінці діяльності почесних мирових суддів⁹⁹, названі посадовці на Волині цілком виправдовували

своє призначення, беручи участь у засіданнях мирових з'їздів, окружних судів та заміщаючи дільничних суддів на час їх відсутності. Серед почесних суддів першого скликання своїм професіоналізмом вирізнялись І.М. де Шодуар, В.М. Глінка, та П.А. Косач*.

Барон І.М. де Шодуар був почесним мировим суддею Житомирського округу. Він походив із спадкових дворян і володів значними маєтностями у Житомирському (4488 дес.) та в Овруцькому (3611 дес.) повітах¹⁰⁰, служив чиновником з особливих доручень у волинському губернському правлінні¹⁰¹. Крім цього, був відомим житомирським меценатом, головою дійсного Російського товариства захисту тварин, писав картини¹⁰². Не дивлячись на постійну зайнятість, Іван Максиміліанович акуратно відвідував засідання з'їзду та брав активну участь у розгляді справ¹⁰³. Нагороджений орденами св. Станіслава II ст. та св. Анни III ст. У подальшому І.М. де Шодуар був почесним суддею 12 скликань (1872–1909 рр.). Лише у 1910 р. через вік і стан здоров'я змушений був залишити службу у мирових установах. За заповітом, він передавав свої капітали Російській імператорській академії наук, лікарні Червоного хреста та благодійному товариству м. Житомира, Російському товариству захисту тварин¹⁰⁴, до останку залишившись вірним ідеалам служіння громадянам та суспільству.

Авторитетним почесним суддею був також дворянин Смоленської губернії, таємний радник В.М. Глінка. Він належав до тих російських чиновників, яких влада рекрутувала із внутрішніх губерній і направляла для заміщення вакансій у місцевих установах Західного краю. У якості нагороди за сумлінну службу членом губернського селянського присутствія Василь Михайлович отримав у власність казенну ферму «Вільський тартак» (825 дес.)¹⁰⁵. 1879 року призначений подільським віце-губернатором, у 1882 р. переведений на аналогічну посаду у Волинську губернію, а з 1885 р. став подільським губернатором¹⁰⁶. Хоча В.М. Глінка не мав юридичної освіти (виховувався у кадетському корпусі), але компенсував це за рахунок самоосвіти та власних здібностей. Прослуживши 46 років (1872–1918 рр.) почесним суддею Житомирського округу¹⁰⁷, він заслужив повагу та добру пам'ять від місцевої громади.

Почесним суддею Новоград-Волинського округу першого скликання був і титулярний радник П.А. Косач. Він був родом із Чернігівської губернії, у 1864 р. закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира із дипломом кандидата права¹⁰⁸. П.А. Косач володів родовим маєтком на Чернігівщині, придбанними на викуп землями у с. Колодяжне (471 дес.) та поблизу с. Будище Новоград-Волинського повіту¹⁰⁹. На час призначення суддею очолював місцевий з'їзд мирових посередників, у 1878 р. переведений на рівноцінну посаду у Луцько-Дубенський з'їзд, а з 1891 р. — у Ковельсько-Володимир-Волинський. Надалі кар'єра Петра Антоновича стрімко зростала й у 1902 р. він став чиновником з особливих доручень по селянських справах при київському, подільському і волинському генерал-губернаторові¹¹⁰. Не дивлячись на це, П.А. Косач

* Батько Лесі Українки.

не полишав служби у мировому суді, будучи суддею 13-ти скликань (1872–1909 рр.). Ось як згадує суддівську діяльність батька Ольга Косач-Кривинюк: «Батько був у «крестьянских делах» дуже хорошим знавцем, а що симпатії його були завжди на боці селян, то його рішення селянських справ бували здебільшого на користь селян, а не противної сторони, і селяни часто радилися з батьком про ті свої справи вже не як з офіційною особою, а як з людиною значною і прихильною до них. За ту прихильність до селян не любили батька не лише начальство, а й сусіди-поміщики. Вони сердилися на батька за «псування» селян, але пам'ятаю багато випадків, як вони запрошували батька за арбітра на третейські суди між собою, бо всі знали батька як бездоганно чесну й справедливу людину»¹¹¹.

До судових діячів, відданих служінню справі правосуддя можна віднести: дільничних — М.І. Савицького та С.С. Гуляницького (прослужили у мировому суді по 45 років), О.Д. Давидовського (34 роки), П. Скуратова та О.О. Висоцького (по 27 років), І.В. Юрашева (21 рік), О.І. Раєвського та К.О. Теодоровича (по 14 років) та почесних суддів — Г.М. Беляєва (42 роки), В.В. Селецького (34 роки), С.М. Мезенцева (30 років), М.О. Деденцова та С.А. Уварова (по 27 років)¹¹².

Були серед мирових суддів першого скликання і чиновники, що поклали початок суддівським династіям. У мирових установах краю служили Сергій Михайлович Мезенцев та сини Борис і Євгеній Мезенцеви; Сергій Антонович Уваров і сини Сергій і Володимир; Степан Анектович Гуляницький та син Степан; Григорій Миколайович Беляєв та син Анатолій; Осип Дмитрович Давидовський та син Володимир¹¹³. Як бачимо, виявлені «династії» обмежувались двома поколіннями, що обумовлювалось порівняно нетривалим функціонуванням мирового суду у губернії (47 років). Негативно вплинули на цю ситуацію і буремні події початку XX ст., що зруйнували розмірене життя російського суспільства та спричинили мобілізацію молоді до лав армії. Разом із тим для внутрішніх російських губерній існування суддівських династій взагалі було нехарактерним: отримавши вищу освіту, діти суддів рідко продовжували справу своїх батьків¹¹⁴.

У результаті здійсненого дослідження, пропонуються наступні висновки. Хоча Правобережжя і розглядалось самодержавством як споконвічна російська територія, проте нелояльність регіональної шляхти до верховної влади та виникле на цій основі російсько-польське протистояння не давало змоги реформувати судові установи краю одночасно із внутрішніми губерніями Російської імперії. Саме тому у Волинській губернії інституція мирової юстиції засновувалася на другому етапі проведення судової реформи (1872 р.). Перегляд способу заміщення посад мировими суддями зумовлений прагненням влади усунути місцеву еліту від владних повноважень та залучити до бюрократичного апарату політично благонадійних чиновників із внутрішніх російських губерній і Лівобережної України. До того ж, уряд планував використати мировий суд (установу, що «знаходиться в постійному непосредственном соприкосновении с простым народом») для поширення російського впливу на Волині та деполо-

нізації регіону. З одного боку, такі заходи влади обмежували права мешканців, перетворюючи мировий суд з виборного, народного на призначуваний, коронний. А з іншого, сторони, уряд сприяв якомога більшій професіоналізації кадрового складу мирових судів (у 58% випадків суддівські посади заміщались дипломованими юристами, які володіли 5–10-річним досвідом юридичної практики; у 42% — призначались особи із вищою неюридичною освітою, які пропрацювали протягом 3–5 років в аналогічних установах інших губерній¹¹⁵). Крім того, заборона представникам польської шляхти займати посади у владних органах відкрила для українців шлях до кар'єрного зростання, адже мировими судьями на Волині у 60% випадків були вихідці з лівобережних губерній.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Дунаев И.И. Институт мировых судей Нижегородской губернии во второй половине XIX — начале XX века: по материалам Нижегородской губернии / И.И. Дунаев: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Нижний Новгород, 2004: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/institut-mirovykh-sudei-nizhegorodskoi-gubernii-vo-vtoroi-polovine-xix-nachale-xx-veka-po-ma>.

² Биюшкина Н.И. Проведение судебной реформы 1864 г. в Российском Государстве: на примере Нижегородской губернии / Н.И. Биюшкина: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Нижний Новгород, 1998: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/provedenie-sudebnoi-reformy-1864-g-v-rossiiskom-gosudarstve-na-primere-nizhegorodskoi-gubern>.

³ Шелоумова М.Л. Судебная реформа 1864 г. в России: по материалам Ярославской губернии / М.Л. Шелоумова: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Москва, 2004: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sudebnaya-reforma-1864-g-v-rossii-po-materialam-yaroslavskoi-gubernii>.

⁴ Плотникова Т.В. Судебная реформа 1864 года в России: проблемы реализации: На материалах Тамбовской губернии / Т.В. Плотникова: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Тамбов, 2005: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sudebnaya-reforma-1864-goda-v-rossii-problemy-realizatsii-na-materialakh-tambovskoi-gubernii>.

⁵ Черкашина Н.В. Судебная реформа 1864 г. в России: по материалам Владимирской губернии / Н.В. Черкашина: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Нижний Новгород, 2006: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sudebnaya-reforma-1864-g-v-rossii-po-materialam-vladimirskoi-gubernii>.

⁶ Трофимова Н.Н. Мировая юстиция Центрально-промышленного района России в 1864–1889 гг.: генезис, региональные особенности судоустройства и деятельности / Н.Н. Трофимова: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Владимир, 2004: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/mirovaya-yustitsiya-tsentralno-promyshlennogo-raiona-rossii-v-1864-1889-gg-genezis-regionaln>.

⁷ Масалимов А.С. Реформы суда и полиции России 60–90-х годов XIX века: на материалах Уфимской губернии / А.С. Масалимов: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Уфа, 2000: [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

<http://www.dissercat.com/content/reformy-suda-i-politsii-rossii-60-90-kh-godov-xix-veka-na-materialakh-ufimskoi-gubernii>.

⁸ *Абдрахманов А.Ф.* Администрация, суд и прокуратура Уфимской губернии в 1865–1917 гг. / А.Ф. Абдрахманов: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Уфа, 2006: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/administratsiya-sud-i-prokuratura-ufimskoi-gubernii-v-1865-1917-gg>.

⁹ *Боева Г.А.* Особенности организации и деятельности мировой юстиции в Российской империи по уставам 1864 г.: на примере Симбирской губернии / Г.А. Боева: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Самара, 2008: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/osobennosti-organizatsii-i-deyatelnosti-mirovoi-yustitsii-v-rossiiskoi-imperii-po-ustavam-18>.

¹⁰ *Куракова Н.Н.* Организационно-правовые аспекты становления и развития мировой юстиции на территории Казанской губернии / Н.Н. Куракова: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Мытищи, 2010: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/organizatsionno-pravovye-aspekty-stanovleniya-i-razvitiya-mirovoi-yustitsii-na-territorii-ka>.

¹¹ *Гибадатов У.И.* К проблеме организации мировой юстиции в дореволюционной России (на материалах Южного Урала) / У.И. Гибадатов // История государства и права. — 2008. — № 9. — С. 20–21; *Его же.* Подготовка и проведение судебной реформы 1864 года в Башкирии: Историко-правовое исследование / У.И. Гибадатов: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Санкт-Петербург, 2004: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/podgotovka-i-provedenie-sudebnoi-reformy-1864-goda-v-bashkirii-istoriko-pravovoe-issledovani>.

¹² *Галкин А.Г.* Нормативно-правовое регулирование судостроительства и судопроизводства в период проведения судебной реформы 1864 года на территории Кубанской области / А.Г. Галкин: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Краснодар, 2004: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/normativno-pravovoe-regulirovanie-sudostroistva-i-sudoproizvodstva-v-period-provedeniya-sud>.

¹³ *Какоурова Н.А.* Судебная реформа Александра II в Сибири / Н.А. Какоурова: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://uristy.ucoz.ru/publ/istorija_gosudarstva_i_prava_rf/kakourova_n_a_sudebnaja_reforma_aleksandra_ii_v_sibiri/18-1-0-868.

¹⁴ *Деревскова В.М.* Создание мировой юстиции в ходе проведения судебной реформы в восточной Сибири в 1896 г. / В.М. Деревскова // История государства и права. — 2007. — № 5. — С. 18–19.

¹⁵ *Геворкьян Д.П.* Правовые особенности судебной системы Дагестанской области во второй половине XIX века / Д.П. Геворкьян: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://uristy.ucoz.ru/publ/istorija_gosudarstva_i_prava_rf/gevorkjan_d_p_pravovye_osobennosti_sudebnoj_sistemy_dagestanskoj_oblasti_vo_vtoroj_polovine_xix_veka/18-1-0-854.

¹⁶ *Кузьменко О.В.* Особенности осуществления судебной реформы 1864 года на Юге России и ее историко-правовой опыт / О.В. Кузьменко: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Ростов-на-Дону, 2005: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/osobennosti-osushchestvleniya-sudebnoi-reformy-1864-goda-na-yuge-rossii-i-ee-istoriko-pravov>.

¹⁷ *Шигаль Д.А.* Мировая юстиція на Лівобережній Україні за судовою реформою 1864 року / Д.А. Шигаль: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. — Харків, 2005. — 19 с.

¹⁸ Чубинский М.П. Судебная реформа / М.П. Чубинский // История России в XIX веке. — Т. 3, ч. 2. — Москва, 1900. — С. 231–268.

¹⁹ Колмаков Н.М. Записка о судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / Н.М. Колмаков. — Киев: типография М.П. Фрица, 1872. — С. 20–21.

²⁰ Аксаков И.С. О пользе постепенного введения судебной реформы, в виде опыта, на пространстве, ограниченном несколькими губерниями / И.С. Аксаков: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://dugward.ru/library/aksakovyi/iaksakov_o_polze_postепенного.html.

²¹ Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П.Ф. Щербина. — Львов, 1974. — 190 с.

²² Ефремова Н.Н. Министерство юстиции Российской империи 1802–1917 гг. / Н.Н. Ефремова. — М.: Наука, 1983. — 149 с.

²³ Воробейникова П.У., Дубровина А.Б. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы в России во второй половине XIX века / П.У. Воробейникова, А.Б. Дубровина. — Киев, 1973. — 66 с.

²⁴ Шандра В.С. Судова реформа 1864 року / В.С. Шандра // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил.—С. — 2012. — С. 891–892.

²⁵ Павелко В.О. Судова система на українських землях у складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року / В.О. Павелко: [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2012_46/Pavelko.pdf.

²⁶ Самойленко О.О. Реалізація судової реформи 1864 р. в Україні: етапи і проблеми / О.О. Самойленко // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 4. — С. 23–26.

²⁷ Соцкий Ю.Ф. Предпосылки становления и особенности формирования института мировых судей в украинских губерниях Российской империи / Ю.Ф. Соцкий: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=comjcontentplus&view=article&id=3344:2012-08-10-09-00-24&catid=156:2010-08-18-06-47-30&Itemid=196>.

²⁸ Максимов О. Умови та специфіка запровадження судової реформи 1864 року на Правобережній Україні / О. Максимов // Волинські історичні записки. — 2010. — Т. 5. — С. 49–56.

²⁹ Лонская С.В. Мировой суд в России, 1864–1917 гг.: историко-правовое исследование / С.В. Лонская: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Калининград, 1998: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http://window.edu.ru/resource/614/37614/files/document100088762.pdf](http://www.dissercat.com/content/mirovoi-sud-v-rossii-1864-1917-gg-ist-pravovoe-issled; Eё же. Мировая юстиция в России: Монография. — Калининград, 2000. — 215 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <a href=); Eё же. Мировая юстиция и местное управление в дореволюционной России: Аспекты взаимопонимания // Правоведение. — 2003. — № 4. — С. 191–197: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [³⁰ Лонская С.В. Мировая юстиция в России.](http://uristy.ucoz.ru/publ/istorija_gosudarstva_i_prava_rf/lonskaja_s_v_mirovaja_justicija_i_mestnoe_upravlenie_v_dorevoljucionnoj_rossii/18-1-0-876; Eё же. Мировой суд в судебной системе пореформенной России // Государство и право. — 1997. — № 8. — С. 97–101.</p></div><div data-bbox=)

³¹ Бёрбенк Дж. Местные суды, имперское право и гражданство в России / Дж. Бёрбенк // Российская империя в сравнительной перспективе: сборник статей / под ред. А.И. Миллера. — Москва: Новое издательство, 2004. — С. 320–353.

³² *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер / переклад з нім. Х. Назаркевич. — Львів, 2005. — С. 197.

³³ *Baberowski J.* Law, the judicial system and the legal profession / J. Baberowski // *The Cambridge history of Russia. Volume II Imperial Russia, 1689–1917* / Edited by Dominic Lieven. — Cambridge University Press, 2006. — P. 344–369.

³⁴ *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. — Москва: Книга, 1991. — С. 278.

³⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ), собр. 2-е. — СПб., 1871. — Т. XLVI. — Отд. первое. — № 49750. — С. 913; ПСЗ, собр. 2-е. — СПб., 1864. — Т. XLVII. — Отд. первое. — № 40934. — С. 470; ПСЗ, собр. 2-е. — СПб., 1865. — Т. XL. — Отд. второе. — № 42587. — С. 76.

³⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 181, спр. 425, ч. 1, арк. 164 зв.–169 зв.

³⁷ Там само, арк. 165.

³⁸ Там само, арк. 165 зв.

³⁹ Там само, арк. 169 зв.

⁴⁰ Сборник постановлений, относящихся до введения мировых судебных установлений в девяти западных губерниях и определяющих порядок производства дел прежних судебных установлений в тех местностях. — Киев, 1872. — С. 10–11.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 327, арк. 142.

⁴² Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 171, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

⁴³ ПСЗ, собр. 2-е. — СПб., 1871. — Т. XLVI. — Отд. первое. — № 49750. — С. 913–916.

⁴⁴ Сборник постановлений, относящихся до введения мировых судебных установлений в девяти западных губерниях... — С. 6–9.

⁴⁵ *Лонская С.В.* Мировая юстиция в России.

⁴⁶ *Долбилов М.Д.* Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М.Д. Долбилов. — М.: Новое литературное обозрение, 2010. — С. 15.

⁴⁷ Сборник постановлений, относящихся до введения мировых судебных установлений в девяти западных губерниях... — С. 3–6.

⁴⁸ ПСЗ, собр. 2-е. — СПб., 1872. — Т. XLVII. — Отд. первое. — № 50463. — С. 76.

⁴⁹ Там же. — № 50493. — С. 260.

⁵⁰ Там же. — № 50607. — С. 265.

⁵¹ Там же. — № 50642. — С. 322.

⁵² Там же. — № 50675. — С. 363.

⁵³ *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) / М.Г. Щербак, Н.О. Щербак. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 45.

⁵⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 349, оп. 1, спр. 107, арк. 1.

⁵⁵ Там само, арк. 69.

⁵⁶ Там само, арк. 24, 43, 55–57, 67 зв., 71–71 зв., 81, 86, 100, 104, 110.

⁵⁷ Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁵⁸ Там само, ф. 349, оп. 1, спр. 107, арк. 185.

⁵⁹ Там само, арк. 157.

⁶⁰ Там само, ф. 118, оп. 12, спр. 1048, арк. 30–30 зв.

⁶¹ Там само, арк. 66.

⁶² Там само, арк. 89–89 зв.

⁶³ Там само, арк. 135 зв.

⁶⁴ Там само, арк. 112.

⁶⁵ Там само, арк. 120.

⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 е, арк. 296 зв.–298 зв.

⁶⁷ Держархів Житомирської обл., ф. 118, оп. 12, спр. 1048, арк. 164–164 зв.

⁶⁸ Там само, арк. 23–31.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Підраховано за: Памятная книжка Ковенской губернии на 1873 год. — Ковно: губернская типография, 1872. — 164 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.book-olds.ru>.

⁷¹ Підраховано за: Памятная книжка Гродненской губернии на 1874 год. — Гродно: губернская типография, 1874. — 261 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.book-olds.ru>.

⁷² Підраховано за: Памятная книжка Минской губернии на 1873 год. — Минск: губернская типография, 1873. — 293 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.book-olds.ru>.

⁷³ *Панченко В.С.* Мировой судья в Российской империи: профессиональные и личностные характеристики (на примере Волынской губернии) / В.С. Панченко // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. — 2013. — № 2 (6). — С. 110–119: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vestospu.ru>.

⁷⁴ *Уортман Р.С.* Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России / Р.С. Уортман // Авт. пер. с англ. М.Д. Долбилова. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — С. 177.

⁷⁵ *Панченко В.С.* Указ. соч.

⁷⁶ *Окунев Н.* К вопросу об образовательном цензе и продолжительности службы мировых судей / Н. Окунев // Выборный мировой суд. Сборник статей. — СПб., 1898. — С. 101.

⁷⁷ *Ренненкамф Н.К.* Судьбы привилегированных и непривилегированных юристов (к статистике юридического образования в России с 1863 года) / Н.К. Ренненкамф. — СПб., 1884. — С. 3.

⁷⁸ *Шандра В.С.* Україна у складі Російської імперії / В.С. Шандра // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.: Гол. ред. В.М. Литвин. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 300.

⁷⁹ ПСЗ, собр. 2-е. — СПб., 1871. — Т. XLVI. — Отд. первое. — № 49750. — С. 914.

⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 е, арк. 23–31.

⁸¹ Устав учреждения судебных установлений // Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под ред. О.И. Чистякова. — М., 1984. — Т. 8. — С. 34.

⁸² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 е, арк. 23–31.

⁸³ Підраховано за: Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 153.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 е, арк. 23–31.

⁸⁵ Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / за ред. В.О. Лозового та В.О. Рум'янцева. — Х.: Право, 2011. — С. 73.

⁸⁶ Устав учреждения судебных установлений. — С. 34.

⁸⁷ *Красовский М.В.* О недостатках нынешнего устройства мировых судебных установлений / М.В. Красовский // Журнал гражданского и уголовного права. — 1885. — Кн. 4 (апрель). — С. 39–98. — С. 45.

⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 е, арк. 23–31.

⁸⁹ Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX — початок XX ст.) / В.С. Шандра: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://elib.ukma.edu.ua/Pratsi_vyklad/S/Shandra_Formuvannj.pdf; Криськов А. Особливості російської урядової політики в аграрній сфері на Правобережній Україні у 1860-і роки / А. Криськов // Мандрівець. — 2011. — № 6. — С. 53; Синявська Л.І. Російські урядові ініціативи щодо переселенської політики в Україні та їхня реалізація у другій половині XIX — на початку XX ст. / Л.І. Синявська // Наука. Релігія. Суспільство. — 2010. — № 4. — С. 34.

⁹⁰ Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 1–7, 10, 11, 13, 14, 16–21, 23–28, 30–33, 37–39, 42–43, 45–47, 54, 56, 60–63, 65–67, 69–72, 74, 76–78, 81–83, 85–90, 92, 93, 96, 100, 102–105, 107–109, 112, 115, 117, 121, 122, 124, 127, 130, 131, 134–136, 139, 141–144, 146, 147, 151, 152.

⁹¹ Кони А.Ф. Мировые судьи (из воспоминаний) / А.Ф. Кони // Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы (к 50-летию судебных уставов 1864 г., 20 ноября). — Москва, 1914. — С. 192–215; Гессен И.В. Судебная реформа / И.В. Гессен. — СПб.: типография Ф. Вайсберга, 1905. — 389 с.

⁹² Джанишиев Г.О. Эпоха великих реформ: исторические справки. — 7-е доп. изд. / Г.О. Джанишиев. — М.: типография К.Ф. Александрова, 1898. — 896 с.: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc313p0/instrum3064/item3108.html>.

⁹³ Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 130, арк. 31 зв.

⁹⁴ Джанишиев Г.О. Эпоха великих реформ: исторические справки.

⁹⁵ Уортман Р.С. Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России / Р.С. Уортман / Авт. пер. с англ. М.Д. Долбилова. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — С. 442.

⁹⁶ ЦДАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 е, арк. 24 зв.

⁹⁷ Підраховано за: Памятная книжка Вольнской губернии на 1893 год / под ред. И.Ф. Мацкевича. — Житомир: типография С.П. Бродевича, 1893. — 332 с.; Памятная книжка Вольнской губернии на 1895 год / под ред. И.Ф. Мацкевича. — Житомир: типография губернского правления, 1895. — 879 с.; Памятная книжка Вольнской губернии на 1899 год / под ред. И.И. Леонтьева. — Житомир: Вольнская губернская типография, 1899. — 655 с.

⁹⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 147, арк. 2 зв.–3.

⁹⁹ [Без автора] Мировой судья // Юридический словарь / под ред. В.Г. Юзбашева. — Москва, 1953. — С. 336; Лонская С.В. Мировая юстиция в России; Чечелев С.В. Судебная реформа в Сибири во второй половине XIX — начале XX вв. / С.В. Чечелев: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. — Омск, 2001. — 19 с.: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com>.

¹⁰⁰ Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 146, арк. 17 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 1380, арк. 1; спр. 1213, арк. 1.

¹⁰¹ Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 146, арк. 17 зв.–41 зв.

¹⁰² [Без автора] І.М. де Шодуар: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://bestpeople.pp.ua/shoduar-ivan-maksimilianovich>.

¹⁰³ Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 283, арк. 12–61.

¹⁰⁴ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 1660, арк. 1–4.

¹⁰⁵ Там само, ф. 167, оп. 1, спр. 18, арк. 6 зв.

¹⁰⁶ Там само, арк. 9–17.

¹⁰⁷ Там само, арк. 20.

¹⁰⁸ Падалко А.І. П.А. Косач — український інтелігент / А.І. Падалко // Звягель древній і вічно молодий: тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції з нагоди

200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя Волинської спархії та 200-річчя найменування м. Звягеля Новоградом-Волинським (13–16 вересня). — м. Новоград-Волинський, 1995. — С. 110–112.

¹⁰⁹ Куценко С.В. Юрист Петро Антонович Косач / С.В. Куценко // Матеріали наукової конференції «Екологічні проблеми р. Случ та інших водних плес Житомирської області. Туристсько-рекреаційні зони надслучанського краю» // Велика Волинь: Науковий збірник. — Новоград-Волинський, 2011. — Т. 43. — С. 321–324.

¹¹⁰ Там само. — С. 322.

¹¹¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — С. 28.

¹¹² Підраховано за: Памятная книжка Волинской губернии на 1886 год / под ред. И.Ф. Мацкевича. — Житомир: типография губернского правления, 1885. — 313 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1893 год / под ред. И.Ф. Мацкевича. — Житомир: типография С.П. Бродевича, 1893. — 332 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1895 год / под ред. И.Ф. Мацкевича. — Житомир: типография губернского правления, 1895. — 879 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1899 год / под ред. И.И. Леонтьева. — Житомир: Волинская губернская типография, 1899. — 655 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1902 год / под ред. И.И. Леонтьева. — Житомир: Волинская губернская типография, 1901. — 516 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1904 год / под ред. И.И. Леонтьева. — Житомир: Волинская губернская типография, 1904. — 581 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1906 год / изд. вол. губ. стат. комитета. — Житомир: Волинская губернская типография, 1905. — 973 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1909 год / изд. вол. губ. стат. комитета. — Житомир: Волинская губернская типография, 1908. — 748 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1913 год / изд. вол. губ. стат. комитета. — Житомир: Волинская губернская типография, 1912. — 857 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1915 год / изд. вол. губ. стат. комитета. — Житомир: Волинская губернская типография, 1914. — 731 с.; Памятная книжка Волинской губернии на 1917 год / под ред. Е.Д. Гринева. — Житомир: Волинская губернская типография, 1916. — 361 с.

¹¹³ Там же.

¹¹⁴ Волегов В.С. Провинциальный чиновник судебного ведомства на рубеже XIX–XX вв. / В.С. Волегов // Вестник Пермского университета. — 2010. — № 1(12). — С. 83–89: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.histvestnik.psu.ru.

¹¹⁵ Панченко В.С. Становлення мережі установ мирової юстиції на Волині у 1871–1919 роках / В.С. Панченко // «Освіта і культура Волині: історія та сучасність»: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Луцьк, 2012. — С. 163–168. — С. 165.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2013.

МИРОВОЙ СУД НА ВОЛЫНИ (1868–1873 гг): ОТ ПРОЕКТОВ К ДЕЙСТВИЯМ

В статье проанализировано введение мировых судов на Волыни. На основе законодательных актов и архивных материалов, охарактеризован кадровый состав мировых учреждений Волинской губернии первого созыва. Выяснено, что модель мировой юстиции на Правобережье отличалась от общероссийской. Это обуслав-

ливалось стремлением правительства укрепится в регионе и нежеланием польской шляхты утрачивать свое влияние на местные дела.

Ключевые слова: судебная реформа 1864 г., мировой суд, Волынская губерния, мировой съезд, Сенат, кадровая политика, судебный округ.

THE PEACE'S COURT IN VOLYN (1868–1873): FROM PROJECT TO ACTIONS

In the article it analyzes a process of putting into practice peace's courts in Volyn. Based on legislative acts and archive materials, it characterizes personnel of first Volyn's peace's institutions. The author makes a conclusion that model of peace's court on Right-bank Ukraine was differ from all-Russian one. Such modification stipulate by opposing between polish nobles and government; government's aspirations for consolidate it's authority in this region.

Keywords: *Judicial reform in 1864, peace's court, Volyn province, peace's congress, Senate, personnel policy, judicial district.*

О.З. Силка
(м. Черкаси)

ТОВАРИСТВА БЛАГОУСТРОЮ В УКРАЇНІ на початку ХХ ст. (на матеріалах Чернігівської губернії)

У статті розглядається один із видів громадських об'єднань, які діяли в Україні на початку ХХ ст. — товариства благоустрою. У якості прикладу проаналізовано основні умови, в яких діяли товариства в Чернігівській губернії. Звернена увага на окремі результати їхньої діяльності. Наголошено на необхідності дослідження історії громадських організацій, які були і залишаються одним з основних елементів формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадська організація, товариство благоустрою, дачне селище, залізничне селище.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в Україні виникає новий вид добровільних громадських об'єднань — товариства благоустрою. За нашими підрахунками, спираючись на залишені цими товариствами статутно-звітні матеріали, в Україні до 20-х рр. ХХ ст. діяло понад 50 таких організацій. Вони були частиною розгалуженої мережі недержавних громадських об'єднань, а, отже, потребують дослідження своєї ролі у процесах формування громадянського суспільства і визначення свого місця у загальному спектрі статутних добровільних організацій. Звернення уваги на особливості їхнього функціонування є важливим ще з однієї причини — виявити індивідуальні мотиви участі (або факти прояву чи непряву громадської самосвідомості) у роботі товариств.

Питання виникнення і діяльності товариств благоустрою в Україні та проблеми консолідації населення в рамках недержавних об'єднань на різних адміністративно-територіальних рівнях, зокрема, у залізничних селищах та дачних поселеннях, залишаються одними з малодосліджених в українській історіографії. Маємо побіжні згадки про їхнє існування у роботах Н. Левченко¹, Т. Коломієць², І. Сушко³ та інших істориків. В українській історіографії відсутнє дослідження, яке б розкривало власне поняття «товариство благоустрою», наводило динаміку їхнього виникнення в Україні, з'ясувало напрями і результати діяльності і т. д. Отже, актуальність теми зумовлена необхідністю об'єктивного вивчення проявів громадської самосвідомості, які мали місце на початку ХХ ст. в Україні на прикладі функціонування статутних громадських об'єднань — товариств благоустрою.

Метою статті є висвітлення основних характеристик у діяльності товариств благоустрою, які діяли на початку ХХ ст. у Чернігівській губернії.

Термін «товариство благоустрою» застосовується нами для позначення добровільних статутних об'єднань фізичних осіб, мета створення яких, у її

широкому розумінні, полягала у сприянні благоустрою відповідної території. Змістове навантаження поняття «благоустрій» кожне товариство визначало індивідуально, але, в цілому, до нього входили дії, які були спрямовані на розвиток початкової та середньої освіти, на покращення ситуації у комунальній сфері, у пожежно-санітарному стані тощо.

Законодавчі акти, які регулювали громадське життя в Україні на початку XX ст., вимагали обов'язкової реєстрації будь-якої організації в органах влади. До появи «Правил про товариства та союзи», установчі документи недержавних об'єднань підписував міністр внутрішніх справ, а вже з 1906 р. — губернатори, після реєстрації об'єднання у губернських присутствіях у справах про товариства. Основним нормативно-правовим документом, який регулював функціонування товариств благоустрою був їхній «Статут». На відміну від рекомендованих «Нормальних статутів» для сільськогосподарських чи благодійних товариств, нам не вдалося виявити такого зразка для товариств благоустрою. І безпосереднє знайомство із текстами «Статутів» засвідчило їхню змістову різницю. Спільними виявилися лише структурні частини документів — «Права та завдання товариства», «Склад товариства», «Засоби товариства», «Управління справами товариства», «Загальні збори» тощо і прописані положення, які були обов'язковими до виконання усіма статутними громадськими об'єднаннями, наприклад, щодо надання звітів про свою діяльність і процедури ліквідації товариства. Як правило, після 1906 р. до «Статутів» товариств, які вже функціонували, вносилися необхідні зміни, і їхній текст перезатверджувався.

Отже, Чернігівським губернським у справах про товариства присутствієм до 20-х рр. XX ст. була зареєстрована діяльність наступних товариств благоустрою:

- 7 лютого 1904 р. — села Передмостової Слобідки Остерського повіту⁴. Новий «Статут» був затверджений 14 лютого 1908 р.⁵;
- 12 вересня 1906 р. — дачного селища «Нова Дарниця» Микільсько-слобідської волості Остерського повіту⁶;
- 2 грудня 1909 р. — селища Олексіївське при залізничній станції Коноп Московсько-Києво-Воронезької залізниці⁷;
- 23 травня 1915 р. — селища «Стара Дарниця» Микільсько-слобідської волості Остерського повіту⁸.

Офіційні або статутні назви цих товариств були різними, в залежності від основної мети об'єднань і містили вказівку на район розповсюдження їхньої діяльності: «Товариство благоустрою села Передмостової Слобідки», «Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості Нова Дарниця» та «Товариство домовласників для благоустрою селища Олексіївське».

Сучасні російські дослідники, наприклад О. Морозов, пов'язують появу товариств благоустрою з процесами урбанізації приміських селищ та заміських дачних територій⁹. Не заперечуючи цієї тези, припускаємо, що основною і головною причиною виникнення товариств подібного виду в Україні були надзвичайно повільні, а фактично відсутні, темпи організації інфраструктури та культурної розбудови новостворених залізничних селищ та дачних територій. У зазначених поселеннях проживали люди, життя та професійна діяльність яких

безпосередньо була пов'язана з містом — робітники, службовці, інтелігенція, підприємці. Бажання жити в комфортних умовах спричинило необхідність самим узятися за облаштування своїх поселень, тобто проявити громадську самосвідомість.

До числа засновників товариств благоустрою входили люди різної соціальної приналежності: у Передмостовослобідському — колезький радник, ветеринар А. Свенч (голова правління), лікар Б. Слуцький (секретар), дворянин К. Кочаровський (скарбник), О. Сілін, титулярний радник К. Прожейко та міщанин М. Аристархов¹⁰; у Олексіївському — Ф. Черевко, О. Новіков, Б. Тараканов, В. Штепкин, М. Покідченко, Г. Волков, І. Кучура, Т. Марченко; у Стародарницькому — помічник присяжного повіреного І. Бабат, колезький радник Г. Фомін, селянин П. Долгополов, дворянин Ч. Ящевський, селянин Ф. Глухівський, козак А. Кондрашевський та колезький радник М. Котирло¹¹, у Новодарницькому — І. Бохон (голова правління), С. Пономаренко, К. Станкевич, З. Луданов, Я. Євтеєв, О. Шлигін, В. Сілін (секретар) та А. Грабенко¹². Нам не вдалося встановити титули (якщо такі були) та рід занять переважної більшості із зазначених членів-засновників товариств, їхні прізвища відсутні у переліку посадових осіб різного рівня Остерського та Конотопського повітів до 1915 р.

Метою товариств проголошувалися «розвиток, благоустрій та зручність селища». Благоустрій території, відповідно до «Статуту» товариства селища Олексіївське полягав у вирішенні наступних завдань: 1) відкриття навчальних закладів; 2) забезпечення охорони громадської й приватної власності; 3) побудова та організація функціонування церкви, базару, магазинів, ресторанів, купалень, лісових складів та промислових підприємств; 4) освітлення вулиць та маєтків; 5) покращення стану шляхів сполучення; 6) будівництво маєтків у відповідності до протипожежних заходів; 7) організація дій, які сприяли б покращенню економічного, санітарного та протипожежного стану в селищі; 8) клопотання про дозволи на організацію публічних читань, концертів, спектаклів та збору коштів з благодійною метою. Як бачимо, у «Статуті» був заявлений достатньо широкий спектр завдань, виконання яких в інших місцевостях могли покладати на себе кілька товариств — просвітницьке, благодійне, пожежне тощо.

Завдання, які брало на себе Новодарницьке товариство, були такими: 1) приведення у належний вигляд вулиць та пішохідних доріг, у т. ч. організація їхнього освітлення; 2) покращення санітарного та протипожежного стану місцевості; 3) розпланування та засадження бульварів і скверів; 4) організація парків для прогулянок і спеціальних ставків для проведення водних процедур. Члени-засновники Товариства селища «Стара Дарниця» планували: 1) будувати церкви, відкривати навчальні заклади, дитячі садки, бібліотеки з наданням каталогів книг, благодійні установи та клуби; 2) організувати базари, парки, театри, купальні, лікувальні заклади; 3) покращувати стан доріг, вулиць, тротуарів (освітлення та вимощування) тощо.

На нашу думку, напрями і кількість поставлених завдань у діяльності товариств безпосередньо залежали від того факту, чи існували на території селища

інші громадські об'єднання. Наприклад, у дачному селищі Нова Дарниця та залізничному селищі Стара Дарниця нами не зафіксована діяльність інших організацій громадян, у селищі Олексіївське, окрім Товариства домовласників, функціонувало лише товариство фінансово-комерційного спрямування — Товариство споживачів¹³, що, в свою чергу, спонукало ставити перед об'єднаннями питання про виконання надзвичайно широкого спектру дій. Натомість у селі Передмостовій Слобідці функціонувало аж 5 об'єднань: Комітет з будівництва храму (з 21.10.1905 р.; перезатверджений «Статут» 23 березня 1907 р.)¹⁴, Добровільна пожежна дружина (з 30.09.1906 р.)¹⁵, Ощадно-позичкове товариство (станом на 1908 р.)¹⁶, Благодійне товариство (станом на 1910 р.)¹⁷ та Товариство допомоги бідним євреям Передмостової та Микільської слобідок (з 1914 р.)¹⁸. Цей факт дозволив Комітету Товариства благоустрою відійти від питань, які були пов'язані з питаннями релігії, благодійності та пожежного стану і зосередити свою увагу на інших питаннях.

«Статути» надавали право набувати членство у товариствах благоустрою особам без різниці у статі, національності та віросповіданні, але таким, які володіли на правах власності нерухомим майном чи оренди не менше ніж календарний рік або постійно проживали в районі діяльності організації, а також ті, чий комерційні інтереси були безпосередньо пов'язані з районом залізничного чи дачного селища. Тут же зазначимо, що у «Статуті» товариства «Нової Дарниці» було наголошено, що «особи жіночої статі не можуть бути обрані на посади у Товаристві і, зокрема, на посаду голови загальних зборів»¹⁹.

Категорії членства встановлювались наступні: почесні члени («особи, які надали товариству будь-які послуги, у т. ч. і грошові пожертви» і були позбавлені права щорічних внесків); пожиттєві члени («особи, які одноразово заплатили не менше ніж 100 руб. членських внесків»); дійсні члени у т. ч. і члени-засновники, які сплачували щорічні членські внески (їхній розмір коливався від 50 коп. до 5 руб.); члени-змагальники (особи, які не володіли власністю у селищі, але мали у ньому фінансові чи особисті інтереси; така категорія була запроваджена лише у Стародарницькому товаристві).

Засобами товариств проголошувалися надходження від сплати членських внесків, добровільні фінансові пожертви, плата за спектаклі, публічні читання та концерти, відсотки з банківських вкладів товариств, а також субсидій від земств та уряду. У § 19 «Статуту» Стародарницького товариства містилися положення, які серед фінансових засобів товариства виділяли наступне: «Кожен член товариства, який володіє на правах будівництва нерухомим майном, вносить щорічно одночасно з платою громаді селян с. Микільська Слобідка за надане йому право будівництва 5% від встановленої суми до каси товариства»²⁰. Справа в тому, що район, на який розповсюджувалася діяльність Товариства «Старої Дарниці», визначався «по лівий бік станції «Дарниця» Московсько-Києво-Воронезької залізниці (у напрямку від Києва) та Микільської Слобідки Остерського повіту Чернігівської губернії, з усіма вже заселеними та новими місцями». Зазначені цільові кошти використовувалися товариством на проведення освітлення та облаштування тротуарів у селищі Стара Дарниця.

Товариства благоустрою управлялися Загальними зборами членів (черговими та позачерговими), які обирали виконавчий орган — Комітет або Правління товариства у складі голови, секретаря, скарбника, 2-х членів та 2-х кандидатів у члени комітету або голови, заступника голови та 9 членів. Засідання комітету повинні були проводити у весняно-літній період не менше як два рази на місяць, а в осінньо-зимовий — щомісяця. Регулюванням фінансових питань займалася Ревізійна комісія.

Звітність про свою діяльність у вигляді щорічних звітів товариства зобов'язані були подавати Чернігівському губернатору у двох екземплярах, з погодження їхнього тексту на загальних зборах членів об'єднання. Як правило, канцелярія губернатора, після позитивного відгуку місцевої поліції про діяльність товариства, приймала такі звіти без перевірки змісту документів. Принаймні, нам невідомі факти подібних звірок. Статутно-звітні матеріали товариств благоустрою Чернігівської губернії є основними, а в деяких випадках, єдиними джерелами, на підставі яких відбувається вивчення діяльності об'єднань, що, в свою чергу, не дозволяє у повній мірі сформуванню повне й об'єктивне знання про їхнє функціонування.

Для створення загального враження про напрями діяльності товариств благоустрою Чернігівської губернії наведемо кілька відомих нам прикладів.

Товариство домовласників селища Олексіївське з початку свого виникнення зосередило увагу на організації шкільного навчання, зокрема, однією з їхніх ініціатив було відкриття у селищі 3-х комплектної початкової школи. Необхідність побудови школи члени товариства пояснювали великою кількістю дітей шкільного віку у селищі, які були позбавлені можливості отримати початкову освіту. Таке клопотання було підтримане Конотопськими земськими зборами, і від них товариство у 1909 р. отримало дозвіл на будівництво приміщення для навчальної установи. Ініціювавши справу організації шкільного навчання, товариство зробило усе можливе для її реалізації. Зокрема, був викуплений маєток розміром 600 кв. сажнів «з кам'яним двоповерховим будинком та іншими будівлями» за 2500 руб. у козака с. Підлипне Ф. Черевка і переданий у розпорядження Конотопської земської управи²¹; спрямоване на адресу міністерства освіти клопотання про надання позички (з виплатою відсотків) у розмірі 10 000 руб. для будівництва шкільного приміщення та квартир для учителів під гарантії Конотопського земства²².

На початку 1911 р. на фінансовий рахунок Конотопського повітового земства надійшли державні кошти для відкриття кількох початкових шкіл у повіті. Заплановані будівництва, як не дивно, не знайшли підтримки серед сільських громад. Так, у с. Карабутове «турбувалися про асигнування коштів на будівництво церкви, і лише після її будівництва могли розглядати питання про школу», у с. Попівці необхідні кошти на будівництво планували узяти із відсотків по внеску у волосній ощадно-позичковій касі, що було порушенням діючого законодавства, а на х. Бондаревому громада виділила під забудову «достатньо глибокий яр, який навесні, влітку та восени заливається водою». Натомість громада селища Олексіївського разом із місцевим Товариством

благоустрою сповна скористалися з такої ситуації, спрямувавши ще одне прохання про погодження їхніх шкільних ініціатив. Потрібно відмітити, що Конотопська земська управа, вітаючи починання олексіївців, схвалила їхнє бажання щодо організації початкової школи: «Управа визнає, що клопотання жителів селища Олексіївського потрібно підтримати, оскільки сама громада визнає потребу у народній освіті та асигнує на цю справу значні фінансові кошти»²³. І на черговому засіданні Конотопських повітових земських зборів від 15 травня 1911 р. було прийняте рішення про перепрофілювання виділених державою коштів на селище Олексіївське, але при цьому, на пропозицію гласного І. Занкевича зазначили наступне: «ліквідацію можливого збільшення кошторису у сумі 500 руб. покласти на рахунок Товариства благоустрою»²⁴.

Спільні зусилля Товариства благоустрою та Благодійного товариства Передмостової Слобідки щодо профілактики захворювань холери у 1910 р. успішно завершилися відкриттям кількох дешевих чайних, у яких безкоштовно наливали окріп. Відсутність у селі громадських колодязів із питною водою змусила товариство організувати збір коштів на підтримку постанови Остерської повітової санітарно-виконавчої комісії про відкриття таких. Представниками від комісії у Слобідці були обрані А. Свенч (голова Товариства благоустрою), К. Бротман та М. Генін. Вони утворювали Комітет «з правом запрошувати на свої засідання, на свій розсуд місцевих мешканців, які мали змогу сприяти роботі Комітету»²⁵. Таким чином, реалізовувалася ідея залучення місцевих сил та засобів для покращення санітарно-епідеміологічного стану на селі.

Восени 1910 р. було побудовано два абіссінські колодязі: «один інженером фон Вангелем поблизу аптеки Кочаровського» (нагадаємо, що К. Кочаровський був скарбником Товариства благоустрою), «другий — місцевим техніком Поляковим поблизу церкви» (нагадаємо, що місцевим священиком був о. П. Лесунів — голова Благодійного товариства). У «земском сборнике Черниговской губернии» з цього приводу зазначено, що «ці два колодязі були побудовані на кошти, які були зібрані, головним чином, благодійним шляхом»²⁶. Тобто, можемо зробити попередні висновки, що члени Товариства благоустрою та Благодійного товариства брали активну участь у цьому проекті, і при цьому не без користі для себе. Згодом на кошти Чернігівського губернського земства були побудовані ще два колодязі подібного типу.

Турбувалося Товариство благоустрою і про належну організацію сполучення між Слобідкою та найближчими населеними пунктами. Наприклад, у вересні 1913 р., ще до завершення робіт з прокладання колії та запуску трамвайного сполучення Київ–Слобідка–Дарниця–Бровари, товариство «клопотало, щоб у зимовий період експортувалися лише закриті трамвайні вагони, щоб чергові вагони їздили до 1 години ночі, оскільки зупинка руху о 23 годині становить для населення великі незручності»²⁷. Зазначимо, що трамвайна лінія була відкрита 20 жовтня 1913 р.

Як ми зазначали вище, факт не лише наявності, але й активної діяльності у селі Передмостової Слобідки інших громадських об'єднань, надали змогу Комітету Товариства благоустрою вирішувати проблеми більш «вищого» порядку,

наприклад, питання, які були пов'язані зі зміною статусу самого села. Справа в тому, що номінально, відповідно до адміністративно-територіального поділу, сусідні Передмостова та Микільська Слобідки були селами, а фактично, зважаючи на кількість і соціальний склад населення, джерела їхнього існування, факт відсутності проведення сільськогосподарських робіт і т. д., вони такому визначенню не відповідали.

Відомо, що у 1912 р. Товариство благоустрою Передмостової Слобідки ініціювало кампанію, яку умовно можна визначити як перетворення Слобідок у місто Олексіївськ. Ініціативна група проводила широку роз'яснювальну роботу серед населення, мотивуючи таке прагнення фактичним станом речей: населення Микільської Слобідки становило понад 2 тис. чоловік, а Передмостової Слобідки — 4 тис. чоловік; переважна їхня кількість постійно або сезонно працювала у м. Києві, і на додачу, жодних сільськогосподарських робіт на території Слобідок не відбувалося. За підтримки громади, Товариству благоустрою вдалося зібрати усі визначені законодавством документи і спрямувати їх на розгляд Київського генерал-губернатора та Київської міської думи. На словах від генерал-губернатора було отримане попереднє погодження такого проекту. Справа залишалася за міністром внутрішніх справ. На початку 1913 р. з метою прискорення розгляду питання, були обрані представники від Слобідок, які і вирушили до Петербурга. Впевненості їм надавала та обставина, що міністр внутрішніх справ М. Маклаков, до цього перебуваючи на посаді губернатора Чернігівської губернії, теж не бачив перепон для позитивного вирішення питання²⁸.

Нам вбачається ще одна причина, яка стимулювала Товариство благоустрою до лобювання подібного рішення. Територіально Слобідки знаходилися поблизу Києва, на лівому боці Дніпра, і фактично виконували роль певного перевалочного пункту: «Передмостова Слобідка розташована по обидва боки шосе, яке веде із Києва до Чернігова, між ланцюговим мостом, який перекинутий через Русанівську протоку Дніпра, і з усіх сторін оточена водою»²⁹. Через неї щоденно проходила велика кількість людей до Києва й у зворотному напрямку від нього. Статус села і сприятливі умови для проведення економічної діяльності стимулювали приріст у Передмостовій Слобідці єврейського населення. Станом на 1897 р., м-ко Остер, м-ко Бровари та села Микільська й Передмостова Слобідки мали найвищу концентрацію євреїв у повіті. Зокрема, серед 2247 чоловік Микільської Слобідки 721 складала євреї (32%), і, відповідно, серед 3437 мешканців Передмостової Слобідки 1306 були євреями (38%)³⁰. Вони займалися торгівлею, відкривали корчми, а більш заможні ставали власниками нерухомості, яку здавали в оренду. Можливе перетворення Слобідок на місто і підпорядкування його Києву позбавило б більшість євреїв можливості проживати та мати власність у ньому. Цю обставину представники Товариства благоустрою у своєму клопотанні представляли як позитивну. Подальше дослідження теми, сподіваємось, надасть відповідь на питання безперечно складних взаємостосунків між представниками слобідських та єврейських громад.

Зусилля Передмостового товариства благоустрою у питанні приєднання Слобідок в адміністративному відношенні до Києва позитивно вирішене не було. Лише у 20-х рр. XX ст., зважаючи на об'єктивні чинники та зміни у адміністративно-територіальному устрої, Микільська й Передмостова Слобідки увійшли до складу Києва як його райони.

Отже, на початку XX ст. у Чернігівській губернії нами зафіксована діяльність чотирьох товариств благоустрою — громадських організацій, які були створені на принципах добровільності та неприбутковості. Три з них — Стародарницьке, Новодарницьке та Передмостовослобідське діяли на територіях, які сьогодні входять до м. Київ. А Товариство благоустрою залізничного селища Олексіївське функціонувало фактично в територіальних межах м. Конотоп. Причинами виникнення цих товариств слід визнати тенденції урбанізації та активну громадську позицію певної частини мешканців зазначених дачних або залізничних селищ. Разом з тим не потрібно відкидати і значення індивідуальних мотивів (корисних чи альтруїстичних) у діяльності товариств благоустрою. Переконані, що напрями та масштаби робіт у товариствах безпосередньо залежали від соціально-економічного розвитку селища чи села, а результати діяльності — від усвідомлення активом товариств відомої тези «Якщо не ми, то хто?».

Перспективним вбачається вивчення особливостей функціонування товариств благоустрою в межах дачних та залізничних селищ, з метою встановлення їхніх спільних і специфічних елементів. Впевнені, що розширенню інформаційного поля про товариства благоустрою сприятиме і вивчення процесів взаємодії між ними та іншими громадськими об'єднаннями зазначеного періоду. На даний момент нами ще не віднайдений повний комплект звітних матеріалів товариств благоустрою Чернігівської губернії, що, в свою чергу, залишає місце для нових наукових здобутків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Лещенко Н.* Проблематика громадсько-педагогічного пошуку в галузі дошкільного виховання України (кінець XIX — початку XX ст.) // Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. Філософія. Педагогіка. Психологія. — К., 2011. — Вип. 18. — С. 99–102.

² *Коломієць Т.* Харківське товариство поширення в народі грамотності: 1869–1920 рр. — Х., 1998. — 190 с.

³ *Сушко І.* Товариство благоустрою Святошина. Маловідома сторінка київської традиції самоврядування // Віче. — 2002. — № 3 (120). — С. 78–80.

⁴ Устав Общества содействия благоустройству поселка Предмостной Слободки Остерского уезда Черниговской губернии: [утв. 7 лютого 1904 р.] — К., 1904. — 12 с.; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 9 зв.

⁵ ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 909, арк. 8.

⁶ Устав Общества содействия благоустройству дачной местности «Новая Дарница» Черниговской губернии, Остерского уезда. — К., 1907. — 12 с.

⁷ Устав Общества домовладельцев для благоустройства Алексеевского Поселка Черниговской губ., Конотопского уезда. — К., 1910. — 23 с.; ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 5 зв.

⁸ Устав Общества благоустройства поселка «Старая Дарница», Остерского уезда, Черниговской губернии. — К., 1915. — 22 с.

⁹ *Морозов А.Ю.* «Общества благоустройства» в Московской губернии: организация и деятельность: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2007. — 29 с.

¹⁰ Календарь Черниговской губернии на 1910 год. — Чернигов, 1910. — С. 216; Календарь Черниговской губернии на 1912 р. — Чернигов, 1911. — С. 236; ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 9 зв.

¹¹ Устав Общества благоустройства поселка «Старая Дарница», Остерского уезда, Черниговской губернии. — С. 21–22.

¹² ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 9.

¹³ Календарь Черниговской губернии на 1910 год. — С. 134.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 15; Устав Комитета по постройке храма в деревне Предместной Слободке, Остерского уезда, Черниговской губернии. — К., 1907. — 16 с.; Доклад Губернской земской управы Черниговскому губернскому земскому собранию. По ходатайству Комитета по постройке храма в Предместно-Никольской слободке Остерского уезда о присоединении к церковной усадьбе под погост площади резерва шоссе. — Чернигов, 1908. — 2 с.

¹⁵ Устав Предместно-Никольского Добровольного Пожарного Общества Остерского уезда. — К., 1906. — 26 с.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 909, арк. 86.

¹⁷ Календарь Черниговской губернии на 1910 год. — С. 219.

¹⁸ Устав Общества пособия бедным евреям Предместной и Никольской слободок, Остерского уезда, Черниговской губернии. — К., 1914. — 8 с.

¹⁹ Устав Общества содействия благоустройству дачной местности «Новая Дарница» Черниговской губернии, Остерского уезда. — С. 5.

²⁰ Устав Общества благоустройства поселка «Старая Дарница», Остерского уезда, Черниговской губернии. — С. 10.

²¹ Журналы заседаний Конотопского уездного земского собрания за 1911 г. — Конотоп, 1912. — С. 124–125.

²² Там же. — С. 117.

²³ Там же.

²⁴ Там же. — С. 89.

²⁵ Заседание Остерской уездной санитарно-исполнительной комиссии 24 июня 1910 года // Земский сборник Черниговской губернии. — Чернигов, 1910. — № 7. — С. 124.

²⁶ *Котельников М.Н.* К вопросу об устройстве абиссинских колодезь в Предместно-Никольской Слободке // Земский сборник Черниговской губернии. — Чернигов, 1912. — № 4. — С. 200.

²⁷ *Ковалинский В.* 1913 год: газеты писали. 14 сентября — Трамвай Киев–Слободка–Дарница–Бровары // Газета-2000. — 2013. — № 37 (668). — С. 32.

²⁸ *Ковалинский В.* 1913 год: газеты писали. 18 марта — К преобразованию слободок в гор. Алексеевск // Газета-2000. — 2013. — № 12 (647). — С. 32.

²⁹ Борьба с холерной эпидемией в Никольской и Предместной Слободках в 1910 году // Земский сборник Черниговской губернии. — Чернигов, 1911. — № 2. — С. 130.

³⁰ Остер // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в его прошлом и настоящем. — СПб., 1912. — Т. 12. — Стб. 146.

Стаття надійшла до редколегії 09.10.2013.

ОБЩЕСТВА БЛАГОУСТРОЙСТВА В УКРАИНЕ в начале XX в. (на материалах Черниговской губернии)

В статье рассматривается один из видов общественных объединений, действовавших в Украине в начале XX в. — обществ благоустройства. В качестве примера проанализированы основные условия, в которых функционировали общества Черниговской губернии. Особое внимание обращено на результаты их деятельности. Сделан акцент на необходимости изучения истории общественных организаций, которые были и остаются одним из главных элементов формирования гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, общественная организация, общество благоустройства, дачный поселок, поселок при железнодорожной станции.

COMMUNITY IMPROVEMENT IN UKRAINE in the early twentieth century (the material of Chernigiv province)

The article deals with one type of associations that operated in Ukraine in the early twentieth century — community improvement. As an example, analyzes the basic conditions under which companies operating in Chernigiv province. Attention is paid to the individual results of their work. Emphasized the need to study the history of NGOs that have always been a key element of civil society in Ukraine.

Keywords: Civil society, NGO, community improvement, holiday village, railway town.

РУХ ТВЕРЕЗОСТІ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ в середині ХІХ — першій третині ХХ ст.

Розглянуто основні етапи руху тверезості в Галичині середини ХІХ — першої третини ХХ ст. як реакцію представників української інтелігенції на цілеспрямовану алкоголізацію українського населення панівними народами. Проаналізовано три періоди тверезницького руху, а також еволюцію форм та методів боротьби за здоровий спосіб життя.

Ключові слова: рух тверезості, братства тверезості, тверезість, греко-католицьке духовенство, корчма, алкогольні речовини.

Діяльність руху тверезості в наукових працях вивчена недостатньо. На сьогодні єдиною узагальнюючою працею є монографія Б. Савчука¹. Організаційний аспект діяльності тверезницького руху під патронатом духовенства греко-католицької церкви відображений у працях М. Кузик² та І. Рудянин³. Дослідження Л. Сливки розкриває здорові підходи у вихованні молоді товариствами тверезості у Східній Галичині в 1919–1939 рр.⁴

У працях В. Лаби на основі документального матеріалу проілюстровано процес боротьби за тверезість шляхом організації бойкотів корчем і шинків товариствами тверезості та духівництвом⁵. Важливе місце займають праці В. Садового, який на основі багатого документального матеріалу дослідив тверезі звичаї в Галичині, починаючи ще від ХV ст.⁶ Базою джерел дослідження слугують архівні документи з фонду 146 (Галицьке намісництво) Центрального державного історичного архіву України у м. Львові⁷, а також часопис «Відродження» однойменного товариства⁸.

Метою даної статті є висвітлення руху тверезості в Галичині в 1840-х — 1939 рр., а також характеристика його головних аспектів.

У ХVІІ ст. — на початку ХХ ст. алкоголізація українського населення євреями-орендарями і поміщиками здійснювалася завдяки володінню ними правом пропінатції (або «примус пропінатційний» — право безподаткового виготовлення та продажу алкоголю на своїй території). Глибина проблеми була усвідомлена інтелігенцією із середовища греко-католицького духовенства, яке відстоювало активну позицію як у політичному, так і в духовному житті тогочасного суспільства.

Перша хвиля тверезницького руху ознаменована створенням товариств тверезості в 1840-х рр. У 1844 р. галицький митрополит М. Левицький видав куренду (послання, розпорядження), в якій закликав місцевих священиків протидіяти пияцтву шляхом заснування братств тверезості. Вступаючи до това-

риства, людина складала присягу, яку скріпляла своїм підписом. Присяга виглядала так (мова оригіналу): «Чиню перед Господом Богом, Пречистою Дівою Марією і святим Ангелом Хоронителем урочисте постановлення в уживанню палених напоїв хоронитися за помічю Бога і в міру сил своїх до того других побуджати»⁹. Кожне братство мало облікову книгу своїх членів — «Книгу братства тверезості», куди вносилися короткі дані про кожну людину.

У 1845 р. у селах Брошнів та Горинь (нині Івано-Франківщина) братства були засновані місцевим священником І. Козакевичем. Галицькі села, як зауважив Б. Савчук, «прокинулися від летаргічного сну» і цілими громадами вступали до братств тверезості. Так із 855 тис. віруючих греко-католиків Перемишльської єпархії 272 тис. вступили у братства¹⁰. Священик обраний до певної парафії залежав від фінансової підтримки місцевого пана. Для останнього діяльність братств означала зменшення кількості питущих, а звідси й прибутку. Проте, незважаючи на це, широкі кола греко-католицького кліру з гуманістичних міркувань ставали на боротьбу з корчемним промислом. Для тогочасних віруючих вступ до братства та клятва невживання алкогольних речовин мала велике стримуюче значення¹¹.

Масштабність першої хвилі руху тверезості зумовила масове згортання корчем і шинків. Фінансове становище євреїв-шинкарів змусило їх вдатися до авантюри: в єврейській пресі греко-католицький клір був звинувачений в антисемітизмі. Євреї та шляхта, не без допомоги алкогольних лобістів, надсилали численні скарги у вищі законодавчі органи — галицький сейм та віденський парламент¹². У петиціях доцільність скасування тверезницького руху обґрунтовувалася мільйонними збитками для бюджету. Відповідно, рух почав поступово слабшати.

Революційна весна 1848 р. змусила австрійську владу докорінно переглянути суспільно-політичну основу життя десятків народів монархії. Скасування панщини продовжило демонтаж інших пережитків класичного феодалізму. Парламентський указ від 7 вересня 1848 р. забороняв панам примусовий збут алкоголю селянам. Але становище селян не покращилося до бажаного рівня: вони і далі залишалися залежними від панів, а в селах і далі зводили корчми й шинки, де в будь-який час можна було купити алкогольні вироби. Селяни, незважаючи на примітивні технічні знаряддя праці, отримали нові можливості ведення господарства. Їм було надано право вільного розпорядження власним майном, у тому числі землею. Але, з іншого боку, — це тільки грало на руку власникам алкогольного промислу. Останні надавали селянам можливість брати алкогольні речовини у борг, або вимінювали їх на речі — одяг, взуття, коштовності, худобу¹³. У джерелах початку XX ст. знаходимо інформацію про факти пропивання цілих земельних ділянок та господарств. Бували випадки, що через шкідливу звичку однієї людини бідували цілі сім'ї¹⁴.

Волею громади, виходячи із морально-етичних міркувань, корчми будувалися на краю села — подалі від церков та громадських будівель. Інколи конкуренція змушувала власників будувати по дві і більше корчем в одному селі. Ненормований «графік роботи» корчми (вона працювала вдень і вночі) ство-

рював можливість придбання алкогольних речовин у будь-який зручний час. Уночі корчми перетворювалися на перевальні склади крадених речей, худоби та інших товарів, якими могли розраховатися злодії за спиртні речовини, не маючи грошей¹⁵.

Після утворення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської монархії та прийняття її конституції духовне й фінансове життя селян мало покращилося. Невдовзі загострилися відносини з Пруссією, а війна 1869 р. мобілізувала у військо багато чоловіків. Дефіцит робочої сили спричинив зубожіння села, яке стояло на межі голоду. Перебуваючи у стані постійного стресу (за відсутності психологічної підтримки), багато людей дедалі частіше схилилися до вживання алкоголевмісних речовин. Знову масовим явищем стало пияцтво. Черговий раз греко-католицьке духовенство взялося за справу витверезення українського народу наприкінці 1860-х рр.

Другу стадію руху тверезості (кін. 60-х рр. XIX ст.) в Галичині патрунував галицький митрополит Й. Сембратович. За його наказом були створені групи священиків, котрі під час мес виголошували антиалкогольні прочитання з метою привернення уваги громадськості до ідеї тверезості. У посланні «Про високу гідність людини» від 3 квітня 1874 р. Й. Сембратович гостро засудив вживання алкоголю як один із найважчих гріхів. Ця куренда також зобов'язувала кожного священика виголошувати промови антиалкогольного та антиютюнового спрямування під час богослужінь¹⁶.

Заслугує на увагу лист Й. Сембратовича папі Пію IX, в якому йшлося про створення братств тверезості. Папа благословив ініціативу 30 червня 1874 р., відтак братства отримали автономію у роботі, а владні структури не мали права яким-небудь чином перешкоджати їхній діяльності. Розпорядженням від 4 серпня 1874 р. Й. Сембратович зобов'язав священнослужителів засновувати братства при церквах і приходах. Тоді ж було затверджено статут загальний для усіх братств, із можливістю внесення доповнень. «Братчикам» заборонялося вживати міцні спиртні речовини, а також обмежувався вжиток пива та вина¹⁷.

Проповідкування тверезих цінностей на наукових засадах та проведення протиалкогольних лекторіїв здійснювали місії тверезості, що діяли при братствах. Показовою у цьому контексті є «Програма наук, на святах місійних у Станіславчику, деканату Олеського, що відбулися 6–7 і 8 жовтня 1876 року». Серед проповідей були виголошені: «Про високе звання людини», «Про гріх», «Про згубні наслідки п'янства» та інші¹⁸.

Вагомим результатом діяльності братств тверезості в 1870-х рр. був масовий вступ людей до них. Запис до братства був добровільним, але деякі священики вважали відмову гріхом. У 1874 р. тільки на Тернопільщині обітницю тверезості склали 8 тис. осіб¹⁹, а за іншими підрахунками, на 1874 р. припадає 400 тис. членів братств²⁰. Рух тверезості у 1870–1880-х рр. був напрочуд дієвою формою соціально-політичного спротиву. Завдяки бойкотам корчем та протестам за 1878–1882 рр. зменшилася кількість шинків із 23 тис. до 18,5 тис.²¹ Черговий раз рух тверезості спричинив зменшення кількості споживачів алкоголю, що помітно скоротило прибутки власників цього бізнесу. Вочевидь, такий порядок

справ не міг їх влаштувати. Й. Сембратович був викликаний у Відень. Імператор Франц Йосиф I вмотивував Сембратовича звільнити митрополичий престол (жовтень 1882 р.) відданістю монархії та національним патріотизмом²².

Наступником великого митрополита став С. Сембратович. Осмислюючи згубні наслідки вживання алкоголю, він видав «Звернення до вірних русинів католиків» (1885 р.), яким закликав молодь та увесь народ до тверезості і обмеженого вживання алкоголю на хрестинах, похоронах або інших зібраннях.

Куренда С. Сембратовича, датована 1896 р., вносила зміни до статутів братств тверезості. Їм надавалася печатка та клейноди, а «братчикам» повністю заборонялося навіть сидіти за столом із наявністю алкогольних речовин. Це свідчить про глибинне розуміння митрополитом адаптивних факторів «алкогольного довкілля», головне їх згубного впливу на молодь²³.

На початку XX ст. тверезницький рух розвивався із новими силами. У 1901 р. його очолив видатний український гуманіст, меценат та патріот, галицький митрополит А. Шептицький. «Пастирським листом до вірних Станіславівської єпархії, даний у дні св. Пророка Іллі» виданий в 1899 р., Шептицький звернувся до населення із закликом «працею, ощадністю та тверезістю усунути вбогість із нашого життя»²⁴. Тверезий підхід А. Шептицького у вихованні молоді ілюструє його нота до семінаристів Богословської академії, якою суворо заборонялося вживання алкогольних речовин.

Форма діяльності братств тверезості за часів митрополита А. Шептицького не змінилася порівняно з попереднім періодом: відозви, заклики, духовні послання до народу, а також місії тверезості з протиалкогольними і тверезницькими програмами. З кожним роком «братчики» напрацьовували щоразу більший досвід та обсяг навчального матеріалу, а ряди тверезості поповнювалися новими членами. За деякими підрахунками, в 1910–1913 рр. у галицькому краї діяло не менше 465 братств тверезості, нараховуючи 33–35 тис. осіб²⁵.

На початку XX ст. греко-католицьке духовенство надалі було головним ініціатором бойкотування корчем. Подекуди бойкоти у селах відбувалися в унісон з великими містами. Наприклад, п'ятитисячне віче у Львові 12 жовтня 1908 р. було спричинене зростанням кількості шинків та корчем у Галичині. Питання боротьби за тверезість, а також загальна шкода спиртовмісних і тютюнових речовин для здоров'я були розкриті у виголошених на мітингу промовах²⁶.

Як і в попередні роки, на початку 1900-х рр. пияцтво, як закономірний наслідок вживання та доступності алкоголю, гостро бентежило передову українську інтелігенцію. Проблема набрала не тільки протиалкогольного, а й соціально-політичного підтексту. Право пропінації в цей період, хоча значно обмежене, але надалі залишалось у шляхти. Своєю діяльністю — головне інформаційною — активісти тверезницького руху протидіяли поширенню корчем у селах та містах. У джерелах досить часто зустрічаються заклики бойкотувати корчми, відрікатися від горілки та інших спиртовмісних речовин²⁷. Головний підхід та методи діяльності товариств тверезості виглядали не як «боротьба з алкоголізмом та пияцтвом» (що є прямим наслідком вживання алкоголю), а боролися з їх причиною — вживанням.

У 1910–1920-х рр. пияцтво набрало неабияких масштабів. Трапляються, навіть, згадки про п'яних школярів, або вживання спиртовмісних речовин, починаючи від 6-річного віку²⁸. У той час середньостатистична людина за рік вживала близько 12–14 літрів абсолютного алкоголю (30–35 л горілки). Найбільш питущими регіонами були Гуцульщина, Покуття, Лемківщина та Волинь²⁹.

Епохальною подією стало заснування у Львові (грудень 1909 р.) товариства «Відродження», найвідомішого та діяльного з-поміж протиалкогольних організацій Галичини. Осередки товариства діяли на Івано-Франківщині, Самбірщині, Золочівщині, на Волині та інших регіонах. Мета діяльності товариства вбачалася у «визволенні українського народу від впливу алькоголізму й нікотинізму, уважаючи це визволення кончею підмогою духовного, фізичного й матеріального двигнення (поступу) і культурного розвою українського народу» — сказано в його статуті³⁰. На сторінках однойменного друкованого органу (редактори Софія Парфанович та Іван Раковський) товариства публікувалися протиалкогольні, протитютюнові та тверезницькі матеріали на основі наукових даних³¹.

Згідно зі статутом, головними інструментами діяльності «Відродження» були: активне бойкотування корчем; пропагандистська робота шляхом читання лекцій, доповідей; поширення листівок про шкodu алкоголю, видання плакатів, прокламацій, календарів; у планах — заснування харчових закладів з відсутністю алкоголю (молочарні, крамниці); заснування лікарень для алкозалежних та душевно хворих; започаткування масштабної програми проведення безалкогольного дозвілля (весілля, уродини тощо)³².

Стараннями активістів руху тверезості, у квітні 1920 р. польський уряд прийняв ряд протиалкогольних законів, згідно з якими у святкові та ярмаркові дні корчми не торгували. Заклади торгівлі спиртними виробами могли розташовуватися на відстані не менш як 500 метрів від будь-яких місць, де працювало хоча б 15 людей. Алкоголь продавався лише від 15 до 19 години особам, які досягли 21 року. У разі порушення закону передбачався штраф, втрата торгової концесії, або позбавлення волі на термін до трьох років³³. Незважаючи на перешкоди, польське протиалкогольне законодавство давало змогу «Відродженню», «Просвіті» та іншим товариствам організувати плебісцити для ліквідації корчем. За деякими підрахунками, протиалкогольні плебісцити у 1920-х рр. відбулися в 402 українських громадах, із них 75% у 1929–1930 рр.³⁴

У десятках українських сіл існувала парадоксальна ситуація: чим біднішим вважалося село, тим більш воно було питущим, і навпаки. Середня галицька громада витратила на алкогольмісні речовини від 10 тис. злотих за рік. До прикладу, в 1937 р. алкогольний бюджет Польщі становив 1,44 млрд злотих³⁵. Зокрема, пляшка горілки у 1920–1930-х рр. коштувала 3–5 злотих. До порівняння ціни на деякі товари: 100 кг жита — 13,75 зл., 100 кг гречки — 18,50 зл., корова — 190 зл., кінь — 80 зл.³⁶ Як бачимо, в той період алкогольні вироби були дуже дорогими порівняно з дешевиною продуктів харчування. На відміну

від «того часу», зараз в Україні усе навпаки: дешевий алкоголь і високі ціни на харчові продукти.

Окрім «Відродження» протиалкогольний рух був презентований такими організаціями, як «Рідна школа», «Просвіта», «Луг», «Сокіл», «Пласт», «ОрликаУМ», «Український Спортовий союз», «Каменярі». Часописи, на сторінках яких знаходимо протиалкогольні статті: «Народна справа», «Свобода», «Новий час», «Правда», «Громадський голос», «Українське життя», «Віра і наука», «Діло», «Жіноча доля», «Нова зоря», «Жорна», «Батьківщина», «Вісті» та інші видання. Широко популярною була тверезницька наукова література: М. Кінаш «Пити чи не пити?» (Львів, 1914), Т. Масарик «Про етику й алкоголізм» (Рогатин, 1929), М. Чайковський «Чарка горілки — море сліз» (Рогатин, 1929) та багато інших³⁷.

1939 р. Західна Україна була приєднана до складу СРСР. Згідно зі статистикою, у Львові діяло 7 лікєро-горілочних фабрик та один бровар, а також одне підприємство безалкогольних напоїв³⁸. Тверезницькі організації припинили своє існування, а їх місце зайняли витверезники. До середини 1980-х рр. діяльність руху тверезості була забута.

Упродовж майже цілого століття на Західній Україні діяв потужний тверезницький рух, основною метою якого було оздоровлення українського суспільства шляхом боротьби з корчмами та шинками, як формами поширення спиртовмісних рідин. Патрунували рух тверезості представники греко-католицького духовенства — М. Левицький, Й. та С. Сембратовичі, А. Шептицький та інші, а також світська інтелігенція, презентована головним чином товариством «Відродження». За цей період рух тверезості пройшов еволюцію від складання колективних присяг на відречення або утримання від ужитку алкоголю, до заснування громадських організацій, видання періодики, наукової літератури тощо. Незважаючи на постійний тиск з боку влади та власників алкогольного промислу, рух тверезості істотно вплинув на зменшення масштабів пияцтва. Тверезе слово, яке несли в українське суспільство учасники руху тривалий час було запорукою фізичного та духовного розвитку нашого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX — 30-х роках XX ст. / Б. Савчук. — Івано-Франківськ, 2001. — 248 с.; *Його ж.* Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (ост. третина XIX — кінець XX ст.) / Б. Савчук. — Івано-Франківськ, 1999. — 116 с.; Савчук Б., Білавич Г. Учня гірських шкіл про антиалкогольний рух на Прикарпатті [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.gs.frankivsk.org/Content/files/Magazine/1/docs.

² Кузик М. Роль греко-католицького духовенства в боротьбі за тверезість / М. Кузик // Історія. — 2010. — № 4. — С. 84–89.

³ Рудянин І.П. Греко-католицьке духовенство в боротьбі за тверезість у Східній Галичині (друга половина XIX — початок XX ст.) / І.П. Рудянин // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету ім. Л. Українки. — Рівне, 2008. — С. 33–36.

⁴ Сливка Л.В. Питання антиалкогольного виховання дітей і молоді у діяльності українських громадських товариств Західної України (1919–1939 рр.) / Л.В. Сливка // Педагогічний альманах. — 2010. — № 5. — С. 278–283.

⁵ Лаба В. «Не пийте, хлопці», — Україна просить. Історія боротьби галицьких українців за своє духовне визволення / В. Лаба. — Львів, 2000. — 87 с.; *Його ж.* Як галичани йшли шляхом національного відродження 100 років тому. (З історії бойкотування коршми в Галичині у 1902–1914 роках) / В. Лаба. — Львів, 2008. — 60 с.

⁶ Садовий В. Пияцтво і боротьба з ним на українських землях у XV–XX століттях / В. Садовий. — Дрогобич: ПП «Швидкодрук», 2009. — 72 с.; *Його ж.* Антиалкогольні братства, товариства і гуртки та їх роль у боротьбі з пияцтвом на Галичині в XIX — першій половині XX ст. / В. Садовий. — Дрогобич: ПП «Швидкодрук», 2010. — 88 с.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 146, оп. 1, 25, 43, 58.

⁸ Відродження. Видає Українське протиалкогольне товариство «Відродження» у Львові. — 1931. — Ч. 1–2; 1934. — Ч. 23–24; 1935. — Ч. 7–8; 1937. — Ч. 1, 11.

⁹ Садовий В. Антиалкогольні братства, товариства і гуртки... — С. 23.

¹⁰ Савчук Б., Білавич Г. Вказ. праця.

¹¹ Лаба В. «Не пийте, хлопці»... — С. 19.

¹² Кузик М. Вказ. праця. — С. 86.

¹³ Рудянин І.П. Вказ. праця. — С. 34.

¹⁴ Лаба В. Як галичани йшли шляхом національного відродження... — С. 6–12.

¹⁵ Рудянин І.П. Вказ. праця. — С. 34.

¹⁶ Кузик М. Вказ. праця. — С. 86.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Рудянин І.П. Вказ. праця. — С. 34.

¹⁹ Савчук Б., Білавич Г. Вказ. праця.

²⁰ Кузик М. Вказ. праця. — С. 88.

²¹ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості... — С. 52.

²² Рудянин І.П. Вказ. праця. — С. 35.

²³ Кузик М. Вказ. праця. — С. 86.

²⁴ Рудянин І.П. Вказ. праця. — С. 35.

²⁵ Савчук Б., Білавич Г. Вказ. праця.

²⁶ ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 1, спр. 869, арк. 2.

²⁷ Лаба В. Як галичани йшли шляхом національного відродження... — С. 3–7.

²⁸ Сливка Л.В. Вказ. праця. — С. 278.

²⁹ Савчук Б., Білавич Г. Вказ. праця.

³⁰ ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 25, спр. 3907, арк. 1.

³¹ Відродження. — Ч. 1, 7–8, 23–24.

³² ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 25, спр. 3907, арк. 3–4.

³³ Садовий В. Антиалкогольні братства, товариства і гуртки... — С. 39–45.

³⁴ Сливка Л.В. Вказ. праця. — С. 279.

³⁵ Відродження. — Ч. 2.

³⁶ Садовий В. Антиалкогольні братства, товариства і гуртки... — С. 8–9.

³⁷ Там само. — С. 59.

³⁸ Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів і матеріалів / уклад.: М.В. Брик. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 217–218.

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2013.

ТРЕЗВЕННИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ в середине XIX — первой трети XX в.

Рассматриваются основные этапы трезвеннического движения в Восточной Галичине в середине XIX — первой трети XX столетия, как реакция украинской интеллигенции на целенаправленную алкоголизацию украинского населения со стороны господствующих народов. Автор анализирует три этапа трезвеннического движения, а так же эволюцию форм и методов борьбы за трезвость.

Ключевые слова: трезвенническое движение, братства трезвости, трезвость, греко-католическое духовенство, корчма, алкогольные вещества.

A SOBRIETY MOVEMENT IN EASTERN HALYCHYNA in the mid of the XIX-th — the first third of the XX-th century

The article consider the sobriety movement which originated in Eastern Ghalychyna in the mid of the XIX-th — a first third XX-th centuries, as a reaction Ukrainian intellectuals to goal-directed alkoholizacion of Ukrainian population on the part of authorities. The author analyses the stages of a sobriety movement as well as the evolution of the forms and methods of fight for sobriety.

Keywords: sobriety movement, brotherhood of sobriety, sobriety, Greek-Catholic clergy, korchma, alcoholic material.

О.Б. Шляхов
(м. Дніпропетровськ)

СТАВЛЕННЯ ПІДПРИЄМЦІВ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ДО ПОЛІТИКИ ІМПЕРСЬКОГО ЦЕНТРУ на початку ХХ ст.

Висвітлена діяльність Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії, її ставлення до політики царського уряду на початку ХХ ст.

Ключові слова: Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії, підприємці, економічний сепаратизм.

Капіталістична еволюція суспільства в пореформену добу, процеси соціальної мобілізації обумовили формування в українських землях Російської імперії підприємницької верстви, яка поступово ставала все більш чітко окресленим соціальним цілим, вагомим чинником в економічному розвитку країни. Тож не дивно, що буржуазія згодом прагнула до посилення своєї ролі у господарчому та політичному житті, намагалася отримати доступ до важелів управління. Втім, досить тривалий час представники бізнесових кіл імперії Романових не мали можливості впливати на політику царизму, були усунуті від обговорення й прийняття важливих урядових рішень, зокрема й у сфері промисловості та торгівлі. Намагаючись добитися змін у цій царині й об'єднаними силами відстоювати свої інтереси, буржуазія вже з кінця ХІХ ст. прагнула до певної соціальної та політичної інтеграції. «Сучасне становище нашого торговельно-промислового середовища прозора намічає тенденцію звільнитися від станових пут і схиляється у бік класової фізіономії усіх торговельних елементів»¹, — зазначали одеські підприємці. Відповідно, в імперії починали виникати організації, побудовані вже не на станових, а на професійних засадах — біржові комітети, спілки роботодавців, територіальні та галузеві з'їзди буржуазії тощо, які намагалися чинити певний тиск на всесильну петербурзьку бюрократію та позбутися надмірної опіки з боку державних структур*. Зазначене стосувалося і представників ділових кіл українських земель, у тому числі південного регіону.

При цьому, висвітлюючи діяльність буржуазії у модерний період, її прагнення до самоорганізації, необхідно згадати про прояви серед промисловців

* Щоправда, перші серед зазначених установ мали досить-таки обмежений вплив у суспільстві. Як підкреслювали на початку ХХ ст. сучасники, «ані уряд, ані законодавчі установи не дивляться на них (біржові комітети. — *О.Ш.*), як на представників мас» («Торгово-промышленный Юг». — 1912. — № 3. — С. 8). В іншому матеріалі самі ж підприємці наголошували, що багато «біржових комітетів являли собою свого роду «англійські гнилі містечка», призначені виключно для голосування» (Там само. — 1913. — № 1. — С. 4).

України своєрідного економічного сепаратизму. Слід зазначити, що існування певної суперечності інтересів підприємців — представників різних регіонів Російської імперії не було таємницею для сучасників. Так, ще наприкінці XIX ст. учений-економіст І. Янжул зазначав, що «факт промислової конкуренції середньої Росії з її окраїнами не підлягає сумніву»². Дійсно, в умовах розгортання конкурентної боротьби на господарчому ринку імперії буржуазія України прагнула, перш за все, захистити свої соціально-економічні інтереси. На цьому ґрунті інколи проявлялися приховані або навіть відкриті форми суперництва. Так, відомий український історик І. Лисяк-Рудницький стверджував: «Буржуазія України, хоч і зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централістичною економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області, росло відчуття суперечності господарських інтересів між українським півднем і московською північчю»³.

Найбільш виразно критичне ставлення до політики імперського центру серед буржуазії українських губерній на початку XX ст. проявилось в діяльності Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі півдня Росії, яка була заснована в Одесі в 1911 р. Зазначимо, що діяльність цієї інституції, на відміну від інших подібних об'єднань підприємців імперії Романових (наприклад, Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії), в українській історичній літературі висвітлена ще явно недостатньо. Так, про її існування лише побіжно згадувалося у працях В. Загоруйко, І. Жиленкової, І. Шандри та О. Зінченко⁴. Більш докладно питання утворення і діяльності представницької організації підприємців південноукраїнських губерній розкрито у працях Г. Турченко та Є. Назарова⁵. Вони характеризували спроби діячів великого та середнього бізнесу реалізувати проекти, що покращили б господарське становище регіону та на прикладі економічних товариств Півдня, в тому числі вищезгаданої Ради з'їздів, аналізували взаємини регіонального і українського національних рухів початку XX ст.

Утім, досі залишаються недостатньо вивченими питання виникнення Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі півдня Росії, її ставлення до митно-тарифної та фінансово-банківської політики царизму, погляди на вирішення в Російській імперії транспортної проблеми, а також редакційна політика друкованого органу Ради з'їздів — часопису «Торгово-промышленный Юг». Розглянути вищезгадані питання і є метою автора цієї розвідки.

Слід зазначити, що у післяреволюційний період представники великого й середнього бізнесу південноукраїнських губерній неодноразово порушували питання щодо необхідності об'єднання зусиль у відстоюванні своїх інтересів і, відповідно, скликання свого з'їзду. Зокрема, з цією ініціативою виступило одеське товариство фабрикантів і заводчиків. Зрештою, в жовтні 1910 р. в Одесі відкрився 1-й Південно-Руський торговельно-промисловий з'їзд. Його учасники рішуче висловилися на підтримку ідеї створення власної організації, яка б лобювала їхні інтереси перед самодержавством і певним чином впливала на економічну політику царизму. Саме цей з'їзд, за твердженням сучасників, «вперше висунув економіку Півдня, як самодостатнє ціле, заговорив про окремі економічні інтереси» великого регіону⁶.

Рішення вищезгаданого форуму зрештою були почуті й у Петербурзі. Тож уже в червні 1911 р. уряд затвердив Положення про утворення керівного та координуючого органу підприємців південних губерній — Ради з'їздів. 7 серпня в Одесі відбувається перше засідання організаційного комітету новоствореної інституції. А ж з вересня 1911 р. проводяться регулярні засідання Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі Півдня Росії. Згадаємо також, що з грудня 1911 р. в Одесі починає виходити (двічі на місяць) друкований орган Ради з'їздів — часопис «Торгово-промышленный Юг» (редактор — С. Соколовський)*. Основна мета новоствореного об'єднання, за твердженням вищезгаданого журналу, полягала в «торговельно-промисловому єднанні Півдня на ґрунті громадської роботи», а також у «зміцненні самосвідомості існуючих торговельно-промислових організацій»⁷. Адже в межах самого «південного району нерідко спостерігалася, — як зазначали підприємці, — колізія інтересів окремих пунктів (Одеса, Миколаїв, Херсон. — *О.Ш.*)»⁸. Тож вважалося за необхідне та корисне для загальної справи об'єднати їх діяльність.

Зазначимо, що вже упродовж першого місяця існування організації багато підприємців — як представників акціонерних компаній, так і окремих капіталістів «поквапилося записатися в З'їзди». Але її ядром, без сумніву, стало одеське товариство фабрикантів і заводчиків, створене ще в 1906 р.

Головою Ради з'їзду представників промисловості та торгівлі Півдня Росії обрали достатньо впливову й авторитетну людину, директора найбільшого судноплавного підприємства Російської імперії Руського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ) — А. Тімрота. Серед членів Ради з'їзду перебували такі особи, як С. Соколовський (голова одеського товариства фабрикантів та заводчиків, він же і товариш голови Ради з'їзду), П. Регір (голова комітету з'їзду судновласників Чорноморсько-Азовського району), інженер В. Жерве тощо⁹. Район відповідальності Ради з'їздів охоплював Херсонську, Подільську і Таврійську губернії, а також територію Області Війська Донського, Кубанської області, причорноморських кавказьких губерній та Бессарабію**. Втім, перед тут вели компанії, які діяли саме в українських землях — РТПіТ, Російське суднобудівне товариство (Миколаїв), «Джон Грієвз і К^о» (Бердянськ), «Р. і Г. Ельворті» (Єлисаветград) та Криворізьке залізорудне товариство¹⁰.

Бюджет Ради з'їздів було запропоновано схвалити у сумі 15 тис. руб. При цьому заробітна плата управляючого справами повинна була становити 3600 руб. (пізніше її передбачалося збільшити до 6 тис. руб.), помічника управляючого — 1200 руб., двом писарям — загалом 900 руб. Також планувалося

* Офіційна оголошена редакційна політика журналу передбачала «виконання у пресі програми Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі півдня Росії... розробку та висвітлення питань, що торкаються інтересів промисловості та торгівлі півдня, в зв'язку з економічними інтересами всієї Росії і всім її економічним укладом» (Торгово-промышленный Юг. — 1911. — № 1).

** Разом з тим зазначимо, що до роботи організації неодноразово залучалися і представники бізнесових кіл та органів самоврядування Катеринославської губернії.

виділити на друкарські витрати організації 2400 руб., на канцелярські витрати та бібліотеку — 900 руб., на поштово-телеграфні витрати — 2000 руб. і т. ін.¹¹ Основною формою діяльності Ради з'їздів з часом стало проведення один-два рази на рік нарад підприємців регіону з економічних або організаційних питань.

Як уже зазначалося, при створенні вищезгаданої організації переважно йшлося про «об'єднання своїх сил у єдиному представництві». Однак, головне завдання цієї інституції її керівництво все ж вбачало у «спеціальному (підкреслено нами. — *О.Ш.*) захисті південних торговельно-промислових інтересів». Адже, як зазначав у своєму виступі голова Ради з'їздів А. Тімрот, «кожна південна організація добре усвідомлює, як важко відстоювати інтереси Півдня, як багато і як часто наші інтереси відступають на другий план у результаті помилкового поділу нашої батьківщини на окраїни та центри»¹².

Своєю чергою, в підготовленому в 1911 р. Радою з'їздів циркулярному листі до всіх підприємців регіону зверталася увага на той факт, що «Південь до цього часу менше за все брав участь у розподілі своїх багатств на користь власного населення», а також зазначалося, що «протириччя окремих районів країни, без сумніву, грають велику роль в економіці Росії»¹³. У цьому випадку, з точки зору керівництва організації, йшлося про те, що «наші залізниці влаштовані так, що служать переважно промисловим цілям північних областей, що провізна тарифікація ними розрахована на підтримку чужої та послаблення нашої південної промисловості..., що на Чорному морі немає технічно обладнаних портів..., що торговельні угоди з іноземними державами, митні ставки на ввезення до нас іноземної продукції та наш вивіз до чужих країн не відповідають інтересам Півдня»¹⁴. Зрештою наголошувалося, що південний регіон «більше ніж будь-який інший у нашій великій і багатій країні відчуває свою відсталість та неустрій нашого економічного життя»¹⁵. Таке становище, з точки зору підприємців південноукраїнських губерній, потребувало негайного виправлення.

При цьому бізнесові кола регіону особливо турбував факт жорсткої протекціоністської політики, яку царський уряд проводив з кінця XIX ст. і що відчутно стримувало розвиток експортно-імпортних операцій у регіоні. Так, Рада з'їздів наголошувала у своїх матеріалах, що «Південь більше інших районів Росії стикається в торговельних зносинах з Європою», а тому обмеження в надходженні продукції з-за кордону (що мало місце завдяки існуванню в імперії фактично заборонного мита) відверто суперечило інтересам підприємців та населення краю в цілому*.

* М.С. Грушевський з цього приводу зазначав, що «російська торговельна і митова політика приклала всі старання, не спиняючись не перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб... віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до Півночі» (*Грушевський М.С.* На порозі нової України // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992. — С. 146).

Проявом таких настроїв може слугувати заява одеського товариства фабрикантів та заводчиків, яке в 1912 р. «рішуче наполягало на тому, щоб зроблені були полегшення для пільгового безмитного пропуску чавуну з-за кордону»¹⁶. «Не може бути належного розвитку машинобудування там, де ціни на необхідний метал диктуються невеличкою групою», і коли «мито на іноземне залізо складає більше 90% собівартості продукту», — зазначав із цього приводу журнал «Торгово-промышленный Юг»¹⁷. За таких умов не дивно, що споживання чавуну на одну людину на рік складало в Російській імперії всього 1,04 пуда. Тоді як у США це становило 6,8 пуда, в Бельгії — 6,6, Німеччині — 5,4, Великій Британії — 4,5, а у Франції — 3,4 пуда¹⁸.

Подібної позиції підприємці південноукраїнських земель дотримувалися і щодо існування високого мита на імпордне вугілля. При цьому представників бізнесових кіл краю особливо обурював той факт, що вугілля, яке завозилося через порти Балтики в північні райони імперії, обкладалося збором у розмірі 1,5 коп. за пуд, у той час як мито на імпордне паливо, яке надходило до міст Азово-Чорноморського узбережжя, становило 6 коп. за пуд. «Увесь Південь Росії та гірничя промисловість багато років страждають від тієї пільги, яка надана північному району при отриманні іноземного вугілля», — зазначав офіційний друкований орган Ради з'їздів. Відповідно, підприємці регіону щорічно «переплачували на кам'яному вугіллі більше 6 млн руб.», що ставило їх у нерівні конкурентні умови з буржуазією центральних та північних районів імперії¹⁹.

Проявом хибної митної політики царизму підприємці Півдня України вважали і виникнення у країні в 1911–1913 рр. паливного голоду. Адже вугільна криза 1912 р. з особливою силою захопила Херсонську губернію і, перш за все, Єлисаветград, де, за повідомленням тогочасної преси, «деякі підприємства були поставлені у необхідність зовсім припинити виробництво»²⁰. Своєю чергою, представники великого бізнесу Одеси скаржилися в той час, що на «величезній більшості фабрик та заводів міста зовсім не має запасів кам'яного вугілля... Багатьом підприємствам загрожує небезпека зовсім припинити виробництво»²¹. Теж саме стосувалося і розвитку торговельного мореплавства у Чорному та Азовському морях, адже в результаті нестачі вугілля деякі пароплавні підприємства регіону були вимушені суттєво скоротити свої рейси²².

Зрештою нарада фабрикантів і заводчиків півдня Росії, яка зібралася в Одесі 2 листопада 1912 р. для обговорення питання «про вугільний голод», констатувала, що останній «найгнітючим чином відбивається на потребах місцевої промисловості». У підсумку, нарада вирішила «залучити міста, земства та громадські організації до пошуку засобів для усунення нестачі палива» та «створити комісію для закупівлі палива в Англії»²³. В свою чергу, комісія при одеському товаристві фабрикантів і заводчиків запропонувала урядові зменшити мито на англійське вугілля до 0,5 коп. замість 6 коп. (що відкрило б можливість продавати його населенню за ціною у 26–28 коп., замість існуючих 38–40 коп. за пуд) або ж взагалі скасувати мито на імпортоване паливо²⁴.

Утім, так як у зазначеному питанні і надалі не відбувалося особливих зрушень, за ініціативою одеського товариства фабрикантів та заводчиків 29 липня і 11 серпня 1913 р. були проведені наради місцевих та іногородніх промисловців, присвячені саме «боротьбі з вугільним голодом». Зокрема, підприємець І. Ген, висловлюючи думку багатьох членів зібрання, наголосив, що треба просити уряд зменшити мито на вугілля, яке ввозиться з-за кордону, до 1,5 коп. за пуд²⁵. У підсумку, вищезгадані наради й ухвалили відповідну постанову.

Разом з тим зазначимо, що зовсім іншої позиції з митно-тарифної політики країни трималася Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Так, її офіційний друкований орган журнал «Горнозаводское дело» в 1914 р. писав: «Для надходження російського капіталу необхідно заступництво промисловості, яка народжується, і не треба думати, що ввізне мито суперечить громадському благу. Тому і з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії... висловився проти зменшення мита на іноземний чавун»²⁶. У свою чергу, голова ради «Продвугілля» на початку XX ст., звертаючись до уряду, наполягав, що «подальшому розвитку кам'яновугільної промисловості Росії слід допомагати шляхом заходів державних, не вдаючись... до послаблення митного тарифу»²⁷. Реагуючи на подібні зауваження, часопис «Торгово-промышленный Юг» підкреслював: «Якщо і процвітає південна кам'яновугільна промисловість (завдяки високому миту на іноземне вугілля. — *О.Ш.*), то, з іншого боку, страждає майже уся інша промисловість, що вимушена користуватися надмірно дорогим мінеральним паливом, страждає все населення району, яке також переплачує за донецьке вугілля»²⁸.

Прагнучи добитися змін у митній політиці країни, Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі Півдня також порушила питання щодо перегляду російсько-німецького торговельного договору. На скликаній з цього приводу нараді (осінь 1912 р.), окрім власне представників торговельно-промислових організацій, були присутні і багато керівників органів самоврядування регіону. На нараді домінувала точка зору, що питання про наступний перегляд російсько-німецького договору «для півдня Росії має свої особливі сторони, в яких відбувається колізія інтересів півдня та півночі»²⁹. У підсумку, було створено комісію до складу якої увійшли представники Одеської повітової земської управи й Одеської купецької управи (Г. Лівшиц, Н. Шретер), Херсонської губернської земської управи (І. Зубенко та інженер П. Манжур), Катеринославського біржового комітету (Е. Бродський, І. Тіссен), Катеринославської міської управи (інженер І. Езау), Бердянської міської управи (Г. Грієвз), Ялтинської повітової земської управи, Кам'янець-Подільської міської управи, Подільської губернської земської управи тощо³⁰. Зрештою, ця комісія і повинна була розробити конкретні пропозиції щодо вдосконалення митної політики імперії з урахуванням інтересів промисловості та торгівлі губерній південного регіону.

Ще одним полем для суперечок між буржуазією українських губерній та ділками центральних районів імперії Романових виявилася банківсько-кредитна

сфера. Адже політика самодержавства в банківському секторі була спрямована на активне використання можливостей Державного банку, який через систему кредитів підтримував лише великі столичні банки, керівництво яких було достатньо близьким до урядових кіл або царського двору. Відповідно, за допомогою урядових фінансових установ провідне місце в кредитно-грошовій системі імперії захопили декілька потужних петербурзьких банків (Санкт-Петербурзький міжнародний, Російський для зовнішньої торгівлі, Російсько-Азіатський та Азово-Донський), на частку яких припадала половина активів усіх акціонерних банків імперії. Спираючись на розгалужену мережу своїх філій по всій країні, петербурзькі банки витісняли провінційні банки та перешкоджали створенню на місцях нових фінансових установ. Тож не дивно, що загальний баланс комерційних банків, розташованих в Україні, наприкінці XIX ст. становив лише біля 3% балансу всіх банків імперії. Згодом їхня питома вага ще зменшується.

Отже, представники бізнесових кіл регіону вважали не нормальним, що «майже усі великі банківські заклади Півдня являли собою відділення петербурзьких банків, що отримують свої директиви зі столиці і які живуть життям центра, його потребами, його прагненнями, інколи діаметрально протилежними інтересам провінційної промисловості»³¹. При цьому часопис «Торгово-промышленный Юг» наголошував, що південні губернії «особливо потребують напливу іноземних капіталів, тому що природні багатства Півдня цілковито знекровлені відсутністю капіталів, яких «лінія» прямує на столиці»^{32*}. В іншому ж матеріалі цього друкованого органу зазначалося, що «країна наша, без сумніву, потребує іноземних капіталів, тому що без них немає ніякої можливості організувати прибутковість наших природних багатств»³³. За таких поглядів не дивно, що підприємців Півдня України не влаштовував факт критичного ставлення до надходження іноземних інвестицій, яке часто демонстрували як окремі впливові політики, так і деякі центральні друковані видання імперії. «Ми зустрічаємося з націоналістичною теорією, яка не бажає нічого отримати від «гнилого Заходу», — з роздратуванням писав на своїх сторінках журнал Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії в 1912 р.³⁴

Різке невдоволення підприємців краю викликало і вкрай погане становище із розвитком транспортної мережі, що суттєво заважало здійсненню торговельних операцій. Адже в усьому світі шляхи сполучення слугували основою для розвитку потенціальних економічних сил країни. І хоча згадана проблема була вкрай болючою для всієї царської Росії^{**}, представники великого бізнесу

* Як зазначав у своїх спогадах К. Скальковський, «столиці, як міфічний Мінотавр, за допомогою Державного банку пожирали російські капітали..., поглинаючи більшу частину провінційних вкладів, а іноді навіть всю суму їх» (*Скальковский К.Н. Наши государственные и общественные деятели. — Санкт-Петербург: Тип. А. Суворина, 1890. — С. 513, 514).*

** «Стосовно шляхів сполучення ми найвідсталіша країна в Європі», — відверто наголошували сучасники (*Торгово-промышленный Юг. — 1912. — № 23. — С. 7).*

південноукраїнських губерній небезпідставно вважали, що питання стану шляхів особливу гостроту мало саме в їхньому регіоні. Так, журнал «Горно-заводское дело» в 1913 р. звертав увагу на той факт, що «поза мережею шосейних доріг залишається багато великих районів, у тому числі вся південна хліботорговельна мережа та південна гірничопромислова смуга»³⁵.

Своєю чергою, на сторінках «Торгово-промислового Юга» неодноразово зазначалося, що «грунтовими дорогами можна проїхати лише в деякі місяці», що останнім часом бездоріжжя в багатьох місцях «зруйнувало будь-які ознаки ґрунтових та шосейних шляхів», що «цілі міста й області відрізані від зовнішнього світу в результаті осінніх і весняних дощів»³⁶. У результаті до 25% вартості продукту зазвичай витрачалося на гужові перевезення поганими дорогами. При цьому редакція часопису підкреслювала, що «Південь Росії взагалі... стосовно шляхів сполучення», знаходиться у гіршому становищі, «ніж центральні та східні губернії». На підтвердження цього наводився той факт, що на 100 квадратних верст площі Київської губернії припадало 1,1 версти шосейних і мощених шляхів, у Волинській губернії — 1,8 версти, а на Херсонщині це становило лише 0,2 версти³⁷.

Підприємці Півдня України вважали незадовільним і становище з розвитком залізничної мережі, адже у порівнянні з іншими частинами країни цей регіон був вкрай слабо забезпечений залізницями. Все це відчутно стримувало економічний розвиток краю. Так, автори часопису «Торгово-промисловий Юг» у 1913 р. наголошували: «Південним районом... відверто нехтують стосовно збільшення довжини залізничної мережі. Район не включено з достатньою рівномірністю порівняно з іншими районами до загальної мережі залізничних ліній країни»³⁸. І дійсно, якщо за 1908–1912 рр. довжина мережі казенних залізниць в Європейській частині Російської імперії зростає загалом на 1099 верст, то з цієї цифри на залізниці південного району припадало усього 120 верст, тобто менше 11%³⁹.

З іншого боку, відомий підприсемець А. Ауербах у своїх спогадах початку XX ст. підкреслював, що «головною перешкодою для успішного розвитку кам'яновугільної промисловості на півдні Росії була мала провозоздатність залізниць»⁴⁰. У зв'язку з цим слід згадати, що у той час рух вантажів значно перевищував пропускну здатність залізниць регіону, інколи на 30–40%. Тож на станціях мали місце численні факти закриття складових приміщень для прийому вантажів, що тривало по декілька місяців. «Найстаріша черга відправки... сягала інколи 3–4 місяців, спричиняючи вантажовідправникам величезні збитки», — зазначали сучасники⁴¹. Так, на Катерининській залізниці станом на 1 березня 1912 р. знаходилося 73 вагони ще черги від 25 січня, на 16 травня нараховувалося 27 вагонів черги 27 квітня, а на 1 грудня — 85 вагонів черги 20 жовтня. В свою чергу це суттєвого ускладнювало роботу промисловості регіону. Адже керівництво підприємств не знало, коли залізницею до них зможуть надійти необхідні матеріали, паливо тощо. «Неакуратність доставки віднімає у заводів усіляку можливість розраховувати на своєчасну доставку вантажів», — відзначали фахівці на початку XX століття⁴².

Слід також згадати, що судновласники причорноморських та приазовських губерній постійно скаржилися на поганий стан морських портів, наголошуючи, що на відміну від Балтики, «наші порти цілковито занедбані» і «швидше пристосовані до відсутності вивозу, ніж до його швидкого продукування»⁴³. Зокрема, для портів Півдня була характерною мала довжина причальних ліній, а звідси і тривалі простої суден. Так, в одеському порту мав місце випадок, коли 30–40 пароплавів чекали черги протягом 20-ти днів, щоб отримати можливість розпочати вантажні операції. Результатом цього були значні фінансові втрати судноплавних компаній. Зокрема, на зборах акціонерів Руського товариства пароплавства і торгівлі 1907 р. як однієї з головних причин збитків, яких зазнавало це підприємство, називався саме «величезний простій у портах»⁴⁴.

До того ж, переважна більшість портів були мілководні і відповідно до них не могли заходити великі пароплави. Необхідно також вказати і на слабку технічну оснащеність майже всіх портів Чорного та Азовського морів. Багато з них не мали і засобів для освітлення території вночі, що теж уповільнювало проведення вантажних робіт. Зокрема, якщо в порту Ньюкастла англійське судно «Супт» змогло навантажити 2,2 тис. тонн вугілля приблизно за 4 години, то в Маріупольському порту пароплав «Інженер Авдаков» для завантаження 110 тис. пудів палива витратив 3 доби⁴⁵. Інколи ж портової території взагалі не вистачало для вивантаження вантажу. Так, за повідомленням з'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії, в порту Маріуполя мали місце випадки, коли для вивантаження завезеної для місцевого металургійного заводу залізної руди, не знаходилося вільного місця⁴⁶. Все це давало привід керівникам судноплавних компаній басейну висловлювати владі невдоволення існуючим станом речей, наполягати щоб уряд врахував їх потреби.

Отже, можна констатувати факт певного протиставлення інтересів підприємців регіону економічній політиці імперського центру. Разом з тим слід зазначити, що вищезгадані суперечки не треба і переоцінювати. Тим паче, що згодом Рада з'їздів та її друкований орган відчутно пом'якшили свою критику дій центральної влади. Можливо тут дало взнаки те, що за ініціативою Міністерства торгівлі та промисловості в Санкт-Петербурзі було скликано спеціальну нараду під головуванням товариша міністра П. Міллера, для розгляду резолюцій 1-го Південно-Російського торговельно-промислового з'їзду і, «головним чином, для того, щоб... примирити наміри уряду з настроями громадськими, які були виражені на з'їзді»⁴⁷.

Необхідно зазначити, що в той час мало місце і «сприятливе для Півдня» рішення питання щодо портобудівництва. В цьому випадку мова йшла про ухвалу в 1913 р. закону про фінансування робіт «із розширення та покращання Маріупольського порту» на суму в 9776 тис. руб. Крім того, 654 тис. руб. виділялося на обладнання Маріупольського порту механічними приладами для навантаження вугілля та ще 1610 тис. руб. на роботи із поглиблення підходів до Миколаївського порту до 30 футів⁴⁸. Згадаємо також, що на 1914 р. владою виділялося 355 тис. руб. на проведення робіт із влаштування в Одеському порту хлібної гавані, на роботи з побудови порту-сховища в Судаку — 950 тис. руб., на розширення і поглиблення Бердянського порту 440 тис. руб.⁴⁹

Тож, починаючи з 1913 р., у позиції Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі Півдня Росії акценти були дещо зміщені й остання вже не стільки наголошувала на розходженні своїх позицій із центром, як підкреслювала необхідність спільних дій і спільних рішень задля досягнення загальної мети. Зокрема, в січні 1913 р. на шпальтах «Торгово-промислового Юга» зазначалося, що завдання Півдня полягає «у прогресі усієї Росії», що Другий (наступний) з'їзд представників промисловості та торгівлі Півдня повинен виробити «загальні примирювальні (підкреслено нами. — *О.Ш.*) резолюції між інтересами обробної і видобувної промисловості». Адже «у сильному розходженні інтересів, — підкреслювали автори часопису, — ховається чимала небезпека для самої промисловості..., джерело взаємного озлоблення»⁵⁰.

Утім, цей примирювальний тон не довго переважав у позиції керівництва організації. Опісля короткої перерви, на сторінках «Торгово-промислового Юга» знову запанували конфронтаційні нотки. Так, уже у жовтні 1913 р. автори журналу підкреслювали, що «Південь з цілого ряду питань має свої сепаратні економічні інтереси», що «інтереси Півдня Росії розвиваються... часто в супереч інтересам інших районів»⁵¹, що «в історії економічного життя півдня Росії неодноразово траплялися випадки, коли північ Росії... намагалася штучним шляхом спрямовувати на свою користь економічні вигоди»⁵² і т. ін.

Тим паче, що царський уряд, якщо і здійснював у цей час окремі кроки для подолання паливної та металевої кризи (ввезення на пільгових умовах з-за кордону певної кількості вугілля для залізниць), то вони мали непослідовний і половинчастий характер і лише викликали нове невдоволення підприємців регіону. Так, у зв'язку із закупівлею Міністерством шляхів сполучення для потреб казенних і приватних залізниць 14 млн пуд. англійського вугілля, на екстремому з'їзді судовласників Чорноморсько-Азовського району 1913 р. промовці обурювалися, що таким чином пароплавні компанії «південного району позбулися каботажного вантажу». А звідси з'їзд наполягав на тому, щоб «закордонне вугілля відправлялося на північні залізниці... та щоб певна кількість донецького вугілля, яке зазвичай відправляється з Маріуполя в Одесу для потреб Південно-Західних та Південних залізниць, не була замінена дозволеним для безмитного ввезення іноземним вугіллям»⁵³.

Утім, знайти консенсусу в цьому питанні (як і в багатьох інших) Петербургу та представникам бізнес-кіл південноукраїнських земель знову не вдалося. До того ж царизм і надалі не збирався відмовлятися від надмірного митного протекціонізму. Не випадково прем'єр-міністр В. Коковцов тоді відверто заявляв, що він «є і буде переконаним прибічником заступницької системи». Тож напередодні Першої світової війни офіційний друкований орган Ради з'їздів підприємців південних губерній наполягав: «У порівнянні з усіма іншими районами нашої країни, південний район дає Росії значно більше, ніж він у неї бере, і що, таким чином, він має всі права, щоб голосно та власно заявити про свої потреби і вимоги... і не побоюючись загальноновизнаних жупелів, мати мужність..., навіть розійтися з усією іншою Росією і вимагати для себе особливого місця»⁵⁴.

Більше того, в той час журнал ризикнув навіть писати про певний сепаратизм Півдня щодо центральної влади й об'єктивне (економічне) підгрунтя такого становища. «Якими б не були сильними національні почуття, що поєднують окремі частини національного організму, — зазначав «Торгово-промисловий Юг», — але економічні прагнення окремих районів будуть зовсім чужими один одному... і в питаннях економічного порядку ці самостійні, навіть сепаратні тенденції будуть завжди відігравати вирішальну роль». Останні ж, як вважав часопис, завжди будуть сильнішими, ніж будь-які «адміністративні прагнення об'єднати під одним дахом північ та південь, схід та захід»⁵⁵.

Зрештою, остання заява була досить промовистою і свідчила про те, що діячі Ради з'їзду представників промисловості та торгівлі півдня Росії могли в своїй діяльності вийти за суто економічні межі. Адже треба враховувати, що у реальному житті різниця між економічними питаннями (на яких власне концентрувалися у своїх вимогах керманічі організації) та політичними проблемами була доволі розмитою. Все, що безпосередньо торкалося життя великих соціальних груп та їх інтересів (ціноутворення, митна політика, розвиток транспортної мережі, експортно-імпорتنі операції тощо) у тому чи іншому відношенні було саме політикою. А отже, можна вважати, що буржуазія південноукраїнських губерній тоді дійсно виявляла певний регіональний, місцевий патріотизм (або сепаратизм), який міг у майбутньому відчутно позначитися на суспільно-політичному житті краю. Не випадково (за даними Є. Назарової) одеська поліція повідомляла, що «кадети знайшли потужного партнера в особі Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі Півдня Росії «у справі організації опозиційних елементів району»⁵⁶.

Певним проявом вищезгаданих настроїв серед буржуазії Півдня України стала нарада, яку Рада з'їздів скликала в Одесі 17–18 жовтня 1915 р. На ній заступник голови організації С. Соколовський досить відверто критикував уже не лише економічну, а й національну політику самодержавства. «Це помилка, — підкреслював він, — поділ всього населення імперії на своїх та чужих, на вірних та невірних синів батьківщини, поділ імперії на центр та країни»⁵⁷.

Разом з тим керівництво організації підприємців південноукраїнських губерній у той час все ж прагнуло залишатися у легітимних рамках і тому реалізації своїх планів та інтересів вважало необхідним добиватися суто легальним шляхом. Зокрема, передбачалося провести своїх представників до складу вищих представницьких інституцій Російської імперії. Тож ще в серпні 1912 р., користуючись своїм правом висунути кандидата на виборах до Державної Ради імперії (всього відповідна квота для підприємців країни становила 12 осіб), Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії провела в Одесі спеціальну нараду. На ній були представлені одеський біржовий комітет (секретар комітету Ф. Булатович), одеський комітет торгівлі і мануфактур (Г. Пекаторос), одеська купецька управа (Е. Ройзман), елисаветградський біржовий комітет (Н. Рейберман), маріупольський біржовий комітет (П. Степанов), кременчуцький біржовий комітет (Л. Залкінд), херсонський біржовий комітет (О. Неймарк), а також деякі інші установи⁵⁸.

У підсумку нарада ухвалила рішення висунути в якості єдиного кандидата на виборах від бізнес-кіл регіону голову Ради з'їздів А. Тімота. Пізніше його кандидатуру, «як енергійного та досвідченого діяча», підтримало більше двох третин всього числа виборщиків південних губерній. При цьому А. Тімот наголошував, що «стоїть на ґрунті політичного світогляду торговельно-промислового класу, політику та інтереси цього класу він і буде... представляти»⁵⁹. Щоправда, реалізувати свої плани А. Тімоту і тим, хто його підтримував, тоді так і не вдалося. Адже до складу Державної Ради імперії в 1912 р. було обрано керівника іншого впливового об'єднання підприємців країни — голову Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмара.

Утім, нова спроба провести свого представника до верхньої палати Російського парламенту виявилася більш вдалою. На загальноросійському з'їзді виборщиків для обрання двох членів Держради від промисловості, який відбувся в Петрограді 16 вересня 1915 р., представник Ради з'їзду підприємців півдня Росії Г. Вейнштейн (власник найбільшого борошномельного підприємства Одеси, інженер-технолог і громадський діяч) отримав «за» 58 записок та 51 «проти» і, таким чином, був обраний до складу цього органу⁶⁰. Працюючи у складі Державної Ради, Г. Вейнштейн приєднався до вимог міжпалатного парламентського об'єднання — «Прогресивного блоку», обирався членом узгоджувальної комісії по законопроектах «Про утримання з 1914 р. пароплавних сполучень між портами Чорного моря і дунайськими портами, а також по ріках Дунаю і Пруту» та «Про встановлення Положення про Російсько-Дунайське пароплавання» (1916)⁶¹.

Зрештою, в умовах розгортання світової війни, організація підприємців південноукраїнських губерній все ж більше концентрувала свої зусилля на вирішенні поточних питань господарчого життя регіону (боротьба з дорожнечою, подолання нестачі палива, розладу залізничного руху). А отже, намагалася не загострювати свої стосунки із владою, що в умовах воєнних дій могло реально погрожувати висуненням звинувачень в антидержавній діяльності. Певним чином це відбив у своєму виступі восени 1915 р. і член Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Я. Балабан, який зазначав, що «ми менше б за усе бажали, щоб нам закидали докори у крайовому шовінізмі»⁶².

У підсумку зазначимо, що початок XX ст. позначився активізацією корпоративної діяльності представників капіталу українських земель і особливо південного регіону, їх прагненням до самоорганізації та намаганням більш рішучо відстоювати перед царизмом свої позиції. При цьому слід констатувати факт певного протиставлення інтересів підприємців Півдня України економічній політиці імперського центру, що і знайшло свій прояв у діяльності Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня імперії. Разом з тим, хоча інтереси та наміри різних груп буржуазії країни далеко не завжди збігалися, треба зазначити, що це все ж не ставало підставою для проявів з їх боку якихось автономістських прагнень на національному ґрунті. Адже в заявах представників великого капіталу українських губерній важко знайти положення та декларації саме подібного змісту. До того ж слід враховувати, що діяльність

підприємницьких організацій ретельно контролювалася владними структурами імперії, а це, в свою чергу, відчутно стримувало буржуазію південноукраїнських губерній в її самовизначенні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ Торгово-промышленный Юг. — 1912. — № 4. — С. 29.
- ² *Янжул И.* Часы досуга / И. Янжул. — Москва: Тип. А. И. Мамонтова, 1896. — С. 95.
- ³ *Лисяк-Рудницький І.* Историчні есе: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 93.
- ⁴ *Загоруйко В.А.* Формування і крах державно-монополістичного капіталізму на Півдні України / В.А. Загоруйко // Український історичний журнал. — 1972. — № 8. — С. 65–71; *Жиленкова І.М.* Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу / І.М. Жиленкова // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — Вип. 20. — С. 112–141; *Шандра І.О.* Представницькі організації української буржуазії в агропромисловому виробництві (друга половина XIX — 1914 р.) [Електронний ресурс] / І.О. Шандра. — Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/portal/soc...14/st34; *Зінченко О.В.* Представники України в Державній Раді Російської імперії (1906–1917 рр.): монографія / О.В. Зінченко. — Х.: «НТМТ», 2013. — 250 с.
- ⁵ *Назарова Є.П.* Економічні товариства Одеси і регіональний рух на Півдні України на початку XX століття / Є.П. Назарова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. 29. — С. 63–70; *Турченко Г.Ф.* Регіональний рух у південноукраїнському регіоні на початку XX століття / Г.Ф. Турченко, Є.П. Назарова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2011. — Вип. 30. — С. 138–148.
- ⁶ Торгово-промышленный Юг. — 1913. — № 2. — С. 3.
- ⁷ Там же. — 1911. — № 1. — С. 87.
- ⁸ Там же. — 1912. — № 2. — С. 83.
- ⁹ Там же. — 1911. — № 1. — С. 87.
- ¹⁰ *Загоруйко В.А.* Вказ. праця. — С. 67.
- ¹¹ Торгово-промышленный Юг. — 1914. — № 6. — С. 46.
- ¹² Там же. — 1912. — № 18. — С. 63.
- ¹³ Там же. — № 2. — С. 82, 83.
- ¹⁴ Там же. — 1911. — № 1. — С. 12.
- ¹⁵ Там же. — 1912. — № 24. — С. 10.
- ¹⁶ Там же. — № 13. — С. 29.
- ¹⁷ Там же. — № 19. — С. 7.
- ¹⁸ *Рагозин Е.И.* Железо и уголь на юге России / Е.И. Рагозин. — Санкт-Петербург: Тип. И. Гольдберга, 1895. — С. 132–133.
- ¹⁹ Торгово-промышленный Юг. — 1914. — № 13. — С. 5.
- ²⁰ Там же. — 1912. — № 24. — С. 55.
- ²¹ Там же. — № 23. — С. 48.
- ²² Там же. — № 24. — С. 64.

- ²³ Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Ноябрь–декабрь 1913 г. — Харьков, 1914. — Т. 2. — С. 7.
- ²⁴ Торгово-промышленный Юг. — 1912. — № 24. — С. 53.
- ²⁵ Там же. — 1913. — № 16. — С. 49.
- ²⁶ Горнозаводское дело. — 1914. — № 26. — С. 9202.
- ²⁷ Российский государственный исторический архив, ф. 32, оп. 1, д. 281, л. 9.
- ²⁸ Торгово-промышленный Юг. — 1914. — № 13. — С. 6.
- ²⁹ Там же. — 1913. — № 20. — С. 45.
- ³⁰ Там же. — № 2. — С. 5.
- ³¹ Там же. — 1912. — № 2. — С. 13, 14.
- ³² Там же. — № 4. — С. 11.
- ³³ Там же. — № 3. — С. 18.
- ³⁴ Там же. — С. 53.
- ³⁵ Горнозаводское дело. — 1913. — № 12. — С. 7034.
- ³⁶ Торгово-промышленный Юг. — 1913. — № 19. — С. 38.
- ³⁷ Там же. — № 2. — С. 42.
- ³⁸ Там же. — № 20. — С. 12.
- ³⁹ Там же. — 1915. — № 20. — С. 34.
- ⁴⁰ *Ауэрбах А.А.* Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А.А. Ауэрбах // Русская старина. — 1909. — июнь. — Т. 138. — С. 460.
- ⁴¹ Торгово-промышленный Юг. — 1913. — № 21. — С. 8.
- ⁴² *Рагозин Е.И.* Указ. соч. — С. 64.
- ⁴³ Торгово-промышленный Юг. — 1912. — № 20. — С. 36.
- ⁴⁴ Журнал общего собрания гг. акционеров Русского общества парокходства и торговли 14 июля 1907 года. — Санкт-Петербург: Тип. Э. Арнольда, 1907. — С. 5.
- ⁴⁵ Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. — Харьков: Паровая тип. и литография Зильбергберга, 1898. — Ч. 1. — С. 237.
- ⁴⁶ Там же. — С. 52.
- ⁴⁷ Торгово-промышленный Юг. — 1913. — № 2. — С. 3.
- ⁴⁸ Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. — С. 23.
- ⁴⁹ Торгово-промышленный Юг. — 1913. — № 22. — С. 55.
- ⁵⁰ Там же. — № 2. — С. 7, 12.
- ⁵¹ Там же. — № 20. — С. 43.
- ⁵² Там же. — 1914. — № 13. — С. 4.
- ⁵³ Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. — С. 7.
- ⁵⁴ Торгово-промышленный Юг. — 1914. — № 5. — С. 10.
- ⁵⁵ Там же. — С. 11.
- ⁵⁶ *Назарова Є.П.* Економічні товариства Одеси і регіональний рух на Півдні України... — С. 64.
- ⁵⁷ Торгово-промышленный Юг. — 1915. — № 20. — С. 21.
- ⁵⁸ Там же. — 1912. — № 18. — С. 57.
- ⁵⁹ Там же. — С. 65.
- ⁶⁰ Там же. — 1915. — № 19. — С. 10.
- ⁶¹ *Зінченко О.В.* Вказ. праця. — С. 208.
- ⁶² Торгово-промышленный Юг. — 1915. — № 20. — С. 50.

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2013.

**ОТНОШЕНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ ЮЖНОУКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ
К ПОЛИТИКЕ ИМПЕРСКОГО ЦЕНТРА в начале XX в.**

Освещена деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли юга России, его отношение к политике царского правительства в начале XX в.

Ключевые слова: *Совет съездов представителей промышленности и торговли юга России, предприниматели, экономический сепаратизм.*

**ATTITUDE OF BUSINESSMEN IN SOUTHERN UKRAINE TO THE IMPERIAL
CENTER POLICY in the early twentieth century**

The activity of the Soviet of the congresses of industry and sales representatives of the Southern Russia, its attitude to the policy of the tsarist government at the beginning of the XX-th century is covered.

Keywords: *the Soviet of the congresses of industry and sales representatives of the Southern Russia, the bourgeoisie, the economic separate.*

Розділ II

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК: 342.84: (477-25) «18/19»

Ю.І. Глизь
(м. Київ)

КИЇВСЬКА МІСЬКА ДУМА: ВИБОРЦІ, ГЛАСНІ ТА ВИБОРЧІ ПРАКТИКИ (1871 р. — початок ХХ ст.)

У статті досліджується впровадження міських положень 1870 і 1892 рр. у Києві. Аналізується чисельність виборців, їх соціальне походження та активність. Визначена ключова роль виборів у формуванні міської думи та мотивації влади щодо вдосконалення міського законодавства шляхом регулювання соціального складу гласних.

Ключові слова: міська дума, управа, вибори, гласні, самоврядування, міські положення.

Державна реформа управління містами 1870 р. завершувала ліберальні перетворення Олександра II, покликані модернізувати імперію та зберегти монархію. Самодержавство спиралося на набутий досвід ліквідації кріпацтва, наслідки судової та земської реформ, усвідомлюючи значну роль виборів у створенні нових міських органів влади. Виборче право набували ті містяни, котрі наповнювали міську скарбницю коштами, які використовувалися на розвиток міста. Дума через вибори гласних отримувала значний кредит довіри містян на право формувати міський бюджет, як і обов'язок піклуватися про благоустрій міста.

Законодавчим актом 1870 р. прописувалися чітка процедура виборів, як і покарання за порушення встановлених норм щодо майнового та вікового цензів, часу проживання у місті та підданства. За прикладом Австрії і Пруссії, виборці ділилися на три категорії: до перших двох відносилися містяни, які сплачували 2/3 податків місту, а до третьої — інші. Виборець мав право на два голоси: один — власний, а інший — за довіреністю; жінки наділялися пасивним виборчим правом, і могли віддати його будь-кому, хто мав право голосу. Установи і товариства, що володіли нерухомою власністю, передавали право голосу своїм представникам. Виборчого права позбавлялися судимі, звільнені з державної служби, а також чиновники, як-от: губернатор, члени губернського правління,

губернського у міських справах присутствія та місцевої поліції. Не голосували на виборах люди інтелектуальних професій, які не мали власного житла у місті, а винаймали його. Обмежувалися у виборчих правах нехристияни, число котрих у думі не повинно було перевищувати 1/3 від загального числа гласних. Обраними могли бути виборці, які виявили бажання стати гласними, при умові отримання більшості голосів.

Контроль за дотриманням процедури виборів покладался на попереднього міського голову та губернатора, а також, що важливо, на скарги виборців. При умові участі більшої чисельності виборців, ніж кандидатів у гласні, вибори вважалися легітимними.

Завдання цієї статті полягають у з'ясуванні, чи були реалізовані і як законодавчі вимоги при формуванні київських міських органів влади, а також хто з киян отримав виборчі права, і хто з них став гласним. Важливо також виявити їхню мотивацію до громадської діяльності, залежність активності від соціального походження. Це дозволить з'ясувати ефективність виборчих процедур та заходи держави до їх вдосконалення.

Підготовка виборів у Києві. Ознайомлення киян з новим Міським положенням взяв на себе професор права університету Св. Володимира М.К. Ренненкамф, який щосуботи — 21, 28 листопада та 5 грудня 1870 р. (о 19 год. 30 хв.) — читав публічні лекції у приміщенні Першої київської гімназії¹.

Хто не мав змоги на них потрапити, адже вони були платними, «Киевлянин» на власних шпальтах опублікував їхній короткий зміст. В оголошенні про лекції було обіцяно, що професор порівняє становище міст Росії та Європи і з'ясує відносини органів самоврядування з адміністрацією. Квитки на лекції широко розповсюджувалися, їх можна було придбати в магазинах Літова, Гунтера і Маленького на Хрещатику, а також Покровського та Балабухи на Подолі, та при вході на лекції². Уже тоді дехто із сучасників оцінив блискучі лекції професора М.К. Ренненкамфа як вдалу спробу передвиборчої агітації³.

Офіційне послаблення обмежень та орієнтація на гласність посприяли появі у Києві приватних газет. Крім «Киевлянина» з підготовкою до виборів містян знайомили новостворені газети «Паровоз» та «Киевский вестник». Видавець-редактор останньої Володимир Рокотов помістив статтю про завдання, які стоять перед новою думою, та про необхідну обачність при виборі гласних⁴.

Проведення виборів забезпечувала управа старої думи, яка складала список киян, що отримували право голосу за Положенням 1870 р. На той час місто нараховувало 127 251 осіб, з них 71 848 (56,5%) становили чоловіки та 55 403 (43,5%) — жінки, корінних жителів — 50 518 осіб (39%). Осіб, які досягли 25-річного віку налічувалося 64 187 осіб, що складало половину населення міста⁵. Переважну більшість становили міщани та селяни (50,2%), а найменшу групу — купці (3,4%), в той час як привілейовані стани складали майже 19,4% населення міста (див. табл. 2). За конфесіями у Києві переважали православні (77,48%), іудеї (10,85%) та римо-католики (8,18%) (див. табл. 1); більшість містян була неграмотною (55,7%) (див. табл. 3). Як виявилось, право обирати гласних до думи отримали 3222 киян, з яких 96 з першої категорії, 532 — з другої,

2594 — з третьої⁶. З ними влада пов'язувала вирішення усіх нагальних проблем міста. Укладені списки вивішувалися для ознайомлення і впродовж двох тижнів містяни мали можливість заявити про їх повноту чи достовірність. Кияни оскаржували такі помилки, як пропуск виборців, що таки встигли сплатити недоїмки; помилкове віднесення до тієї чи іншої соціальної приналежності, неточність написання прізвищ тощо⁷. Після виправлень списки передавалися на схвалення губернатору, який зобов'язував губернське у міських справах присутствіє ретельно їх перевірити. Ця установа, як влучно про неї висловився відомий юрист Е.М. Берендтс, була свого роду місцевим органом адміністративної юстиції⁸. У присутстві також було виявлено багато помилок, незважаючи на те, що джерелом складання списків служили обивательські книги. До них потрапили померлі особи, і ті, за якими рахувалися недоїмки. З'ясувалося, що плутанину внесла неясність виборчого закону — який податок, до міської чи державної скарбниці, брався в основу складання списку. Також виявилось, що містяни не були проінформовані про терміни оскарження списків і не знали, що вони мають право обирати гласних не лише «своїх», а й з іншої категорії⁹.

Підготовку до виборів завершувало оголошення дат голосування, які управа призначила на 4 січня для першої категорії виборців, на 7 — для другої і на 11 січня 1871 р. — для третьої. Місцем голосування, що мало починатися о 10 год. ранку, став Контрактний будинок на Подолі¹⁰. Зі спорудженням 1876 р. власного приміщення думи, яке отримало назву Міського будинку, вибори по першій та другій категорії проводилися на Хрещатицькій площі, а у Контрактовому будинку голосувала чисельна третя категорія виборців.

Процедура виборів. Процедура голосування, як один з надійних елементів механізму дотримання законності, здійснювалася у Києві наступним чином. При вході до приміщення виборчого зібрання кожному вручався іменний конверт із листками для голосування. Ті, хто запізнився позбавлявся можливості участі у голосуванні. Вибори починав міський голова зачитуванням 17–18 статей Положення про кримінальну відповідальність за правопорушення. Потім він називав ім'я кандидата, а виборці клали кульку у білий (за) або чорний (проти) ящики. Обрані з числа виборців 4–6 осіб підраховували голоси і якщо по одній із категорій одразу не могли обрати більшістю голосів повне число (24) гласних, відбувалося перебалотування, як це сталося у 1879 р. по першій та другій категоріях¹¹. До практики перебалотування зверталися досить часто, особливо при виборах третьої категорії, адже ці кияни не були знайомі між собою й особисто кандидатів не знали. Вибори протоколювалися членами управи, копії з яких надсилалися губернатору для ознайомлення.

Наступні вибори 1875 р. були проведені з урахуванням недоліків попередньої кампанії, та й містяни стали більш свідомі, відповідальніше віднеслися до виборів гласних, розуміючи важливість власної причетності до життя міста. Відчувалися позитивні результати діяльності думи, котра поліпшувала міський благоустрій. Члени управи уважніше віднеслися до складання списків виборців, точніше підраховували оціночний збір, що впливав на розподіл містян по кате-

горіям. Передвиборна кампанія хоча й мала дещо «антиінтелігентне» спрямування, але не увінчалася успіхом¹².

На наступних виборах 1879 р. більше уваги було звернено на перевірку дворічного терміну проживання у Києві виборців. Наслідком цього стало вилучення 45 осіб, внесення 37 поправок щодо їх категорійної приналежності, а також було з'ясовано, що 409 виборців мали недоїмки, що, згідно із законом, позбавляло їх права голосу. Через це київський губернатор спочатку не схвалив списки і переніс дати виборів із січня на лютий місяць для всіх трьох категорій¹³. Внаслідок ретельного уточнення списків виборців їхнє число зменшилося на 454 особи і становило 4185¹⁴.

На цих же виборах фіксувалися такі порушення: підкуп виборців третьої категорії, яких пригощали у квартирах, пивних, а то й купуючи їм фальшиві купецькі свідоцтва¹⁵. У передвиборчій агітації все частіше стали використовуватися газети. В одній із статей «Киевлянина» виборців закликали обирати гласних з людей незалежного характеру, досвідчених і здібних, з почуттям обов'язку та з бажанням працювати на благо міста¹⁶.

Аби зменшити тривалість голосування у третій категорії виборців, яке, як правило, відбувалося кілька днів поспіль, починаючи з 1883 р. їх ділили на групи, кожна з яких нараховувала не менше 500 осіб. Регулярні затягування виборів у третій категорії, зокрема, 11 січня 1871 р. через чисельність виборців, голосування тривало до третьої ночі. Пропозиція перенести голосування на наступний день, хоча й не суперечила закону але не була реалізована, внаслідок чого тоді не проголосували 193 особи¹⁷. Така ситуація спонукала міського голову пропонувати перейти на голосування по дільницях, тим більше, що такий досвід зарекомендував себе з позитивного боку у Франції, Бельгії, Англії та Пруссії¹⁸.

Уже перші вибори продемонстрували конкуренцію між гласними та їх боротьбу за більшу кількість думських мандатів. Одним із її проявів стали скарги до губернатора. У тому ж 1871 р. від третьої категорії було подано скаргу 60 осіб на порушення при голосуванні. Проведене розслідування виявило, що її ініціював колишній міський голова Ф.І. Войтенко, купець першої гільдії, навколо якого згурпувалися члени колишньої думи та ремісничої управи, котрі прагнули і надалі контролювати стан міської торгівлі, а тому губернатор не надав їй важливого значення¹⁹. Оскільки губернатор часто не звертав достатньої уваги на їх з'ясування, то 1872 р. було дозволено скаржитися до Сенату при умові дотримання місячного терміну їх подачі²⁰, чим кияни неодноразово користувалися²¹.

Під час других виборів 1875 р. 20 січня до міської управи надійшла скарга від 11 осіб про порушення процедури підрахунку голосів кандидатів А.В. Гудим-Левковича та М.І. Яроцького. Їх кандидатури обговорювалися прилюдно, а підрахунок голосів було віддано «полному произволу публики», чим порушувався принцип таємності голосування, адже виборці й особи без права голосу вільно входили і виходили з Контрактового будинку, хоча після 11 години це вже робити було заборонено²². Київське губернське у міських справах

присутстві уважно проаналізувало наведені факти і дійшло висновку, що «мала різниця в кількості кульок не могла змінити результат», а тому скарги були залишені без уваги. Троє домовласників (якийсь Александров, статський радник Федотов-Чеховський та штабс-капітан Таневич) вказали про неправильність списків у третій категорії, про балотування осіб, які не досягли 25-річного віку (Кнотов і Балашов). Потрапив у списки і той, хто не мешкав у Києві протягом двох років (Ващенко-Захарченко)²³. Під час виборів 1879 р. голова Г.І. Ейсман розпорядився міському секретарю скасувати обрання колишнього голови міського сирітського суду Я.М. Бернера, знайшовши для цього «законну» причину²⁴.

Кількість скарг із кожними виборами збільшувалася, що свідчило не лише про порушення законодавства, а й про зростання активності киян на виборах²⁵. Деякі з них поспішали заявити про своє виборче право, надавши управі квитанцію про сплату оціночного збору, навіть із запізненням²⁶. У скарзі восьми домовласників губернаторові 1883 р. ішлося про наступні порушення: 1) міська дума, згідно ст. 26 Положення, не опублікувала список виборців, через що ті змушені були знаходити потрібні прізвища за одним рукописним примірником, котрий лише з 10 до 15 годин був вивішений у приміщенні думи. Штовханина біля нього не сприяла виявленню помилок, а саме повторного внесення виборців у різні категорії, померлих, іноземців, чим порушувалася ще й ст. 19; 2) міський голова і дума не дотрималися ст. 20 і 32 Положення, обмеживши термін подачі довіреностей, внаслідок чого багато голосів не було враховано; 3) на виборах по другій категорії були допущені 40 напів- або безграмотних осіб, які голосували по довіреностям і котрим вручили готові списки кандидатів у гласні, навіть переставили ящики для вкидання кульок. На протести виборців голова відповів, що він тут хазяїн і «здесь не польський сейм». Окремої уваги заслуговує скарга домовласників, яку підтримав професор університету Іван Лучицький. Вони вважали, що порушуються їхні права згідно ст. 24 Положення, за якою виборці мали право обирати 24 гласних усією кількістю голосів. Однак, через розподіл третьої категорії на п'ять самостійних груп, одна з них обирала 11 гласних, а інша більшістю голосів лише одного, але київське губернське по міським справам присутстві вирішило, що скарги «не підкріплені доказами і не обґрунтовані». Цю ж думку висловив і Сенат, до якого ті також звернулися²⁷. Надходили скарги з приводу позбавлення права голосу через несплату оціночного збору²⁸. У тому ж 1883 р. при редагуванні виборчих списків часто фіксувалися скарги переважно домовласників, що володіли кількома будинками у різних місцях Києва, яке призвело до їх переміщення з другої в третю категорію і навпаки²⁹.

Після виборів 1887 р. розглядалася скарга домовласника М.І. Сливака, що полягала у невизнанні його гласним. Він, С.А. Тубік та М.І. Яроцький, набравши однакову кількість голосів, тягнули жереб, згідно з яким останній став гласним. Після відхилення думою клопотання М.І. Сливака, той звернувся до Сенату, який указом від 16 серпня 1889 р. відмінив постанову думи³⁰.

Важливим показником виборів була явка на голосування. У 1871 р. з 3222 виборців прийшло 557, що свідчило про нерозуміння, неготовність і

недовіру киян до влади, яка тривалий час обходилася без них. Найбільшою мірою це проявилось серед киян третьої категорії, явка серед яких склала 16%, меншою серед другої категорії — 26%. Низьку явку, найбільшу серед купців та міщан, уже сучасники пояснювали не усвідомленням своєї значимості у налагодженні міського благоустрою. Значно активнішим було професорсько-бюрократичне середовище, яке розуміло свою відповідальність та роль у налагодженні життя Києва³¹. Серед міщан першої категорії виборців, більша половина прийшла і проголосувала (див. табл. 5), при чому вибори відбулися без жодних порушень. Через запізнення голосування другої категорії розпочалося о 13:00, а завершилися опівночі. У третьому ж виборчому зібранні — о 15:00 години дня, а закінчилися о 3:00 ночі.

Гласні та міський голова. Бажання балотуватися у гласні 1871 р. виявилося набагато більшим: близько 100 осіб у другій категорії, і 150 осіб — у третій³². У кінцевому результаті, першими гласними Київської міської думи стали 72 особи, серед яких було 20 купців, 16 чиновників, 8 лікарів, 7 професорів, по 6 військових і почесних громадян, 4 дворян, 2 священнослужителів, 2 інженер-технологів та один учитель. Виборці віддали перевагу купцям, чиновникам і професорам, значному числу останніх дума завдячувала університету Св. Володимира. Уже тоді гласний С.Т. Єремеев відзначив, що найбільший, 30-тисячний прошарок міщан, у новообраній думі не мав свого представника³³. Гласними кияни ставали скоріше випадково, адже виборці не знали ділових та й професійних якостей один одного, була відсутня процедура знайомства з кандидатами, вважаючи, що це звання, як і раніше, буде лише почесним. Мало хто з них очікував, що потрібно буде щоденно працювати в комісіях управи³⁴.

На першому засіданні думи 13 лютого 1871 р. було обрано членів управи, міського секретаря та депутатів від міста у раду колегії Павла Галагана. Членами управи стали: М.К. Ренненкамф (старший член управи), Г.І. Ейсман, В.О. Незабитовський, Ф.Г. Дитятін, М.С. Савицький, М.Ф. Попов, Є.С. Чернов. Міським секретарем було обрано титульного радника Є.І. Червинського. Депутатами ж у колегію Павла Галагана були схвалені гласні Ф.Ф. Мерінг та В.Я. Шульгін³⁵.

У результаті виборів 1875 р. склад думи оновився більше ніж на половину: 37 осіб стали гласними вперше; 35 — було переобрано. Зміцнилися позиції торгової групи, адже із 72 депутатських мандатів 46 отримали купці. Варто відзначити, що до складу цієї думи увійшли фахівці із прокладання водогону, газоосвітлення та залізничного транспорту (Струве, Рилєєв, Донат та Альохін відповідно), а також двоє правників (Кістяківський та Сливчанський).

Посада міського голови вимагала від влади не меншої уваги, ніж вибори гласних, а тому й не даремно особи, що її обіймали, схвалювалися міністром внутрішніх справ. Саме тому І.І. Дитятін назвав цю посаду «альфою і омегою» міського управління³⁶. Більше того, 1872 р. набрало чинності положення Комітету міністрів про їх судове переслідування та звільнення від виконання обов'язків погоджувалося з імператором³⁷.

Перші вибори Київського голови були призначені на 31 січня 1871 р. і ним став почесний мировий суддя, камер-юнкер імператорського двору Павло Деми-

дов. Урочистості виборам надав хвалебний молебень російському самодержцю «за жалованное» Києву самоврядування, який прочитав протоієрей Микола Оглоблін³⁸. Обрання П.П. Демидова місцеві газети пояснювали наївними сподіваннями киян, що той вимостить місто гранітом, збудує казарми і звільнить їх від постоевої повинності та погасить усі їхні недоїмки³⁹.

Після «каруселі» Демидова, який то подавав заяву на звільнення, від'їжджаючи лікуватися за кордон, то приїздив, вибори 1872 р. дали Києву нового голову. Ним став дійсний статський радник, професор Г.І. Ейсман, який виграв їх у Г.П. Галагана і Ф.І. Войтенка⁴⁰. Кандидатура Ейсмана влаштувала, губернатора, генерал-губернатора і його на посаді схвалив міністр внутрішніх справ О.Є. Тимашов⁴¹.

Із отриманням крісла М.К. Ренненкампом, актуалізувалася проблема доцільності обіймання головою кількох посад одночасно. Питання сумісництва підняв гласний кн. М.В. Рєпнін, вказавши, що голова повинен займатися лише справами міста, а тому не слід обирати на цю посаду землевласників, заводчиків, фабрикантів, купців-підприємців⁴². Друга каденція головування Г.І. Ейсмана припала на 1879–1884 рр.⁴³, хоча повторне його обрання відбулося ще у 1875 р., але тоді він відмовився від посади. 1879 р. його знову обрали головою через професійні знання правника і він керував містом до самої смерті (1884 р.). Його заслугою перед містом було заснування Товариства взаємного кредиту, яке сприяло розвитку будівництва в Києві. Іван Толлі, виходець із заможної грецької родини, благодійник, був головою 1884–1887 рр. За головування Степана Сольського (1887–1900 рр.) Київ розбудувався, був забезпечений новітнім транспортом, електроенергією, зв'язком, каналізацією.

Мотивації влади для реформування міського управління. 20-річна діяльність Київської міської думи за Положення 1870 р. виявила низку проблем. Найперше про їх змушена була зауважити київська губернська адміністрація під час роботи урядової Кахановської комісії (1881–1885 рр.), яка, прагнучи зламати станові перегородки, працювала над підготовкою реформи місцевого врядування. На її вимоги київський губернатор і генерал-губернатор проаналізували діяльність міських дум та вказали на певні вади. Розпочата робота була продовжена, коли постало питання укладання нових законодавчих актів про земства та міське управління. Запровадження земського положення 1890 р. вимагало пришвидшити підготовку такого ж закону для міст. Під час обговорення його проекту висловлювалися усі губернатори, а підсумкову записку для Міністерства внутрішніх справ про міста Південно-Західного краю ухвалив генерал-губернатор. Саме у ній було вказано конкретні недоліки Міського положення 1870 р., серед яких ішлося про політичні, зокрема про власників нерухомого майна, як правило, поляків, які протидіючи інтересам держави, занижували оцінку власної нерухомості і сплачували до міської скарбниці незначні податки. Від влади були усунені «кращі люди», які споконвіку тут проживали, а їх місце зайняли нові, котрим достатньо було купити власність встановленого розміру і стати гласним. Ця вимога слабо приживалася серед киян. У більшості випадків такими стали представники єврейського етносу, який за переконанням генерал-

губернатора «не может сообразовать своечастные задачи с общегражданскими»⁴⁴. Крім того, участі у міському самоврядуванні позбавлялася місцева інтелігенція, місце якої зайняли малоосвічені, а тому недалеко і матеріально залежні міщани. Вони голосували не за власні інтереси, а за інтереси гласних першої чи другої категорій, а ті — лише за благоустрій центру міста, де мали власні садиби. У багаточисельних містах (більше 50 тис.), таких як Київ, пропонувалося замінити категорійний принцип поділу виборців на територіальний, використовуючи існуючий поділ на поліцейські дільниці, який частково уже практикувався з 1882 р.⁴⁵

Однією з вад Положення 1870 р. було названо кадровий склад думи, зокрема гласних та їх ставлення до служби, яка мала б мати обов'язковий характер і найперше це стосувалося відвідування засідань. Київський губернатор Л.П. Томара наголошував на відсутності відповідальності гласних за «лихоимство, весьма среди них распространённое». Подібну думку висловив і М.М. Демочані, багаторічна служба котрого на посаді міського секретаря Київської думи дозволила йому побачити, що громадська думка не впливала на гласних, які забували, що вони мали працювати на благо міста, а розглядали свою посаду «с точки зрения личных интересов». Тому, на його переконання, виникали «партії», які, використовуючи низьку відвідуваність засідань, запізніле інформування порядку денного та інше, просували потрібні їм рішення⁴⁶. Вони не переймалися потребами міста, а намагалися використати недосконалість закону для самозбагачення, за безцінь скуповували міську власність, зокрема землю, ліси, приміщення. Подібно висловлювався й С.Г. Ярон, знаний у Києві журналіст і адвокат, який вважав, що гласний чотирьох скликань думи купець Я.М. Бернер нічого не зробив для міста, а лише збагачувався. Він, як і гласний Т.В. Кибальчич, задешево скуповував землю для того, щоб продати в разі дорожче⁴⁷.

Йшлося також про непродуктивне використання міських природних ресурсів та їх виснаження, обтяження міст непосильними боргами, а також поспішним відчуженням цінного міського майна та неощадливе використання коштів⁴⁸. Як виявилось, служіння місту потребувало не лише моральних якостей, а й «... известного умственного развития» гласних⁴⁹. Отже слід було запровадити відповідальність за посадові проступки і злочини, унеможливити отримання голови та членам управ значних за розміром жалувань⁵⁰.

Міське положення 1892 р. було покликане ліквідувати вади попереднього шляхом поліпшення складу виборців. Замість незаможних та малоосвічених, які не виявляли активності і під час виборів, і у званні гласних, та найбільше піддавалися маніпулюванню з боку забезпечених виборців, вводилися представники місцевих державних установ, наймачі квартир та пенсіонери. Було також підвищено розмір майнового цензу (не менше 1,5 тис. руб. для губернських міст), ліквідовано один із шляхів маніпулювання голосами виборців через надання довіреностей представникам від установ, товариств, компаній, монастирів і церков. Змінювалася соціальна палітра виборчого корпусу через позбавлення права участі у громадському управлінні духовенства, що було продовженням загальної політики секуляризації суспільного життя у державі. Що стосувалося

частки обраних гласних з нехристиян, то вона зменшилася з 1/3 до 1/5⁵¹. Отже, по суті, якщо раніше право голосу мали всі платники податку, то за новим Положенням коло виборців звузилося до заможних жителів міста: промисловців, купців першої і другої гільдії та домовласників. Зросла роль губернатора, який відтепер схвалював та звільняв членів управи і на якого покладалася відповідальність за вчасне ознайомлення містян із списками виборців. Як і підвищувалася роль резерву — число кандидатів — повинно було становити не менше 1/5 від усіх гласних думи. Уточнювався термін подачі списків на схвалення губернатору (не більше двох діб), а також ішлося про позбавлення участі у виборах осіб, які перебували під гласним наглядом поліції. Для скорочення часу виборів на зміну соціально-категорійному поділу запроваджено територіальний. Процедура голосування змін не зазнала.

Підготовка до виборів у Києві за новим Положенням почалася із складання списків виборців, чим зайнялася оціночна комісія управи, яка повинна була їх покласти на стіл губернатору 1 жовтня 1892 р.⁵² Підготовлені списки, в яких налічувалося 2208 виборців, губернатор 23 листопада не схвалив тому, що для розрахунку було взято не вартість нерухомого майна за оцінкою, визначеною для сплати збору, а її відносну вартість (чистий дохід з капіталізацією у 20%)⁵³. Генерал-губернатор підтримав це рішення, бо вважав, що виборчі списки склалися довільно, на основі простого арифметичного підрахунку. Не враховувалося, що за останні 20 років вартість нерухомого майна постійно зростала, особливо інтенсивно у 1878–1884 рр. — з 12 тис. 980 руб. до 15 тис. 453 руб. Аби підготувати нові списки дума обрала іншу комісію у складі Проценка, Демочані, Яценка, Рустицького, Войтенка, Фоломіна, Титовича, яка впродовж п'яти місяців, незважаючи на відмови деяких із них, займалася цією роботою і 20 травня 1893 р. таки їх підготувала. На разі виборчим правом могли скористатися 2542 мешканці Києва. Затвердити списки з першого разу дума не могла, бо на засідання 3 вересня прийшли не усі гласні. Крім того, тепер багато виборців, на відміну від попередніх років, скаржилася на заниження оцінки нерухомого майна, що позбавляло їх виборчого права. Кожна скарга була розглянута управою з поясненнями, що дані про вартість нерухомого майна бралися у старшого нотаріуса Київського окружного суду. Управа мотивувалася позицією голови С.М. Сольського, який був переконаний, що збільшення числа виборців шляхом завищення оцінки майна сприятиме зростанню серед них дрібних власників, «...которые, не обладая достаточным пониманием истинных интересов городского общества, создают широкую арену для происков и интриг отдельных лиц для достижения собственных выгод». На його бачення, за роки існування міського самоврядування Києва лише декілька осіб по-справжньому переймалися інтересами міста⁵⁴. До таких той же С.Г. Ярон відніс гласних: Є.І. Афанасєва, Г.Д. Сидоренка, М.П. Фабриціуса, В.М. Ніколаєва, Є.П. Шлейфера, В.М. Проценка, Д.І. Піхна, М.П. Добриніна⁵⁵. Як і раніше, були і традиційні скарги тих, хто не потрапив у число виборців через зміну власності, спорудивши нові будинки, неоформлення набуття російського підданства, непогашення недоїмок, через неоцінку майна, який завадив спалах холери у липні

1892 р., неточності у прізвищах та внесення померлих у списки. Деякі з киян вважали, що дума спеціально затримує запровадження нового Положення, аби не займатися нагальними справами міста, зокрема оздоровленням — фільтруванням питної води, благоустроєм міських околиць, антисанітарія яких постійно загрожувала черговим спалахом вірусних хвороб. Жителі Куренівки і Пріорки вимагали приєднання до Плоської дільниці, бо на їх території були розташовані заводи і фабрики, а вулиці не освітлювалися, хоча саме вони постачали місто овочами та фруктами, проте не мали права обрати свого представника у думу. Однак аргументів виявилось замало і виборці Куренівсько-Пріорської частини міста були приєднані до Лук'янівської виборчої дільниці. Поіменні списки друкувалися значним накладом, аби з ними могли ознайомитися якнайбільше виборців⁵⁶. Впадає у вічі, що скарг було більше і їх подавали колективно (від 3–5 до 53 осіб), що свідчило про зростання розуміння власної участі у налагодженні життя міста. Внаслідок чисельності звернень управа продовжила на місяць внесення змін про розміри власності і відповідно — оціночного збору. Наступним етапом стало оголошення дат виборчих зібрань по усіх восьми дільницях — 16–18, 20–21, 28–30 грудня 1893 р. Однак киян-виборців ці дати не зовсім влаштовували через підготовку до Різдв'яних святків, під час яких багато з них були зайняті торгівлею, а тому пропонувалося перенести їх з грудня на січень 1894 р.⁵⁷ Але дума була налаштована провести вибори таки в цьому році і через поліцію кожен виборець отримав іменний конверт із запрошенням взяти участь у виборах, і домовласники розписувалися про ознайомлення з часом проведення виборів.

Уже перші вибори 1893 р. у Києві за новим Положенням зменшили число містян із правом голосу порівняно з 1887 р. вдвічі. Подібна тенденція збереглася й при наступних виборах (див. табл. 11). Якщо у Києві їх число зменшилося удвічі, то в Одесі та Санкт-Петербурзі — втричі, у Москві — в чотири рази⁵⁸. На таку відмінність вплинув мінімальний розмір майнового цензу для обох столичних міст у 3 тис. руб.⁵⁹ Проте вибори виявилися більш продуктивними щодо активності виборців, яка зросла з 25% до 40% (явка 1893 р. становила 909 при загальній чисельності виборців 2281 особа). Завдяки запровадженню дільниць виборці не витрачали, як раніше, багато часу на процедуру голосування.

За Положенням 1892 р. у губернських містах число гласних могло складати від 48–80 осіб. У разі їх «недобору» за розпорядженням міністра внутрішніх справ число гласних поповнювалося за рахунок членів думи попереднього скликання із тих, хто отримав більшість голосів⁶⁰. На виборах 1893 р. у Києві було обрано, як і раніше, 72 гласних, з яких 23 вже мали досвід роботи в думі, решта — обрані вперше⁶¹. Серед тих, кому кияни не раз довіряли владу в місті були такі авторитетні люди, як Анатолій Гудим-Левкович і Євген Стороженко, представники давніх шляхетських родів; Михайло Дегтярьов, з купецької родини будівельників-старовірів; Федір Терещенко, цукрозаводчик; Микола Чоколов, горілчаний магнат та інші.

Випробування чекали думу напередодні і під час подій 1905–1907 рр., які радикально вплинули на вибори у травні–червні 1906 р. Число гласних «лівого»

спрямування нараховувало 42 особи, серед яких переважали ті, хто багато виступав на мітингах, обіцяючи забезпечити Київ артезіанською водою, поліпшити його санітарний стан та враховувати побажання і вимоги домовласників. Дума багато уваги звертала на загальнополітичні питання, такі як ставлення до страйків і демонстрацій, надання євреям виборчих прав, запровадження восьмигодинного робочого дня. Менше уваги приділялося міському господарству, яке почало занепадати⁶². Актуалізувалося питання виборчих прав самих киян, про що заявляли гласні голові думи, вимагаючи зменшити розмір вартості нерухомого майна і переглянути принципи його розрахунку (з 10% до 3–6% чистого доходу) аби право голосу отримали якомога більше містян. У цьому разі чисельність виборців зростає з 2 до 7 тис. осіб. Тим більше, що на той час до перегляду виборчих прав уже приступили в Одесі та Москві⁶³.

Таким чином, бачимо, що міські Положення 1870 і 1892 рр. у Києві, в основному, були реалізовані. Водночас практика їх втілення виявила, що не всі демократичні принципи спрацьовували на місцевому ґрунті. Тривала монополія самодержавної влади сформувала пасивне місцеве суспільство, яке, навіть отримавши виборче право, не могло ним скористатися через брак політичної зрілості. Високий податковий ценз за першим законодавчим актом, і майновий за другим, призвів до того, що виборці у Києві становили спочатку 3%, а згодом 1% від загального числа містян. При цьому одна частина, переважно з незможних киян, залишалася пасивною на виборах, і не скористалася своїм правом обрати власних представників до думи. Інша, заможніша, набувши владу у місті, використовувала її не за призначенням, а для власного збагачення. Лише кілька осіб з усього корпусу гласних, переймалися загальноміськими інтересами, прагнувши поліпшити благоустрій Києва. Реформою 1892 р. верховна влада вирішила змінити міське законодавство аби гласними стали освічені кияни, представники розумової праці, позбавивши виборчих прав менш забезпечених містян, оскільки тими найчастіше маніпулювала заможна верхівка. Влада відкинула можливість їх участі в управлінні містом і не займалася правовою культурою широкого загалу. Держава вдалася до нарощування власного контролю та вдосконалення законодавства, що далеко не завжди сприяло зростанню самоврядних практик у міському управлінні. Водночас була вдосконалена виборча процедура, шляхом заміни соціально-категорійного принципу територіальним.

Таблиця 1

Розподіл киян за віросповіданням на 1874 р.⁶⁴

Віросповідання	Число			Відсоток до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
1	2	3	4	5	6	7
Православні	56 270	42 428	98 698	78,32	76,58	77,48
Іудеї	7351	6452	13 803	10,23	11,65	10,85

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
Католики	5756	4653	10 409	8,01	8,40	8,18
Протестанти	1503	1237	2740	2,09	2,23	2,15
Старообрядці	681	501	1182	0,95	0,90	0,93
Караїми	100	54	154	0,14	0,10	0,12
Єдиноверці	89	56	145	0,12	0,10	0,11
Мусульмани	70	16	86	0,10	0,03	0,07
Уніати	25	6	31	0,03	0,01	0,02
Язичники	3	—	3	—	—	—
Всього	71 848	55 403	127 251	100	100	100

Таблиця 2

Станово-професійний розподіл киян на 1874 р.⁶⁵

Станово-професійність	Тис. осіб	%
Міщани	41,421	32,6
Військові чини	29,451	23,4
Привілейовані стани	24,619	19,4
Селяни	22,342	17,6
Купці	4,362	3,4
Інші	2,607	2
Іноземці	2,449	1,9
Всього	127,251	100

Таблиця 3

Розподіл киян за грамотністю на 1874 р.⁶⁶

Стать	Число			Відсоток до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Грамотні	32 451	15 228	47 679	45,23	27,50	37,50
Напівграмотні	5439	3213	8652	7,57	5,80	6,81
Неграмотні	33 869	36 935	70 802	47,20	66,70	55,69
Всього	71 757	55 376	127 133	100	100	100

Таблиця 4

Відомості про виборців за 1871–1879 рр.⁶⁷

Роки виборів			1871	1875	1879
Загальна чисельність виборців			3222	2632	4157
Явка на вибори			557	730	1047
Відсоток тих, хто з'явився на вибори до всіх виборців			17%	28%	25%
З'явилися на вибори	Привілейовані стани	Загальна чисельність виборців	1716	1048	1609
		Чисельність виборців, що з'явилися на вибори	105	255	488
	Непривілейовані стани	Загальна чисельність виборців	1506	1584	2548
		Чисельність виборців, що з'явилися на вибори	126	478	559
Виборців, що не взяли участь у голосуванні			2665	1899	3110
Не з'явилися на вибори	Привілейовані стани	Загальна чисельність що не з'явилися на вибори	1285	793	1705
	Непривілейовані стани	Загальна чисельність виборців, що не з'явилися на вибори	1380	1106	1405

Таблиця 5

Склад і чисельність виборців за 1871–1887 рр.⁶⁸

Рік виборів	Число містян з правом голосу				Число містян, що взяли участь у голосуванні			
	1 кат.	2 кат.	3 кат.	Всього	1 кат.	2 кат.	3 кат.	Всього
1871	96	532	2594	3222	56	141	360	557
1875	98	350	2184	2632	80	150	500	730
1879	135	511	3511	4157	110	250	687	1047
1883	96	446	3352	3894	90	242	415	757
1887	117	541	5050	6416	95	195	715	1005

Таблиця 6

Склад виборців за 1887 р.⁶⁹

Категорії виборців	Дворяни та чиновники	Духовні звання	Ліберальні професії			Купці та почесні громадяни	Міщани	Селяни	Солдати	Іудеї	Інші	Заклади	Всього
			Доктори	Аптекарі	Адвокати								
1-а	37	-	2	-	1	36	1	-	-	23	7	10	117
2-а	208	11	12	4	-	94	17	8	1	91	63	32	541
3-а: 1 група	324	24	9	3	-	91	67	14	7	9	96	6	650
2 група	292	18	3	2	3	97	126	25	29	15	96	9	715
3 група	141	14	1	-	-	143	123	30	32	3	86	7	582
4 група	177	22	1	-	-	27	245	43	68	1	105	11	700
5 група	112	14	-	-	1	16	310	58	96	3	97	23	730
6 група	91	11	-	-	2	21	860	138	309	11	227	3	1673
Всього	1382	114	28	9	9	525	1749	316	542	156	777	101	708

Таблиця 7

Чисельність виборців та їх активність у голосуванні за 1893–1906 рр.⁷⁰

Дільниці	1893 р.		1898 р.		1902 р.		1906 р.	
	Число містян з правом голосу	Проголосувало	Число містян з правом голосу	Проголосувало	Число містян з правом голосу	Проголосувало	Число містян з правом голосу	Проголосувало
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Старокиївська	634	256	709	314	625	307	727	280
Либідська	406	168	563	194	453	191	522	201
Подільська	311	85	377	114	293	121	314	134
Плоська	206	87	311	138	251	134	216	142
Бульварна	157	90	245	115	191	92	186	69
Луканівська	294	133	450	164	390	187	470	253

Закінчення таблиці 7

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Печерська	115	41	145	52	125	66	134	46
Палацова	158	49	207	69	196	84	258	100
Всього	2281	909	3007	1160	2524	1182	2827	1225
% явки виборців	100	39,8	100	38,5	100	46,8	100	43,3

Таблиця 8

Розподіл киян за віросповіданням на 1897 р.⁷¹

Віросповідання	Число			Відсоток до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Православні	102 745	85 190	187 935	76	76	75,86
Гудеї	16 847	14 954	31 801	12,5	13,3	12,84
Римо-католики	10 054	9176	19 230	7,4	8,1	7,76
Лютерани	2302	2155	4457	1,7	1,2	1,82
Магометанці	1690	69	1759	1,2	0,6	0,71
Старообрядці	1083	752	1835	0,8	0,6	0,7
Інші	402	304	706	0,4	0,2	0,31
Всього	135 123	112 600	247 723	100	100	100

Таблиця 9

Розподіл киян за грамотністю на 1897 р.⁷²

	Число			Відсоток до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Грамотні	85 575	51 619	137 194	63,3	46	55
Неграмотні	49 548	60 981	110 529	36,7	54	45
Всього	135 123	112 600	247 723	100	100	100

Станово-професійний розподіл киян на 1897 р.⁷³

	Тис. осіб	%
Міщани	97,801	39,2
Селяни	96,985	39,1
Привілейовані стани	31,309	12,7
Інші звання	8,490	3,6
Купці	5,064	2,1
Іноземці	4,302	1,7
Духовенство	3,772	1,6
Чисельність Києва	247,723	100

Відносне число виборців до усього населення Києва⁷⁴

Рік	1871	1875	1879	1883	1887	1893	1898	1902	1906
Населення Києва (тис. осіб)	80	127,3	188,5	154,5	170	188,5	253	290,4	332,8
Число виборців	3222	2632	4157	3894	6416	2281	3007	2524	2827
%	4	2	2,2	2,5	3,7	1,2	1,2	0,8	0,8

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Києвлянин. — 1870. — 10 ноября.
- ² Там же. — 1870. — 19 и 26 ноября; 3, 17, 22 декабря.
- ³ [Конисский А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. — К., 1883. — С. 1: «В агитации самое деятельное участие приняли профессора университета; агитация не ограничивалась “сходками”, совещаниями и т.п., но она была значительно усилена публичными лекциями профессора Н.К. Рененкамфа!».
- ⁴ Накануне городских выборов // Киевский вестник. — 1871. — 8 января.
- ⁵ Чубинский П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года // Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. — Т. 2. — К.: Типография М.П. Фрица, 1875. — С. 187–218.
- ⁶ Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. 163, оп. 39, спр. 237, арк. 1–41.
- ⁷ Киевский вестник. — 1870. — 16 декабря.
- ⁸ Києвлянин. — 1870. — 26 сентября; Берендтс Э.Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние её на государственный и общественный быт России. — Петроград: Сенатская тип., 1915. — С. 108.

- ⁹ Києвлянин. — 1870. — 24 ноября.
- ¹⁰ Паровоз. — 1870. — 23 декабря.
- ¹¹ Києвлянин. — 1879. — 24 февраля.
- ¹² Там же. — 1875. — 15 января.
- ¹³ Там же. — 1879. — 6, 13, 25 января.
- ¹⁴ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 39, спр. 237, арк. 1–41; Києвлянин. — 1879. — 6 февраля.
- ¹⁵ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине. — Донецк, 2008. — С. 78; Протокол № 5 Киевской городской думы. — 1880. — [Б/м, б/г]. — С. 152.
- ¹⁶ Києвлянин. — 1879. — 15 февраля.
- ¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 103, спр. 81, арк. 26 зв.–30.
- ¹⁸ Известия Киевской городской думы. — 1880. — 1 марта. — С. 8–9.
- ¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 103, спр. 81, арк. 32–34 зв., де зазначено «...как выборы гласных так и членов управы настолько удовлетворительны, что не представляют желать лучшего».
- ²⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — Собрание 2-е. — СПб., 1875. — Т. 47. — 1872. — № 51 469.
- ²¹ Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 9, оп. 1, спр. 673, арк. 12–18, зокрема скарги кількох домовласників у 1883 р. на чисельні порушення при складанні списків виборців, способів їх публікації, категорійного поділу.
- ²² Там само, спр. 50, арк. 1–7, де йшлося про різну кількість голосів, поданих за кандидатів Антоновича, Борисова, Балашова.
- ²³ Там само, спр. 48, арк. 10.
- ²⁴ Паталеев А.В. Старый Киев: из воспоминаний Старого Грешника. — К.: Либідь, 2008. — С. 63–65. Цій ситуації була присвячена байка, яка стала популярною у місті.
- ²⁵ Києвлянин. — 1879. — 8 и 13 марта; по дві скарги надійшло від 2 та 3 категорій виборців.
- ²⁶ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 39, спр. 298, арк. 9; так вчинив купець першої гільдії Самуїл Рацина на виборах 1887 р.; Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 1, спр. 240, арк. 1–2, подібною була ситуація з рабином Євсеем Цукерманом, котрого виключили із складу гласних через невчасну подачу торгових документів.
- ²⁷ Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 1, спр. 501, арк. 16, 41–41, 68–69, 102–103.
- ²⁸ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 39, спр. 237, арк. 87.
- ²⁹ Києвлянин. — 1883. — 2 февраля.
- ³⁰ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 39, спр. 298, арк. 102–107; ситуацію змінила смерть гласного І.І. Зейферта, місце якого і обійняв М.І. Сливак.
- ³¹ Еремеев С.Т. Киев и его Городовое положение. — К., 1874. — С. 28.
- ³² Києвлянин. — 1871. — 16 января.
- ³³ Еремеев С.Т. Указ. соч. — С. 30; Києвлянин. — 1871. — 21 октября.
- ³⁴ Еремеев С.Т. Указ. соч. — С. 29; таку ж оцінку їм дав і гласний Олександр Кониський: [Конисский А.А.] Указ. соч. — С. 4.
- ³⁵ Києвлянин. — 1871. — 16 февраля.
- ³⁶ Дитятин И.И. К истории Городового положения 1870 г. // Юридический вестник. — 1885. — Кн. 3. — С. 414.
- ³⁷ ПСЗ. — Собрание 2-е. — СПб., 1875. — Т. 47. — 1872. — № 50480.
- ³⁸ Києвлянин. — 1871. — 28 января и 9 февраля.
- ³⁹ Києвлянин. — 1871. — 6 февраля; у формулярному списку зазначалося, що П.П. Демидов володів нижньотагільськими гірничовидобувними заводами у Пермській

губернії, 638 тис. десятин землі з золотими і платиновими копальнями, з мідними та залізними рудниками, 50 десятин землі у Криму, два кам'яні будинки у Петербурзі та один у Москві, 5400 десятин землі у Київській губернії (Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 136, № 77, арк. 1–2).

⁴⁰ Протокол №16 Киевской городской думы. — 1872. — [Б/м, б/г]. — С. 5.

⁴¹ Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 58, спр. 148, арк. 1–7.

⁴² Киевлянин. — 1879. — 22 марта.

⁴³ Протокол № 5 Киевской городской думы. — 1879. — [Б/м, б/г]. — С. 76–77.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 560, спр. 150, ч. 1, арк. 97.

⁴⁵ Там само, арк. 102.

⁴⁶ Там само, арк. 193 зв.–194.

⁴⁷ *Ярон С.Г.* Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила. — К., 1910. — С. 80, 83, 85.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 560, спр. 150, ч. 1, арк. 107.

⁴⁹ Там само, арк. 102 зв.–103.

⁵⁰ Там само, арк. 12, 22, 27, 55, 65. Київський міський голова М.К. Ренненкампф отримував 4200 руб., а члени управи 3 тис. руб. (Держархів Київської обл., ф. 163, оп. 39, спр. 40, арк. 5); С.М. Сольський — 6200 руб. (*Ярон С.Г.* Указ. соч. — С. 78).

⁵¹ ПСЗ. — Собрание 3-е. — СПб., 1895. — Т. 12. — № 8708. — С. 430–456. — Ст. 44; *Горбачев В.П.* Реализация избирательных прав по Городской реформе 1892 года в Украине // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2012. — № 3. — С. 33–40.

⁵² Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 8, спр. 114, арк. 4.

⁵³ Там само, спр. 2 б, арк. 284.

⁵⁴ Там само, спр. 114, арк. 58.

⁵⁵ *Ярон С.Г.* Указ. соч. — К., 1910. — С. 90.

⁵⁶ Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 8, спр. 114, арк. 9, 53, 104, 210; спр. 2 б, арк. 287 зв.

⁵⁷ Киевлянин. — 1893. — 5 декабря; Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 8, спр. 114, арк. 241.

⁵⁸ *Писарькова Л.Ф.* Городские реформы в России и Московская дума. — М., 2010. — С. 192; Одесса 1794–1894 гг. — Одесса, 1895. — С. 101; Петербургская городская дума 1846–1918 гг. — СПб., 2005. — С. 56.

⁵⁹ ПСЗ. — Собрание 3-е. — СПб., 1895. — Т. 12. — № 8708. — Ст. 24.

⁶⁰ Там же. — Ст. 54, 56; Така ситуація склалася на виборах до Петербурзької думи у 1893 р., коли 54 гласних були взяті з попередньої каденції (Петербургская городская дума 1846–1918 гг. — С. 58).

⁶¹ Киевлянин. — 1894. — 11 января.

⁶² *Ясногурский Ф.Н.* Характеристика деятельности киевского общественного управления за истекшее четырехлетие 1906–1910 гг. — К., 1910. — С. 20, 23, 26.

⁶³ ІР НБУВ, ф. 66, № 244, арк. 3.

⁶⁴ *Чубинский П.* Указ. соч. — С. 187–218.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 39, спр. 211.

⁶⁸ Там само, спр. 237, арк. 1–41; спр. 298, арк. 2.

⁶⁹ Таку таблицю запропонував: Киевлянин. — 1887. — 11 февраля.

⁷⁰ Таблицю складено за: Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 26, спр. 45.

⁷¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния. Т. 16. — СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1904. — С. 1–310.

⁷² Там же.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Таблицю складено за книгою: Канализация Киева 1894–1994 гг. — К., 1994. — С. 84–86; число виборців і відсоток підраховано автором.

Стаття надійшла до редколегії 09.12.2013.

КИЕВСКАЯ ГОРОДСКАЯ ДУМА: ИЗБИРАТЕЛИ, ГЛАСНЫЕ И ВЫБОРНЫЕ ПРАКТИКИ (1871 г. — начало XX в.)

В статье исследуется введение в практику городских положений 1870 и 1892 гг. в Киеве. Анализируется численность избирателей, их социальное происхождение и активность. Определены ключевая роль выборов в формировании Городской думы и мотивации власти по совершенствованию городского законодательства путем регулирования социального склада гласных.

Ключевые слова: городская дума, управа, выборы, гласные, самоуправление, городские положения.

KYIV CITY COUNCIL: VOTERS, GLASNIY (DEPUTIES) AND EALECTIVE PRACTICES (1871 — the beginning of XX century)

The article investigates the putting into practice the city regulations of 1870 and 1892 years in Kyiv. There are analyzed the electorate strength, their social origin and activity. There was identified a key role of election in the City Council formation and the power motivation to improve the city legislation by regulation the social structure of glasniy (deputies).

Keywords: City Council, board, elections, glasniy (deputies), the self-government, city regulations.

*М.І. Полич
(м. Тернопіль)*

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ
кінця ХІХ — початку ХХ ст.**

У статті проаналізовано громадсько-політичну діяльність відомого політика, юриста, дипломата Лонгина Цегельського на тлі суспільних процесів у Східній Галичині. Охарактеризовано його місце в національному русі впродовж кінця ХІХ — 20-х рр. ХХ ст., висвітлено державотворчу діяльність в Українській Національній Раді та уряді ЗУНР.

Ключові слова: *Лонгин Цегельський, громадське життя, політичне життя, Східна Галичина, національний рух.*

У розвитку будь-яких історичних подій чи явищ чільне місце займають конкретні особистості, їхні ідеї та вчинки. Через аналіз їх життя і діяльності можна реконструювати правдиву, ідеологічно незашорену картину суспільно-політичного життя.

Здобуття Україною незалежності і розвиток національної історичної науки дали можливість звернутися до вивчення громадської та політичної діяльності осіб, котрі були організаторами і безпосередніми учасниками боротьби за національну державу. Питання персоніфікації історії, дослідження життєвого шляху та творчої спадщини визначних національних діячів є одним із важливих завдань сучасної історичної науки. Увагу науковців привертають передусім імена тих осіб, діяльність яких у радянський період фальшувалася або ж вилучалася з наукового обігу.

До цієї когорти діячів належить ім'я і творча спадщина Лонгина Цегельського. На жаль, в історичній науці відсутні спеціальні дослідження з цієї тематики, а існуючі не висвітлюють у повному обсязі його життя та діяльність. Тому виникла потреба провести об'єктивне й науково виважене дослідження громадської і політичної діяльності Л. Цегельського у Східній Галичині, показати доцільність використання його прикладу на сучасному етапі національно-державної розбудови незалежної України.

Виходячи з наукового, теоретичного та практичного значення проблеми, враховуючи недостатній рівень її наукової розробки, спираючись на історіографічний доробок попередників, а також на виявлені джерельні матеріали, ми поставили за мету дослідити участь Л. Цегельського у громадському і політичному житті Східної Галичини кінця ХІХ — 20-х рр. ХХ ст.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань: формування та еволюція суспільно-політичних поглядів Л. Цегельського на тлі соціально-економічного й політичного розвитку краю у кінці XIX — на початку XX ст.; місце і роль цього діяча у суспільно-політичному житті регіону, його взаємини з тодішніми політичними діячами й організаціями; участь Л. Цегельського в соціальному та національному русі окресленого періоду, у державотворчих процесах 1917–1921 рр.

Постать Л. Цегельського, без сумніву, належить до найвизначніших українських діячів кінця XIX — початку XX ст. Його дипломатична та громадсько-політична діяльність припала на час піднесення національного руху початку XX ст., Першої світової війни й Української революції 1917–1921 рр. Він завжди знаходився в епіцентрі українського громадського й політичного життя, виступав як активний учасник подій, нерідко особисто впливав на їхній перебіг.

Ґрунтовні публікації, присвячені дослідженню політичних поглядів та ідеалів Л. Цегельського, відсутні. Винятком є праця С. Кордуби, який у передмові до першого видання книги Л. Цегельського «Від легенд до правди» подає об'єктивну характеристику ролі вченого у політичному житті Східної Галичини першої чверті XX ст.¹ Позитивні оцінки діяльності Л. Цегельського як політика та журналіста подано у наукових дослідженнях І. Лисяка-Рудницького², Н. Полонської-Василенко³, С. Ріпецького⁴, В. Вериги⁵ та інших дослідників української діаспори.

За роки незалежності світ побачили видання українських учених, в яких висвітлено загальну генезу української політичної думки. Утім, у більшості наукових публікацій Л. Цегельського згадують, переважно, поряд з іншими тогочасними діячами лише в контексті його участі в національно-визвольних змаганнях. До сьогодні немає праць українських учених, присвячених висвітленню суспільно-політичних поглядів Л. Цегельського, дослідженню його науково-теоретичної спадщини.

Лонгин Михайлович Цегельський народився 29 серпня 1875 р. у містечку Камінка-Струмилова (тепер Кам'янка-Бузька на Львівщині). Був нащадком давніх священицьких родів Цегельських і Дзеровичів, відомих своїм патріотизмом і жертовністю для українського народу й Української церкви. Початкову освіту він здобув у Камінці. Потім навчався в Першій державній академічній гімназії у м. Львові, після закінчення якої вступив на юридичний факультет Львівського університету. У 1898 р. його направили до Відня на правничо-адміністративну практику при Міністерстві закордонних справ, звідки незабаром делегували на рік до австрійського посольства у Стокгольмі. Після повернення до Львова Л. Цегельський здобуває докторський ступінь із міжнародного права, що стало йому у пригоді під час дипломатичної роботи в ЗУНР⁶.

Становлення Л. Цегельського як громадсько-політичного діяча відбувалось у складних і суперечливих умовах перебування Східної Галичини у складі Австро-Угорщини, і, зокрема, колонізаційної політики польської крайової влади. Ще у студентські роки організаторські здібності, ґрунтовні знання та патріотичні почуття ввели Л. Цегельського в середовище найбільш активних

молодих діячів, і він завжди намагався брати активну участь у різних акціях. Так, 1896 р. у складі австрійської делегації він побував на студентському конгресі в Англії. Задля поширення національних ідей Л. Цегельський включився у процес творення студентських товариств. Він був членом нелегального проводу організації «Молода Україна». Значною мірою саме він посприяв злуці «Ватри» та «Академічного Братства» в єдине студентське товариство, що отримало назву «Академічна громада» й відіграло значну роль у житті українських студентів.

У 1899 р. Л. Цегельський був організатором з'їзду українських студентів у Львові, на якому виступив з доповіддю політичного змісту. Свою промову він розпочав словами: «Русько-Український народе!»⁷. Таким зверненням він завжди розпочинав свої промови перед галицькою громадськістю. На підставі його доповіді було схвалено дві найважливіші постанови: вимогу до австрійського уряду про заснування українського університету у Львові і документ про змагання до створення Української суверенної соборної держави. На студентському вічі у Львові 14 липня 1900 р. Л. Цегельський виступив з доповіддю, в якій основною метою українців проголосив незалежність українського народу і закликав до соборного єднання галицьких і російських українців⁸. Це був один із перших привселюдних закликів, скерованих на популяризацію ідеї української державності, на здобуття політичної і духовної незалежності. У цьому важлива заслуга Л. Цегельського.

Цей молодий політик став одним з основних організаторів селянських страйків 1902 р. проти польських землевласників у Східній Галичині; активним учасником боротьби за ухвалення нового виборчого закону на основі загального, безпосереднього, рівного й таємного виборчого права, замість застарілої куріальної системи. Ключовою проблемою виборчого закону для галицьких політиків був кількісний розподіл мандатів між поляками й українцями в парламенті. Обговорення проекту виборчої реформи супроводжувалося у Східній Галичині виступами з боку українців. Основними формами боротьби стали масовий легальний вічевий рух, виступи і заяви українських депутатів у парламенті та сеймі, публікації у пресі. Л. Цегельський був блискучим оратором, розповсюджувачем підпільної літератури. Як редактор і один з найкращих українських публіцистів свого часу працював у різні роки в провідних українських часописах: «Молода Україна», «Свобода», «Діло», «Літературно-науковий вісник», був членом НТШ у Львові. Важливою складовою життя Л. Цегельського стала боротьба за український університет у Львові та за українську народну школу загалом. Він був серед тих громадсько-політичних діячів, які гуртували молодь у сокільсько-січових спортивно-мілітарних формуваннях⁹.

В особі Л. Цегельського успішно поєднувався талант юриста, письменника, публіциста і дипломата, який проводив активну парламентську діяльність. Він стає членом Української національно-демократичної партії (УНДП) й досить швидко просувається на вищі щаблі партійної ієрархії. Про його політичний авторитет і впливовість свідчить те, що він у 1908 р. стає депутатом до австрійського парламенту і залишається ним до розпаду Австро-Угорської імперії.

З 1911 р. обіймає посаду секретаря австрійського парламенту. Окрім того, Л. Цегельський був членом комісії із закордонних справ, тому нерідко виїжджав за дорученням в інші країни з дипломатичними місіями. Доречно згадати, що у 1914 р. спільно з С. Бараном у складі австро-угорської дипломатичної місії побував на Балканському півострові (зокрема в Софії), а також у Стамбулі, Бухаресті. Також брав участь у дипломатичних поїздках у Берлін і Стокгольм¹⁰.

Будучи депутатом австрійського парламенту й одночасно Галицького сейму, Л. Цегельський зорганізував Всеслов'янський з'їзд депутатів у 1913 р. Ініціаторами заходу були чеські політики, з якими український політик мав добрі стосунки. На з'їзді йшлося про реформу устрою Австро-Угорської імперії, про надання більших прав слов'янським народам¹¹.

Л. Цегельський був активним учасником підготовки проголошення Західно-української Народної Республіки (ЗУНР). 1 листопада 1918 р. увійшло в історію як визначна дата для населення західноукраїнських земель. Розпочався, за словами Л. Цегельського, новий, бажаний і водночас несподіваний етап у житті Східної Галичини та тієї порівняно незначної групи політичних діячів, які безпосередньо готували захоплення влади у Львові й на усіх землях цього невеликого краю із п'ятимільйонним населенням. Як він свідчив, за десятки років політичної боротьби, страйків, заворушень, виборів і демонстрацій був твердо переконаний в успішному проголошенні та утвердженні Української державності: «Віра і довіра освідомлених мас до нашої організації, до її лідерів були великі. Мені був добре відомий запал, патріотизм, готовність до посвяти наших старшин, розісланих по краю на місця чи розкинутих по казармах і залагах, у містах. У тому я був певен, що цієї ночі — приснопам'ятної ночі — край буде наш»¹².

Події 1 листопада 1918 р. в науковій літературі та мемуаристиці часто характеризуються термінами «першолистопадовий зрив» або «першолистопадовий переворот». Стосовно цих подій Л. Цегельський вживав поняття «зрив» для окреслення бойових дій польських повстанців, а 1 листопада називав «першолистопадним переворотом», «чином».

На думку українських істориків, терміни «зрив» чи «переворот» щодо висвітлення подій, які розглядаємо, є невдалими. Справді, ні у Львові, ні в інших містах Східної Галичини жодного перевороту не відбулося, підкреслював львівський історик Я. Дашкевич: «Галичина входила на правах королівства (тому у Львові була резиденція намісника австрійського цісаря) до складу Австро-Угорської монархії. Монархія програла війну з Антантою і вже у жовтні 1918 р. перебувала у стадії політичного колапсу, а частково й хаосу»¹³.

У Львові з ініціативи Української парламентарної репрезентації 18–19 жовтня 1918 р. відбулося зібрання Української Конституанти, в роботі якої взяли участь депутати до австро-угорського парламенту, Галицького та Буковинського сеймів, декілька єпископів і по три делегати від політичних партій. Із Закарпаття отримали письмове повідомлення про солідарність з роботою та рішеннями Конституанти.

Автором декларації та маніфесту, ухвалених Конституантою, був Л. Цегельський. Проголошення української державності 19 жовтня 1918 р., за його словами, стало першим українським державно-правовим актом у Галичині, а 1 листопада 1918 р. — лише втіленням цього акту в життя. У дні підготовки до проголошення української державності у Східній Галичині особливо виразно проявилися організаторські здібності й політична зрілість Л. Цегельського, про що свідчать тогочасні записи у щоденнику його дружини Ольги¹⁴.

Напередодні і в перший день після проголошення ЗУНР у Східній Галичині почалося формування нового уряду — Державного Секретаріату. Головою (президентом) першого урядового кабінету обрано К. Левицького, державним секретарем внутрішніх справ — Л. Цегельського, фінансових справ — К. Левицького (тимчасово), зовнішніх справ — В. Панейка, військових справ — Д. Вітовського, юстиції — С. Голубовича, земельних справ — С. Барана, торгівлі і промислу — Я. Литвиновича, шляхів — І. Мирона, пошти і телеграфу — О. Пісецького, освіти — С. Смаль-Стоцького, праці та суспільної опіки — А. Чернецького, суспільного здоров'я — І. Куровця, віросповідання — О. Барвінського, публічних робіт — І. Макуха. Більшість членів кабінету — члени національно-демократичної партії; інші представляли радикальну, соціал-демократичну, християнсько-суспільну партії, а троє були безпартійними. 10 листопада 1918 р. члени нового уряду склали присягу¹⁵.

Державний секретар внутрішніх справ, яким став Л. Цегельський, і відповідно секретаріат мали широкі повноваження. У його обов'язки, окрім охорони громадського порядку, входила організація адміністративного апарату у Львові та на місцях. Помічником і заступником держсекретаря, за поданням Л. Цегельського, УНРада затвердила Р. Перфецького, адвоката й депутата сейму. Йому було доручено забезпечувати внутрішню роботу секретаріату. Сам же Л. Цегельський здійснював організацію місцевих адміністрацій. Насамперед були обрані або призначені комісари замість колишніх старост у повітах, розпочалося також формування народної міліції, продовольчих відділів, проводився запис добровольців до українського війська¹⁶.

Паралельно Л. Цегельський здійснював роботу із вдосконалення діяльності державного апарату влади. По-перше, 15 листопада 1918 р. за поданням Секретаріату внутрішніх справ, ухвалено закон «Про доповнення складу Української Національної Ради відпоручниками повітових і міських організацій». Цей закон встановлював квоту, згідно з якою належало дообрати 70 депутатів. По-друге, 16 листопада УНРада схвалила один з найважливіших актів — «Закон про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки»¹⁷, який, на думку багатьох дослідників, мав конституційне значення. Згідно з цим законом, на території ЗУНР залишалося функціонувати австрійське законодавство, за умови, що воно не суперечило інтересам Української держави. Усі адміністративні органи на території ЗУНР підпорядковувалися Державному Секретаріату. Передбачалися й інші заходи, що стосувалися роботи державного апарату, місцевого самоврядування, судів, пошти, телеграфу, залізниці тощо.

У цьому контексті значне зацікавлення викликає особиста позиція Л. Цегельського у підходах до багатьох аспектів державного будівництва. Дослідження діяльності Л. Цегельського підтверджує те, що він дотримувався у роботі поміркованих поглядів, керувався правом і сповідував толерантність у ставленні навіть до ворогів. Безумовно, це не завжди подобалося радикально налаштованим діячам. Судячи зі спогадів Л. Цегельського, він неодноразово конфліктував з М. Лозинським, Д. Вітовським та деякими іншими своїми колегами при розв'язанні низки проблем¹⁸.

Слід зауважити, що діяльність Л. Цегельського у той час не обумовлювалася лише участю в організації проголошення та здобуття влади на західноукраїнських землях чи роботою на посаді державного секретаря ЗУНР з його широким спектром функцій та обов'язків. Л. Цегельському судилося закласти основи української дипломатії, бути співтворцем Акта Злуки, працювати у відомствах іноземних справ ЗУНР та УНР, а згодом — реалізувати низку міжнародних акцій молодій державі, виконувати дипломатичну місію уряду ЗУНР у США.

Опинившись у скрутній ситуації після втрати Львова, Українська Національна Рада та Державний Секретаріат, які перебували на той час у Тернополі, вирішили негайно вислати місію на Велику Україну для налагодження тісних контактів та отримання фінансової й військової допомоги. Ішлося, насамперед, про штабних офіцерів, гармати, боєприпаси тощо. Очолити місію доручили Л. Цегельському, оскільки він мав досвід виконання дипломатичних доручень, добрі стосунки як із гетьманом і членами гетьманської влади, так і з представниками Директорії Української Народної Республіки (УНР) — із В. Винниченком і С. Петлюрою. Як зазначав Л. Цегельський у спогадах, для цього він був «достатньо дипломатичний і здатний до швидких рішень, а також доброї стилізації угод»¹⁹.

Ця нелегка поїздка ще раз переконала звичних до порядку галичан у тому, якою страшною і руйнівною є «анархічна стихія революційного трудового народу», завершилася зустріччю із керівництвом Директорії УНР, що якраз розпочала повстання проти Гетьманату. І хоча Л. Цегельський з підозрою та недовірою поставився до Директорії, яка, на його думку, не була легітимною, адже «становила собою об'єднання тільки соціалістів, метою якого було повалення гетьмана та створення соціалістичної республіки», вести переговори довелось саме з цією владою. Більшість правих політиків Галичини, а серед них і Л. Цегельського, аж ніяк не влаштувала соціалістична орієнтація частини провідників УНР і навіть їх готовність прийняти радянську платформу (правда, як вони говорили, не московську, а українську). Вихованих у легітимному дусі галичан лякала анархія, руйнівний революційний деспотизм й отаманщина — жахіття, які переконливо описав Л. Цегельський у своїх мемуарах²⁰.

Після бурхливих переговорів представники Директорії УНР в особі В. Винниченка, О. Андрієвського та інших погодились з пропозицією галицької делегації розпочати підготовку до злуки обох українських держав та надати допомогу галицьким військам під Львовом. При цьому Л. Цегельський наполягав на галицькій автономії.

1 грудня 1918 р. було підписано підготовлену Л. Цегельським і прийняту майже без застережень попередню угоду, відому як Фастівська²¹. Незважаючи на складнощі суспільно-політичного розвитку, листок зі шкільного зошита, на якому Л. Цегельським були виписані основні положення «Злуки» українських земель, збереглися до нашого часу у Центральному державному історичному архіві у м. Львові (фонд «Осип Назарук»)²².

Досить вагоме значення мала активна участь Л. Цегельського у проголошенні Акта Злуки. Він у складі репрезентативної делегації з 65-ти осіб і відповідної охорони спеціальним поїздом вирушив з Тернополя до Києва. Делегацію очолив перший віце-президент УНРади Ю. Бачинський, а до її складу, окрім Л. Цегельського, входили такі відомі політичні діячі того часу, як Д. Вітовський, С. Вітик, Р. Перфецький, В. Стефаник, І. Мирон, О. Бурачинський. 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані у Києві в урочистій обстановці було офіційно проголошено Акт Злуки. Під час церемонії Л. Цегельський виступив першим, зачитав текст ухвали УНРади від 3 січня 1919 р. і передав його голові Директорії УНР В. Винниченкові²³. У проголошенні Акті Злуки з ініціативи провідних галицьких і наддніпрянських політиків чи не найвагомішою, якщо йдеться про політичну акцію, була роль саме Л. Цегельського. Це був найпомітніший аспект його державницьких, у тому числі, й дипломатичних зусиль.

Відтак, після проголошення Злуки українських земель, Л. Цегельський став одночасно заступником міністра закордонних справ УНР у Києві («товаришем міністра закордонних справ»; міністром був Володимир Чеховський). Призначення на цю посаду було більше теоретичним, бо якогось фактичного об'єднання урядів УНР і ЗУНР так і не відбулося. Та й невдовзі Київ захопили більшовики. Згідно з його власними свідченнями, цю посаду він формально обіймав упродовж 23 січня — 3 лютого 1919 р., коли Директорія змушена була покинути столицю²⁴.

У цей час Л. Цегельському випала ще одна нелегка місія — евакуація галицької делегації з обложеного Києва. Крім того, на нього, як заступника міністра, покладали обов'язки закриття Міністерства закордонних справ. Та найважчим було відчуття втрати української державності. «Падіння Директорії, — пізніше напише Л. Цегельський у спогадах, — було початком кінця Української держави. Вся героїчна боротьба опісля, всі зусилля Січових стрільців, Петлюри, Галицької армії, Армії УНР і т. д. від весни 1919 р. аж до боїв під Замостям у час наступу Будьонного і Тухачевського на Львів — Варшаву (1920 р.) — це лиш безуспішні намагання повернути втрачене у результаті історичного промаху т. зв. української демократії з листопада 1918 р.»²⁵.

Л. Цегельському вдалося без втрат вивезти з Києва і доставити у Східну Галичину делегацію галичан разом із охороною, а також ті українські родини, які не захотіли залишатися в окупованій столиці. Це було останнім офіційним дорученням уряду Директорії УНР²⁶. Завдяки своїм знанням іноземних мов і досвіду дипломатичної діяльності Л. Цегельський очолював переговори з усіма закордонними представниками. Однією з найважливіших була місія від

Паризької конференції, керована французьким генералом — Ю. Бартелемі. Але ці перемовини не увінчалися успіхом, оскільки Національна Рада не погодилася на умови перемир'я, запропоновані цим генералом. Л. Цегельський, який вважав за потрібне прийняти умови, які б забезпечили суверенітет хоч якоїсь території та дали б визнання держав Антанти, виступив із різкою критикою уряду ЗУНР і 13 лютого 1919 р. подав у відставку.

У липні 1919 р. Л. Цегельський за дорученням керівника уряду ЗУНР Є. Петрушевича виїжджає з дипломатичною місією до США. Упродовж 1920–1921 рр. він представляв уряд ЗУНР у Вашингтоні. 1923 р., у зв'язку з ухвалою Ради Амбасадорів про приєднання Східної Галичини до Польщі, дипломатична місія Л. Цегельського закінчилася. Однак, на батьківщину, він так і не повернувся, вбачаючи своє життя лише в суверенній Українській державі, а повертатися було нікуди. Відтак український політик і дипломат залишився в Америці²⁷.

Таким чином, Л. Цегельський перебував у епіцентрі подій, що спричинилися до формування національної ідеї в добу національно-визвольної боротьби українського народу. Громадська та політична діяльність цього відомого українського політика, юриста і дипломата посідала належне місце у тогочасних суспільно-політичних і національно-визвольних змаганнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Кордуба С. Передмова до першого видання Л. Цегельського «Від легенд до правди» / С. Кордуба. — Нью-Йорк, 1950. — С. 3–12.

² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — К., 1994. — Т. 2. — 573 с.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2 / Наталія Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1995. — 606 с.

⁴ Ріпецький С. Українське січове стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин / Степан Ріпецький. — Нью-Йорк, 1956. — 113 с.

⁵ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х тт. — Т. 1 / Василь Верига. — Жовква, 1998. — 524 с.; Т. 2 / Василь Верига. — Жовква, 1998. — 502 с.

⁶ Довідник з історії України. — К., 2001. — С. 1031–1032.

⁷ Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії / М. Здоровега // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». — 2009. — № 2. — С. 42.

⁸ Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст: нариси політичної історії / Т. Гунчак. — К., 1993. — С. 55.

⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2009. — С. 309–312.

¹⁰ Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії. — С. 43.

¹¹ Купчик В. Лонгин Цегельський — речник Української Держави / В. Купчик // Шлях Перемоги. — 2–8 серпня 2001 р.; Його ж. Лонгин Цегельський — речник Української держави [Електронний ресурс] / Володимир Купчик. — Режим доступу по статті: http://postup.brama.com/010828/130_8_1.html.

¹² Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р. / Лонгин Цегельський. — Львів, 2003. — С. 45–46.

¹³ Дашкевич Я. Західно-Українська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід / Я. Дашкевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2000. — Вип. 6. — С. 356.

¹⁴ Цегельський Ю.-М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову / Юрій-Михайло Цегельський. — Ellicott City, 1992. — С. 371–374.

¹⁵ Макарчук С. Українська Республіка Галичан: нариси про ЗУНР / Степан Макарчук. — Львів, 1997. — С. 63.

¹⁶ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б.Й. Тищик. — Львів, 2004. — С. 155–157.

¹⁷ Там само. — С. 71.

¹⁸ Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 42–43.

¹⁹ Макарчук С. Вказ. праця. — С. 115.

²⁰ Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 336.

²¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. — Нью-Йорк, 1970. — С. 67.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 7, арк. 209.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління, ф. 1065, оп. 1, спр. 178, арк. 2.

²⁴ Цегельський Л. Вказ. праця. — С. 251.

²⁵ Там само. — С. 279.

²⁶ Здоровега М.В. Суспільно-політичні погляди Лонгина Цегельського: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / М.В. Здоровега. — Львів, 2010. — С. 140–141.

²⁷ Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії. — С. 44.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2013.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСКОГО В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ конца XIX — начала XX ст.

В статье проанализировано общественно-политическую деятельность известного политика, юриста, дипломата Лонгина Цегельского на фоне общественных процессов в Восточной Галиции. Охарактеризовано его место в национальном движении на протяжении XIX — 20-х гг. XX в., освещено государственную деятельность в Украинской Национальной Раде и правительстве ЗУНР.

Ключевые слова: Лонгин Цегельский, общественная жизнь, политическая жизнь, Восточная Галиция, национальное движение.

PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITY BY LONGIN CEGEL'SKIY IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF EAST GALYCIA at the end of XIX — to beginning of XX century

In this article is showed public and political activity by Longin Cegel'skiy who is known as politician, lawyer and diplomat, on a background of public processes in Western Ukraine. It

is described his place in national motion of Galicia at the beginning of the XX century, reflected his state creative activity in Ukrainian National Government and Government of ZUNR.

Keywords: *Longin Cegel'skiy, public life, political life, Eastern Galicia, a national movement.*

*А.Ю. Скрипник
(м. Кам'янець-Подільський)*

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РАЙОН ПЕРЕБУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті досліджуються дислокація і структурні зміни в частинах російської армії на території Київщини. Аналізується ступінь залежності й підпорядкованість великих воєнних формувань представникам вищої адміністративної влади в губернії.

Ключові слова: *армія, військове з'єднання, дислокація, переформування, реорганізація.*

У ході участі російської армії у військових конфліктах із сусідніми державами протягом XVIII ст. підшуковувалися нові й поступово вдосконалювалися існуючі формації середніх і великих військових з'єднань. Періодично отримуючи короткотривалі перепопочинки, війська базувалися на певній території, де відбувалися переформування, створення нових частин, налагодження джерел постачання людей і ресурсів. Адже для розташування піхоти важливе значення мали кількість населених пунктів, придатних будівель у них та чисельність мешканців, для кавалерії — насамперед наявність зручних і великих пасовищ, зокрема, для артилерії — надійний арсенал і виробництво боєзапасу. Все це вдосталь мали землі Київської губернії, яку російське самодержавство поступово почало перетворювати на велику військову базу.

У цій статті досліджено й систематизовано історію формування та дислокації російських армійських військових з'єднань: полк — загін (бригада) — дивізія (інспекція) на території Київщини та початки створення постійної мілітарної інфраструктури управління і матеріального забезпечення.

Сучасна українська історична наука на початку XXI ст. продовжує активно досліджувати історію Правобережної України під владою Російської імперії, де серед багатьох цікавих напрямків не останнє місце займає військова проблематика. Наразі привертають до себе увагу праці О. Романцова, А. Філінюка, Н. Мацко, О. Реєнта¹, в яких містяться відомості про перебування певних окремих частин чи з'єднань на території повітів і міст Київщини, визначення загальної кількості солдат і офіцерів у контексті певних історичних цілей і завдань.

Кінець XVIII ст. для російських військ на правобережжі — це постійний стан перебування у готовності до активних бойових дій. Розгорнута імператором Павлом I бурхлива діяльність у напрямку всебічного реформування держави суттєво торкнулася й армії. Сучасник писав: «Мудрі зміни, справедливі пока-

рання, заслужені милості повідомлялися щогодини, щомиті!» Щодо самої армії, то «такої кількості передислокацій, переформувань, перейменувань, розформувань, відставок, звільнень, призначень тощо не було ніколи в інші часи»². Намагаючись реформувати армію відповідно до свого власного бачення її структури та розташування, імператор жонглював полками, немов картами в колоді. Постійні передислокації тривали незважаючи на стан обозу та спорядження, раціональну потребу чи пору року. «Полки за царювання Павла I мандрували з кутка в куток всією Росією, як біблійні ізраїльтяни пустелею», — з гірким гумором писали у своїх спогадах колишні офіцери.

Маючи за мету створення оптимальних військових конфігурацій, збройні сили імперії наприкінці 1796 р. були поділені на 12 дивізій за територіальним принципом. Це були предтечі військових округів, до складу яких входили піхотні, кінні й гарнізонні полки та артилерійські батальйони. Слід зазначити, що на той час на Правобережжі процес формування територіально-адміністративних одиниць (губерній) ще не був завершеним, тому полки дивізій часто перебували одночасно в населених пунктах декількох сусідніх губерній.

Зі складу 7-ї Української дивізії під командою генерал-фельдмаршала Румянцева-Задунайського у Києві базувалися Малоросійський та Київський гренадерські полки (які мали по два батальйони, загальною кількістю 4400 солдатів і офіцерів) та 1-й і 2-й Київські мушкетерські гарнізонні батальйони під командою київського військового губернатора І. Салтикова³. З 8-ї Катеринославської дивізії (командувач — генерал-фельдмаршал О. Суворов-Римницький), яку з вересня 1797 р. перейменували на Дністровську, в Умані перебував Орловський мушкетерський полк⁴. Перейменування цієї дивізії свідчило про військову пріоритетність і важливість західного напрямку над південним. Із Північного Причорномор'я війська підтягувалися до нових кордонів, відповідно їх кількість там зменшувалася, а в наступні роки, у процесі скорочення її територіальних меж з'явилася нова — Київська дивізія.

Територіально полки Дністровської, Київської та Української дивізій розташовувалися не лише в межах підконтрольних тому чи іншому військовому губернатору губерніях. Так, наприклад, полки Київської дивізії частково розквартирувалися у містах Малоросійської (згодом Полтавської та Чернігівської) і Слобідсько-Української губерній; полки Української — на теренах Подільської та Київської губерній; полки Дністровської — в повітах Подільської і Новоросійської губерній⁵.

Із 1801 р. новий цар Олександр I перейменував дивізії на більш мирну й дещо універсальну назву — інспекції. Розподіл армії на інспекції супроводжувався частими змінами дислокації військ на території країни і був спричинений головним чином політичними міркуваннями. Відсутність постійних великих військових з'єднань призводила до організаційного сумбуру, змушувала видавати велику кількість наказів і розпоряджень, щоб з полків і батальйонів скласти корпуси й армії. А оскільки політичні реалії часто змінювалися, то знову й знову відбувалися переміщення військ у нові формації. Згодом 135-ом регулярним полкам російських збройних сил повернули їхні старі наймену-

вання, замість павловських за прізвищами командирів чи шефів, і вони стали знову-таки традиційно іменуватися за назвами населених пунктів та місцевостей⁶.

На початку XIX ст. продовжувала зберігатися невідповідність адміністративно-територіальних меж правобережних губерній і військових інспекцій на їх територіях. Насамперед військове командування виходило із суто стратегічних міркувань і потреб. Інспекції почали ділити на загони, які у своєму складі мали піхотні та кавалерські полки, артилерію і саперні (понтонні) частини. Відповідно, саме розташування військ відображало бачення командування щодо організації й функціонування російських збройних сил у краї.

Із середини липня 1801 р. усі війська отримали новий розпис на квартири. На Київщині перебували полки чотирьох інспекцій. Із Брестської — в Бердичеві розташовувалася частина Польського кінного полку; з Української — до Білої Церкви прибув Київський гренадерський полк, переведений з Києва; з Дністровської — в Новомиргороді та населених пунктах Херсонської губернії Глухівський кірасирський полк⁷, у Богуславі та повіті — Сіверський драгунський, в Ольвіополі й Умані — Ольвіопольський гусарський, в Махнівці — Уланський Його Високості полк⁸, Охтирський гусарський полк — у Махнівському⁹, в Умані та повіті — Козловський мушкетерський полк¹⁰, Кримський мушкетерський полк — у П'ятигорах і Київському та Таращанському повітах¹¹, Галицький мушкетерський — у Липовецькому¹², з Київської інспекції у Києві — тільки Московський мушкетерський полк та Київський гарнізонний полк¹³.

Кінець XVIII — початок XIX ст. — це час масового формування нових військових частин на Правобережній Україні. Наприклад, призначений 28 вересня 1806 р. київським військовим губернатором генерал від інфантерії М. Голенішев-Кутузов, крім цивільних справ по нагляду за містом, багато часу й зусиль витрачав на приведення до ладу підпорядкованих йому військових частин¹⁴. Більшість цих полків і батальйонів нещодавно повернулись із закордонного походу проти військ Наполеона, а отже потребували чималої роботи з доукомплектування їх рекрутами, кіньми, амуніцією, зброєю, ремонту транспортних засобів тощо. Листування з комісаріатською та провіантською комісіями Київського депо прискорювало ці процеси. Згідно з імператорським дорученням, Михайло Іларіонович намагався заохотити київське дворянство до участі в забезпеченні військових частин, розташованих у цій губернії, продовольством та фуражем¹⁵.

Указом царя від 4 червня 1806 р. усі регулярні війська імперії замість інспекцій були знову поділені на 13 дивізій, а трохи пізніше — ще на п'ять¹⁶. Полки дивізій розподілялися за бригадами: кавалерійську, дві піхотні та егерську. Артилерійські роти складали артилерійську бригаду, яка мала той самий номер, що й дивізія, до якої вона була приписана. При кожній дивізії створювалися комісаріатські й провіантські комісії, що опікувалися питаннями речового, продовольчого та фуражного забезпечення. Полки і батальйони колишніх інспекцій, які дислокувалися у Київській губернії, увійшли до складу 7-ї та 8-ї дивізій. Як наслідок, із статистичної точки зору спостерігається

загальна висока концентрація військ на певній території, коли майже у кожному населеному пункті стояли військові, кількість яких не перевищувала 150 осіб на одне село.

За поданням Військової комісії, з березня 1803 р. розпочалося формування нових частин. Були визначені полки-донори, з яких по 1–2 ескадрони — відокремлені, що увійшли до складу новосформованих полків. На Київщині протягом весни–літа формувалися драгунські й гусарські полки. Так, Переяславський драгунський полк, що увійшов до Київської інспекції, отримав солдат з Інгермарландського, Київського, Стародубського та Кінбурзького полків. Генерал-майор граф Сіверс у м. Радомишлі з ескадронів Чернігівського, Тверського, Сіверського та Смоленського, з доповненням рекрутів Брестської інспекції сформував 5-ескадронний Новоросійський драгунський полк¹⁷.

Одеський гусарський полк, отримавши спочатку 2 ескадрони, а потім і декілька партій рекрутів, базувався у Махнівському та Сквирському повітах. У містечку Катеринопіль і в м. Звенигородці з двох ескадронів Ольвіопольського, двох ескадронів Єлизаветградського, двох ескадронів Павлоградського і двох ескадронів Олександрійського гусарських полків генерал-майор Голенищев-Кутузов сформував Білоруський гусарський полк, який розташувався у Звенигородському, Чигиринському та Катеринопільському повітах¹⁸. Стає зрозуміло, що за задумом військового командування на Київщині створювалося потужне кавалерійське угруповання у складі одного кірасирського, п'яти гусарських, трьох драгунських і двох уланських полків. Пізніше, у 1810 р., вся кавалерія імперії була виділена зі складу загальновійськових дивізій, і з її полків сформувалися окремі кавалерійські дивізії¹⁹.

Тільки наприкінці 1804 р. закінчився процес облаштування військ на «постійних квартирах» у містах і повітах Київської губернії. За наказом військового губернатора на кожну частину (полк) були складені окремі «Відомості», що містили інформацію про частину та її підрозділи; про пункти розташування батальйонів, рот, ескадронів; про кількість солдат і офіцерів у населених пунктах (близько 100–300 осіб); відстань до штабу (10–50 верст); відстань «до ротного двору чи місця збору»; статус населеного пункту (казенний чи поміщицький); які природні перешкоди є на шляху до штабу (річка, яри, ліси тощо)²⁰. У такому статичному положенні війська перебували майже до початку вторгнення Наполеона в Росію.

Зважаючи на слабкість поліції в губерніях, а точніше — майже повну її відсутність, цивільна влада домоглася дозволу на використання окремих військових підрозділів у своїх цілях. У 1802 р. малоросійський генерал-губернатор О. Куракін звертався до київського військового губернатора А. Феньша з проханням дозволити використовувати за негайної потреби війська Київської інспекції без попередньої згоди на це інспектора, без бюрократичної тяганини та узгоджень. Спираючись на указ Урядового Сенату, О. Куракін започаткував застосування армії в якості поліційної сили, потім ця практика застосовувалася в губерніях на Правобережжі, що було закріплено на законодавчому рівні: «Імператор звелів у термінових справах не питати дозволу в інспекторів, а в самі

полки звертатися в разі негайної необхідності про допомогу, а тільки потім ставити до відома інспекторів»²¹.

Місто Київ, яке зберігало статус адміністративного центру визначеної території (місце та межі якої кардинально змінилися на початку XIX ст. — *A.C.*), залишалось великим і важливим стратегічним військовим об'єктом. На початку XVIII ст. (1706 р.) за наказом та безпосередньою участю Петра I розпочалося будівництво Києво-Печерської фортеці, яка перш за все мала стати оплотом російського самодержавства на Наддніпрянщині, а в перспективі — опорним пунктом для подальшої військової експансії на українських землях. Зібравши велику кількість російських і українських військ, цар будував її за новими, новітніми на той час принципами військової фортифікації, тобто з поглядом у майбутнє. Крім потужних оборонних систем, фортеця стала місцем перебування представників російської цивільної й військової влади: тут жили і працювали генерал-губернатори, розташовувалася київська губернська канцелярія, поряд містився обер-комендант, генерали від артилерії та інженерного корпусу зі своїми штаб-офіцерами²².

З початку XIX ст. Київ все більше став нагадувати великий військовий табір, 31 тисяча цивільних мешканців змушена була утримувати власним коштом у своїх помешканнях біля 8500 солдат, як їх тоді називали, «осіб військового постою». У 1806–1810 рр., під контролем київських військових губернаторів М. Кутузова та М. Милорадовича, проведено значні роботи з перебудови та зміцнення Печерської фортеці, яка продовжувала бути головною військово-оборонною спорудою; тривали роботи по зведенню нових укріплень навколо міста. У травні 1810 р., дещо південніше, розгорнулося будівництво Звіринецького укріплення, яке продовжувалося до літа 1812 р. Плани і схеми отримали статус таємної військової інформації, тому не підлягали загальному ознайомленню чиновниками губернських установ, через те, що могли стати легкою здобиччю іноземних шпигунів²³. Для здійснення ремонтних робіт фортифікаційних споруд використовувалась окрема інженерна команда. Робота цієї команди велась під керівництвом інженерних офіцерів та постійним наглядом чиновника канцелярії військового губернатора. З метою прискорення робіт з травня 1810 р. на будівництві щодня перебували близько 5 тис. селян, міщан та 2500 солдат гарнізону²⁴.

Із 1801 р. за наказом царя генерали Інженерного департаменту мали щороку оглядати фортеці на західних кордонах імперії з метою підтримання належного бойового стану та своєчасного усунення недоліків. Вони отримали право домагатися в комендантів і військових губернаторів ремонту інженерних складових (споруд), належної комплектації фортець матеріалами, припасами й інструментами, впливати на кадрову політику, як-то: консультування та визначення професійного рівня місцевих інженер-офіцерів²⁵. Велика увага приділялася озброєнню таких укріплень. Зокрема, в Печерській фортеці було значно оновлено гарматний парк, що дало можливість при її обороні ефективно використовувати 493 півпудові та пудові гармати зразка 1805 року. Вони мали значно більшу далекобійність і універсальність боезарядів, могли стріляти ядрами, бомбами,

картечно й визнавалися найкращою артилерійською зброєю того часу. Київський арсенал займався виробництвом і ремонтом вогнепальної та холодної зброї. На 1 січня 1812 р. у ньому знаходилося 51 302 рушниця, 2 тис. карабінів і мушкетів і 694 пари пістолів²⁶.

До осені 1811 р. загальний комплекс укріплень «Київська фортеця» була приведена в повну бойову готовність. У своєму донесенні царю Олександрю I від 9 вересня 1811 р. П. Багратіон писав: «Під час проїзду через Київ оглянув фортецю й арсенал, які знайшов у досить доброму стані. Амуніції та спорядження досить багато, і добре зберігаються»²⁷. Разом з тим оперативний догляд і контроль продовжував перебувати у веденні військових губернаторів. У 1811 р. військовий міністр звернувся з доповіддю до імператора, яка потім отримала юридичну силу наказу. У ній мова йшла про підпорядкування фортець військовим губернаторам: «...В тих містах, де є військові губернатори, яким підпорядковане губернське правління, належний стан фортець через них охороняється...»²⁸.

Упродовж першого десятиріччя XIX ст. основу київського гарнізону склали регулярні частини декількох родів військ: Московський мушкетерський полк, Ризький мушкетерський полк, Київський гарнізонний полк (у складі 2-х батальйонів), рота 2-го Піонерського полку, Донського козацтва Мартинова 3-го полк, 11-й артилерійський полк, запасний піхотний полк та драгунська команда. До допоміжних і фортечних підрозділів відносилися окремих фортечний артилерійський дивізіон та Арсенал Печерської фортеці, понтонна рота на Подолі, батальйон військових кантоністів та учні військового дому. Загальна кількість становила близько 10 000 солдат і офіцерів та 1300 коней²⁹. Крім того, у місті щоденно, цілодобово несли варту підрозділи військових частин, що дислокувалися неподалік, періодично змінюючи одна одну.

Кількість гарнізону могла бути набагато більшою, але елементарно бракувало приміщень. Іноді виникали парадоксальні ситуації, коли військовий губернатор змушений був запобігати розташуванню у місті нових військових підрозділів. Так, у червні 1807 р. з підрозділів 16-ї дивізії генерала від кавалерії Апраксіна на околицях міста дозволили квартирувати тільки двом егерським полкам та на кантонір-квартирах — Охотському мушкетерському полку, а всі інші — в таборах на території повіту³⁰. Більше того, з Київського гарнізонного полку було виділено 300 солдат на доукомплектування полків цієї дивізії³¹.

9 липня 1811 р. у різних місцях Києва спалахнула величезна пожежа, яка швидко охопила усе місто, перетворивши його на море вогню і диму. Тільки на Подолі згоріла п'ята частина всіх будинків. «Все місто було наповнене гарячим димом так, що дихати було важко, а в далині мало що було видно», — пригадував сучасник³². Серед міщан почали ходити безглузді чутки, які швидко набули небезпечного політичного змісту. Нібито російський уряд, розуміючи неможливість остаточно підкорити цей колишній польський край, вирішив його просто знищити, аби він не дістався полякам, союзникам французів. Як представник діючої влади, київський військовий губернатор М. Милорадович змушений був особисто їздити по Києву та заспокоювати мешканців.

Ще з 1806 р. в українські губернії на терени Правобережної України була закинута велика кількість шпигунів, більшість з яких — колишні польські офіцери. Спираючись на широку підтримку серед місцевої польської шляхти, вони повинні були збирати відомості про природні умови, шляхи, розвідувати місцевість, стежити за фортецями, дислокацією військ, провіантськими магазинами, зчиняти паніку, поширювати чутки та влаштовувати пожежі. Це неабияк турбувало військове керівництво. Усвідомлюючи, якої шкоди може завдати їхня діяльність у плані інформованості майбутнього супротивника щодо стану російських військ, воєначальники намагалися попереджати один одного про таку небезпеку та вживати заходів. Упійманих і заарештованих, а також підозрюваних у шпигунстві після короткого допиту відправляли до Петербурга³³.

Сукупність цих подій призвела до усвідомлення населенням швидкого початку війни з Наполеоном, але вже не десь у далекій Європі, а на території Російської імперії. Мешканці України не виключали, що й до їх обійсть дістанеться війна, і, незважаючи на присутність регулярної армії, доведеться захищати свою землю. Військові приготування у формі створення ополчення набирали все більше динамічного розмаху. Так, у Київській губернії було сформовано три полки Українського козацького війська, що розташовувалися: 1-й полк у Махнівці, 2-й полк у Білій Церкві, 3-й — в Умані загальною кількістю 3558 козаків. Тривав вишкіл новобранців, формувалася офіцерський корпус із місцевого дворянства, надходила додаткова зброя з арсеналів³⁴.

24 червня 1812 р. велика наполеонівська армія перейшла річку Німан між Ковно і Гродно, розпочавши вторгнення в межі Російської імперії. Командуванню заздалегідь було відомо про агресивні плани супротивника. Крім корегування стратегічного розташування трьох армій на західних кордонах військовим міністром М. Барклаєм де Толлі, тривало швидке просування полків із глибини території, зі своїх постійних місць розташування, ближче до кордону й остаточне об'єднання їх у боєздатні дивізії та корпуси. Якщо у Києві залишилася необхідна частина гарнізону на випадок оборони, то в усіх повітових містах і містечках не залишилося жодного солдата. На їх місце заступили так звані «місцеві війська», які не мали належного бойового вишколу. До них відносилися інвалідні роти, гарнізонні батальйони і роти (в губернських центрах), губернські штатні роти та повітові команди. Вони здійснювали внутрішню караульну службу з охорони важливих цивільних і військових об'єктів³⁵.

На початковому етапі війни стало зрозуміло, що в разі поразки чи невдалих бойових дій 3-ї армії генерала Торماسова під загрозою окупації опиниться не тільки Київ, а майже і вся Наддніпрянщина. У руках ворога може опинитися місто з його модернізованими укріпленнями та зброєю, великими запасами продовольства і фуражу в депо і магазинах. Це істотно посилить становище Наполеона та його позиції на півдні, створить сприятливі умови для вступу у війну Османської Порти та відновлення незалежності Польщі. Все це в сукупності поставить Російську імперію на межу не військової поразки, а самого існування держави як такої.

Наприкінці липня 1812 р. окреслилася перша реальна загроза захоплення ворогом північної частини України. Тому, крім надії на спротив армії, всіляко зміцнювався київський гарнізон, а саме: набраним з міщан Кінним полком, новосформованими козацькими полками та декількома регулярними батальйонами 3-ї армії. Продовжувалося будівництво додаткових укріплень навколо міста, на яких працювало біля 13 тис. міщан і селян губернії³⁶. Одночасно розпочалася евакуація з Києва до Полтави архівів міських та губернських установ, коштовностей та цінностей Лаври і монастирів, вивозилася ближче до театру бойових дій зброя з Арсеналу.

На початку вересня війська Третьої та Дунайської армій зуміли збити наступальний тиск ворога і розпочати його поступове витіснення з української території, але загроза залишалася. В середині жовтня у планах Наполеона південний напрямок відступу з Москви, який передбачав рух у напрямку Києва, фігурував як пріоритетний, і такий, який мав не тільки забезпечити армію продовольством і фуражем, а й змінити хід війни на його користь. Виключним героїзмом та ціною великих втрат війська М. Кутузова не пустили французів в українські губернії, чудово розуміючи, які наслідки це спричинить. З листопада 1812 р. командував князь М. Кутузов надсилав до Києва регулярні переможні реляції на адресу київського цивільного губернатора та митрополита київського і галицького про успіхи російської зброї над французами. Повідомляв, що «небезпека для міста минула» і наказував «...зачитувати повідомлення публічно на площах і в церквах, заспокоїти мешканців». Стало зрозуміло, що небезпека минулася³⁷.

У жовтні 1814 р., після повернення військ з-за кордону, Олександр I вирішив поділити усі сухопутні сили на дві армії. Перша армія під командуванням генерал-фельдмаршала Барклая де Толлі мала у своєму складі 17 піхотних і 11 кавалерійських дивізій. До кожної піхотної дивізії додали по одній бригаді пішої артилерії, а до кавалерійських — по дві кінно-артилерійській роті. Піхота об'єднувалась в окремі піхотні, а кіннота — в кавалерійські корпуси. Тільки три кавалерійські дивізії не були зведені в корпус, а додані до піхотних корпусів. Отже, у складі Першої армії перебували 5 піхотних і 4 кавалерійських корпуси загальною кількістю майже 300 000 солдатів. Друга армія — генерала від кавалерії графа Бенігсена — була набагато меншою і складалася тільки з двох піхотних корпусів (по 5 піхотних дивізій у кожному) та одного кавалерійського³⁸.

Географія розташування Першої армії була величезною, майже вся європейська частина імперії: від міста Риги Ліфляндської губернії до Єлизаветграда Херсонської. З тих полків, які виступали в похід проти армії Наполеона у червні 1812 р. з території Київської губернії, на свої старі квартири не повернувся майже жоден. У 1815–1816 рр. тут перебували частини 3-го піхотного корпусу, який мав у своєму складі три дивізії — 7-му, 24-ту і 27-му — які були частково розташовані ще в сусідніх повітах Чернігівської та Волинської губерній³⁹.

На початку 1817 р. відбулося нове призначення військ на квартири. У корпусу змінився номер — на 4-й, і замість 27-ї дивізії, відправленої до 5-го ре-

зервного кавалерійського корпусу в Білорусію. До його складу увійшли: 7-ма, 11-та і 24-та піхотні дивізії (з 1820 р. отримали нові номери: 10-та, 11-та і 12-та відповідно), 4-та драгунська дивізія, Українська уланська дивізія. Допоміжні частини: 4-й Піонерний батальйон, понтонна рота № 4, три ескадрони Жандармського полку та окрема команда, п'ять пересувних інвалідних рот, чотири гарнізонних батальйони Могилівської, Чернігівської, Волинської і Київської губерній та по одній жандармській команді в кожному з них, 27 повітових інвалідних команд. У самому Києві: Київський артилерійський парк, артилерійська гарнізонна рота № 5 (з 1826 р. до неї додали ще дві роти — № 6 і № 7, які увійшли до київського округу у складі 8-ї бригади), п'ять пересувних інвалідних рот, київський Арсенал, Шосткінський пороховий завод, Київська інженерна команда, три військово-сиротинські відділення. З метою підвищення мобільності при перевезенні провіанту та заощадження коштів на квартирне перебування військ з травня 1819 р. у кожному піхотному корпусі сформували фушштатські батальйони, якими замінили старі громіздкі полкові обози⁴⁰.

Після повернення військ з-за кордону тривало їх облаштування на нових місцях та поступовий перехід на мирний режим служби.

Російське самодержавство прагнуло істотно обмежити військові витрати, а найбільш швидким і логічним кроком було зменшення кількості збройних сил. У серпні 1816 р. вийшов указ царя про істотне скорочення кількості солдат у полках 6-го піхотного корпусу, розташованого на території Слобожанщини. Передбачалася відставка старих вояків, зменшення штатного розпису полків у кожній з трьох дивізій до 770 солдатів і офіцерів, а з серпня 1817 р. по усій Першій армії розпочалося скорочення особових складів других батальйонів, насамперед в полках 8-ї, 10-ї, 11-ї та 12-ї дивізій, до 419 військовослужбовців у кожному. Ці укази стали сигналом чи дозволом для започаткування процесу, спрямованого на зменшення і реорганізацію армії: від кількісного пріоритету до якісного⁴¹.

На наступні 1823–1824 рр. було заплановано скорочення військових видатків на 18 млн рублів. Передбачалося залишити кількість солдат у других батальйонах полків Другої армії аналогічно з полками Першої, в кожній артилерійській роті залишити по 4 гармати з обслугою, в кавалерійських полках по 4 ряди у взводі, в саперних і піонерних батальйонах і понтонних ротах утримувати понтони і обоз без коней, скасувати частину корпусних і дивізійних шпиталів. Крім зменшення кількості солдат у підрозділах, аналогічні зміни торкнулися й офіцерського складу. Наприклад, у кожному армійському кавалерійському полку наказано було «вбавити» по дев'ять офіцерів середньої ланки⁴².

Одночасно зі скороченням чисельності особового складу в регулярних полках за ініціативи графа Аракчеєва протягом 1817–1820 рр. всіляко зміцнювався і поповнювався до штатних розкладів Гвардійський корпус. Приміром, із розташованих на Київщині 1-ї кінно-егерської дивізії в містечку Білозірі та 2-ї кінно-егерської дивізії в містечку Золотопіллі відправлялися кавалеристи і гармаші до 2-ї кірасирської дивізії. Це повинні були бути хоробрі, досвідчені, дисципліновані й освічені солдати належної кваліфікації і відповідного зросту.

Згодом такі ротації негативно відбилися на загальному стані армійських полків, у яких і так після наполеонівських воєн відчувався брак досвідчених вояків⁴³.

Ще однією ознакою переходу армії на мирний стан стало розпорядження Головного штабу про караули. Зважаючи на неспроможність більшості губернських батальйонів Внутрішньої сторожі виконувати караульні функції в містах, до цієї служби все ширше почали залучатися військові підрозділи. Армійські полки, які перебували на квартирах у повітових містах, зобов'язали допомагати місцевим інвалідним командам здійснювати караульну службу та забезпечувати «тишу і спокій»⁴⁴.

На початок січня 1827 р., після усіх скорочень та реорганізацій полків 11 і 12 піхотних дивізій 4 піхотного корпусу, було вирішено створити так звану Зведену дивізію із шести полків, зменшених до одного батальйону кожний і поділених на дві бригади. Перша бригада мала два піхотних: 1-й (Слецький і Севський полки) і 2-й (Брянський і Орловський) Зведені піхотні полки та 1-й (21-й і 22-й Єгерські полки) Зведений Єгерський полк. 2-а Бригада складалася з 3-го (Курський і Староскольський полки) і 4-го (Рильський і Воронежський полки) Зведених піхотних полків та 2-го (23 і 24-й Єгерські полки) Зведеного Єгерського полку⁴⁵.

У січні 1828 р. вийшов наказ про «Кількість, перебування та управління окремими Резервними військами». Звертає на себе увагу ареал розташування: це територія Правобережжя, Бессарабії, Криму та Херсонської губернії. До складу цих військ входив Поселений 3-й кавалерійський корпус, який мав п'ять резервних кавалерійських бригад; у кожній Резервній піхотній дивізії піхотного корпусу перебувало вже три бригади; на додачу — кінна і піша артилерія, в якій окремі артилерійські роти були зведені у бригади: зокрема 13, 14 і 15-та, розташовувалися у Києві⁴⁶.

Стає зрозуміло, що під цими переформуваннями крилася ґрунтовна підготовка Миколою I та його генералами військ до майбутніх військових дій проти Оттоманської Порти. Ці частини призначалися для посилення Другої армії, яка перебувала на кордонах з Молдовою і Валахією. А щоб не викликати передчасно занепокоєння турків, ці приготування маскувалися під створення звичайних резервів.

Беручи до уваги точне виконання усіх указів, наказів та розпоряджень монархів і начальників Головного штабу збройних сил імперії щодо кількісних змін у кадровому складі польових частин армії, посилення батальйонів Внутрішньої сторожі, збільшення артилерійських частин та інвалідних команд, стало можливим з'ясувати кількість військовиків, які перебували на території Київської та частково суміжних губерній з 1816 по 1828 рр. Отже, без урахування персоналу Шосткінського порохового заводу, військово-сирітських відділень та поселених військ, особовий склад налічував у той період трохи більше 22 000 військовослужбовців. Порівняно з 1811–1812 рр. кількість регулярних військ, без урахування тодішніх козацьких полків та місцевого ополчення, скоротилася більш ніж удвічі. Водночас за цей період зменшилася кількість стройових та обозних коней у кавалерії, понтонних, артилерійських і піонерних (інженерних) частинах.

14 квітня вийшли Маніфест про початок війни з Оттоманською Портою та «Декларація про причини війни», в яких саме турки проголошувалися порушниками мирних договорів і угод та потенційним агресором⁴⁷. Відповідно, наступ російської армії в очах європейської дипломатії мав виглядати як превентивний крок щодо порушника миру в регіоні. Ще на початку квітня розпочалася передислокація частин 4-го піхотного корпусу з території Київщини до складу військ Другої армії, ближче до південних кордонів імперії. На їх місце з внутрішніх російських губерній прибули дивізії 2-го піхотного корпусу⁴⁸.

Незабаром втрати в бойових частинах на війні з Туреччиною змусили самодержавство відроджувати скорочені в попередні роки з'єднання. У січні 1829 р. було прийняте рішення про нове формування 11-ї та 12-ї піхотних дивізій 4-го піхотного корпусу відповідно до повних штатів і комплектації⁴⁹. Водночас відбувалося зосередження частини артилерії так званої Діючої армії та всієї артилерії Резервних військ у більшій за розмірами формування. Усі роти і бригади поповнювали до повного штату гарматами й обслугою та зводили в артилерійські дивізії, які відправляли до театру бойових дій. Зокрема, три київських бригади потрапили до складу 5-ї Артилерійської дивізії. Ці частини відправляли на посилення армії в район річки Прут, під Ізмаїл, Фальчі та Галац⁵⁰.

2 вересня 1829 р. вийшов «Трактат», укладений у м. Адріополі між Російською імперією та Оттоманською Портою про припинення війни і вічний мир. Наприкінці вересня армія поступово почала переходити на мирний режим служби. Поступово з Валахії поверталися військові частини, на які чекали нові розписи дислокації та розташування у складі 1-ї Армії на території Правобережної України. Крім військ 2-го піхотного корпусу, який своєю більшою частиною розташовувався в районі Києва та у північних повітах губернії, сюди прибув 3-й піхотний корпус у складі 3-ї гусарської дивізії, 9-ї, 10-ї, 11-ї та 12-ї піхотних дивізій, 3-ї артилерійської дивізії та 3-го піонерного батальйону. Він перебував у районі Умані та південних повітах⁵¹.

Після закінчення російсько-турецької війни (1828–1829 рр.) на території Київщини остаточно, принаймні, майже до початку Кримської війни, дислокація частин, зведених у корпуси, залишалася незмінною. Вчасне створення таких великих з'єднань істотно полегшило управління військами та їх забезпечення, дозволило регулювати потреби полків в особовому складі, продовольстві та зброї, певною мірою спрощувало бюрократичне листування між командуванням та представниками цивільної влади на місцях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Романцов О. Інститут військових губернаторів у системі російського територіального управління Правобережною Україною (кінець XVIII — перша половина XIX ст.): дис. ... к.і.н. — К., 2009; Філінюк А. Правобережна Україна наприкінці XVIII — на

початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. — Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2010; *Мацко Н.* Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.): дис. ... к.і.н. — Тернопіль, 2012; *Гуржій О.* Війна 1812 року: український контекст / Гуржій О., Реєнт О., Палій А. — К.: Ін-т історії України, 2012.

² История 4-го Лейб-Драгунскаго Псковскаго Ея Величества полка 1701–1883 г. / Составиль князь Е.П. Урусов. — Изд. 2. — СПб., 1886. — С. 280.

³ Полный свод законов Российской империи (далі — ПСЗ). Собр. 1. — Т. XLIII. — Часть 1-я к № 17606. — С. 4; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов генерал-фельдмаршалов. — Ч. 2. — М., 1991. — 268 с.; Кутузов М.И. Сборник документов / Под ред. Л.Г. Бескровного. — Т. 2. — М., 1951. — 551 с.

⁴ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXIV. — СПб., 1830. — № 18150. — С. 741.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. КМФ 12, оп. 1, спр. 31, арк. 2–4.

⁶ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXVI. — СПб., 1830. — № 19809. — С. 599–601.

⁷ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 772, арк. 61.

⁸ Там само, арк. 160.

⁹ Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 1, оп. 336, спр. 786, арк. 60–60 зв.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 17, арк. 33.

¹¹ Там само, спр. 772, арк. 73–73 зв.

¹² Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 336, спр. 786, арк. 16.

¹³ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXVI. — СПб., 1830. — № 19951. — С. 722–727.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1077, арк. 2.

¹⁵ Кутузов М.И. Сборник документов... — С. 459.

¹⁶ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXIX. — СПб., 1830. — № 22161. — С. 345–349.

¹⁷ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XLIII. — Часть 2-я к № 20674. — СПб., 1830. — С. 14–15; ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 772, арк. 176.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 772, арк. 160.

¹⁹ Там само, спр. 522, арк. 4–11; ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXI. — СПб., 1830. — № 24389. — С. 395–398.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 772, арк. 874–891.

²¹ Так само, спр. 70, арк. 2–3.

²² Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII: Описово-статистичні джерела. АН УРСР. Архіогр. комісія та ін. / Упоряд. Г.В. Болотова та ін. — К., 1989. — С. 18.

²³ *Голованов О.* Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року // Київська старовина. — 2000. — № 4. — С. 23–32; ЦДІАК України, ф. 533, оп. 5, спр. 567, арк. 1–8.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 5, спр. 558, арк. 28–33; *Абалихин Б.С.* Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России: Учебное пособие по спецкурсу. — Волгоград, 1987. — С. 24.

²⁵ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXVI. — СПб., 1830. — № 19931. — С. 709; Список генералитета, штаб и обер-офицеров корпуса инженеров путей сообщения. — СПб., 1825. — С. 11.

²⁶ *Гуржій О.* Війна 1812 року: український контекст. — С. 15; *Абалихин Б.С.* Указ. соч. — С. 25.

²⁷ Генерал Багратион. Сборник документов и материалов / Под редакцией С.Н. Голубова. — М.: ОГИЗ, 1945. — С. 119; ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1487, арк. 13–19.

²⁸ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.), ф. 227, оп. 1, Т. 1, спр. 658, арк. 8–9.

²⁹ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 26, оп. 152, д. 328, л. 299; ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 846, арк. 19–22.

³⁰ Держархів Київської обл., ф. 1, спр. 780, арк. 62.

³¹ РГВИА, ф. 26, оп. 152, д. 368, л. 762, 774.

³² Киевская старина. — Ежемесячный исторический журнал. Год двадцать восьмой. Том ХСХVI. — 1909. — Янв.–февр. — С. 34.

³³ *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. — К., 1962. — С. 8–9.

³⁴ *Гуржій О.* Війна 1812 року: український контекст. — С. 28.

³⁵ *Богданов Л.* Русская армия в 1812 году: Организация, управление, вооружение. — М., 1979. — С. 21.

³⁶ ЦДАК України, ф. 442, оп. 787, спр. 1475, арк. 1–20.

³⁷ Там само, ф. 127, оп. 366, спр. 186, арк. 1–3.

³⁸ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXII. — СПб., 1830. — № 25723. — С. 317; Русская военная сила / Под редакцией генерал-майора А.Н. Петрова. — Т. 2. — Гл. XX. — М., 1897. — 569 с.

³⁹ Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии От Петра Великого и до наших дней / Сост. П.А. Иванов. — Приложение VII. — СПб., 1864. — С. 15.

⁴⁰ ПСЗ. Собр. 2. — Т. I. — СПб., 1830. — № 574. — С. 927–929; ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXIV. — СПб., 1830. — № 26592. — С. 5; № 27173. — С. 900–902; ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXVI. — СПб., 1830. — № 27786. — С. 165–168.

⁴¹ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXII. — СПб., 1830. — № 26368. — С. 954–956; № 26397. — С. 988–989; Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Великого князя Михаила Николаевича полка. 1642–1700–1886 / Составили В. Борисов и А. Сыщанко. — СПб., 1888. — Гл. XXXVII. — С. 285–286.

⁴² ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXVIII. — СПб., 1830. — № 29398. — С. 881–882; ПСЗ. Собр. 2. — Т. II. — 1827. — № 866. — С. 85–86.

⁴³ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXIV. — СПб., 1830. — № 27027. — С. 744–745; Т. XXXVII. — СПб., 1830. — № 28154. — С. 57–64; История Руссаго Генеральнаго Штаба / Сост. Н.П. Глиноецкий. — Т. 1: 1698–1825. — СПб., 1883. — Гл. X: 1815–1825. — С. 289.

⁴⁴ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXIII. — СПб., 1830. — № 26572 а. — С. 1132–1133; Т. XXXV. — СПб., 1830. — № 27282. — С. 121.

⁴⁵ ПСЗ. Собр. 2. — Т. II. — СПб., 1830. — № 818. — С. 19–20.

⁴⁶ Хроника Российской Императорской армии / Составленная по Высочайшему повелению. Часть III. — СПб., 1852. — С. 181–218; ПСЗ. Собр. 2. — Т. III. — СПб., 1830. — № 1705. — С. 23–25.

⁴⁷ ПСЗ. Собр. 2. — Т. III. — № 1947; № 1948. — С. 383–394.

⁴⁸ ЦДАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 266, арк. 19–27.

⁴⁹ Хроника Российской Императорской армии. — Часть IV. — СПб., 1852. — С. 430, 440; ПСЗ. Собр. 2. — Т. IV. — СПб., 1830. — № 2619. — С. 60.

⁵⁰ ПСЗ. Собр. 2. — Т. IV. — № 2642. — С. 84–86.

⁵¹ Там же. — № 3128. — С. 622–633; № 3178. — С. 667–669.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2013.

**КИЕВСКАЯ ГУБЕРНИЯ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РАЙОН ПРЕБЫВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ АРМИИ в конце XVIII — первой половине XIX в.**

В статье исследуются дислокация и структурные изменения частей русской армии на территории Киевщины. Анализируется степень зависимости и подчиненность больших военных формирований представителям высшей административной власти в губернии.

Ключевые слова: *армия, военное соединение, дислокация, реформирование, реорганизация.*

**KIEV PROVINCE AS A STRATEGIC REGION STAY OF THE RUSSIAN ARMY
at the end of XVIII — first half of the nineteenth century**

The paper considers dislocation and structural changes is the Russian Army in Kyiv region. Subordination of large military units to higher administrative authorities in the region has been analyzed.

Keywords: *army, military unit, dislocation, restructuring, reorganization.*

Б.М. Янишин
(м. Київ)

КОНЦЕПЦІЯ ТА ПРОГРАМИ «ОРГАНІЧНОЇ» ПРАЦІ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ГАЛИЧИНИ наприкінці ХІХ ст.

У статті розглядаються спроби формування концепцій «органічної» праці в українському національному русі Галичини кінця ХІХ ст. Проаналізовано витоки та основні їх положення у контексті внутрішньополітичної боротьби в українському русі.

Ключові слова: позитивізм, програми органічної праці, український національний рух, Галичина.

На зламі 70–80-х років ХІХ ст. значно послаблюються романтичні елементи, характерні для свідомості «ранніх» народовців 1860-х років. «Народництво» останніх, як представників епохи романтизму, проявлялось головним чином у захопленні народною культурою, зближенні та пізнанні народу¹. На формування їх світогляду значний вплив мали насамперед твори Т. Шевченка, а також П. Куліша, М. Костомарова, М. Шашкевича, Ю. Федьковича. Романтично-ідеалістичне зображення в них епохи козацтва привело до формування певного культу в середовищі народовців 60-х років ХІХ ст.: козацький устрій став зразком для внутрішньої структури народовських громад; серед молоді, передусім гімназійної, надзвичайно популярним став козацький одяг і танці. Цьому ж сприяло й спілкування з польськими революціонерами, а водночас і письменниками-романтиками (П. Свенціцьким, М. Загурським та ін.), які емігрували з Росії в Галичину після поразки Січневого повстання. «Ранні» народовці вірили в «дух часу», «віщу силу слова», швидкі зміни на краще, а тому поразки кінця 1860-х років призвели до зневіри у власні сили, апатії, а часто — й відмови від своїх національних переконань.

Для лідерів народовства початку 1880-х років, світоглядне й політичне становлення яких припадає на епоху позитивізму, мовно-етнографічної діяльності вже було недостатньо. Замало лише пізнати народ, а слід, як зазначав В. Барвінський у листі до брата Олександра, підняти його з матеріального і морального занепаду, зробити з нього рідних братів, «піднести його на степінь нашої рівності» і лише тоді «наша мужицька народність стане народністю»². Саме народовці зламу 70–80-х років ХІХ ст. декларують «реальний» підхід до політики, виробляють на його основі програми «органічної» праці. В їх ідеології бачимо «сполуку ідеалістичних мотивів із реалістичним розумінням можливостей»³, романтичної поетизації минулого, прославляння народних героїв, ідеї жертвовності для народу — з розумінням політики як «купно — продажі». Вони

виразно наголошують на пріоритетності національних інтересів перед будь-якими іншими (слов'янськими, всеруськими тощо), оскільки «у життю народів нема посвячення. Нарід, котрий посвячає себе за другого, єсть дурнем і не знає, що робить. Найперша задача кожного народа єсть — стояти за своїми власними інтересами і дбати о своє власне утримане»⁴. У передовиці «Діла» 1883 р. виводиться «основний закон» політики: «Доки ми не будем представляти з себе моральної і матеріальної сили, доти ніщо нам надіятись на які-небудь уступства з сторони наших противників», а тому автор закликає до внутрішньої організації⁵.

Дослідниця польського позитивізму у Галичині XIX ст. Галина Козловська-Сабатовська відзначає, що молоде польське покоління, незалежно від того, чи виростало воно у російській, прусській чи австрійській дільниці, єднав насамперед гіркий досвід поразки січневого повстання, а також захоплення позитивістською філософією. У австрійській дільниці позитивістський злам (переворот) відбувся безпосередньо після поразки повстання, коли розпочався процес розрахунку з минулим і формулювання нових гасел, а також популяризації позитивістської філософії.

Вона визначає два визначальних критерію для виокремлення табору «молодих» у польському національному русі в Галичині другої половини XIX ст. — сприйняття широко зрозумілої позитивістської філософії, а також програми органічної праці, що ґрунтувалися на зазначеній філософії. Гасла «органічної діяльності» висувалися й раніше, зокрема у 1850-х роках, але лише після січневого повстання програма органічної праці перетворилася на домінуючу ідеологію зазначеного часового періоду.

У даній статті розглянемо підвалини формування концепцій органічної праці в українському національному русі Галичини.

На початок 1870-х років ідеологічні засади руського руху в Галичині визначали старорусини, що посідали в ньому провідні позиції. Складаючись в основному з представників старшої генерації руської інтелігенції (так званих святоюрців), вони так і не змогли сприйняти і належним чином осмислити тогочасні ідеї національного відродження і соціальної рівності, а також відповідним чином змінити ідеологічні засади своєї політичної діяльності. Зберігаючи консервативний, а радше навіть традиціоналістський світогляд із базовими історико-династійними переконаннями, старорусини залишались в світі ідей європейського середньовіччя, тоді як інтелектуальний клімат Європи Нового часу насичували ідеї нації і культурно-національного ренесансу, декларовані Й. Гердером і іншими провідними мислителями кінця XVIII — початку XIX ст. Політична концепція старорусинів також не була цільною. В її основі лежало здебільшого визначення русинства як заперечення полонізму і одночасно відсутність позитивної програми. Це дало підстави Є. Олесницькому охарактеризувати другу половину 70-х років XIX ст. як «справді скандальну епоху рутенської політики»⁶. Світоглядно-ідейні принципи і політична діяльність «старої» партії викликали різку критику зі сторони опонентів у руському таборі — народовців, які вважали, що «дотеперішня звичайно уживана програма: ми — Русини —

оказуєся нічим позитивним, для народу зрозумілим, а тому належить самих себе спитати: чого ми бажаємо...»⁷.

Після підйому політичної активності народовців у 1869–1873 роках наступив її спад і перехід на пасивно-споглядальну позицію. У цей час основні їх зусилля були спрямовані на вироблення й кристалізацію ідейно-програмних засад руху, на яких помітно позначилися стосунки з наддніпрянцями. З відходом П. Куліша на периферію політичної діяльності, роль посередника у галицько-наддніпрянських відносинах з середини 1870-х років була відведена М. Драгоманову. Він мав особливо великий вплив на «молодших народовців». М. Бучинський, зокрема, просив В. Навроцького писати про М. Драгоманова лише добре, оскільки «я уже ему записав душу навіки»⁸. Те, що «Драгоманов дійсно «покликаний будити» — будити до праці для добра народного», визнавав і В. Навроцький⁹. І. Франко також стверджував, що його довгі та інформативно насичені листи до галицької молоді змушували її до впорядкування думок, інтелектуального самовдосконалення¹⁰.

Розбіжності у поглядах на національне питання та ставленні до соціалізму й соціалістичних ідей спричинилися до загострення стосунків між М. Драгомановим і «молодшими» народовцями, зокрема М. Бучинським, В. Навроцьким, Є. Желехівським. Зі зламу 1874–1875 рр. їх листування майже припинилося, а остаточний розрив відносин відбувся восени 1875 р. під час чергових відвідин М. Драгомановим Львова по дорозі з Європи в Росію. На скликаних К. Сушкевичем зборах львівської громади розгорілась дискусія стосовно його ставлення до соціалізму і національного питання. М. Драгоманов, зокрема, позитивно оцінив популярні соціалістично-комуністичні брошури «Парова машина», «Правда» і «Про бідність», тоді як В. Барвінський головним чином на підставі праць відомого тоді економіста Шефле, а також К. Маркса і Лассаля розкритикував їх утопічний характер¹¹. Щоправда, сам М. Драгоманов у своїх спогадах подає доволі стриману оцінку згаданих брошур, головна заслуга яких, на його думку, полягала в започаткуванні дискусії з соціального питання¹². Він також нарікав на нібито нерозуміння галичанами соціалізму і їх наукову відсталість. Однак основними усе ж були розбіжності у поглядах на національне питання, які М. Драгоманов у своїх спогадах замовчує. В. Барвінський, зокрема, згадував, що на громадських зборах його попросили пояснити, чи він визнає український народ як самостійний і чи його слова про «одноплемінність і одновірність» руського і московського народу, надруковані в «Київському Телеграфі», відповідають його переконанням, чи написані з огляду на цензуру. У відповідь М. Драгоманов підтвердив авторство згаданої статті й нібито заявив, що «не бачить української народності ... покажіть мені українську народність»¹³. Народовці не могли також погодитись з його теорією про російську, великоруську й українську літератури, та прирівнювання останньої до провансальської чи плятдойч.

Під враженням від таких розмов з М. Драгомановим В. Барвінський писав братові Олександрю, що «обох (М. Драгоманова і П. Куліша — *Б.Я.*) слід вважати за пропащих людей для нашої справи. Київляни стоять на комуністичнім

становиску і нехтують самостійність народности, а Куліш, як вичитав'єм з його листу до Драгоманова — прийшов до того переконання, що “оба нарїчія (себ то руський і росїйський язики) должны со временем солляться в одно”...»¹⁴. Своєрідним підсумком дискусії стала стаття В. Барвінського «Слівце до опізнання (Відповідь п. Українцеві (М. Драгоманову) на лист “Опізнаймося”, ч. 1 і 2 “Друга”»¹⁵. У ній ще раз наголошено, що без попереднього здобуття національної самостійності «прогрес» і «поступ» неможливий, а самими тільки розмовами ситуацію змінити не вдасться. «Іменем народовців, котрих органом є Правда» В. Барвінський висвітлює основні положення їхньої програми, серед яких, зокрема, визнання «самостійності нашого руського народу» і вимога «самостійного розвою нашої народности в кождім згляді, а іменно на полі словеснім і політичнім». Демократичний устрій вважається найбільш відповідним для русинів, а тому метою своєї діяльності народовці проголошують здобуття «рівноправності для кожної єдиниці, обезпеченя її проти визискування і покривдження, получшаня долі нашого народу і піднесення его добробуту запобігаючи твореню пролетаріату... усуненя нужди...». Найпершим засобом для досягнення цієї мети народовці вважали «просвіту народу ведену в дусі поступовости, витиченої позитивною наукою», а також «в економічнім помноженю доходових жерел матеріального биту народнього (розвій ремесла, промислу, торгівлі між нашим народом), в піднесеню кредиту і власної помочи економічної маси народу, в належитім заступництві тих інтересів нашого народу в громаді, повіті, краю і державі і в ширеню почутя нашої народности на підставі нашого історичного житя». Виступаючи проти класового підходу у розгляді руського народу, вони визначали його як «органічну цілість», що повинна гармонійно розвиватись у всіх складниках. У зазначеній програмі затавровано як шкідливу та відкинуто пропаганду «насильних переворотів суспільного (не державного) складу нашого народу», поставлено вимогу «органічного» розвитку добробуту народних мас. Шкідливою визнано також пропаганду західного соціалізму і комунізму серед русинів, оскільки «взаемини нашого житя народнього зовсім відмінні від робітничого питаня західнього», з огляду на «індивідуальний характер» народу, а також тому, що західний соціалізм і комунізм не пропонують науково обґрунтованої «реальної програми відповідного устрою суспільности» і покращення долі нашого народу.

На початку 1880-х років народовські лідери виробили перші українські програми «органічної» праці, в основу яких покладено прагматичні погляди на політику, пріоритетність національних інтересів. Вже в листі від 09.09.1882 року до брата Олександра В. Барвінський вказує на необхідність такої «програми праці» для галицьких українців, з якої кожен знав би, що повинен робити для блага народу¹⁶. У цьому ж листі викладено міркування про те, що мало б складати основу такої програми: збереження народних звичаїв, одягу, ширення просвіти, закладання читалень, господарських спілок, хорів і т. д.¹⁷ У відповідь О. Барвінський висловлює свої погляди на «програму органічної праці», з особливим наголосом на активізації діяльності «Просвіти», заснуванні власної книгарні, створенні господарсько-промислового товариства з якнайчисленні-

шими філіями в краї, організації співацьких товариств, виданні бібліотеки повістей, а також на перетворенні Товариства ім. Шевченка в наукове¹⁸. Більш систематизовано ці погляди він виклав у статті «Наші народні хиби і потреби», де зазначено важливість і взаємозв'язок морального і матеріального розвитку народу, наголошено на необхідності участі духовенства в реалізації програми органічної праці¹⁹. Втілення в життя цієї програми, найбільш повну і завершену форму якій О. Барвінський надав у середині 1890-х років²⁰, неминуче вело до створення сфери громадянського суспільства українців Галичини, появу якої ми й спостерігаємо наприкінці XIX ст.

У контексті формування основних положень програми органічної праці на початку 1880-х років народовці звертають увагу на важливість популярної літератури, белетристики, публіцистики і сімейного життя у національному вихованні. Адже «не тільки школи і уряди польонізують нас; ми самі польонізуєм себе ще гірше вдома. Наші сини і брати, а особливо наші доньки і сестри читають і зачитуються польськими пустословними повістями, польськими квасно-патріотичними і шумно-фразистими поезіями, польською популярною т. є. крайнє безкритичною і шляхетсько-сторонничою історією. Звідси вони набирають того польського духа...»²¹. При цьому народовці застерігаються від можливих звинувачень у шовінізмі, оскільки не виступають проти включення чужих елементів до системи національної культури, щоправда, за умови, що вони «розумні, здорові і хосенні для піднесення людей», але безкомпромісно виступають проти чужого, коли воно «псує наш смак літературний і артистичний, псує наш народний характер»²². Для боротьби із невиправданим засиллям чужого народовці закликають «засипати» Галичину українською белетристикою, популярною літературою, перекладами кращих творів іноземних авторів²³. Вони розпочинають таку практику виданням «Бібліотеки найзнаменитших повістей», «Руської історичної бібліотеки», «Дрібної Бібліотеки», «Русько — Української Бібліотеки». Низькі ціни цієї літератури зробили її доступною широким верствам населення.

Народовці закликали також до ґрунтовної реформи приватного життя, системи виховання молодшого покоління, яке має «впоювати в дітей наших від маленькості горячу, майже фанатичну любов до рідного люду»²⁴. Особлива увага приділяється вихованню жіночого покоління в національному дусі²⁵, оскільки без цього народна справа не буде розвиватись належним чином. «Головною нашою хибою єсть, що може за мало виховуємо таких людей твердого характеру, готових до самопожертвування, що за мало умієм цінити таких людей ... Тут головна задача нашого народного виховання»²⁶. У цьому контексті слід відзначити майже цілковите припинення політичних (а в тогочасній ситуації — і національних) міграцій з одного табору в інший, що було характерне для політичного життя галицьких українців у попередні десятиліття (наприклад, перехід у 1867 р. одного з найяскравіших представників першого покоління народовців К. Климковича у редакцію слов'янофільської «Славянской Зари», власником якої був русофіл Ливчак²⁷). О. Середа слушно вказує, що «оскільки національна свідомість раних народовців (1860-х років — Б.Я.) не

була успадкована в родинних домівках чи на шкільних лавах, а сформувалась вже у зрілому віці, то дехто з них вважав можливим змінювати її відповідно до політичної ситуації»²⁸. Врахуймо, що «звичка є міцнішою за все, коли бере початок в юні роки»²⁹, а національна і політична свідомість народо-вських діячів, які розпочали активну діяльність в другій половині 70-х років XIX ст. сформувалася під час навчання в гімназіях, головним чином у так званих «громадах». Це, а також формування чітких програмних засад, загострення міжпартійної боротьби в таборі галицьких українців у 1870-х рр. і зумовило, на нашу думку, зменшення політичних міграцій, зміцнення національних переконань. Таким чином, наголошуючи на важливості домашнього виховання, популярної літератури, народовці виступають, фактично, за тотальне поширення органічної праці, яка на їх думку повинна обіймати всі аспекти народного життя.

Створення перших українських програм органічної праці, утвердження нового реалістичного розуміння політики і моделі взаємовідносин «еліта — простий народ» визначили стрижневі вектори політичної діяльності народо-вців, до яких належить і активізація вічевої традиції в Галичині. За посередництвом віч народовці намагалися залучати широкі маси населення до активнішої участі у політичному житті краю. Так, на вічу 1880 р. були присутні багато селян, а не лише духовної і світської інтелігенції. Тому можна погодитись з К. Левицьким, що це був «великий почин в ділі демократизації нашої (у значенні народо-вської — Б.Я.) роботи»³⁰. Віча мали також одним із завдань «розбирати і висвічувати справи тикаючі нашого народу, висказувати становище Русинів у тих справах, удержувати ясний перегляд суспільно-політичного життя і побуту нашого народу, приєднувати для себе щораз більше прихильників і сторонників, а також створити живу звязь між народом а руською інтелігенцією, дбати про політичне оживлене і виховане руского народу». Вони були впливовим засобом для формування почуття національної спільності. Крім всенародних, народо-вці ж розпочали скликання і місцевих віч (наприклад, віче українців м. Львова, окружне віче в Долині у 1884 р. й інші), де зверталась увага більше на місцеві проблеми, ніж на загальні. Варто зауважити, що всі реферати і резолюції як для всенародних, так і для місцевих віч готували й оголошували народо-вці. Це свідчило про їх перевагу над старорусинами, зокрема з погляду наявності належно підготованих, високоосвічених кадрів. Згодом започаткована народо-вцями традиція скликання віч (всенародних, повітових, громадських) стала невід'ємним складником політичної культури галицьких українців кінця XIX — початку XX ст. і була активно задіяна всіма політичними течіями. Як впливає з листа В. Барвінського до Г. Рожанського, скликанням віч народо-вці прагнули компенсувати брак власної політичної організації, для створення якої вони ще не мали наприкінці 1870-х років достатньо сил — ні матеріальних, ні людських³¹.

Активізація діяльності галицьких політичних течій, особливо народо-вської, традиційно спостерігається під час виборчих кампаній. На початку 1880-х років, спираючись на свою модель взаємовідносин «еліта — народні маси», народо-вці запропонували кардинально переглянути спосіб їх ведення, якого традиційно дотримувались старорусини. Вихідним пунктом діяльності перших стала вимога

до діячів обидвох партій налагодити тісний зв'язок з виборцями, оскільки «при виборах ходить в першій лінії о їх інтереси»³². Для цього вони радили скликати передвиборчі збори, на яких кандидати у послы мали б особисто зустрічатися з виборцями, знайомити їх із своїми позиціями. «Предсіж годі вимагати, — писало “Діло”, — щоби наші виборці вічно віддавали голоси на людей, котрих ледви з імени або з лица знають»³³. Таким чином, як вважали народовці, «у чули б ми з его (народу — *Б.Я.*) власних уст его погляди, его потреби, замість виступати в его імені з нашими власними поглядами»³⁴. Виходячи з цього, при поставленню руським центральним виборчим комітетом кандидата у послы в певному окрузі вирішальний голос мав належати самим виборцям. Тому народовці закликали відмовитись від усталеної на той час практики, коли всупереч одностайній волі виборців їм накидали іншого небажаного кандидата³⁵. Перед українськими депутатами народовці ставили задачу відновлювати «повагу руського посла» після невдалої діяльності депутації попередньої каденції, а тому «кандидат в посла має бути чоловіком честного характеру, образованием, трудолюбивим і здібним»³⁶. Саме на таких засадах спільним (народовсько-старорусинським) виборчим комітетом була проведена виборча кампанія 1883 р. Унаслідок цього народовці здобули більше посольських мандатів, ніж старорусини, що засвідчило злам у співвідношенні сил в українському русі на їх користь. Незважаючи на певне зменшення кількості сеймових руських послів, результати виборів загалом можна було вважати задовільними — передусім з огляду на якісні зрушення, а також враховуючи шалену протидію крайової адміністрації.

Віча і вибори зумовили помітну активізацію народних мас. Так, вже на вічі 1883 р. активну участь у дискусії і прийнятті резолюцій брали селяни і міщани³⁷. За допомогою народовців створювались повітові політичні організації (наприклад, «Народна Рада» в Долині³⁸). Їх лідери неодноразово наголошували на важливості переведення політичної організації провінції.

Крім політичної пропаганди, народовці розпочали активну культурно-просвітницьку діяльність серед селян і міщан, часто використовуючи її у політичних цілях. Вони домоглись справжнього прориву у справі створення сільських читалень. У цьому їм допоміг взірцевий статут і детальний опис, як заснувати читальню, надрукований «Просвітою» і розісланий у села й містечка. Результати такої акції промовисто засвідчує кількісна зміна: якщо у 1876 р. у «Просвіті» було всього 6 читалень³⁹, то лише за 1882 р. Товариство поповнилося 39 новими читальнями⁴⁰. Крім суто просвітницьких, народовці на початку 1880-х років ставлять перед читальнями також господарсько-економічні завдання. Активним діячем на ниві економічної самоорганізації руського селянства на той час виступав Д. Танячкєвич, засновник широко відомого селянського заповомого товариства «Правда Закомарнянська». Він написав і опублікував за допомогою «Просвіти» взірцевий статут і детальну інструкцію, як створювати товариства такого типу. Це зумовило певне збільшення їх кількості, щоправда не настільки показове, як у випадку з читальнями. З метою пропаганди народовці часто друкували в «Ділі» і в «Батьківщині» дописи із сіл, де змальовували блага

(насамперед матеріальні), які забезпечила їм економічна і політична самоорганізація.

Для піднесення національної свідомості інтелігенції і народних мас у 1880-х роках особливо активно почали використовувати щорічне відзначення роковин смерті Т. Шевченка. Ініціатором того, щоб «явно, в великій громаді», широко відзначати вечори пам'яті Кобзаря виступив у 1876 р. В. Барвінський. «Не будьмо шкаралупниками, — закликав він у листі до брата Олександра від 4 березня 1876 р., — не біймося перед світом голосити наших ідей ... щоб наші і ненаші знали, що то ми, що то українофіли»⁴¹. До того часу вечори пам'яті Шевченка відбувалися у невеликій громаді майже винятково львівських народовців, у малих залах «Руської Бесіди», які могли вмістити до 100 чоловік. На думку В. Барвінського, якби народовці мали достатню силу, то найкраще б вшановували пам'ять Шевченка мітингами по всій Галичині. Він наголошував на важливості таких вечорів як засобу привернення молоді до української національної ідеї: «Маю навіть ту певність, що половина молодіжи і поважних навіть людей, що тепер лізе в московський або польський табір, пригорнеся до нас, як тільки ми ясно скажемо перед світом, чого ми добиваємось, чим був наш нарід і чим він має бути»⁴². При цьому він вказував на відзначення роковин смерті Шевченка у 1875 р., «які зблизили Кружкову* молодіж до нас. “Слово” ізольоване, русофілізм упадає. Ще одно тепле слово, мудре дальше поступоване, а буде річ доконана, не буде русофільської молодіжи. Ми через 10 літ відправляли панахиди ... обходили вечорі без панів і бюрократів в Бесіді — та що з того? Де ті результати? Надто гнила, надто оспала ще наша громада, щоб не потребувала електризації, публічної проби, засилку новими силами...»⁴³. Завдяки ініціативі та якнайактивнішій участі В. Барвінського, вечори пам'яті Т. Шевченка на початку 1880-х років перетворилися у демонстрацію української національної ідеї, надавали галицькому українському суспільству необхідного йому певного заряду «електризації» і з часом зумовили створення культу Т. Шевченка в Галичині.

Народовці усвідомлювали вагу і значення соціально-економічного питання, вважали «піднесення добробиту селян, їх розвій економічний і духовний» найважливішою проблемою, від вирішення якої «залежить наше: бути або не бути»⁴⁴. Але саме для цього необхідне національне визволення народу, прикладом чого наводились німці, чехи, хорвати і угорці. «Заховане своєї національності не є вправді остаточною цілею якого-небудь народу, — підсумовували народовські провідники, — але ся ціль, культурний розвій, дасться найліпше в рамках національності досягнути»⁴⁵. При цьому неодноразово було акцентовано увагу на важливості просвіти і освіти в рідній мові для прогресу, в тому числі і соціально-економічного.

Як уже зазначалося, ідеологи «народної» партії критикували популярні соціалістичні брошури «Парова машина», «Правда» і «Про бідність» (всі видані

* Академічний Кружок — організація українських студентів Львівського університету.

у Відні в 1875 р.), підтримані М. Драгомановим, вважаючи одним із недоліків їх утопічний характер. Вони наголошували на їх невідповідності результатам наукових досліджень, непрактичності, а навіть шкідливості, оскільки вони могли лише «роз'ятрувати існуючі рани, але не могли їх гоїти, могли поривати декого в фантастичний рай, але не вказували ніякої дороги органічного розвою і поступу і відводили від практичного, хосенного діланя»⁴⁶. Натомість народовці висловлювали глибоке переконання в тому, що можливий лише «органічний ступневий поступ і розвій до що раз кращого устрою суспільного і господарського», тобто виступали за шлях реформ, а не революції⁴⁷. При цьому вони зазначали необхідність розвитку ремесла, промислу і торгівлі серед українського народу, здійснення його кредитної і економічної самоорганізації. Народовці виступили проти пропагованого соціалістично-комуністичними теоріями класового підходу і боротьби, розвінчували неможливість вирішення соціального питання за допомогою вивозу «не-мужиків» (як пропонували згадані брошури) чи загалом протекції лише якоїсь однієї верстви. У своїй програмній заяві від 1877 р. вони визначали український народ як «органічну цілість, котра повинна розвиватись у всіх своїх складових частях гармонійно і спільно і не признаємо ніякої виключної супрематії якої небудь кляси чи касты в народнім заступництві»⁴⁸. Згодом народовські провідники поставили завдання солідарної діяльності всіх русинів, а не поодиноких верств чи груп, адже «обов'язком кожної одиниці пам'ятати про загал і для загалу трудитися, щоб в добрі загалу і своє добро знайти»⁴⁹. Власне солідарність, на їх думку, «народ робить народом»⁵⁰.

Надавши вагомості соціально-економічній стороні життя русинів, а також запропонувавши реальні шляхи до його покращення, народовці (надто ж із середини 1870-х років) спростовували звинувачення М. Драгоманова і радикальної молоді у формальності їхнього націоналізму. Як зазначав В. Барвінський, саме молодші представники «народної» партії у 1870-х рр., усвідомивши, що «хочби і найкраща форма без внутрішнього змісту і внутрішніх сил не має життя», старалися оживити ті сили, не обмежуючись лише мовним питанням, а й активно підносячи безпосередні матеріальні й моральні народні інтереси⁵¹.

Зразком для політичної діяльності народовців була чеська модель національного відродження, на чому неодноразово вони самі й наголошували. Так, в одному із дописів «Діла» у зв'язку з виборами було зазначено: «по сотний вже раз ставим і на сім місци за примір Чехів, — але годі: воскресєньє і розвій Чехів повинні все стояти нам яко живий примір перед очима»⁵². Визначальною особливістю цієї моделі В. Барвінський вважав те, що «Чехів видвигнула многолітня власна праця народна від найнижшого до найвисшого степені», і, зокрема, поширення чеської національної свідомості у народних масах, їх піднесення завдяки господарності і просвіті⁵³. На відміну від народовців, старорусини як і старше покоління польських політиків, більше схилилися до «утилітарної політики і впливів в міродайних кругах», а також надіялись на певний збіг сприятливих обставин⁵⁴. «Стара» партія, очікуючи такого «спасіння з гори», не провадила на практиці жодної внутрішньої, органічної роботи. Різниця між згаданими моделями була представлена у «Ділі» так: народовці у своєму націо-

налізмі й за допомогою нової української літератури станули «посеред народу», тоді як поляки (значною мірою і старорусини) продовжували стояти «над народом»⁵⁵. Чимало запозичено і з польського досвіду, зокрема із сформульованих польськими політиками концепцій органічної праці, хоч народівські лідери і не наголошували на цьому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Середа О.* Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1999. — Вип. 34. — С. 215.

² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ВР ІЛ НАНУ), ф. 135, № 2295.

³ *Шлемкевич М.* Галичанство // Політологічні читання. — 1993. — № 1. — С. 261–262.

⁴ Наш погляд на польське питанє // Діло. — 1883. — № 38.

⁵ Наше теперішнє положенє // Діло. — 1883. — № 19.

⁶ *Олесницький Є.* Сторінки з мого житя. — Львів, 1935. — Ч. 1. — С. 114.

⁷ Правда. — 1879. — № 3.

⁸ Лист М. Бучинського до В. Навроцького від 20 грудня 1872 р. // *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1860–1880 рр. — Харків: Пролетар, 1931. — С. 441–442.

⁹ [*Навроцький В.*] По вопросу о малорусской литературе М. Драгоманова. Весна 1876 р. // Правда. — 1876. — № 10.

¹⁰ *Драгоманов М.* Листи до І. Франка і інших. Видав І. Франко. — Львів, 1906. — С. 3–4.

¹¹ [*Барвінський В.*] Відповідь п. М. Драгоманову (з причини нападів в «Громаді») // Правда. — 1879. — № 6.

¹² *Драгоманов М.* Австороруські спомини // Літературно-публіцистичні праці. — Т. 2. — К., 1970. — С. 284–287.

¹³ [*Барвінський В.*] Відповідь п. М. Драгоманову (з причини нападів в «Громаді»).

¹⁴ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2282, арк. 1.

¹⁵ Правда. — 1877. — № 4.

¹⁶ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2340.

¹⁷ Там само, № 2340.

¹⁸ Там само, № 2150.

¹⁹ Наші народні хиби і потреби (Замітки Подолянина) // Діло. — 1881. — № 59.

²⁰ Див.: *Аркуша О.* Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). — Львів, 1997. — С. 21–34.

²¹ Наше теперішнє положенє. III. // Діло. — 1883. — № 23.

²² Там само.

²³ [*Барвінський О.*] Організація суспільної праці Русинів // Діло. — 1883. — № 70.

²⁴ Организация наших народных сил. V. // Діло. — 1883. — № 38 і 39.

²⁵ [*Барвінський О.*] Організація суспільної праці Русинів // Діло. — 1883. — № 67.

²⁶ Наші десперанти // Діло. — 1881. — № 24.

- ²⁷ *Студинський К.* До історії взаємин Галичини з Україною. — Львів, 1927. — С. 1.
- ²⁸ *Середа О.* Вказ. праця. — С. 213.
- ²⁹ Людина і політика. — 2000. — № 5. — С. 71.
- ³⁰ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. — Львів, 1926. — С. 188.
- ³¹ ВР ІЛ НАНУ, ф.100, № 1060.
- ³² Вибори до сейму. II. // Діло. — 1883. — № 16.
- ³³ Обов'язки репрезентантів народу // Діло. — 1883. — № 49.
- ³⁴ Організація наших народних сил. IV. // Діло. — 1883. — № 37.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Вибори до сейму. II. // Діло. — 1883. — № 16.
- ³⁷ Народне Віче Русинів з д. 17 (29) червня 1883 року // Діло. — 1883. — № 69.
- ³⁸ Рада Народна в Долині // Діло. — 1881. — № 78.
- ³⁹ *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 років. — Львів, 2000. — С. 30.
- ⁴⁰ Промова вп. Д-ра Ом. Огоновського на загальних зборах товариства «Просвіта» 21 січня (2 лютого) с. р. // Діло. — 1883. — № 8.
- ⁴¹ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2295.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2295.
- ⁴⁴ *[Барвінський В.]* Слівце до опізнання (Відповідь п. Українцєви (М. Драгоманову) на лист «Опізнаймося» у ч. 1 і 2 «Друга») // Правда. — 1877. — № 4, 5.
- ⁴⁵ Малоруська національність // Правда. — 1875. — № 14.
- ⁴⁶ *[Барвінський В.]* Відповідь п. М. Драгоманову (з причини нападів в «Громаді»).
⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *[Барвінський В.]* Слівце до опізнання (Відповідь п. Українцєви (М. Драгоманову) на лист «Опізнаймося» у ч. 1 і 2 «Друга») // Правда. — 1877. — № 4, 5.
- ⁴⁹ *[Барвінський В.]* По процесі // Діло. — 1882. — № 66.
- ⁵⁰ Руске окружне віче в Долині // Діло. — 1884. — № 95.
- ⁵¹ *[Барвінський В.]* Пам'яті найлучшого друга // Діло. — 1882. — № 85.
- ⁵² Значенє теперішної хвилі для Русинів // Діло. — 1883. — № 44.
- ⁵³ *[Барвінський В.]* Теперішня пора а Русини // Діло. — 1880. — № 1.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Наші десперанти // Діло. — 1881. — № 24.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2013.

КОНЦЕПЦИЯ И ПРОГРАММЫ «ОРГАНИЧЕСКОГО» ТРУДА В УКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ В ГАЛИЦИИ В КОНЦЕ XIX в.

В статтє рассматриваются попытки формирования концепций «органического» труда в украинском национальном движении в Галиции конца XIX в. Проанализированы истоки и главные их тезисы в контексте внутривполитической борьбы в украинском движении.

Ключевые слова: позитивизм, программы «органического» труда, украинское национальное движение, Галиция.

CONCEPTS AND PROGRAMS «ORGANIC» WORK IN THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN GALICIA the late nineteenth century

In the article exposed the attempts of the «organic» works concepts formation in the Ukrainian national movement in the XIX-th century. The roots and their main points in the context of inner political processes in the Ukrainian national movement in Galicia is analyzed.

Keywords: *positivism, the programs of «organic» work, the Ukrainian national movement, Galicia.*

Розділ III

СТОРИНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «1914/1916»

*І.В. Ільницький
(м. Івано-Франківськ)*

ТИМЧАСОВЕ ВІЙСЬКОВЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО ГАЛИЧИНИ: КАДРОВИЙ АСПЕКТ

На основі архівних матеріалів розглянуто особливості формування кадрового складу управлінського апарату Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, реконструйовано соціально-професійний портрет чиновників, визначено національні, фахові та політичні підходи до комплектації штатів центральних та місцевих окупаційних органів.

Ключові слова: *Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини, окупаційна адміністрація, кадровий склад, Канцелярія Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, Штаб Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, Г. Бобринський.*

Століття від дня початку Першої світової війни поживає інтерес громадськості та науковців до подій та процесів воєнного часу. У роки Великої війни Україна була позбавлена своєї суб'єктності й українські землі, що перебували у складі двох імперій, були втягнуті у вир військових і військово-політичних подій, ставши безпосереднім театром бойових дій, полем битв ідеологічних спрямувань, діяльності розвідок та контррозвідок із залученням різноманітних суспільних інститутів та інформаційних джерел.

Нині українськими науковцями проводяться ґрунтовні дослідження по вивченню та переосмисленню багатьох проблем історії України періоду 1914–1918 рр. Як зазначає доктор історичних наук, професор О. Реєнт, у вітчизняній історіографії оформилося ряд пошукових напрямків по вивченню українського контексту Великої війни: соціально-економічний, орієнтаційно-цивілізаційний, політичний, геополітичний, історія легіону УСС, гуманітарно-інформаційний, з проблем біженців, громадських та гуманітарних організацій, регіоналістики, «культури війни», повсякдення населення у період війни, тощо. Окремою дослідницькою проблемою у вітчизняній та зарубіжній (передусім російській) історіографії є діяльність російської окупаційної адміністрації Галичини і Буко-

вини протягом 1914–1918 рр.¹ Мова йде передусім про праці українських істориків І. Кучери, В. Любченка, О. Мазура, В. Яремчука², російських — О. Бахтуріної, В. Савченка³. Їхній доробок сьогодні задає тон та спрямованість наукового дискурсу довкола малодосліджених аспектів пов'язаних із історією Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. На наше переконання є недостатньо вивченими в історичній науці принципи формування кадрового складу, організація оплати праці та фінансування потреб управлінського апарату Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини.

Наукова новизна полягає у спробі на основі актових та господарських документів вивчити кадровий аспект організації діяльності Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини.

Розпочинаючи активні дії на Південно-Західному фронті, російське командування певно сподівалося на успіх та окупацію значної частини території противника. Однак, архівні матеріали та інші джерела не дають нам підстав стверджувати, що влада розробила конкретний план заходів щодо рекрутування кадрів для нових земель, а тим більше мала сформований кадровий резерв, який би міг на другий день полишення австрійськими військами території приступити до управління ними.

До певного часу із завданнями місцевого управління могли справлятися військової офіцери. Саме тому першим кадровим розпорядженням став наказ командуючого 8-армією генерала О. Брусилова від 10 серпня 1914 р. про призначення найбільш енергійних штаб-офіцерів для здійснення цивільного управління окупованими територіями. На цих офіцерів, виділених здебільшого зі складу етапно-господарського відділу, покладался контроль за діяльністю місцевої, сформованої ще австрійцями адміністрації⁴.

Військове управління з самого початку визначалося як тимчасове та таке, ще не спроможне у повній мірі вирішувати господарсько-управлінські справи цивільного населення⁵.

Про можливість збереження подальшої діяльності довоєнних управлінських органів, навіть, не йшлося, вони мали бути повністю ліквідовані, а їхні кадри розпущені. Залучення місцевих адміністраторів не тільки не передбачалося (не регламентувалося) законодавством, але й із ідеологічної стратегії, навіть, не розглядалося. Адже, у Російській імперії при кадровому формуванні управлінських органів на перше місце завжди ставилися політична благонадійність кандидата на чиновницьку службу, відданість імператору та вітчизні, рекомендації з боку чиновників високого рангу. На кожного кандидата в чиновники із Департаменту поліції (до 1880 р. — з Третього відділення імператорської канцелярії) надходило оперативне зведення, а далі відбувалася довготривала процедура різних відношень, схвалень, рекомендацій тощо. Ніхто в умовах війни не збирався ламати століттями установлені принципи та порядки щодо підбору кадрів.

Російське командування йшло звичним шляхом довготермінової процедури підбору кадрів. 22 серпня 1914 р. за наказом Верховного головнокомандуючого було створене Тимчасове військово-генерал-губернаторство Галичини. Того ж дня графа Г. Бобринського повідомили про зроблені київському, подільському

та волинському генерал-губернатору Ф. Трепову розпорядження підібрати кандидатів на посади 8 начальників повітів, 50 стражників і 10 урядників; чернігівському та полтавському губернаторам — про підбір відповідно 8 та 2 кандидатур на посади начальників повітів⁶. Наказом головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту від 28 серпня 1914 р. за № 65 генерал-лейтенант граф Г. Бобринський був допущений «к временному исправлению должности военного генерал-губернатора Галиции»⁷.

Помічником військового генерал-губернатора з цивільної частини було призначено генерал-майора А. Половцова, начальником штабу — генерал-майора К. Новогребельського, генералом для доручень — генерал-майора барона А. Кноррінга⁸. 6 жовтня 1914 р. усі вони разом із тимчасовим військовим генерал-губернатором Галичини були затверджені височайшим наказом на своїх посадах⁹.

Тим часом ішов процес формування кадрів середньої і нижньої ланки. Цивільна влада, яка з початком війни була підпорядкована командуванню, діяла не так жваво як того хотіли військові, а тому командування все наполегливіше вимагало нетипового для бюрократії прискорення. Найближчий кадровий резерв знаходився у Південно-Західному краї, Чернігівській та Бессарабській губерніях (див. табл. 1).

Таблиця 1

Територія	Посада у Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини	Кількість чиновників
Південно-Західний край		52
Київська губернія	Начальники повітів	5
	Помічники нач. повітів	14
Волинська губернія	Начальники повітів	4
	Помічники нач. повітів	12
Подільська губернія	Начальники повітів	6
	Помічники нач. повітів	11
Чернігівська губернія	Начальники повітів	5
	Помічники нач. повітів	8
Полтавська губернія	Начальники повітів	2
	Помічники нач. повітів	3
Бессарабська губернія	Начальники повітів	1
	Помічники нач. повітів	8
Департамент поліції	Начальники повітів	2
	Помічники нач. повітів	6
Из отставников	Начальники повітів	1
	Помічники нач. повітів	1

За матеріалами: ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 311, арк. 46.

Із розвитком успіхів російських військ поступово формувалась управлінська структура окупаційної влади на місцях. Так, 7 вересня 1914 р. тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський, перебуваючи у Львові від 6 вересня, надіслав у Броди призначеному львівським губернатором М. Мельникову телеграму, в якій запропонував йому переїхати разом з канцелярією до м. Львова й призначити повітових начальників у Бібрку, Жидачів, Раву-Руську і Жовкву, а також наголосив на необхідності провести детальне обстеження становища місцевого населення, яке сильно постраждало від воєнних дій, аби мати можливість надати йому допомогу¹⁰.

Територіальна структура Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини через військові успіхи імператорської армії зазнавала певних змін. Наприкінці серпня — у вересні 1914 р. були сформовані з управлінським штатом три губернії: Тернопільська (губернатор І. Чарторизький), Львівська (губернатор М. Мельников) та Чернівецька (губернатор С. Євреїнов). Остання вперше була евакуйована вже 7 жовтня 1914 р., згодом, 15 листопада, її було відновлено, але ненадовго — 1 лютого 1915 р., — знову евакуйовано до Тернополя вдруге. У квітні 1915 р. за рахунок виділення низки повітів зі складу Львівської губернії розпочалося так і не закінчене до початку відступу з Галичини російських військ формування губернії Перемишльської (в.о. її губернатора — чернівецький губернатор С. Євреїнов)¹¹.

Архівні документи дозволяють встановити, що в окупаційній адміністрації працювала абсолютна більшість чиновників середнього рангу (60%), не більше 10% вищого рангу, і 30% нижчого рангу¹². Висловлене у вітчизняній та російській історіографії твердження про те, що кадри, які спрямовувалися в Галичину були малоосвічені або були різного роду «штрафниками» з поліцейських кіл, аферисти, які хотіли зробити у Галичині блискучу кар'єру, потребує уточнення. Так, російська дослідниця О. Бахтуріна стверджує, що у чиновників місцевої окупаційної адміністрації був надзвичайно низький освітній рівень і невисокі моральні якості кандидатів: з вищою освітою — нікого, з середньою — лише 6 осіб, решта — з початковою¹³. На наше переконання, освітній рівень відряджених з Київського генерал-губернаторства службовців не був настільки низький, як на цьому наполягає російська дослідниця. Дійсно, ряд адміністраторів не навчалися у державних освітніх закладах, але мали приватну домашню освіту. Фаховість у імперській бюрократичній системі визначалася не лише дипломами. А ті люди, які прибули виконувати свої обов'язки у Галичину, займали до того високі посади у різних міністерствах та відомствах, мали значний досвід адміністративно-управлінської роботи. Серед кадрових списків зустрічаються персоналії, які мали вищу юридичну освіту, зокрема закінчили Краківський, Новоросійський університети. Для чиновників середнього рівня в Російській імперії було типовим закінчити духовні училища, або певні поліцейські курси, військову прогімназію тощо¹⁴. Такі особи цілком успішно виконували свої функціональні чиновницькі обов'язки й у центральних губерніях Російської імперії.

Разом із цим варто розрізнати соціо професійний рівень імперських чиновників у Галичині та на Буковині. Щодо Чернівецької губернії, то професійний рівень її адміністраторів ми розберемо окремо.

З огляду на проаналізовані архівні документи національний склад чиновників підданих імперії Романових, що залучалися до роботи в окупаційній адміністрації, був різноманітний: росіяни (іноді траплялася паралельна назва «великороси»), українці (майже виключне іменування «малорос»), молдавани, болгары, поляки. Щодо останніх існували особливі підходи. Влада, яка на перше місце в оцінці чиновника ставила політичну благонадійність, а не професійні якості, остерігалася використання чиновників саме польської національності в Західній Україні. Чиновників-поляків, які все ж були відрядженні на службу в структури Тимчасового генерал-губернаторства Галичини, губернатори та генерал-губернатор намагалися відрядити назад, замінивши іншими національностями. Варто відзначити, що за поляків часто сприймали й українців. У графі національності прописували «малорос», а поряд, ніби під знаком питання, у дужках — «поляк». До таких службовців, як правило, виникали додаткові претензії, встановлювався за їхньою роботою більш пильний контроль¹⁵.

У діловодстві канцелярії Тимчасового військового генерал-губернатора Галичини є дуже багато клопотань про прийом чи залишення на службі колишніх австрійських чиновників. Однак, абсолютна більшість таких прохань відхилялася. Разом із цим російська окупаційна адміністрація не могла у повній мірі обійтися без місцевих перекладачів. Тому, як виключення, у губернських канцеляріях усе ж працювало по 2–3 перекладача. На початку 1915 р. також окупаційна адміністрація була змушена брати на службу в якості писарів місцевих, з відповідними навиками, жителів Галичини, оскільки, як зазначалося у рапорті генерал-губернатора Г. Бобринського до штабу Південно-Західного фронту, мало було бажаючих їхати з центральних губерній Росії працювати писарем у Галичині за 50 руб. жалування. Нами було встановлено два випадки прийому на чиновницьку службу колишніх австрійських чиновників у Львівській губернії, та 10 випадків — у Перемишльській. В останній 2 австрійських підданих займали посади помічників начальників повітів, решта були діловодами, писарями¹⁶.

Важливим є також аналіз попереднього роду занять чиновників окупаційної адміністрації. Так, серед начальників повітів 28% раніше працювали у земських установах; 24% займали різні посади в губернських канцеляріях; 15% — у поліції; 10% мали громадські посади (такі як повітовий предводитель дворянства); 10% предстали воєнне відомство; 1% — систему освіти; 1% — міністерство закордонних справ. По поміщикам начальників повітів ситуація була наступна: 22% — земська служба; 22% — губернські і повітові канцелярії; 17% — поліція; 17% — освітянська сфера; 7% — воєнне відомство; 7% — юстиція; 4% — міністерство фінансів і торгівлі. Таке відсоткове співвідношення дозволяє припустити, що люди у тій чи іншій мірі були знайомі з функціонуванням бюрократичного апарату і мали відповідні компетенції. Інша справа полягала в особистих якостях кожного¹⁷.

Щодо кожного чиновника ми відомостей не маємо, проте нагородні листи та подання до нагород дають підстави вважати, що службовці, особливо у Львівській губернії, проявляли достатню старанність на службі¹⁸.

Більшість кадрових проблем були пов'язані саме із Чернівецькою губернією. Підбір кадрів здійснювався насамперед серед службовців Бессарабської губернії. Рангова структура і характеристика на чиновників були на порядок нижчими ніж у повітах Львівської губернії. Тому ми дотримуємося думки про те, що загальна незадовільна картина кадрового складу Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини формувалася у першу чергу через проблеми з кадровим забезпеченням Буковини. Призначення чиновників у цю губернію здійснювалося згори, але після їх недовготривалої роботи чернівецький губернатор уже доповідав про невідповідність фахових компетенції останніх займає посадам¹⁹.

Більш серйозно влада та військове командування віднесли до укомплектування штату управління Тимчасового військового генерал-губернатора Галичини. У табл. 2 наведено розпис посадовців по цивільному та військову управління.

Таблиця 2

№	Наименование учреждения	Состав чиновников	Число чинов
1	2	3	4
Гражданское управление			
1	Канцелярия военного генерал-губернатора	Начальник канцелярии	1
		Юрисконсульт	1
		Начальник отделения	1
		Помощник начальника отделения	1
		Секретарь	1
		Казначей	1
		Писарей	3
		Для хозяйственных надобностей	2
Военное управление			
1	Штаб	Старших адъютантов	2
		Секретарей	1
		Помощник секретаря (он же казначей)	1
2	Управление по квартирному довольствию	Начальник отделения	1
		Столоначальник	1
		Инженер для технических заданий	1
3	Интендантское управление	Делопроизводителей по военной, продовольственной и денежной части	3

1	2	3	4
4	Военно-санитарное управление	Делопроизводитель из врачей	1
5	Военно-ветеринарное управление	Делопроизводителей	1
6	Управление военно-оккупационного контроля	Писарей	15
		Чертежников	1
		Для хозяйственной надобности	5

За матеріалами: ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 461, арк. 63–64.

Разом із цим практика діяльності управлінського апарату протягом 1914 р. продемонструвала, що зазначений штатний склад Канцелярії Тимчасового військового генерал-губернатора Галичини (т. б. цивільне управління) фізично не міг дати раду справам, що потребували розгляду і швидко зростали в числі. Прохаючи 7 лютого 1915 р. головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту про розширення штатного розпису Канцелярії на 2 посади начальників відділень і 5 посад їхніх помічників, Г. Бобринський зазначав, що число вихідних із канцелярії паперів у жовтні 1914 р. дорівнювало 1615, у грудні — 2725, у січні 1915 р. — 3664; загальна ж кількість справ, що надійшли на розгляд Канцелярії за останні чотири місяці, дорівнювала 10 032 номерам при тільки 7836 номерах справ вихідних²⁰. Генерал-губернатор також наголосив: «Условия военного времени, отсутствие определения прав оккупирующей власти, необходимость примирения разнородных правовых институтов русского и австрийского законодательства, все это требует от чинов канцелярии работы творческой и весьма напряженной», а отже поряд із кількісним збільшенням штату, потрібно було підтягнути і його якість. Г. Бобринський пропонував вирівняти класи чиновників відповідно до зайнятих ними посад. Так, посади начальників канцелярій мали посідати чиновники не нижче IV класу (т. б. дійсний статський радник), помічників начальників відділів, перекладачів, журналістів — не нижче VIII класу (колезький асесор)²¹.

2 липня 1915 р. щодо кадрового складу своєї адміністрації Г. Бобринський був уже більш наполегливий, вимагаючи відрядження на попередні місця роботи службовців Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, які раніше не займали посади на державній службі. Мова найперше йшла про працівників приватних освітніх закладів, земських та громадських установ, організацій. Поряд із цим генерал-губернатор турбувався про працевлаштування означених осіб, що для служби в Галичині звільнилися з неурядових установ. Унаслідок відрядження їх назад вони могли опиняться безробітними²².

Не аби-який вплив на якісне виконання службових обов'язків впливало матеріально-побутове забезпечення чиновників. Як свідчать документи із фінансуванням, як апарату тимчасового військового генерал-губернатора, так і управлінських органів на місцях існували серйозні проблеми. Фінансове забезпечення управлінських структур генерал-губернаторства здійснювалося не лише з державної скарбниці, але і коштами вирученими місцевими адміністраціями шляхом запровадження різного роду податків та зборів, одержавлення власності австрійських підданих, що покинули Галичину. Так, оплата праці чиновників окупаційної адміністрації, які покинули останніми край у ході евакуації 1915 р., була здійснена з вивезеної каси однієї з крамниць Львова²³.

Найбільш інформативним джерелом по фінансовому забезпеченню управлінського апарату Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини був журнал надходжень та витрат Канцелярії генерал-губернатора. Як свідчать записи із цього документу протягом 1914 р. окупаційна адміністрація намагалася забезпечувати всі видатки та покривати різні, як службові, так і особисті витрати службовців. Так, досить часто зустрічалися записи про надання матеріальної допомоги на лікування, поховання службовців та членів їхніх родин (суми близько 100–150 руб.)²⁴.

Фактично всі службові потреби 1914 р. задовольнялися у повній мірі. Найбільше коштів виділялося на придбання коней та зброю (470 руб. на одиницю). Щомісяця на оперативні потреби унтер-офіцерам жандармського поліцейного управління видавалося близько 534 руб.; за відрядження платили по 20 руб. Були встановлені середні заробітні плати: поліцейські отримували по 182,5 руб., перекладачі, діловоди, помічники діловодів отримували по 82,5 руб. в місяць. Найменшою зарплата була у чиновників із числа колишніх австрійських підданих — по 70 руб.²⁵

У 1915 р. ми вже спостерігаємо скорочення видатків і насамперед на відрядження. Зокрема, вони фінансувалися лише у разі їх крайньої необхідності. Разом із цим генерал-губернатор у відповідному рапорті до штабу Південно-Західного фронту зазначав, що він змушений збільшити канцелярські витрати та розширити штат писарів з 13 до 20 осіб, асигнувати на господарські потреби управлінського апарату не 200 руб. (як це було у 1914 р.), а 300 руб. на місяць²⁶.

На місцевому губернському та повітовому рівні питання фінансового забезпечення управлінських органів ще більш нестабільним. Наприклад, у жовтні 1914 р. начальник Старо-Самбірського повіту Львівської губернії доповідав: «В Старо-Самборском уезде существует 4 города: Старо-Самбор, Старосоль, Фельштин, Хиров. В настоящее время все эти города лишены тех доходов, которые получали от Австрийского правительства. Городское управление в этих городах существует кое-как на небольшие средства, которые оно собирает путем обложения налогом небольшого числа купцов и торговцев, а также взиманием 20 копеек с каждой частной подвод, останавливающейся в городе. От продажи собственного леса и взимая платы с головы скота, убиваемого на своей бойне. Средства эти не покрывают расходов на жалование бургомистра и писаря, городских. Последние по этой причине очень неохотно и небрежно несут свою

службу в містах і тому помічається відсутність порядку і підлеглої чистоти. Між тим з настанням теплої пори для уникнення появи інфекційних захворювань потрібен суворий нагляд за чистотою не тільки на вулицях міста і во дворах живущих на місцях домогосподарств так і відсутніх. Не визнаєте ли можливим ваше сиятельство учредить в названих містах штат російської поліції з околоточного надзираючого і п'яти міських в кожному з відпусткою їм засобів на утримання і зарплату з казначейства. Об изложенном имею честь представить на благоусмотрение вашего сиятельства²⁷».

У другій половині липня 1915 р. із Західної України вже йшла повномасштабна евакуація російської адміністрації. Г. Бобринський заявив, що Тимчасове військово-генерал-губернаторство не ліквідується, а лише тимчасово скорочує свій штат. Тому він пропонував вищим органам Російської імперії виділити 15–20 тис. руб. для призначення грошової допомоги тимчасово відстороненим від служби чиновникам. Частина чиновників задіяних в управлінських органах окупаційної адміністрації мали відрядити на попередні місця служби. Кількість таких відряджених була досить значною: з Львівської губернії — 9 чиновників; Чернівецької — 2; з Перемишлянської — 5; Тернопільської — 3; у штаб 8-ї армії — 13; в штаб Мінського військового округу — 3; в розпорядження генерал Кондратьєва — 4.

Певну проблему, яку Канцелярія генерал-губернатора Г. Бобринського намагалася по-можливості вирішити, складало матеріальне забезпечення «тимчасово відсторонених» (за термінологією Г. Бобринського) чиновників рекрутованих із числа армійських та державних відставників, діячів земств, громадських організацій. За ними намагалися зберегти встановлені на службі в управлінському апараті Галичини зарплатні плати, незалежно від того чи зможуть вони поновитися на свої попередні місця роботи. Для осіб набраних на роботу в органи окупаційної адміністрації Галичини за вільним наймом (здебільшого малокваліфіковані чиновники, робітники по господарській частині, обслуговуючий персонал) пропонувалося видати у вигляді компенсації двомісячне жалування та оплатити транспортні витрати при поверненні на місця свого постійного проживання²⁸.

Частина чиновників, що залишалася в управлінському апараті генерал-губернаторства для продовження ведення справ, була перевезена до м. Бердичів Київської губернії. Кадровий склад скороченого управління Тимчасового військового генерал-губернатора Галичини подано у табл. 3.

Таблиця 3

№	Наименование учреждения	Состав чиновников	Число чинов
1	2	3	4
1	Генерал-губернатор и его помощники		1
	Адъютант		1
	Штаб-офицер для поручений		1

Продовження таблиці 3

1	2	3	4
	Старших чиновников для поручений		2
2	Канцелярия военного генерал-губернатора	Начальник канцелярии	1
		Юрисконсульт	1
		Начальник отделения	
		Помощники начальников отделения	2
		Делопроизводитель	1
		Казначей	1
		Бухгалтер	1
		Секретарь	1
		Писарей	4
		Для хозяйственных нужд	2
3	Штаб военного генерал-губернатора	Начальник штаба	1
		Старший адъютант	4
		Секретарей	1
		Штаб-офицер для поручений	1
		Журналист	1
		Писарей	5
		Нестроевых для хозяйственной надобности	7
4	Интендантское управление	Начальник управления	1
		Начальник продовольческого отделения	1
		Делопроизводителей	3
		Писарей	6
		Вахтер	1
		Нестроевых для хозяйственной надобности	1
5	Управление по квартирному довольствию	Начальник управления	1
		Делопроизводителей	1
		Старших столоначальников	1
		Бухгалтер	1

1	2	3	4
		Инженеров для составления и поверки технической и документальной информации	1
		Писарей	6
		Нестроевых для хозяйственной надобности	1
6	Военно-санитарное управление	Военно-санитарное управление	1
		Старший делопроизводитель	1
		Бухгалтер	1
		Писарь	1
		Нестроевых для хозяйственной надобности	1
7	Военно-ветеринарное управление	Инспектор	1
		Делопроизводитель	1
		Нестроевых для хозяйственной надобности	1
8	Управления военно-окружного контроля		

За матеріалами: ЦДІАК України, ф. 361, оп.1, спр. 461, арк. 81–83.

Дані таблиць 2 і 3 дозволяють стверджувати, що було скороченого чиновників цивільного управління, але натомість збільшено кількість технічного (канцеляристського) персоналу у військовому управлінні, які мали займатися ліквідаційною діяльністю та оформлювати відповідні папери.

Для того аби в разі другого зайняття Східної Галичини та Буковини не довелось повторювати старих помилок уже у ході евакуації органів управління Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини спочатку до Бердичева, потім до Києва влада почали розробляти заходи щодо докорінної реорганізації адміністративного апарату, перегляду наріжних засад кадрової політики. Розробленню нової ефективної управлінської схеми (якщо не за формою, то за її сутнісними, якісними характеристиками) було приділено багато уваги в період з осені 1915 по весну 1916 рр.²⁹

12 грудня 1915 р. Г. Бобринський звернувся до міністра внутрішніх справ О. Хвостова з проханням запропонувати губернаторам та градоначальникам подати списки кандидатів на посади начальників повітів та їхніх заступників із докладними відомостями щодо служби, ділових та моральних якостей кандидатів. У відповідь міністр циркуляром від 24 грудня 1915 р. наказав губерна-

торам та градоначальникам Галичини приступити до формування кадрового резерву. Вказувалось аби кожен із керівників губернії мав не менше 20 кандидатів на посади начальників повітів, по 30 — на посади помічників начальників повітів із адміністративно-господарської та поліційної роботи³⁰.

Паралельно з цим в останні два місяці 1915 р. спеціальна Комісія під головуванням військового генерал-губернатора Галичини займалася розробленням тексту нового «Временного положення об управленні областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны»³¹. У січні 1916 р. цю роботу було завершено, й 1 лютого за дорученням військового генерал-губернатора Галичини проекти «Временного положення об управленні областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны» було надіслано головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту³². Розроблений Комісією проект нормативно-правового акту нараховував 110 статей і був суттєво детальнішим за чинний на той час, хоча і складався з тих самих структурних підрозділів³³. Проект тимчасових штатів «Управления начальника уезда в областях Австро-Венгрии, занятых по праву войны» передбачав посади повітових лікаря та ветеринара, 10 посад урядників і 50 — стражників (тобто вдвічі більше, ніж було раніше) на повіт і, окрім того, на допомогу останнім, при необхідності, за розпорядженням військового генерал-губернатора додавалися 25 піших та 25 кінних нижніх чинів переважно унтер-офіцерського звання та козаків³⁴.

4 березня 1916 р. імператор височайше повелів скасувати посаду тимчасового військового генерал-губернатора Галичини (наказ начальника Штабу Верховного головнокомандуючого від 7 березня 1916 р. за № 308) із зарахуванням генерал-ад'ютанта графа Г. Бобринського у розпорядження головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту. Також підлягали скасуванню Штаб військового генерал-губернатора, посади двох старших чиновників для доручень та штаб-офіцера для доручень при військовому генерал-губернаторі. Канцелярія військового генерал-губернатора (фактично — у вигляді архіву справ) мала перейти у тимчасове підпорядкування головного начальника Київського військового округу³⁵.

Своїм наказом за № 480 від 23 березня 1916 р. генерал-ад'ютант Г. Бобринський склав із себе повноваження тимчасового військового генерал-губернатора Галичини, фактично завершивши цим процес розформування адміністративного апарату генерал-губернаторства³⁶.

Отже, у кадровій політиці імперської влади протягом першого періоду російської окупації Галичини були серйозні прорахунки. Багато кадрових проблем були об'єктивно обумовленні застарілими підходами до формування чиновницького апарату, відсутністю завчасно підготовленого кадрового резерву, складнощами воєнного часу. Дійсно, можна погодитися із російськими та вітчизняними дослідниками, які наголошують на недостатній фаховості відряджених до Галичини російських чиновників, але варто при цьому зауважити, що на загальну кадрову ситуацію впливали місцеві особливості. У Львівській та Перемишльській губернії ми не зустрічали серйозних нарікань на фаховість чиновників (набір здійснений з українських губерній Російської імперії, насамперед

Південно-Західного краю), чого не скажеш про Чернівецьку губернію (набір з Бессарабської губернії), де ледь не половина службовців самим губернатором була визнана неблагонадійною, чи повністю некомпетентною. В умовах складної військово-політичної ситуації місцеві урядники мусили вирішувати кадрові проблеми, просити не тільки замінити окремих чиновників, але виділити додаткові кошти на розширення штатів, збільшення оплати праці новим службовцям, додаткових асигнувань на відрядження, канцелярські витрати. Саме повсякденні кадрові складнощі змусили окупаційну адміністрацію відступити від своїх принципів та залучити австрійських підданих до служби в якості перекладачів, писарів, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Решет О., Янишин Б.* Україна в період першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 3–33.

² *Кучера І.В.* Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». — Чернівці, 2005. — 19 с.; *Любченко В.Б.* Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // Велика війна (1914–1918) і Україна. — К.: ТОВ «Кліо». — С.248–301; *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний ун-т «Львівська політехніка»; Інститут гуманітарної освіти. — Львів, 1997; *Яремчук В.* Державотворчий процес у західній Україні та Перша світова війна // Перша світова війна і слов'янські народи. — К., 2004. — С. 90–96.

³ *Бахтурина А.Ю.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917). — М., 2004. — 394 с.; *Савченко В.Н.* Восточная Галиция в 1914–1915 годах: Этносоциальные особенности и проблема присоединения к России // Вопросы истории. — 1996. — № 11/12. — С. 95–106.

⁴ *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч. — С. 70–71.

⁵ Наступление Юго-Западного фронта в мае–июне 1916 года. Центральный государственный военно-исторический архив // ред. Ф.М. Бородин. — М.: Военное издательство Народного комиссариата обороны союза СССР, 1940. — С. 114–117.

⁶ Центральный державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 361, оп. 1, спр. 85, арк. 6.

⁷ Там само, спр. 2406, арк. 50.

⁸ Там само, спр. 4, арк. 5–6.

⁹ Там само, спр. 2406, арк. 4.

¹⁰ Там само, спр. 85, арк. 2–3.

¹¹ *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч. — С. 78; *Петрович І.* [Крип'якевич І.П.] Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. — Б.м., 1915. — С. 14–17.

¹² ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 6, арк. 8–9.

¹³ *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч. — С. 78–79.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 331, арк. 1–2.

¹⁵ Там само, арк. 44.

¹⁶ Там само, спр. 311, арк. 44.

- ¹⁷ Там само.
¹⁸ Там само, арк. 9–10.
¹⁹ Там само, арк. 40–44.
²⁰ Там само, спр. 85, арк. 15 зв.
²¹ Там само, арк. 15–16.
²² Там само, спр. 461, арк. 1–2.
²³ Там само, спр. 139, арк. 3.
²⁴ Там само, спр. 965, арк. 1–47.
²⁵ Там само.
²⁶ Там само, спр. 85, арк. 16.
²⁷ Там само, арк. 24.
²⁸ Там само, спр. 461, арк. 25–27.
²⁹ Там само.
³⁰ Там само, арк. 64–65.
³¹ Там само, арк. 39.
³² Там само, арк. 67.
³³ Там само, арк. 125–130.
³⁴ Там само, арк. 141 зв.
³⁵ Там само, спр. 2406, арк. 52.
³⁶ Там само, арк. 46, 47.

Стаття надійшла до редколегії 28.11.2013.

ВРЕМЕННОЕ ВОЕННОЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО ГАЛИЧИНЫ: КАДРОВЫЙ АСПЕКТ

На основе архивных материалов рассмотрены особенности формирования кадрового состава управленческого аппарата Временного военного генерал-губернаторства Галиции, реконструирован социально-профессиональный портрет чиновников, определены национальные, профессиональные и политические подходы к комплекции штабов центральных и местных оккупационных органов.

Ключевые слова: Временное военное генерал-губернаторство Галиции, оккупационная администрация, кадровый состав, Канцелярия Временного военного генерал-губернаторства Галиции, Штаб Временного военного генерал-губернаторства Галиции, Г. Бобринский.

TEMPORARY MILITARY GOVERNOR-GENERALSHIP GALICIA: PERSONNEL ANALYSIS

Based on archival materials forming the staff of the administrative apparatus of the Provisional Military Government General Galicia was shown, social and professional portrait officials determined national, professional and political approaches to the recruitment of national and local occupation authorities were reconstructed.

Keywords: Temporary Military Governor-General of Galicia, occupation administration, staffing, Office of the Temporary Military Governor-General of Galicia, headquarters of the Temporary Military Governor-General of Galicia, G. Bobrinskiy.

Л.І. Синявська
(м. Черкаси)

ВПЛИВ «ОСОБЛИВИХ» ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ у 1914–1916 рр.

У статті проаналізовано вплив урядових заходів по регулюванню економічної діяльності промислових підприємств України із визначенням їхнього впливу на розвиток промисловості.

Ключові слова: *Перша світова війна, державне регулювання економіки, військова промисловість, гірничо-видобувна промисловість, німецькі колоністи, примусове переселення.*

Прискорення формування капіталістичних виробничих відносин і системи господарювання в Російській імперії після реформ другої половини XIX ст. супроводжувалося становленням та розвитком верстви підприємців і промисловців, чії стосунки із державою визначали шлях і темпи розвитку промисловості в цілому та питому вагу окремих галузей у загальному обсязі промислового виробництва. Нові виробничі відносини забезпечили певні стартові умови для поліпшення власного добробуту для представників тих суспільних кіл, які в умовах панування феодальних відносин не мали шансів змінити власний соціальний статус. Водночас пережитки феодальних відносин, у тому числі становість суспільства із збереженням багатьох привілеїв дворянства, стояли на заваді розвитку капіталістичних відносин. Виробнича діяльність представників різних верств буржуазії великою мірою залежала від державних органів. У суспільстві було поширеним стійке усвідомлення обумовленості втручання держави в розвиток економіки, особливо в умовах воєнного часу задля мобілізації зусиль членів суспільства для досягнення перемоги. Але ставлення до монополістичних об'єднань, як правило, не було таким однозначним: певна частина працівників розглядали їх не лише як засоби забезпечення робочих місць, а й як експлуататори, які усілякими способами намагалися обмежити заробітки працівників.

Найвищого рівня концентрація промислового виробництва досягла у Катеринославі, Луганську, Миколаєві, Юзівці. Великі монополістичні об'єднання вже на початку XX ст. займали панівне становище в економіці, причому багато з них створювалися на базі основних галузей української промисловості та мали загальноросійське значення. Промислова буржуазія поповнювалася за рахунок вихідців із дворянства, купецтва, заможного селянства. В Україні до її складу входили також представники технічної інтелігенції і представники іноземних держав, які забезпечували велику частину інвестицій у розвиток промисловості.

Промислова буржуазія на українських землях вирізнялася численним представництвом різних етнічних груп. Більшість підприємців східноукраїнських земель були православними.

У гірничій справі, металургійній промисловості й виробництві сільсько-господарської техніки домінували французький, бельгійський та англійський капітали. Власне, значні темпи промислового піднесення великою мірою стали можливими завдяки присутності іноземного капіталу. Так, у металургійній промисловості Донбасу з 12 акціонерних товариств у 9 брали участь представники іноземного капіталу. Такий стан речей робив втручання держави в економічну діяльність досить нелегкою справою в силу необхідності врахування різновекторних інтересів представників фінансово-промислових кіл.

Забезпечення сприятливих умов діяльності промисловців і підприємців вимагало їх самоорганізації для захисту власних економічних інтересів. Відносно впливовою організацією став З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який репрезентував інтереси господарів вугільних та металургійних підприємств. Учасники з'їзду обговорювали не лише заявлені у програмі економічні та соціальні питання, а й різні суспільно-політичні проблеми, захищаючи інтереси широких кіл підприємців. Водночас значна залежність промислової буржуазії від бюрократичного апарату суттєво гальмувала економічний розвиток, оскільки політика протекціонізму, викликана природнім прагненням укріпити вітчизняну економіку, співіснувала з різноманітними правовими обмеженнями та спробами зберегти максимальний державний контроль над приватною діловою активністю. Зростання економічного впливу великого капіталу не відповідало рівню його суспільно-політичного впливу. Підприємці вимагали створення в державі системи обов'язкового представництва власних інтересів на зразок торговельно-промислових палат, що існували у Західній Європі.

Дворянство залишалось домінуючою верствою у політичній діяльності, що робило біднішого за статками дворянина іноді більш впливовим, аніж багатого комерсанта, чий економічні інтереси у деяких випадках ігнорувалися. Це інколи створювало перешкоди на шляху підвищення обороноздатності країни, яскравим прикладом чого став процес мілітаризації економіки Російської імперії в умовах Першої світової війни.

В інтересах економічного зростання було дозволено об'єднання підприємців у представницьких і дорадчих організаціях, однак рівень їхньої компетенції тривалий час був жорстко обмежений питаннями економічної політики. Проте поступово спротив буржуазії обмеженню її впливу на політику держави наростає. Вже VIII загальноросійський з'їзд представників промисловості і торгівлі, що відбувся у 1914 р., став виразним свідченням того, що буржуазія вже не бажає обмежуватися лише соціально-економічними вимогами. До 1914 р. абсолютною більшістю підприємців була усвідомлена необхідність активної участі у політичному житті країни. Відтак жодна з партій не змогла повною мірою стати представником інтересів усього стану промислової буржуазії, а неодноразові спроби створити власну потужну й ефективно діючу політичну силу завершилися невдачею¹.

Авторитарний характер керівництва в Російській імперії зі значними повноваженнями вищих представників місцевої влади нерідко вступав у протиріччя із прагненнями провідних промисловців та підприємців, особливо у випадках, коли нав'язаний авторитарний стиль керівництва ставав на заваді виваженій організації виробництва. З іншого боку, посилення втручання держави у розвиток економіки у воєнні роки спостерігалось практично у всіх воюючих країнах. Однак у силу соціально-політичних відносин у суспільстві, що склалися в Російській імперії, система надзвичайних органів воєнно-економічного регулювання мала ряд особливостей, які виділяли її серед інших органів подібного типу. Діяльність «особливих» органів Російської імперії певною мірою досліджувалася у роботах М. Флоринського, А. Маніковського, І. Соболева, А. Сидорова, С. Загорського, де представлено матеріали про роботу особливих нарад на підприємствах промисловості і транспорту та їх участь у ліквідаційній кампанії щодо підприємств, які належали підданам держав, що воювали проти Російської імперії.

Основу системи надзвичайних органів воєнно-економічного регулювання склали утворені відповідно до законів 17 серпня 1915 р. Особливі наради по обороні, паливу, перевезенням і продовольству, на чолі яких були відповідні міністри. Всі особливі наради отримали статус вищих державних закладів, які підкорялися безпосередньо монарху. У роботі цих органів, окрім чиновників різноманітних відомств, брали участь представники громадськості, які представляли в основному інтереси промисловців та поміщиків. Однак в силу специфіки соціально-політичних відносин у суспільстві імперії вирішальна роль у діяльності особливих нарад відводилася їх головам, а включення до їх складу представників громадськості залишалось певною поступкою вимогам буржуазії, яка отримала її внаслідок поразки російської армії у 1915 р.²

Одним із найбільших недоліків системи особливих нарад стала неузгодженість їхньої діяльності за різними напрямками, оскільки не існувало єдиного центру, який би здійснював координацію зусиль цих нарад, а монарх не був достатньо компетентним у вирішенні цілого ряду назрілих питань. А повноваження військового міністра, як голови Особливої наради по обороні, який отримав певні можливості для контролю за діяльністю трьох інших нарад, були недостатніми для забезпечення дієвості механізму управління воєнною економікою³.

Фактично під час створення органів воєнно-економічного регулювання не було визначено порядку взаємодії між ними. Представники особливих нарад нерідко перетворювалися на «удільних князів»⁴, які прагнули за будь-яку ціну зберегти свою владу, навіть наперекір державним інтересам, в тому числі й інтересам розвитку промисловості. Відсутність єдності у роботі призводила до підвищення рівня бюрократизації державного апарату і збільшувала час реакції відомств на вимоги воєнного часу, що призводило до погіршення економічного становища країни. Українська промисловість ставала заручником як відірваності влади від суспільства, так і протиріч всередині бюрократизованого державного апарату та особистих амбіцій окремих його представників. Не варто скидати з

рахунку також і протиріччя між певними промисловцями та підприємцями і внутрішньо- та зовнішньогалузеву конкуренцію, які чинили певні перешкоди у справі організації роботи промислових підприємств.

Через загрозу паливної та продовольчої кризи, ознаки яких стали відчутними вже наприкінці 1915 р., питання щодо реорганізації системи управління у той час були в центрі уваги уряду, результатом чого стало створення Ради міністрів по забезпеченню продовольством і паливом. 19 грудня Рада міністрів визнала необхідність об'єднати діяльність усіх особливих нарад. Причому вона висловила думку про необхідність постійної участі у таких обговореннях і міністра внутрішніх справ. Прийняті урядом рішення сприяли певною мірою більшій узгодженості діяльності особливих нарад та усуненню непорозумінь між ними і Міністерством внутрішніх справ. Крім того, створювалися умови для посилення контролю за особливими нарадами з боку Ради міністрів. Рада п'яти міністрів функціонувала з кінця грудня 1915 р. до травня 1916 р. Причому, ніяких актів, які регламентують порядок роботи цього органу і його компетенцію підготовлено не було, а сам факт існування цього органу зберігався у таємниці. Водночас питання про те, яким чином мали спілкуватися між собою голови особливих нарад та про способи їх спілкування із міністром внутрішніх справ залишалися відкритими. По суті, уряд офіційно не міг віддавати особливим нарадам будь-які розпорядження, а, крім того, особисті непорозуміння між головами особливих нарад та їх власні амбіції заважали координації справ і сприяли загостренню конфліктів.

Нарада п'яти міністрів працювала під загальним наглядом уряду в цілому, який здійснювався шляхом обговорення прийнятих нарадою рішень. Таким чином, нарада була, по суті, допоміжним органом Ради міністрів, який займався обговоренням найбільш нагальних питань. Зміни в облаштуванні Ради міністрів відображали посилення втручання уряду в економічне життя країни. Але висновок про те, що такі дії обумовлювалися виключно вступом країни у стадію державно-монополістичного капіталізму⁵, не зовсім вірний. Такі дії уряду обумовлювалися також посиленням тертя між царатом і представниками великої буржуазії, які прагнули посилення власного політичного впливу в країні. Жорстка позиція уряду із втручанням особливих нарад в економічне життя країни мала також на меті посилити позиції царату за рахунок послаблення великих промисловців і підприємців. Прикладом участі урядовців у недобросовісній конкуренції може стати діяльність О. Трепова, який перебуваючи на посаді міністра шляхів сполучення, усвідомивши себе «рятівником нації», прагнув посилити особистий вплив за рахунок відповідного перерозподілу засобів перевезення (у першу чергу залізничних потягів). Підтримуючи таким чином одних підприємців, його діяльність сприяла скороченню статків або розоренню інших (прикладом останнього може слугувати перерозподіл рухомого складу залізниць на користь великих гірничих компаній на противагу дрібним і середнім).

Варто також відзначити вплив національної політики царату на розвиток промисловості. В силу варіативності ідентичностей населення Російської імперії

у плані ставлення до неї, як до державного утворення, яке дбає про добробут своїх громадян, через наявність різноманітних етнічних груп, чий інтереси у багатьох випадках ігнорувалися правлячою верхівкою, на ставлення громадян до війни впливали національні, соціальні, професійні інтереси, які поступово почали домінувати над «загальноросійським патріотизмом», пов'язаним із відданістю царю. На цьому тлі досить виділялася позиція значної частини євреїв, які страждали від різного роду переслідувань і, відповідно, склали кістяк більшовицької партії, яка відкрито виступила за поразку Російської імперії у війні.

Велике значення для організації роботи промислових підприємств у роки Першої світової війни мало прийняття так званих законів 1915 р., спрямованих проти певних категорій німецького населення, яке проживало на території Російської імперії. З початком війни розгорнулася антинімецька істерія у засобах масової інформації, де німців звинувачували у підриві економічної могутності Російської імперії⁶. З ініціативи російського уряду у суспільстві пропагувалися антинімецькі настрої⁷. Ліквідація німецького землеволодіння підігрівалася також хижацькими інстинктами представників великого землеволодіння, які намагалися нажитися за рахунок чужого добра. Саме з ініціативи великих російських землевласників у засобах масової інформації поширювалася у роки війни теза про необхідність «боротьби з німецьким засиллям»⁸. Наприкінці 1914 р. по країні поповзли чутки про те, що міністр внутрішніх справ М. Маклаков і міністр юстиції І. Щегловітов представили проект закону, що суттєво обмежував права німців, які проживали на території Російської імперії.

11 січня 1915 р. імператор затвердив рішення про відмову видачі свідоцтв на ведення «особистої промислової діяльності» на території Російської імперії підданими воюючих проти Росії країн. До 1 квітня 1915 р. діяльність вже створених таких підприємств чи товариств мала бути припинена. Але податки з підданих воюючих проти Росії країн мали бути стягнуті у подвійному розмірі. Також до 1 квітня мали бути стягнуті всі залишки по платіжним рахункам до казни. Крім того, піддані воюючих проти Російської імперії країн мали бути усунені від роботи на всіх промислових підприємствах, незалежно від посад, які вони займали на момент прийняття відповідного рішення імператором⁹. Це рішення на деяких підприємствах потягнуло за собою заміну частини керівного складу середньої і вищої ланки, а також проблеми із налагодженням виробничих зв'язків, які не встигли перебрати на себе заново призначені працівники.

2 лютого 1915 р. було прийняте рішення про обмеження права землеволодіння австрійських, угорських, турецьких та німецьких підданих¹⁰.

Ліквідація підприємств, які належали підданим воюючих проти Російської імперії держав, здійснювалася у кілька способів. Згідно з порядком ліквідації, прийнятим 1 липня 1915 р., діяльність частини підприємств мала бути повністю припинена. До 1917 р. такі дії були застосовані щодо 11 підприємств. Крім того, передбачалося призначення на підприємства особливих органів управління із майбутнім продажем його росіянам, які надали відповідні гарантії продовження роботи як з технічного, так і з фінансового боку. У деяких випадках, після призначення особливих органів управління, підприємства не продавалися, а

передавалися іншим акціонерним товариствам, утвореним росіянами та представниками союзних Російській імперії держав. У такому порядку до 1917 р. було реорганізовано 14 товариств. При цьому з цієї групи підприємств виділялися ті, що являли собою «особливий державний інтерес», що тягнуло за собою отримання державою особливого контрольного пакету акцій у розмірі 30–40%. При цьому було видано розпорядження про обов'язковий продаж акцій, що належали німцям. Такі акції оголошувалися погашеними, а їхня вартість вносилася в особливий фонд Державного банку за рахунок акціонерів, а замість цих акцій виготовлялася відповідна кількість нових, переважне право придбання яких належало виключно росіянам, представникам союзних держав та акціонерним товариствам, зареєстрованих у нейтральних країнах¹¹.

Чиновниками Міністерства торгівлі та промисловості було зафіксовано багато випадків, коли кошти, отримані від продажу ліквідованих підприємств або присвоювалися ліквідаторами, або пересилалися попереднім власникам — підданим воюючих із Росією держав, які проживали за кордоном¹². Відповідальні особи Міністерства торгівлі і промисловості також відзначали, що частина підприємств продавалися фіктивно, фактично залишаючись у власності німецьких підданих¹³. Із донесень урядових інспекторів, які спостерігали за ліквідацією підприємств, відзначалося, що своєчасному завершенню ліквідаційних справ підприємств часто заважали треті особи, зацікавлені у справах, приховуючи майно та торговельні книги підприємства¹⁴. У практиці урядового надзору за торгово-промисловими підприємствами спостерігалися випадки, коли капітал підприємства на момент встановлення нагляду виявлявся не відокремленим від особистих коштів власників. У цьому випадку нагляд розповсюджувався на все майно власників для перешкоджання вивезенню грошових засобів за кордон¹⁵. Водночас урядові інспектори не завжди дотримувалися строків ліквідації підприємств із корисливих мотивів, затягуючи справу і дозволяючи тим самим вивозити кошти за кордон. У зв'язку з цим було прийняте рішення, згідно з яким у всіх випадках, коли було помічено затягування строків ліквідації негайно передавати справи до суду та відділів Особливого діловодства¹⁶.

З іншого боку, на початку 1917 р. відзначалося, що з понад 800 підприємств, які підлягали урядовому нагляду, значна кількість являла собою відносно невеликі підприємства, подальший нагляд за якими лише гальмував розвиток підприємств, не приносячи казні ніякої користі. Державними чиновниками пропонувалося скласти списки підприємств, які могли бути позбавлені державного нагляду. Визначення підприємств, з яких міг бути знятий чи накладений нагляд, пропонувалося покласти на спеціальну комісію, складену із представників відділів Особливого діловодства, відділів торгівлі і промисловості, Ради з'їздів представників промисловості і Ради з'їздів біржової торгівлі та Центрального військово-промислового комітету під головуванням управляючого Особливим діловодством. Продаж акцій планувалося покласти на спеціальний комітет, який мав визначати їхню приналежність представникам воюючих з Росією країн, їхню вартість та здійснювати погашення. Передбачався наступний склад такого комітету: голова, який призначався Міністерством торгівлі і промисловості, два

члени від Міністерства торгівлі і промисловості і по одному від Міністерства фінансів і юстиції. Головування пропонувалося покласти на міністра М. Савіна, членами від міністерства торгівлі і промисловості призначити проф. Іяшевича та Ф. Жукова із покладенням на першого обов'язків заступника голови, а заступниками — В. Дмитровського і Н. Деревенко¹⁷. Однак у повному обсязі заплановані заходи не були втілені у життя, що сприяло поширенню різного роду махінацій із продажем та погашенням акцій підприємств, які ліквідовувалися, в тому числі й фіктивний продаж підставним особам.

В окремих випадках конфлікти виникали між співвласниками підприємств, які мали бути ліквідовані, у зв'язку з тим, що деякі з них мали підданство Російської імперії, а інші — німецьке, й акції не могли бути передані попереднім власникам¹⁸. У такому випадку ліквідатори, як правило, віддавали перевагу продажу підприємств їх російським співвласникам, наголошуючи, що таким чином забезпечувався захист російської торгівлі і промисловості від засилля німецького капіталу¹⁹.

Досить поширеним було виселення колоністів, пращури яких вже в декількох поколіннях були російськими підданими і не були членами сільських громад. Нерідко виселялися й родини тих німців-колоністів, представники яких воювали в російській армії і навіть мали бойові нагороди²⁰. Більшість виселених німців-колоністів були переселені у віддалені райони імперії. Їх достаток різко скоротився, що поставило частину з них на межу голодної смерті.

Результатом примусового виселення німців-колоністів і позбавлення роботи осіб німецького походження на промислових підприємствах стало як зменшення рівня агротехніки у деяких випадках, так і проблеми з організацією праці на окремих підприємствах. Сучасники відзначали, що на основі вивчення стосунків німецьких колоністів і місцевих селян було видно перевагу німців у агротехніці і передачу ними кращого досвіду обробки землі місцевим сільгоспвиробникам. За повідомленнями преси, землю втратили переважно німецькі селяни-колоністи, а німецькі за походженням представники великого землеволодіння, які займали керівні посади в армії, поліції та урядовому апараті, як правило, зберегли за собою свої земельні ділянки²¹. Більшість німецьких колоністів похапцем змушені були продавати сільськогосподарську техніку, інвентар та худобу. За підрахунками статистів Таврійського губернського земства, внаслідок цього в 1916 р. близько 700 000 дес. землі залишилися незасіяними, що призвело до втрати щонайменше 50 млн хліба²².

Ще гіршим, як правило, був стан справ на секвестрованих підприємствах підданих країн, що воювали проти Російської імперії. З одного боку, передача їх до казни гарантувала їхнім працівникам, принаймні протягом певного часу, стабільний заробіток, а з іншого — це означало втрату багатьох або більшості виробничих зв'язків, що іноді призводило до скорочення обсягів виробництва чи страйків. У цій справі велике значення відігравали особисті і ділові якості осіб, яким було доручено керувати секвестрованими підприємствами²³. У деяких випадках навіть доводилося приймати рішення про передачу секвестрованих підприємств попереднім власникам або уповноваженим ними особам через

неможливість організувати роботу належним чином. Особливо це стосувалося підприємств, які виготовляли боєприпаси та зброю²⁴.

Відзначимо, що Головний уповноважений Всеросійського Земського Союзу князь Львов порушив перед центральним відомством питання про призупинення дії ліквідаційних антинімецьких законів 2 лютого і 13 грудня 1915 р. стосовно тих ділянок землі, де існували промислові підприємства, які працювали на потреби війни. Під час обговорення цього питання на міжвідомчій нараді при Міністерстві юстиції було прийняте рішення, що найбільш вірним вирішенням цього питання була б відстрочка застосування ліквідаційних законів стосовно вказаної категорії земель. Міжвідомча нарада висловила думку про необхідність отримання вичерпної інформації від губернаторів про наявність на підвідомчій їм території підприємств, що мали суттєве значення для роботи на потреби війни, а у випадку, якщо такі підприємства знаходилися на землях, що мали бути вилучені у німецьких власників, пропонувалося терміново ввести обмеження на їх вилучення²⁵.

На засіданнях Державної думи у лютому–березні 1916 р. неодноразово висловлювався сумнів у доцільності жорстокого ставлення до німецьких поселенців і загострення «боротьби проти німецького засилля». Так, С. Шидловський відзначив, що виселення німців-колоністів завдало збитків не тільки цій категорії населення, а й багатьом особам, які ніякого відношення до німецького населення не мали. Граф Д. Капніст наголосив, що працівники Міністерства внутрішніх справ фактично заохочували жителів сусідніх до німецьких поселень сіл до грабунків сусідів. П. Мілюков зазначив, що боротьба проти німецьких поселенців перетворилася на боротьбу із правом власності. Барон А. Майондорф відзначив, що методи виселення не можуть вважатися припустимими у державній політиці. У виступах депутатів неодноразово звинувачувалося Міністерство внутрішніх справ у сприянні «насиллю над нацією». Частина членів комісії Державної думи, яка мала визначити стан справ у питанні виселення німців, різко висловилися проти антинімецьких законів 1915 р., мотивуючи свою думку тією користю, яку приносили німецькі селяни-колоністи у справі піднесення агрокультури, і тими позитивними рисами, які виявляли німецькі працівники на підприємствах.

На початку березня 1916 р. було проголошено про призупинення дії законів 1915 р. з метою відновити інтерес у німецьких колоністів до хліборобства і забезпечити весняний висів. Губернатори Катеринославської та Таврійської губерній наголосили, що весь врожай 1916 р., зібраний ними, буде надано у розпорядження колоністів. У їх зверненні підкреслювалося, що фактично закони 1915 р. підірвали віру населення у святість права приватної власності та можливість держави належним чином захистити його. Але петербурзькі чиновники відмовлялися від пропозицій місцевої влади дозволити німцям орендувати землі сільськогосподарського призначення, відстрочити дію законів 2 лютого і 13 грудня 1915 р. з метою збільшення посівних площ і підвищення врожайності. Відповідна комісія Державної думи у 1916 р. запропонувала посилити санкції проти німецьких колоністів, наголосивши, що всі, хто прийняли російське

підданство після 1 липня 1870 р., повинні бути позбавлені землі. Комісія дійшла висновку, що будь-які об'єднання німців у Росії несуть для неї загрозу власне своїм існуванням. Фактично пропонувалося запровадити колективну відповідальність за принципом етнічної належності в умовах панування ідеології панрусизму.

У жовтні 1916 р. було відмінено пільги щодо ліквідації для підприємств, які працювали для військових потреб. У зв'язку з цим урядовим інспекторам наказувалося встановити нагляд за такими підприємствами і повідомити про них працівникам Казенних палат особливого діловодства²⁶. Однак у повному обсязі ліквідаційним органам не вдалося здійснити ці заходи. Але зміни в системі управління промисловими підприємствами, які тягнуло за собою втручання «особливих» органів, негативно позначалися на організації виробництва.

Загалом створення «особливих» органів управління економікою вирішило проблему забезпечення армії лише частково. Тиск на монопольні об'єднання певною мірою дозволив отримати необхідні кошти, в тому числі, й шляхом реквізиції чи секвестру, але, в цілому, діяльність «особливих» органів, спрямована фактично в основному на безоплатне чи з обмеженою оплатою вилучення продукції та сировини, могла забезпечити лише тимчасові успіхи. «Особливі» органи не були придатні для участі у керівництві економікою, а тому їх діяльність призводила до подальшого руйнування економічних зв'язків. Причому слід додати, що тиск влади на промисловців та підприємців сприяв тому, що частина з них підтримувала антиурядові партії, організації чи групи, діяльність яких у кінцевому рахунку сприяла занепаду самодержавства і руйнуванню Російської імперії. Протистояння дворянства і буржуазії в цій ситуації закінчилося сповзанням до громадянської війни і масштабного руйнування економіки, що власне й було вигідним, у тому числі, й союзникам Росії по Антанті, які брали участь у фінансуванні революційних організацій, що діяли на території Російської імперії. А здійснена за активної підтримки значної частини дворянства антинімецька кампанія, пов'язана із вилученням майна німецьких колоністів була фактично нічим іншим, як спробою дворян, значна частина яких не була здатною до здійснення економічної діяльності в нових умовах капіталістичного суспільства, покращити своє фінансове становище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Гринчак М.О.* Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX — на початку XX сторіччя: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.О. Гринчак / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2008. — С. 14–15.

² *Флоринский М.Ф.* Образование и деятельность совещания министров по обеспечению нуждающихся местностей Российской империи продовольством и топливом (1915–1916 гг.) // Экономическое и социально-политическое развитие пореформенной России (1861–1917 гг.). — Горький, 1986. — С. 76–77.

³ Кризис самодержавия в России (1895–1917) / Авт. кол.: Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин, Б.Б. Дубенцов и др. — Ленинград, 1984. — С. 551–558.

⁴ *Маниковский А.А.* Боевое снабжение русской армии в мировую войну. — М., 1937. — С. 650.

⁵ *Флоринский М.Ф.* Указ. соч. — С. 86.

⁶ *Гольштейн И.М.* Немецкое иго и освободительная война. Сборник статей по вопросам о войне и немецком засилье в русской торговле и промышленности. — М., 1915. — С. 31–33.

⁷ *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 58–59.

⁸ Історія українського селянства: У 2 т. / Ред. рада: В.М. Литвин, В.М. Гесць, В.М. Даниленко та ін. — К., 2006. — Т. 1. — С. 475.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 54, арк. 1.

¹⁰ О некоторых, вызванных военными обстоятельствами, мерах к сокращению иностранного землевладения и землепользования в Государстве Российском // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. — М., 2008. — С. 16–17.

¹¹ Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 2305, оп. 1, д. 26, л. 8.

¹² Там же, д. 4, л. 10.

¹³ Там же, л. 12.

¹⁴ Там же, л. 24.

¹⁵ Там же, л. 25.

¹⁶ Там же, д. 5, л. 96.

¹⁷ Там же, д. 26, л. 8–9 об.

¹⁸ Там же, д. 15, л. 20.

¹⁹ Там же, д. 4, л. 20.

²⁰ *Лазанська Т.І.* Німці — виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 107.

²¹ Історія українського селянства: У 2 т. Т. 1. — С. 475.

²² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 4 апреля.

²³ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 4.

²⁴ РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 10, л. 31–32 об.

²⁵ Там же, д. 2, л. 70–71.

²⁶ Там же, д. 5, л. 61.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2013.

ВЛИЯНИЕ «ОСОБЫХ» ОРГАНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА ОРГАНИЗАЦИЮ РАБОТЫ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ УКРАИНЫ в 1914–1916 гг.

В статье проанализировано влияние правительственных мер по регулированию экономической деятельности промышленных предприятий Украины с определением их влияния на развитие промышленности.

Ключевые слова: Первая мировая война, государственное регулирование экономики, военная промышленность, горнодобывающая промышленность, немецкие колонисты, принудительное переселение.

**THE INFLUENCE OF «SPECIAL» AUTHORITIES OF THE RUSSIAN EMPIRE
ON THE ORGANIZATION OF INDUSTRIAL ENTERPRISES WORK IN UKRAINE
in 1914–1916**

The article analyzes the impact of government measures to regulate economic activity of industrial enterprises Ukraine definition of their impact on the development of industry.

Keywords: *The First World War, government regulation of the economy, military industry, mining industry, the German colonists, forced relocation.*

Розділ IV

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 37.013.44 (091) (477.8)

О.М. Донік
(м. Київ)

РЕФОРМУВАННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ наприкінці XIX — на початку XX ст.: ПОЄДНАННЯ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО КАПІТАЛУ

В статті розглядаються організаційні і фінансові заходи підприємницького прошарку України наприкінці XIX — на початку XX ст. щодо створення мережі комерційних училищ і торговельних шкіл, відповідних вищих навчальних закладів, що було одним із виявів модернізаційних процесів в економіці українських губерній. Наголошується, що в сфері реформування комерційної освіти урядова політика залежала саме від ініціатив підприємців, й особливо купців, адже це найбільше відповідало їхнім економічним та громадським інтересам.

Ключові слова: комерційна освіта, підприємець, купець, благодійність, комерційне училище.

Сприяння розвитку освіти в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, належало до найважливіших сфер підприємницької соціокультурної діяльності останньої чверті XIX — початку XX ст. В пореформеному суспільстві, внаслідок поступальних модернізаційних процесів, невпинно зростала кількість початкових шкіл, гімназій, спеціальних училищ та вищих навчальних закладів. Потреба держави у кваліфікованих чиновниках поєднувалася з дедалі більшим попитом у торгівлі, фінансовій сфері, промисловості на освічених комерсантів, бухгалтерів, фінансистів, інженерів, управлінців та робітників зі спеціальною освітою. З 1880-х рр. помітно зростала також грамотність міського населення українських губерній. Якщо до цього більшість торгово-промислового прошарку сприймала освіту насамперед як засіб підвищення соціального статусу для своїх дітей, а не як чинник розширення їх інтелектуального рівня, та навіть набуття практичних знань у сфері підприємництва¹, то наприкінці XIX ст. об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва широких верств народу обумовили той

факт, що освітня галузь, насамперед професійна, на межі XIX–XX ст. стала пріоритетним об'єктом уваги підприємницьких кіл, особливо представників купецтва.

Готовність середніх прошарків міста, серед яких домінували підприємці, до набуття освіти та сприяння її розвитку стала визначальним чинником прискорених змін у житті міських громад в Україні на початку XX ст. Підготовка професійних кадрів для потреб власного підприємства сприймалася як економічно вигідне заняття. Сприяння з боку підприємців розвитку освіти переконливо свідчить про те, що їхня активність визначалася двома головними полюсами — підприємницькою зацікавленістю та громадськими інтересами. Така практика вважалася служінням «загальному благу» і була стрижневим напрямом соціокультурної діяльності найбільш далекоглядних представників підприємницького прошарку, яка не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти як у цілому в країні, так і в тому регіоні, де зосереджувалася їх ділова активність. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак належним чином підготовлених кадрів, а їхній діловий прагматизм підказував, що кваліфікована праця найманої робочої сили є продуктивнішою. Спрямовуючи пожертви в освітню сферу, підприємці не тільки керувалися престижем, а й розглядали це як форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі почала визнаватися як чинник, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами².

Ініціатива ділових кіл, особливо купецтва, та їхні благодійні капітали було спрямовано на заснування професійних навчальних закладів усіх рівнів із перевагою комерційної освіти³. Розвиток ринкових відносин у пореформену добу найбільше стимулював саме цю освітню галузь, а найважливіше місце серед усіх типів навчальних закладів посідали комерційні училища, масове виникнення котрих сягає рубежу XIX–XX ст. Їх організацією займалися в першу чергу купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання, зацікавлені в підготовці спеціалістів з торгівлі і фінансово-кредитної справи. Із кінця 1890-х рр. в українських містах почали засновуватися товариства розповсюдження комерційної освіти, ставши тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей різновид освіти. Найбільш заможні купці, як правило, ставали почесними попечителями, членами опікунських рад у таких освітньо-професійних закладах, матеріально забезпечували навчальний процес. Іншим напрямом підприємницької активності в підтримці освітньої сфери було надання фінансової допомоги викладачам, опікування незаможними учнями й студентами, що передбачало внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, будівництво гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку у різних скрутних випадках⁴.

Досить гостро наприкінці XIX ст. відчувалася потреба у фахівцях з комерційною освітою в найбільших торгово-промислових центрах України — Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах. Утім, спроби відкриття комер-

ційних училищ робилися ще на початку XIX ст. в Південній Україні — в Одесі (в Російській імперії перша комерційна школа — Демидовське комерційне училище — була відкрита 1773 р. у Москві)⁵. Проте розпочату справу вдалося реалізувати дещо пізніше. У 1851 р. місцеве купецтво порушило клопотання перед попечителем Одеського навчального округу про відкриття на кошти купецького товариства середнього комерційного навчального закладу, в якому діти їхнього стану здобували б відповідну освіту. Утім, у зв'язку з Кримською війною 1853–1856 рр. та бюрократичною тяганиною це питання було вирішене лише через десять років⁶. У листопаді 1861 р. було затверджено статут і штати Одеського комерційного училища, яке розпочало свою роботу восени 1862 р. Зокрема, у першому параграфі статуту зазначалося: «Одеське комерційне училище, засноване на кошти місцевого купецтва [...] має завдання надавати юнакам спеціальну освіту з комерції»⁷. Спочатку в училищі були тільки класи, в яких учні здобували початкову комерційну освіту. А вже з листопада 1869 р., згідно з новим його статутом, воно було перетворене на середній навчальний заклад із чотирма початковими загальноосвітніми та двома спеціальними старшими класами. Одеське училище існувало винятково на кошти місцевого купецтва та внески комерсантів з інших міст Південної України⁸.

На заснування й утримання закладу, спорудження навчального корпусу і домової церкви за півстоліття, з 1862 по 1912 рр., купецьке товариство асигнувало 1 374 477 руб. (за цей час його закінчило понад 1600 осіб)⁹. В училищі на пожертвування окремих підприємців було засновано цілу низку стипендій для незаможних учнів. Зокрема, у 1870 р. — три стипендії на капітал у 100 тис. руб., пожертвований почесним громадянином Л. Єфрусі. Протягом 1873–1874 рр. — стипендію ім. Д. Феодори на кошти Г. Маразлі в сумі 3300 руб. та стипендії ім. П. Коцюби, С. Голубцова й О. Пашкова на капітал, асигнований декількома представниками місцевого купецтва. Протягом 1880-х рр. одеськими купцями було закладено ще 5 стипендіальних капіталів¹⁰.

До другої половини 1880-х рр. Одеське комерційне училище залишалося єдиним в підросійській Україні навчальним закладом, де готували прикажчиків, конторників, бухгалтерів та комерційних агентів¹¹. Водночас із кожним роком пореформеної доби дедалі більше відчувалася потреба у професійно підготовлених комерсантах. Яскравим прикладом поєднання інтересів держави та підприємницького капіталу в освітній сфері було заснування Харківського комерційного училища.

У Харкові, як одному з найбільших торгово-промислових центрів України, велика потреба в комерційному середньому навчальному закладі відчувалася вже з середини XIX ст. Із 1868 р. місцеве купецьке зібрання порушувало питання про створення освітньо-професійної установи для дітей купців та промисловців «з огляду на надзвичайно вагоме економічне значення Харкова» для всього Півдня Росії, підприємства якого «відчували необхідність у спеціальній підготовці фахівців». На думку харківських купців, її слід було здобувати на місці, а не у Санкт-Петербурзі чи Москві, адже це в багатьох випадках означало припинення сімейного підприємництва, оскільки чимало іногородніх випускників вищих навчальних закладів у цих містах не бажали повертатися додому¹².

Тільки в лютому 1888 р., коли на засіданні харківського купецтва було з упевненістю акцентовано, що «настав час товариству подумати про заснування в м. Харкові комерційного училища, хоча б невеликих розмірів, — чотирикласного, для дітей купецького стану»¹³, справа зрушила з місця. Невдовзі, 28 жовтня 1888 р., екстрене зібрання місцевого купецтва ухвалило рішення про заснування такого навчального закладу. Воно було безпосередньо пов'язане з порятунком сім'ї Олександра III під час аварії імператорського поїзда 17 жовтня поблизу станції Борки в Харківській губернії, виказуючи таким чином вірність існуючій владі¹⁴. Порятунок вінченосних осіб дав привід зібранню харківських підприємців присвоїти комерційному училищу почесне ім'я імператора Олександра III — «у пам'ять про події 17 жовтня 1888 р.». Таким чином, заснування училища комерсанти і промисловці розглядали як підтримку урядової політики в галузі економіки та освіти.

Тоді ж харківське купецтво ухвалило рішення запровадити на наступний рік при вибірці торгових документів збір на заснування училища в розмірі 50 руб. з купців 1-ї гільдії і 15 руб. — 2-ї гільдії. Таку постанову підписали 148 членів купецького товариства на чолі зі старостою М. Жевержеєвим¹⁵. Спорудження під наглядом цього об'єднання головного корпусу училища за проектом відомого харківського архітектора О. Бекетова, яке коштувало 383 тис. руб., розпочалося у червні 1890 р., і було через три роки завершене та передане для використання за призначенням. До викладання залучалися професори і викладачі місцевих університету й технологічного інституту, було облаштовано спеціальні навчальні кабінети, лабораторії, торговий музей¹⁶. Майже повністю роботу комерційного училища фінансувало Харківське купецьке товариство.

До відповідних навчальних закладів в Україні, які утримувалися на кошти купецтва та плату за навчання, належало Перше Київське комерційне училище. Рішення про його заснування місцеве купецьке товариство ухвалило 20 листопада 1888 р. — також у зв'язку з порятунком царської родини під час вищезгаданої залізничної аварії, хоча вперше виказав з цього приводу думку староста київських купців М. Чоколов півроку раніше¹⁷. Підприємці використали порятунок Олександра III 17 жовтня 1888 р. як формальний привід для фінансування і спорудження комерційного навчального закладу, ухваливши таке рішення без будь-якої урядової постанови чи пропозиції з боку міської думи. Училище, якому належало підпорядковуватися міністерству торгівлі та промисловості, мало фінансуватися повністю за рахунок підприємців. Це свідчило про високий ступінь розуміння купецтвом значення комерційної освіти і професіоналізації в умовах посилення конкурентної боротьби і розвитку ринкової економіки.

Утім, минуло майже вісім років, ніж його статут було затверджено — у серпні 1896 р. Повний курс навчання в Київському комерційному училищі тривав сім років, і складався з п'яти загальноосвітніх та двох спеціальних класів. Крім того, при навчальному закладі було два підготовчих класи — молодший і старший¹⁸. Свою роботу Перше Київське комерційне училище розпочало у жовтні того року в орендованому приміщенні, а з 1899 р. його учні перебралися

вже у власний, належним чином облаштований корпус, зведений коштом купців й інших підприємців краю. Загальна вартість останнього склала 340,5 тис. руб., із них 147,5 тис. становили внески місцевого купецького товариства, а 156 тис. — пожертвування окремих підприємців, серед яких виділявся внесок Льва Бродського в розмірі 115 тис. руб.¹⁹

Справами училища керувала попечительна рада у складі проф. Університету св. Володимира М. Самофалова (голова), купців М. Чоколова (заступник голови), Л. Бродського, С. Могилевцева, Д. Марголіна, М. Дегтерева та Я. Бернера²⁰. Київське комерційне училище стало одним із найбільш яскравих прикладів соціальної взаємодії між представниками місцевого поліетнічного підприємницького середовища та розуміння нагальності такого рішення — купці російського походження спільно з українськими та єврейськими прийняли рішення про організацію та структуру нового освітнього закладу²¹.

Двері Київського комерційного училища були відкриті для осіб будь-якого стану, хоча перевага під час вступу віддавалася дітям представників купецького стану, котрі мали становити не менше третини від загальної кількості учнів. Наприклад, у 1902–1903 навчальному році тут здобували освіту 609 учнів, із них 237 — діти купців, 14 — почесних громадян, 49 — дворян, 29 — чиновників, 201 — міщан, 55 — селян і козаків, 10 — інших соціальних прошарків і 14 — іноземців²². Після закінчення останнього курсу його випускники, як і Харківського училища, мали право на продовження навчання у вищих закладах профільної освіти.

Переважна частина фінансів на утримання Київського комерційного училища асигнувалася місцевим купецьким товариством. Так, у 1899–1900 рр. воно надало 58,5% необхідних коштів, тоді як плата за навчання, що надходила від батьків учнів, становила 22,5%, а прибуток училища у вигляді відсотків із цінних паперів — 16,7%²³. Крім того, підприємці засновували цілу низку стипендій для незаможних вихованців. Одним із перших серед них був М. Терещенко, котрий у квітні 1897 р. вніс до стипендіального фонду 30 тис. руб. Наступного року в училищі було затверджено 12 іменних стипендій цього цукрозаводчика-мецената. Невдовзі у комерційному навчальному закладі було засновано іменні стипендії таких відомих місцевих купців і промисловців, як М. Хряков, М. Дегтерев, Д. Марголін, Я. Епштейн, Л. Бродський, М. Чоколов, а також міністра фінансів С. Вітте та ін.²⁴

Особливо в 1890-х рр., у час економічного підйому в Російській імперії, чітко проглядалися зростання потреб та усвідомлення суспільством, державою і підприємцями необхідності розвитку комерційної освіти. Торгово-промислові кола дедалі більш наполегливо виявляли ініціативу у заснуванні спеціальних середніх навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі торгівлі і промисловості. Відтак міністерство фінансів, тісно пов'язане з підприємницьким загалом (саме цьому відомству від 1894 р. підпорядковувалися комерційні навчальні заклади), 15 квітня 1896 р. затвердило Положення про комерційні навчальні заклади, згідно з яким, поряд із комерційними училищами і курсами бухгалтерів, запроваджувалися два нових типи навчальних закладів — торго-

вельні класи і початкові комерційні школи²⁵. Цей документ корінним чином змінив усю систему комерційної освіти в країні, ставши першим загально-російським законодавчим актом (до того часу кожне училище існувало на основі окремих статутів). Завдяки тому, що положення надавало попечительним радам комерційних навчальних закладів більше свободи щодо регулювання навчального процесу у порівнянні з державними закладами і навіть університетами, мережа комерційних шкіл і училищ швидко зростала.

Тодішній міністр фінансів С. Вітте з цього приводу у своїх спогадах писав: «Я провів через Державну раду положення про комерційну освіту, яке спричинило до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. У підсумку вони охоче почали давати кошти на облаштування і підтримку своїх комерційних училищ»²⁶.

«Хрещеним батьком» Першого Катеринославського комерційного училища, яке розпочало свою роботу у вересні 1901 р., був купець О. Толстиків, катеринославський міський голова у 1889–1893 та 1901–1905 рр. Завдяки його зусиллям місцеве купецьке товариство розробило статут училища й обрало зі свого середовища його попечительну раду. Спочатку навчальний заклад розміщувався в одноповерховому будинку, спорудженому на кошти губернського і повітового земств, міської думи та пожертвування купців. А коли кількість учнів збільшилася, фундаторам училища довелося терміново вишукувати 340 тис. руб. на зведення нового приміщення. Купецький староста О. Толстиків знову організував збір коштів серед місцевих комерсантів на цю справу. Зокрема, купець 1-ї гільдії, член попечительної ради М. Карпас пожертвував 5 тис. руб. 21 жовтня 1905 р. будинок був освячений і став найкращим серед таких навчальних закладів у Південній Україні²⁷. Нині це будівля Дніпропетровської обласної ради.

Масштаби участі підприємців передовсім в організації комерційної та орієнтованої на потреби економіки освіти в українських містах ілюструє той факт, що розробником статуту і навчальних програм цього комерційного училища було місцеве купецьке зібрання, яке також доклало зусиль щодо звичного в разі заснування подібних установ затвердження міністерства фінансів. Усі промисловці та купці, котрі входили до складу Катеринославської міської думи, у тому числі М. Копилов, Д. Пчолкін, І. Тіссен, І. Алексеєнко, зробили фінансові внески у будівництво нового корпусу Першого Катеринославського комерційного училища імені імператора Миколи II. 30 вересня 1905 р. О. Толстиків із нагоди його відкриття писав директорові закладу: «Ця вишукана споруда створена зусиллями купецтва; міне століття, і з неї вийде не одне покоління наших співгромадян. І в мене, як у старости купецтва, немає більш палкого бажання, ніж те, щоб із цих могутніх стін вийшли люди такої ж сильної волі і потужного духу; люди, що діятимуть в інтересах громадського блага»²⁸. Таким чином, міський голова Катеринослава у своїх передбаченнях високо оцінював здобутки училища у майбутньому. Як підприємець, він знав ціну ґрунтовній підготовці інженерів та бухгалтерів із власного практичного досвіду.

Навчальний процес у Катеринославському училищі був на досить високому рівні. У різний час тут викладали такі видатні діячі науки, як Д. Яворницький, Д. Дорошенко, А. Кримський, В. Пічета та ін. Незмінним його директором був А. Синявський — відомий український учений і громадський діяч. Із 1903 р. у стінах училища протягом десяти років працювала Катеринославська вчена архівна комісія²⁹.

Вдале поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу в сфері комерційної освіти призвело до її стрімкого розвитку на початку XX ст. Напередодні Першої світової війни в українських губерніях нараховувалося вже 92 комерційних навчальних заклади різних типів (усього в межах Російській імперії існувало 497). Найбільшу кількість відповідних закладів мали міста з розвинутою промисловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі — 8, Харкові — 7, Катеринославі — 5, Єлисаветграді — 4³⁰.

Закон від 1896 р. про комерційну освіту заохочував підприємців до об'єднання у товариства поширення комерційних знань. Досить плідною на цій ниві була діяльність членів таких товариств у Києві й Харкові, які повністю фінансово забезпечили чітку роботу підвідомчих їм навчальних закладів. Так, у Правобережній Україні, адміністративним центром якої був Київ, потреба у фахівцях із початковою комерційною освітою з особливою гостротою відчувалася з останньої чверті XIX ст. За вирішення цього питання активно взялося Київське купецьке товариство. Вже у 1896 р. за ініціативи його голови М. Чоколова та за активної участі відомих підприємців — М. Терещенка, М. Дегтерева й інших було започатковано Товариство поширення комерційної освіти з метою організації у Києві торговельних навчальних закладів³¹.

Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, це об'єднання вирішило спочатку відкрити торговельні класи. Але після того, як у грудні того ж року М. Терещенко пожертвував 100 тис. руб. на утримання торговельної школи й торговельних класів при ній, воно досить широко розгорнуло свою діяльність³². У серпні 1898 р. купецьке товариство порушило питання про заснування жіночої школи й нагромадження коштів на її утримання³³. Її відкриття, першої в Російській імперії, відбулося 10 січня 1899 р., а невдовзі, 20 жовтня того ж року, М. Терещенко, бажаючи створити належні умови жіноцтву для здобуття комерційних знань, пожертвував 100 тис. руб. як «капітал імені Пелагеї Георгіївни» (дружина М. Терещенка — *О.Д.*) на утримання цієї школи та 50 тис. руб. на спорудження будинку для неї³⁴. Зростання капіталів Товариства поширення комерційної освіти майже повністю зумовлювалося щедрими пожертвами М. Терещенка, які він робив за умови «надання можливості здобути освіту в навчальних закладах товариства дітям найбіднішого населення м. Києва»³⁵. Усього протягом 6 років цей добродійець пожертвував товариству майже 330 тис. руб. Останнє, високо оцінюючи діяльність Миколи Артемійовича, у 1899 р. обрало його своїм почесним головою. Крім того, чоловічій школі й торговельним класам було присвоєне ім'я М.А. Терещенка, а жіночій школі — П.Г. Терещенко³⁶.

У Харкові ініціатива у справі відкриття торговельних класів належала купцеві І-ї гільдії, комерції раднику І. Велитченку. Виконуючи обов'язки купецького старости, він, як ніхто краще відчував брак фахової підготовки працівників торгово-промислових закладів. 30 квітня 1898 р. за його пропозиції Харківське купецьке товариство постановило заснувати в місті торговельні класи, а вже на початку січня 1900 р. у центрі Харкова в орендованому приміщенні розпочалися заняття в торговельних класах у складі 168 учнів³⁷.

Своєю активністю виділялося Єлисаветградське товариство розповсюдження комерційної освіти, яке в 1908 р. відкрило відповідне середнє училище. Ідея заснування в місті громадського комерційного навчального закладу належала місцевому біржовому комітету, члени котрого 5 січня 1903 р. підготували відповідний проект статуту і порушили клопотання про його затвердження. Утім, фінансові зобов'язання щодо заснування й утримання училища, які повністю лягли на комітет, призупинили розпочату справу. Її реалізацію взяло на себе Товариство розповсюдження комерційної освіти³⁸. На користь цього навчального закладу великі пожертвування зробили купці-євреї — Б. Олинський, Я. Коган та ін. Очоловав училище відомий педагог В. Харцієв, котрому за підтримки місцевої громадськості вдалося організувати роботу училища на засадах т.зв. «нової школи», здійснити повномасштабний педагогічний експеримент, який тривав майже ціле десятиріччя і поставив Єлисаветградське комерційне училище до ряду найкращих середніх спеціальних навчальних закладів України³⁹.

На межі XIX–XX ст. система комерційної освіти у цілому в Російській імперії, на думку тодішнього авторитетного експерта К. Захарченка, який спеціально займався порівняльним вивченням даного питання в європейських країнах, перебувала на тогочасних передових позиціях, а в дечому навіть перевершувала відповідні аналоги⁴⁰.

Із кінця XIX ст. однією з найважливіших сфер спільного сприяння розвитку освіти з боку держави і підприємницьких кіл в Україні стає вища освіта. У пресі того часу дедалі більш наполегливо лунала критика з приводу засилля іноземного капіталу в місцевій економіці, тому проекти із заснування професійних навчальних закладів розглядались як засіб нарощування власного «творчого потенціалу» краю в національному контексті. Як писав автор статті в «Днепровской волне» про історію відкриття Катеринославського вищого гірничого училища, «російське населення» краю досі поставляло лише робітників, адміністраторів або персонал «для захисту інтересів іноземних господарів». Підготовкою російської технічної інтелігенції та підприємців у державі прагнули «послабити залежність від іноземців, [...], досягнути підйому патріотичних почуттів серед населення [...], а також допомогти уряду у важкій боротьбі [...] з чужоземними елементами»⁴¹.

Найбільш далекоглядні підприємці, насамперед спираючись на представницькі станові, міські й професійні об'єднання, тією чи іншою мірою виступили ініціаторами створення та матеріального забезпечення подальшої роботи вищих навчальних закладів. Завдяки їхнім пожертвуванням у досліджуваний період

будувалися нові корпуси університетів та інститутів, засновувалися стипендії, вдосконалювалися навчальні програми й здійснювалися наукові дослідження, активно діяли товариства допомоги незаможним студентам. Хоча уряд не задовольнив багатьох ініціатив підприємців щодо заснування вищих навчальних закладів, яких потребувала економіка, значною мірою саме завдяки ініціативі представників підприємницьких кіл влада була змушена більш активно сприяти розвитку спеціальної вищої освіти.

Наприкінці XIX — на початку XX ст., завдячуючи фінансовим і організаційним зусиллям підприємницького прошарку, поряд із Київським політехнічним і Катеринославським гірничим інститутами постали вищі комерційні навчальні заклади у Києві і Харкові, які належали до недержавних. Адже саме купецькі товариства, біржові комітети, товариства розповсюдження комерційної освіти найбільших торгово-промислових центрів України усе наполегливіше порушували питання про заснування вищих комерційних шкіл, які розглядалися ними як суто корпоративні навчальні заклади. На той час комерційні факультети існували тільки у Санкт-Петербурзькому і Ризькому політехнічних інститутах, відтак багато підприємців змушені були відправляти своїх дітей на навчання за кордон⁴².

Вища комерційна школа передбачала забезпечення економіки спеціалістами з торгівлі і промисловості, банківсько-страхової та кооперативної справи, муніципальних й адміністративних служб. Основним рушієм у заснуванні й утриманні таких навчальних закладів стало, перш за все, купецтво. Підсумовуючи досягнення у розвитку вищої комерційної освіти, журнал «Техническое и коммерческое образование» у 1915 р. писав: «Найбільш видатним явищем останніх років у галузі професійної освіти слід визнати розвиток інтересу до вищої комерційної освіти у середовищі торгово-промислового класу»⁴³. Зокрема, у цей час купці й інші підприємці не тільки фінансували створення комерційних інститутів у Києві та Харкові, а й разом із представниками інших суспільних груп, насамперед наукової і технічної інтелігенції, піклувалися про посилення їх юридичного статусу, приділяли чимало уваги вдосконаленню організаційних засад навчальних закладів, наукової і навчальної діяльності, опікувалися незаможним студентством.

Зокрема в Києві, який уже наприкінці XIX ст. став осередком багатьох відділень комерційних і державних банків, фінансових та кредитних установ, відчувалася нагальна потреба насамперед у спеціалістах такого профілю. 1903 р. професор Університету св. Володимира М. Довнар-Запольський запропонував створити вищі комерційні курси. Після трирічного обговорення цього питання дозвіл було отримано завдяки тому, що витрати на їх утримання мали надходити не з казни, а від міської управи і ділових кіл. Київські приватні вищі комерційні курси розпочали роботу 1906 р., а в травні 1908 р. були реорганізовані в комерційний інститут із двома відділеннями — економічним і комерційно-технічним⁴⁴.

Протягом наступних чотирьох років після заснування інституту представниками ділових кіл було надано на його користь 250 тис. руб., з яких

100 тис. пожертвував Л. Бродський. Уже у 1910 р. стипендіальний фонд Київського комерційного інституту становив 150 тис. руб. Крім цього, для підтримки навчального закладу місцеві купці заснували на його користь спеціальний збір у розмірі 20% сплати за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв. Це був перший вищий навчальний заклад, де в офіційному порядку здобували освіту і жінки⁴⁵.

Харківські вищі комерційні курси було засновано завдяки ініціативі та фінансовим зусиллям місцевих купців, які на початку ХХ ст. неодноразово на засіданнях купецького товариства і біржового комітету порушували це нагальне питання⁴⁶. Нарешті у лютому 1911 р. купецьке товариство на чолі зі старостою С. Жевержєєвим, заслухавши доповідну записку професора Харківського університету М. Палієнка, викладача комерційного училища І. Попова і комерції радника І. Велитченка про невідкладну необхідність заснування в Харкові вищого комерційного навчального закладу, схвалило цю ідею та створило спеціальну комісію у складі 30 осіб⁴⁷.

З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся в листопаді того ж року, підтримав клопотання харківського купецтва з цього питання перед міністерством торгівлі та промисловості. Уже у жовтні 1912 р. навчальний заклад розпочав свою роботу (статут було затверджено 26 травня). Зокрема, у ньому йшлося: «Вищі комерційні курси, засновані Харківським купецьким товариством, належать до вищих навчальних закладів і мають за мету давати комерційну й політико-економічну освіту»⁴⁸. Через два роки їх попечительна рада на чолі з І. Велитченком і С. Жевержєєвим порушила клопотання про реорганізацію курсів у комерційний інститут із чотирирічним терміном навчання⁴⁹.

Для матеріальної підтримки навчального закладу купецьке товариство разом із місцевими промисловцями постановило здійснювати щорічний збір у розмірі 20% до спеціального фонду за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв (перших п'яти розрядів). Так, 1912 р. до каси Харківських комерційних курсів надійшов перший збір у розмірі понад 21 тис. руб.⁵⁰, а в 1915 р. надходження уже становили 27 тис. 625 руб.⁵¹ 14 липня 1916 р. комерційні курси було перетворено на інститут, який розмістився у власному приміщенні. Разом з обладнанням його спорудження коштувало близько 700 тис. руб., не рахуючи вартості пожертвованої купецьким товариством ділянки землі⁵².

Активно виступали за створення комерційного вищого навчального закладу ділові кола Одеси — найбільшого торговельного центру України. Ще в 1851 р. купецтво міста висловилося про необхідність заснування вищого спеціального комерційного навчального закладу. У червні 1887 р. знову обговорювався проєкт попечительної ради Одеського комерційного училища про перетворення його в інститут⁵³. Але ця та інші пропозиції залишилися тільки на папері. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. місцеві комерсанти за підтримки представників наукової громадськості, зокрема професорів Новоросійського університету О. Маркевича і М. Чижова, неодноразово порушували питання про організацію на базі середнього комерційного училища вищого навчального

закладу. Однак це питання так і не було вирішене за правління царського уряду⁵⁴.

Таким чином, завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких об'єднань до 1917 р. у містах України зі значним економічним потенціалом з огляду на потреби в освічених комерсантах, бухгалтерях, фінансистах тощо функціонувала мережа комерційних училищ та торговельних шкіл, відповідні вищі спеціальні навчальні заклади, що було одним із виявів модернізаційних процесів в економіці українських губерній. Чисельні приклади заснування і фінансування роботи комерційних навчальних закладів свідчать про залежність наприкінці XIX — на початку XX ст. політики держави в сфері професійної освіти від ініціатив торгово-промислового прошарку, про спільні дії різних за етнічним походженням підприємців в інтересах освітньої галузі, тісний символічний зв'язок із Центром, насамперед у вигляді присвоєння імен імператорів училищам. Найактивніше підтримувало освітню політику уряду в комерційній галузі купецтво, що найбільше відповідало його економічним і громадським інтересам та патріотичним переконанням на регіональному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. — Брянск, 1999. — С. 110.

² *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 130.

³ Див.: *Постолатій В.В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): Дис. ... канд. пед. наук. — К., 1996. — 210 арк.; *Лортікян Е.* Розвиток економічної та комерційної освіти в Україні на початку XX ст. // Вісник ТДТУ. — 1996. — № 1. — С. 35–45; *Разманова Н.А.* Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 74–83; *Шиханов Р.Б.* Внесок біржових комітетів Південної України у розвиток комерційної освіти // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — 1999. — Вип. 5. — С. 3–5; Нариси з історії Харківського національного економічного університету / За заг. ред. В.С. Пономаренка. — Харків, 2005. — 326 с.; *Чуткий А.І.* Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). — Ніжин, 2013. — 524 с.; *Синявська А.М.* Становлення та розвиток комерційної освіти в Західній Україні (XIX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. — Дрогобич, 2009. — 19 с. та ін.

⁴ *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (сер. XIX — поч. XX ст.). — К., 1998. — С. 82.

⁵ *Соболев М.Н.* Очерки экономической политики промышленности и торговли. — Харьков, 1916. — С. 247–248.

⁶ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 42, оп. 35, спр. 302, арк. 6, 21.

⁷ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862–1912. — Одесса, 1912. — С. 25–26.

- ⁸ Одесса 1794–1894. — Одесса, 1895. — С. 665.
- ⁹ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. — С. 188.
- ¹⁰ *Искра П.А.* Исторический очерк Одесского коммерческого училища. 1862–1887. — Одесса, 1887. — С. 81–89.
- ¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 302, арк. 6.
- ¹² *Верховский П.М.* Краткий очерк возникновения в городе Харькове Коммерческого училища в память события 17-го октября 1888 года. — Харьков, 1894. — С. 4.
- ¹³ Там же. — С. 3.
- ¹⁴ Нариси з історії Харківського національного економічного університету. — С. 9.
- ¹⁵ *Верховский П.М.* Указ. соч. — С. 5–6; Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. 45, оп. 1, спр. 1461, арк. 3.
- ¹⁶ Отчёт об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища императора Александра III с осени 1888 по 1-е августа 1895 г включительно / Сост. Л.К. Завистовский. — Харьков, 1896. — С. 40; Нариси з історії Харківського національного економічного університету. — С. 10–19.
- ¹⁷ Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва), ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 1.
- ¹⁸ Киевское Первое Коммерческое училище, основанное Киевским Купеческим обществом. Краткий обзор основания училища и деятельности Попечительного совета. 1888–1913 гг. — К.; Демиевка, 1913. — С. 15.
- ¹⁹ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 25, 42, 47.
- ²⁰ Там само, оп. 1, спр. 2512, арк. 3.
- ²¹ Отчёт о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1897–1898 учебный год и хозяйственной части за 1898 год. — К., 1899. — С. 5.
- ²² Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 1, спр. 2479, арк. 33 зв.
- ²³ Там само, спр. 2512, арк. 7.
- ²⁴ Отчёт о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1897–1898 учебный год и хозяйственной части за 1898 год. — С. 18–19, 22.
- ²⁵ *Постолатий В.В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.). — С. 29–30.
- ²⁶ *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания: 1848–1911 гг. — Москва, 1991. — С. 419.
- ²⁷ Екатеринославское коммерческое училище за десятилетие. (К истории училища). 17 сент. 1901 — 1911. Год 11-й. — Вып. 1. — Екатеринослав, 1911. — С. 3–5, 11, 18; *Болсуновский С.М.* Катеринослав–Дніпропетровськ — 225. Видатні особистості та обличчя міста. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 17, 20.
- ²⁸ Цит. за: Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава–Дніпропетровська, їх творців і художників / А.К. Фоменко, М.П. Чабан, В.І. Лазерник та ін. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 421.
- ²⁹ Там само. — С. 125–126.
- ³⁰ Список учебных заведений, подведомственных Министерству торговли и промышленности на 1 января 1913 г. — Киев, 1913. — 33 с.
- ³¹ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). — К., 1906. — С. 2–4.
- ³² Отчёт Комитета Общества распространения низшего коммерческого образования в г. Киеве. Общему собранию членов за 1897 г. — К., 1898. — С. 3.
- ³³ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 111.
- ³⁴ Киевлянин. — 1899. — 11 января. — № 11. — С. 3; 22 октября. — № 292. — С. 3.
- ³⁵ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). — С. 10.

³⁶ Там же. — С. 8.

³⁷ Отчёт торговых классов Харьковского Купеческого общества за 1899–1900 учебный год. Год 1-й. — Харьков, 1901. — С. 3–5.

³⁸ Отчёт комитета Общества распространения коммерческого образования в г. Елисаветграде. 1908–1910. — Елисаветград, 1911. — С. 1, 3, 6–7, 24.

³⁹ *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). — Кіровоград, 1998. — С. 112; Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. — Елисаветград, 1914. — С. 11.

⁴⁰ *Захарченко К.* Коммерческое и техническое образование в Австрии, Франции, Германии и России. — Санкт-Петербург, 1901. — 97 с.

⁴¹ *Калабановский К.Т.* К истории открытия Высшего горного училища в Екатеринославе // Днепровская молва. — 1899. — № 46. — С. 4.

⁴² *Степанович Е.П.* Высшая специальная школа на Украине (конец XIX — начало XX в.). — Киев, 1991. — С. 24.

⁴³ *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX — начале XX века. — Москва, 1991. — С. 139.

⁴⁴ Записка о Киевском коммерческом институте (1910). — К., 1910. — С. 2, 7–8; *Чуткий А.І.* Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). — С. 25.

⁴⁵ *Нарадько А.В.* Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. — Полтава, 2002. — С. 32.

⁴⁶ *Велитченко І.К.* К вопросу об учреждении в Харькове Коммерческого института // Южный край. — 1910. — 24 октября. — С. 3.

⁴⁷ Доклад Комиссии Купеческого общества по вопросу об учреждении в Харькове Коммерческого института. — Харьков, 1911. — С. 1–2, 6.

⁴⁸ Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 285, спр. 243, арк. 3; Устав Харьковских высших коммерческих курсов [Утв. 26 мая 1912 г.]. — Харьков, 1912. — С. 3.

⁴⁹ Записка по вопросу о преобразовании Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества в Коммерческий институт и о постройке собственного здания. — Харьков, 1914. — С. 5.

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 107, арк. 5.

⁵¹ Отчёт Харьковских Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества. За 1914–1915 учебный год. — Харьков, 1915. — С. 38.

⁵² ЦДАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 107, арк. 18–19.

⁵³ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862–1912. — С. 105.

⁵⁴ *Степанович Є.П.* З історії вищої спеціальної освіти на Україні // Укр. іст. журн. — 1982. — № 1. — С. 78.

Стаття надійшла до редколегії 28.11.2013.

**РЕФОРМИРОВАНИЕ КОММЕРЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ
в конце XIX — начале XX вв.: СОЧЕТАНИЕ ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВА
И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО КАПИТАЛА**

В статье рассматриваются организационные и финансовые мероприятия предпринимательской прослойки Украины в конце XIX — в начале XX вв. по созданию сети коммерческих училищ и торговых школ, соответствующих высших специальных учебных заведений, что было одним из проявлений модернизационных процессов в экономике украинских губерний. Отмечается, что в сфере реформирования коммерческого образования политика правительства зависела именно от инициатив предпринимателей, и особенно купцов, что более всего отвечало их экономическим и общественным интересам.

Ключевые слова: коммерческое образование, предприниматель, купец, благотворительность, коммерческое училище.

**REFORMATION IN THE FIELD OF COMMERCIAL EDUCATION in the end XIX —
early XX: COMBINATION OF INTERESTS OF THE STATE AND
ENTREPRENEURIAL CAPITAL**

This article examines the organizational and financial measures of entrepreneurial stratum of Ukraine in the end of XIX — early XXth century on the network creation of commercial colleges and trade schools, corresponding higher special educational establishments. This fact demonstrated the modernisation processes in the economy of the Ukrainian provinces. Marked that in the reformation field of commercial education the governmental policy depended exactly from entrepreneurs' initiatives, especially the merchants, that answered their economic and public interests more than all.

Keywords: commercial education, entrepreneurs, merchant, charity, commercial school.

В.І. Милько
(м. Київ)

НАГЛЯДОВО-КОНТРОЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСПЕКЦІЇ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (кінець XIX — початок XX ст.)

Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулювала статус та повноваження інспекції навчальних округів у Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Висвітлено наглядово-контрольну діяльність інспекції Київського навчального округу у вказаний період.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, інспектор, міністерство народної освіти, Російська імперія.

Постійні дискусії щодо напрямів освітньої реформи в Україні стосуються переважно обговорення питань, пов'язаних із назрілою необхідністю покращення якості навчально-виховного процесу, демократизації та дебіюрократизації процедури вступу до ВНЗ, реструктуризації (відповідно до потреб суспільства) системи державного замовлення, прискорення розвитку науки та інноваційних технологій, тощо. У цьому відношенні дедалі більша увага приділяється такій стратегічній проблемі, як децентралізація міністерської вертикалі управління системою освіти. Однак, вирішення останньої поєднується з очевидною необхідністю збереження державного контролю за відповідністю якості та змісту навчально-виховного процесу (на усіх рівнях освіти) встановленим вимогам та рекомендаціям. Зважаючи на це, опосередковану важливість має порівняльно-історичний аналіз попереднього досвіду, зокрема, періоду функціонування навчальних округів в Російській імперії. Тематичне спрямування та український контекст вимагає акцентування уваги саме на інспекції Київського навчального округу, її наглядово-контрольній діяльності наприкінці XIX — на початку XX ст.

Вищевказана окружна система в Російській імперії була сформована у 1803 р. і, відповідно, передбачала поділ території на окремі відомчі навчальні округи. Їх управлінню, на чолі якого стояв попечитель, підпорядковувалися місцеві навчальні заклади усіх рівнів. Створення Київського навчального округу (в межах Київської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній) відноситься до 14 грудня 1832 р.¹ Крім того, 26 квітня 1839 р. до його складу були включені навчальні заклади Полтавської губернії (до цього — в Харківському)².

Структура управління Київського навчального округу наприкінці XIX — на початку XX ст., подібно до інших, мала наступний вигляд: попечитель округу — помічник попечителя — окружний інспектор. Перші дві посади були створені

одночасно із створення округу. Натомість посада окружного інспектора запроваджена відповідно до імператорського указу «Про посилення засобів огляду навчальних закладів міністерства народної освіти та збільшення утримання окружних інспекторів» від 24 грудня 1863 р. Ним передбачалося «...перейменування встановлених відповідно до чинного штату управління навчальними округами, інспекторів казенних училищ на окружних інспекторів...», які при цьому вважалися постійними членами ради при попечителях³. Встановлювалася також їх чисельність: для Санкт-Петербурзького начального округу — три; Московського, Казанського та Одеського — по два; Київського, Віленського і Харківського — по одному. Вказані штати не залишалися сталими і постійно зростали (наприклад, у 1865 р. у Віленському окрузі налічувалося вже три окружні інспектори). Оклад окружного інспектора Київського округу складав 1 667,52 руб., витрати на роз'їзди для огляду навчальних закладів — 3000 руб.⁴

Основне завдання окружних інспекторів полягало у здійсненні ревізійних оглядів навчальних закладів, наданні педагогічному складу шкіл методичної та методологічної допомоги, веденні діловодства управління навчального округу. У випадку відсутності попечителя (хвороба, службове відрядження, відпустка та ін.) та його помічника (який першочергово повинен замінити попечителя) окружний інспектор очолював управління. Однак, у даному випадку, чиновник повинен був звітувати у міністерство з приводу практично усіх рішень та змін.

По суті, основними формами та методами практичної роботи окружних інспекторів Київського навчального округу наприкінці XIX — на початку XX ст. були наступні:

- здійснення поїздок в межах навчального округу з метою інспектування навчальних закладів;
- реєстрація виявлених недоліків щодо організації навчально-виховного процесу в спеціальному журналі, який повинен бути у кожній школі;
- впровадження у навчальний процес нових методик навчання (шляхом ознайомлення з ними педагогічного персоналу);
- застосування засобів адміністративного та дисциплінарного впливу на тих вчителів, у роботі яких були виявлені недоліки.

Крім вказаного, окружний інспектор очолював Випробувальний комітет, який проводив так звані «випробування» (іспити) при вступі та закінченні навчального закладу (в тому числі й у ході прийому до університету), для отримання дозволу на викладацьку діяльність⁵.

Необхідно підкреслити, що окремим чинником мотивації діяльності чиновників тих округів, які відрізнялися «дефіцитом» політично благонадійних управлінських кадрів російського походження, була матеріальна винагорода. Зокрема, 28 грудня 1864 р. були прийнято указ про 50% надбавку до окладу окружного інспектора, директорів, інспекторів гімназій і прогімназій Київського навчального округу, які були російського походження, а також благонадійним остзейцям та іноземцям⁶. Вказане нововведення стосувалося також і Віленського навчального округу.

Основним джерелом інформації про наглядово-контрольну діяльність інспекції Київського навчального округу служать їх звіти на основі яких можна судити про активність відповідної роботи, її специфіку, а також загальний стан навчальних закладів. Зокрема, активізація з початку 1860-х рр. процесу створення початкових шкіл у сільській місцевості (особливо після створення земських установ) стосувалася й досліджуваного регіону. Зважаючи на це, у 1863 р. окружний інспектор, займаючись переважно питанням відкриття сільських народних шкіл, оглянув лише два державні єврейські училища — Могилівське та Балтське⁷. Відтак, основну роботу з інспектування у цьому році виконали попечитель та його помічник, які загалом оглянули 9 гімназій, 44 училища, 2 народні школи, 7 пансіонів та ряд приватних навчальних закладів. Окремо варто враховувати і ревізування директорами училищ губерній підпорядкованих їм установ.

Окружний інспектор стояв на верхівці системи інспектування в навчальному окрузі, натомість система управління конкретним навчальним закладом кожного рівня в Російській імперії передбачала прикріплення відповідного чиновника при них. Зокрема, інспектор студентів в університеті наглядав за поведінкою (навіть, за можливості, в позанавчальний час), виконанням встановлених правил та порядку у вищому навчальному закладі. Лише із загостренням внутрішньополітичної ситуації в період 1905–1907 рр., в тому числі і з наростанням студентського руху, були ліквідовані посади інспектора студентів та його помічника. Однак, по суті, їх замінив проректор, який контролював «виконання в університетських будівлях встановлених правил»⁸.

В інших навчальних закладах (сільськогосподарських, технологічних, ветеринарних та ін. інститутах) обов'язки вказаного чиновника поширювалися не лише на дисциплінарну частину, а й на навчальну.

У гімназіях, реальних, технічних та комерційних училищах вся повнота повноважень належала директорам. Натомість інспектор фактично був лише його помічником «з навчальної та виховної частин»⁹.

Реформування у 1864 р. системи початкової освіти (створення початкових народних училищ) обумовило й необхідність внесення змін в структуру її управління. Так, у 1867 р. міністр народної освіти Д. Толстой подав на розгляд Державній раді проект, яким передбачалося створення нових місцевих органів з нагляду за початковими училищами. Відтак, у імператорському указі від 29 травня 1869 р. вказувалося: «...для нагляду за народним училищами, запроваджуються посади інспекторів цих училищ, по одній в кожній із губерній...»¹⁰. Інспектор народних училищ призначався міністром народної освіти, входив до складу місцевої губернської ради та був зобов'язаний «усіма засобами сприяти в облаштуванні та поширенні початкового народного училища». Його річний посадовий оклад встановлювався у розмірі 1500 руб., витрати на роз'їзди склали 500 руб. Отже, загальна сума додаткових асигнувань на відповідні потреби на наступний 1870 р. складала 68 000 руб. Вищевказаний указ носив загальноімперський характер, натомість ще 26 травня 1869 р. у Київській, Подільській та Волинській губерніях Київського навчального округу було запроваджено посади

шести інспекторів народних училищ, нагляду яких підпорядковувалися однокласні народні училища, двохкласні міські училища, а також відповідні приватні навчальні заклади подібного статусу і єврейські училища 1-го та 2-го рівня¹¹.

У «Положенні про народні училища в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» перераховувалися основні адміністративні обов'язки вказаних чиновників:

- особистий огляд училищ, перевірка їх стану та виявлення недоліків;
- пошук шляхів вирішення існуючих проблем;
- представлення на розгляд попечителю округу заходів, які можуть покращити стан училищ.

Важливі питання, що стосувалися управління народними училищами Київської, Подільської та Волинської губерній вирішувалися на так званій «радї інспекції» під головування попечителя Київського навчального округу або його помічника.

Перелік кадрових повноважень інспекторів народних училищ наступний:

- подання клопотання попечителю округу щодо відкриття однокласного народного училища;
- вибір серед кандидатів та призначення на посаду вчителя однокласного народного училища;
- подання на затвердження попечителю округу кандидатур на посади наглядача, законвчителя та вчителя двохкласного народного училища, вчителя підготовчого відділення¹².

Таким чином, охарактеризовані вище нормативно-правові акти визначили створення у 1869 р. інспекції нижчої ланки освіти в Київському навчальному окрузі. По суті, як справедливо відмічав С. Рождественський, створення відповідної системи нагляду стало першим кроком на шляху реформи, основною ціллю якої було підпорядкування управління початковою освітою більш дієвому впливу та контролю з боку Міністерства народної освіти¹³.

25 серпня 1871 р. міністр Д. Толстой вніс на розгляд Державної ради «Проект інструкції інспекторам народних училищ», дещо змінений варіант якої був затверджений імператорським указом 29 жовтня цього ж року. Серед нововведень про які йшлося у документі і які стосувалися повноважень інспекторів слід виділити наступні:

- обов'язок інспектора щорічно доповідати попечителю навчального округу про результати оглядів училищ;
- обов'язок інспектора представляти на розгляд губернських училищних рад звіти з огляду тих початкових навчальних закладів, діяльність яких регулювалася «Положенням про початкові народні училища» 1864 р. (це стосувалося, перш за все, земських шкіл);
- право інспектора подавати клопотання про призначення помічників для огляду училищ, якщо їх чисельність була непомірно великою;
- нагляд інспекторів повинен стосуватися: а) особистого складу училищ; б) навчальної та моральної їх частин; в) навчальних програм та посібників; г) зовнішнього та внутрішнього благоустрою училищ (як матеріального забез-

печення, так і кадрового складу); д) відкриття нових початкових навчальних закладів, переміщення та закриття діючих¹⁴.

Контрольні повноваження інспекторів народних училищ щодо кадрового складу стосувалися з'ясування чи мають вчителі право викладати, чи володіють належними моральними якостями та здібностями, чи користуються повагою серед учнів та в суспільстві, чи отримують належну винагороду за свою роботу та ін. Характерно, що «Інструкція...» заохочувала особисті розмови з педагогами та налагодження з ними тісного дружнього контакту. Щодо навчальної та моральної частин, інспектори, серед іншого, повинні були ретельно стежити за об'ємом та змістом, методами та характером викладання кожного із предметів. Також до сфери їх відповідальності належав контроль за наявністю в училищах двох бібліотек (учительської та учнівської) і складу навчально-методичної літератури (підручників та посібників рекомендованих міністерством) та іншого класного реманенту¹⁵.

Основним результатом введення у дію «Інструкції...» стало те, що досить швидко завдяки саме інспекторам (перш за все, їх щорічним звітам) назбирався величезний об'єм інформації про початкову систему освіти Російської імперії, в тому числі й Київського навчального округу. Наслідком вивчення цих відомостей стала міністерська ідея про необхідність подальшого посилення контролю за народними училищами. Подібний задум був втілений у відповідному проекті Д. Толстого 1873 р., який, однак, відхилила Державна рада. Його більш поміркований варіант під назвою «Положення про початкові народні училища» був затверджений імператорським указом від 25 травня 1874 р. Тим не менш, у ході запровадження цього «Положення...», система нагляду за початковою освітою не була встановлена Державною радою в нормах, пропонованих профільним відомством, і передбачала призначення лише по два інспектори народних училищ на губернію. Втім, міністр отримав право (і вже в наступному році скористався ним) клопотати про збільшення цієї кількості¹⁶.

Необхідно вказати, що вказаним «Положенням...» існуючі посади 34-х інспекторів народних училищ в тих губерніях, де існували земські установи, були перейменовані на Директорів народних училищ. При цьому кожному з них призначалися по два помічника із званням «інспектора народних училищ». Останні відтепер затверджувалися на посаді попечителем навчального округу (а не міністром народної освіти, як було до того)¹⁷.

У 1876 р. було прийнято «Інструкцію ради інспекції народних училищ в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» та «Інструкцію інспекторам народних училищ в губерніях: Київській, Подільській і Волинській». Зауважимо, що другий документ фактично дублював текст охарактеризованої вище «Інструкції інспекторам народних училищ» 1871 р. Натомість у першому було визначено склад вищезгаданої ради інспекції, предмет та об'єм її діяльності. Зокрема, до складу цього колегіального органу (створеного у 1869 р.), який повинен збиратися як мінімум двічі на рік, входили: попечитель Київського навчального округу або його помічник та усі інспектори народних училищ. В окремих випадках на засідання ради могли бути запрошені місцеві директори

учительських семінарій. Рада інспекції повинна розглядати важливі питання управління вказаних навчальних закладів, а саме:

- щорічний розгляд відомостей наглядачів двохкласних училищ щодо витратної частини;
- щорічний розгляд розкладу занять та термінів випробувань, складений наглядачами двохкласних училищ;
- розгляд правил навчального та дисциплінарного характеру усіх народних училищ;
- вибір навчальних програм із числа рекомендованих міністерством;
- складання списку книг, навчальних посібників, класного реманенту відповідно до міністерських списків;
- обговорення загальних пропозицій та затвердження заходів щодо покращення навчально-виховної частини;
- розгляд пропозицій інспекторів щодо витратної частини (на утримання окремих училищ, винагороду окремим вчителям) і щодо закриття училищ, їх щорічних звітів та ін.¹⁸

Окремо необхідно підкреслити, що сума щорічних витрат на діяльність ради інспекції Київського навчального округу складала 2400 руб.

Видання окремих указів, що стосувалися винятково трьох губерній Київського навчального округу (Київської, Подільської та Волинської) було пов'язане із тим, що чинність указу 1869 р. про запровадження посади інспектора народних училищ не поширювалася на регіони, де не існували земства. У даному випадку під цю категорію підпадала й Правобережна Україна, оскільки «Положення губернські та повітові земські установи» від 1864 р. на її території не діяло. На наш погляд, ця специфіка встановлена російським урядом у зв'язку із особливим адміністративно-політичним та соціально-економічним впливом поляків у регіоні та, відповідно, їх високою можливістю перемоги на виборах до земств.

Варто вказати, що у тому ж 1876 р. було збільшено чисельність інспекторів народних училищ у губерніях, де були створені земські установи. Загалом, ця цифра не залишалася сталою і постійно спостерігався ріст.

Після переведення Д. Толстого на посаду члена Державної Ради міністром народної освіти було призначено А. Сабурова. Цей період (1880–1881), а також час перебування на вказаній посаді О. Ніколаї (1881–1882) відзначений деякою лібералізацією щодо нагляду та контролю за навчальними закладами. Зокрема, з 21 червня 1880 р. було скасовано практику надсилання попечителями округів до центрального управління міністерства звітів директорів та інспекторів народних училищ¹⁹.

Швидке зростання кількості початкових навчальних закладів у Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. зумовлювало об'єктивну необхідність у збільшенні чисельності інспекторів народних училищ. Відповідна тенденція була характерною і для Київського навчального округу, де з 1889 р. особистий склад інспекції був посилений двома інспекторами²⁰. Про об'єм їх робіт можна судити із наступних цифр: станом на 1 січня 1891 р. в межах т. зв.

«Південно-Західного краю» налічувалося 799 народних училищ (у Волинській губ. — 299, Подільській — 277, Київській — 203), за якими наглядали 14 інспекторів. Натомість у губерніях, де існували земські установи відповідні показники були наступними: у Полтавській губ. налічувалося 669 народних училищ (6 інспекторів), Чернігівській — 556 (5 інспекторів); всього 1225²¹. Про темпи зростання чисельності початкових навчальних закладів можна судити на основі даних станом на 1 січня 1898 р. Так, у цей період у Київському навчальному окрузі налічувалося вже 2289 народних училищ. Зважаючи на таке постійне зростання, 24 травня 1900 р. було затверджено рішення Державної ради про посилення штатів народних інспекторів: 1) з 1 липня 1900 р. на дві особи — у Волинській та Чернігівській губ., на одну — у Полтавській та Подільській губ.; б) з 1 січня 1901 р. додатково ще на одного інспектора у Полтавській та Чернігівській губ. Цим же рішенням було ліквідовано раду інспекції Київського навчального округу, що, на наш погляд, пов'язано із бажанням уніфікувати діяльність місцевої інспекції із подібними наглядово-контрольними органами інших округів, незалежно від існування чи відсутності в їх межах земських установ (як відомо, повноваження ліквідованої ради поширювалися лише на Правобережну Україну)²².

Станом на 1901 р. у Київському навчальному окрузі налічувалося вже 32 інспекторів народних училищ (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Інспекція народних училищ Київського навчального округу
(станом на 1901 р.)²³**

Губернія	Район повноважень інспектора	Інспектор
1	2	3
Київська	1-й: Київський, Радомишльський повіти	Т.Г. Лубенець
	2-й: Бердичівський, Васильківський, Сквирський пов.	П.А. Войцехівський
	3-й: Канівський, Черкаський, Чигиринський пов.	В.М. Бутович
	4-й: Звенигородський, Липовецький, Таращанський, Уманський пов.	О.Я. Шпаков
Подільська	1-й: Кам'янецький, Новоушицький пов.	А.М. Швачка
	2-й: Летичівський, Літинський, Проскурівський пов.	О.І. Чеботкевич
	3-й: Брацлавський, Гайсинський, Ямпільський пов.	С.О. Каравасєв
	4-й: Балтський, Ольгопільський пов.	вакансія
	5-й: Вінницький, Могилівський пов.	О.О. Фаворов

1	2	3
Волинська	1-й: Житомирський пов.	О.С. Євсевський
	2-й: Новоград-Волинський пов.	І.І. Смирнов
	3-й: Рівненський пов.	Л.М. Василенко
	4-й: Володимир-Волинський, Ковельський пов.	М.Ф. Боришкевич
	5-й: Луцький пов.	Д.О. Кішка
	6-й: Заславський, Острозький, Старокостянтинівський пов.	Ф.П. Кутневич
	7-й: Дубенський, Кременецький пов.	І.Я. Радецький
	8-й: Овруцький пов.	О.Г. Безверхий
Чернігівська	1-й: Чернігівський, Городнянський пов.	С.Х. Свідзинський
	2-й: Козелецький, Ніжинський, Остерський пов.	О.О. Дмитревський
	3-й: Глухівський, Кролевецький пов.	Д.О. Нікольський
	4-й: Новгород-Сіверський, Сосницький пов.	О.О. Бершадський
	5-й: Новозибківський, Суразький пов.	В.П. Бабієвський
	6-й: Мглинський, Стародубський пов.	М.Ю. Ягн
	7-й: Борзнянський, Конотопський пов.	М.І. Левицький
Полтавська	1-й: Полтавський, Зіньківський пов.	І.Л. Панащенко
	2-й: Гадяцький, Роменський пов.	П.Г. Богданович
	3-й: Лохвицький, Пирятинський пов.	вакансія
	4-й: Кобеляцький, Костянтиноградський пов.	К.І. Воблий
	5-й: Переяславський, Прилуцький пов.	Є.О. Соболев
	6-й: Золотоніський, Кременчуцький пов.	М.Г. Паризький
	7-й: Хорольський пов.	О.Г. Пономарьов
	8-й: Лубенський, Миргородський пов.	І.М. Малиновський

У 1904 р. було додатково збільшено штати інспекторів народних училищ в Київському навчальному окрузі: на два інспектори в Полтавській губ. (один із них повинен утримуватися за рахунок коштів місцевих земств) та по одному — в Київській та Чернігівській губ.²⁴ Загальне уявлення про відповідну динаміку, що стосувалася вже середніх навчальних закладів Київського навчального округу (інспектори гімназії, прогімназій та реальних училищ; інспектори та

наглядачі міських та земських училищ) можна скласти на основі даних таблиці 2.

Таблиця 2

**Інспекція середніх навчальних закладів Київського навчального округу
(1901–1911 рр.)**

Навчальні заклади	Загальна кількість інспекторів		
	1901 р.	1905 р.	1911 р.
Чоловічі гімназії та прогімназії	22	23	32
Реальні училища	8	9	12
Міські та земські училища ²⁵	73	87	133

З початком XX ст. в межах Київського навчального округу актуалізувалося питання не лише необхідності збільшення чисельності інспекторів народних училищ, а й загалом окружних інспекторів, оскільки відповідний чиновник вже не міг одноосібно повноцінно контролювати навчальні заклади регіону. Так, з 1 січня 1902 р. запроваджувалася друга посада окружного інспектора²⁶, а напередодні Першої світової війни — третя. Відповідно у цей період їх займали — О.В. Липеровський (з 1907 р.), В.Ф. Іванов (1907–1910) та А.Д. Сильницький (з 1913 р.)²⁷.

Окремо варто відзначити, що зважаючи на специфіку повноважень інспектора будь-якого рівня (народного училища, гімназії, училища, студентів університету та ін.) ця посада зазвичай давала особливі кар'єрні можливості. Зокрема, інспектор міської гімназії міг зайняти посаду директора народних училищ губерній. Приклад — у 1838 р. інспектор Кам'янець-Подільської гімназії був призначений виконуючим обов'язки директора народних училищ Подільської губернії²⁸. Відповідно його місце зайняв інспектор місцевого благородного пансіонату²⁹. В іншому випадку варто вказати на неабияке значення в управлінні Київським навчальним округом М. Юзефовича у 1843–1856 рр. Останній, окрім посади помічника попечителя мав також повноваження нагляду за студентами Київського університету та інспектора студентів. Вказаний період відноситься, головним чином, до попечительства Д. Бібікова (1848–1852) та І. Васильчикова (1852–1856), які при цьому одночасно займали посаду місцевого генерал-губернатора. Характерно, що після того як таке сумісництво було заборонене у 1855 р., І. Васильчиков передав управління Київським навчальним округом саме М. Юзефовичу³⁰.

Прикладом більш успішного службового зростання може слугувати П. Извольський, який до того як стати обер-прокурора Св. Синоду (1906–1909), крім іншого, був командирований для інспекції палестинських та сирійських шкіл Імператорського православного палестинського товариства (1893), тимчасово виконував обов'язки інспектора Київського навчального округу у 1894 р. та постійно займав цю посаду у 1896–1899 рр. У подальшому в різні періоди він — попечитель Київського, Ризького та Санкт-Петербурзького навчальних округів³¹.

Всі вищевказані кадрові зміни були регламентовані чинною системою громадянських чинів та їх класів (відповідно до «Табелю про ранги»).

Специфіка кар'єрного потенціалу посади інспектора напряму залежала від вже вказаної системи ієрархії посад навчального округу: попечитель навчального округу — помічник попечителя округу — окружний інспектор — директор народних училищ — інспектор народних училищ. Власне у відповідному напрямку зазвичай і відбувалися кадрові перестановки. Як додаткове підтвердження — призначення 20 березня 1900 р. на посаду окружного інспектора Київського навчального округу дійсного статського радника Преліна Миколи Степановича, який до цього займав посаду директора народних училищ Полтавської губ.³² Звісно, при цьому ми не відкидаємо факт впливу професійного рівня, політичної благонадійності та інших, характерних для системи державного управління Російської імперії, чинників кар'єрного росту чиновництва.

Ситуація кардинально змінилася із приходом до влади більшовиків, основним методом боротьби яких із колишніми царськими службовцями були вбивства. Саме така доля чекала у 1919 р. колишнього окружного інспектора В. Іванова, якого було розстріляно за рішенням Київського виконавчого комітету ради робітничих депутатів. Інший приклад — відомий український громадський і політичний діяч І. Стешенко, який займав відповідну посаду у 1917 р. (пізніше генеральний секретар освіти) і був смертельно поранений невідомими у Полтаві (1918).

Таким чином, наглядово-контрольна діяльність інспекції Київського навчального округу носила характер, властивий цим органам в інших округах Російської імперії. У даному випадку мова йде про обов'язок періодичного та системного нагляду за навчальними закладами: начально-виховним процесом та поведінкою учнів і студентів. Основна відмінність стосувалася лише нетривалого періоду існування в 1869–1874 рр. ради інспекції у Київській, Подільській та Волинській губерніях, що було пов'язане із відсутністю в їх межах земських установ. Загалом, варто констатувати постійне розширення штату інспекції округу, яке відповідало не лише тенденціям росту чисельності навчальних закладів, а й намагання російського уряду посилити нагляд за їх вихованнями, не допускаючи поширення в їх середовищі «шкідливих» революційних та ліберально-демократичних ідей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 2-е. — Т. VII (1832). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1833. — № 5825. — С. 903–904.

² Там же. — Т. XIV (1839). — Отд. 1-е. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. — № 12272. — С. 384–385.

³ Об усилении средств осмотра учебных заведений министерства народного просвещения и увеличении содержания окружных инспекторов // Журнал министерства

народного просвещения (ЖМНП). — Т. СХХІ. — 1864 (январь). — СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1864. — С. 6–7.

⁴ Там же. — С. 8.

⁵ *Крапоткина И.Е.* К вопросу структуры и деятельности Казанского учебно-окружного центра // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. — 2010. — № 124. — С. 55.

⁶ О прибавке 50% к жалованию некоторым должностным лицам, служащим в Виленском и Киевском учебных округах // ЖМНП. — Т. СХХV. — 1864. — СПб.: Тип. Рогальского и К°, 1865. — С. 10.

⁷ Извлечение из отчета по управлению Киевским учебным округом, за 1863 год // ЖМНП. — Т. СХХІІІ. — 1864 (июль). — СПб.: Тип. Рогальского и К°, 1864. — С. 7.

⁸ Об упразднении в университетах должностей инспектора студентов и его помощника и об учреждении взамен сего должности проректора // ЖМНП. — Новая серия. Часть VI. — 1906 (ноябрь). — СПб.: Сенатская типография, 1906. — С. 32.

⁹ Устав реальных училищ ведомства Министерства народного просвещения // ЖМНП. — Т. СLXI. — 1872 (июнь). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1872. — С. 61.

¹⁰ О некоторых мерах к развитию начального народного образования // ЖМНП. — Т. СXLІІІ. — 1869 (май). — СПб.: Печатня В. Головина, 1869. — С. 96–97.

¹¹ Об устройстве училищной части в Киевской, Подольской и Волынской губерниях // ЖМНП. — Т. СXLІІІ. — 1869 (май). — СПб.: Печатня В. Головина, 1869. — С. 80–81.

¹² Положение о народных училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской // ЖМНП. — Т. СXLІІІ. — 1869 (май). — СПб.: Печатня В. Головина, 1869. — С. 84–87.

¹³ *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. — СПб.: Государственная типография, 1902. — С. 546.

¹⁴ Высочайше утвержденная инструкция инспекторам народных училищ // ЖМНП. — Т. СLVІІІ. — 1871 (ноябрь). — СПб.: Печатня В.И. Головина, 1871. — С. 14–15.

¹⁵ Там же. — С. 15–18.

¹⁶ *Рождественский С.В.* Указ. соч. — С. 550–552.

¹⁷ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XLXI (1874). — Отд. 1-е. — СПб., 1876. — №53574. — С. 835–837.

¹⁸ Инструкция совету инспекции народных училищ в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской // ЖМНП. — Т. СLXXXV. — 1876 (май). — СПб.: Типография В.С. Балашева, 1876. — С. 17–19.

¹⁹ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов об отмене представления министерству отчетов директоров и инспекторов народных училищ // ЖМНП. — Т. ССХ. — 1880. — СПб.: Типография В.С. Балашева, 1880. — С. 68.

²⁰ Об усилении инспекции народных училищ Киевского округа // ЖМНП. — Т. ССХ. — 1889 (январь). — СПб.: Типография В.С. Балашева, 1889. — С. 19–20.

²¹ Средние и низшие школы в Киевском учебном округе в 1890 году // ЖМНП. — Т. ССLXXX. — 1892 (март). — СПб.: Типография В.С. Балашева, 1892. — С. 22–46.

²² Об учреждении новых должностей директоров и инспекторов народных училищ и устройстве канцелярий сих директоров // ЖМНП. — Т. СССXXX. — 1900 (июль). — СПб.: Типография В.С. Балашева, 1900. — С. 91–93.

²³ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год. Часть IV. Черниговская губерния. Издание Управления учебного округа. — К.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. — С. IX–XII.

²⁴ Об усилении штатов инспекции народных училищ и об учреждении в некоторых особых училищных советах // ЖМНП. — Т. ССCLIII. — 1904 (май). — СПб.: Сенатская типография, 1904. — С. 10–11.

²⁵ У даному випадку вказано загальну чисельність інспекторів та наглядачів.

²⁶ Об учреждении второй должности окружного инспектора при управлении Киевского учебного округа // ЖМНП. — Т. СССXXXVII. — 1901 (сентябрь). — СПб.: Типография В.С. Балашева, 1901. — С. 18–19.

²⁷ Памятная книжка народных училищ и других учебных заведений Киевской Дирекции на 1914–1915 гг. — Умань: Типография «Энергия» Х. Баренбойма и Я. Перельштейна. — С. 2.

²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 4, спр. 222, арк. 1–3.

²⁹ Там само, спр. 340, 6 арк.

³⁰ Там само, оп. 261, спр. 19, арк. 17.

³¹ Императорский Дом. Выдающиеся сановники: Энциклопедия биографий: В 2 т. — Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — Т. 1. — С. 504.

³² Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год... — С. V.

Стаття надійшла до редколегії 04.12.2013.

НАДЗОРНО-КОНТРОЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНСПЕКЦИИ КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА (конец XIX — начало XX в.)

Проанализирована нормативно-правовая база, которая регулировала статус и полномочия инспекции учебных округов в Российской империи (конец XIX — начало XX в.). Освещена надзорно-контрольная деятельность инспекции Киевского учебного округа в указанный период.

Ключевые слова: учебный округ, попечитель, инспектор, министерство народного образования, Российская империя.

OBSERVING AND CONTROLLING ACTIVITY OF THE INSPECTION OF KYIV EDUCATIONAL DISTRICT (the end of XIX — beginning of XX century)

Normative-legal base which regulated the status of the inspection's authority of educational districts in Russian empire (the end of XIX — beginning of XX century) is analyzed. Observing and controlling activity of the inspection of Kyiv educational district in the mentioned period is reflected.

Keywords: educational district, the Trustee, Inspector, Ministry of National Education, Russian Empire.

*С.М. Ховрич
(м. Київ)*

**АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРУВАННЯ ОСВІТЯН
У МІЖНАРОДНИЙ СОЦІУМ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ (на прикладі вишів
Наддніпрянської України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.)**

Розглядається дорадянська система стимулювання дослідників до активних наукових пошуків (зокрема, шляхом надання їм наукових відряджень). Проаналізовано окремі аспекти процесу наукових відряджень за кордон учених деяких вищих навчальних закладів Наддніпрянської України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Встановлено, що закордонні наукові відрядження сприяли поступовому входженню українських освітян у соціум інтелектуалів Західного світу.

Ключові слова: *суспільство, освіта, університет, інститут, наука, науковець, відрядження, Україна, Західна Європа.*

Після повторного проголошення незалежності України 1991 р. розпочався бурхливий процес національно-культурного відродження. Це та інше призвело до широкомасштабної модернізації національної системи вищої освіти нашої держави. Одне із пріоритетних завдань останньої підвищити роль і значення освіти та науки в життєдіяльності суспільства, що, переконані, можливо за умови кардинальної зміни змісту й форми підготовки науково-педагогічних кадрів. Окрім іншого, така постановка проблеми передбачає формування наукового світогляду молоді, стимулювання потреби самостійного здобування нею суспільно значущих знань. Ось чому вивчення дорадянської системи заохочування дослідників до активних творчих пошуків (зокрема, шляхом надання їм наукових відряджень) є актуальним і на початку ХХІ ст. Думаємо, розглядувана тематика є перспективною, оскільки дає можливість повніше розкрити внесок українських дослідників у розвиток науки і техніки світу.

Історія наукових відряджень лишається об'єктом дослідження насамперед вузьких спеціалістів. Згаданий аспект, зазначимо, побіжно використовується й у статтях і монографіях біобібліографічного характеру. Так, цікаві напрацювання здійснили Віра Лейкіна-Свірська (1901–1993 рр.), Євгенія Степанович (1946–2005), Галина Любіна, Олександр Пилипенко, Оксана Іваненко, Сергій Ховрич та ін.

Автор даної статті ставить за мету здійснити історичну реконструкцію окремих аспектів функціонування системи наукових відряджень освітян Наддніпрянської України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. та з'ясувати її (системи наукових відряджень) вплив на процес поступового входження українських освітян у соціум інтелектуалів Західного світу. У ході дослідження використані переважно архівні матеріали.

Наскільки це було можливо за тодішніх обставин, еліта підросійської України співпрацювала зі світовою науковою спільнотою; себто сприймала, аналізувала й обробляла головні досягнення іноземної науки і техніки та водночас здійснювала деякий вплив на останню, чим, уважаємо, привнесла відповідний колорит, дещо урізноманітнила, збагатила культурну скарбницю людської цивілізації. Наукові відрядження, нагадаємо, і на сьогодні залишаються одним із дієвих системних елементів щодо стимулювання дослідників до активних творчих пошуків.

Як відомо, взаємовідносини між російським самодержавством та освітянами традиційно були доволі напруженими. Такий стан речей пояснюється передусім двома факторами: небажанням влади виділяти достатню кількість коштів на дослідження та прагненням чиновників визначати їхні напрямки. Скажімо, сумнозвісний імперський міністр народної освіти Микола Боголепов (1898–1901 рр.) наполягав на виробленні вигідної для влади схеми «однобічного діалогу» з освітянами. Загалом чиновництво намагалося вести діалог із громадянами в межах придуманих ними ж інструкцій.

Під пильним урядовим контролем перебував інститут професорських стипендіатів. Так, державний чиновник у 1904 р. наголошував на тому, «...щоб стосовно питання про відрядження за кордон осіб, які готуються до професорської діяльності в Інституті були... розроблені, як порядок відрядження..., так і підстави по яким можуть бути такі відрядження».¹ Коротко, від вишів вимагали дещо ускладнити процедуру оформлення відрядження стипендіатам.

Більшість учених-освітян могла побувати з науковою метою не менше ніж у двох–трьох державах. Із цього приводу привертає увагу звіт професора імператорського університету святого Володимира (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та Київського політехнічного інституту імператора Олександра II (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут») Бориса Букреєва (1959–1962 рр.). Його «*Curriculum vitae*» — цінне джерело інформації. Із нього випливає: наукова «одиссея» професора пролягала через території п'яти держав (Франція, Англія, Італія, Данія та Австро-Угорщина)².

Слід зазначити, перебування Б.Я. Букреєва в одних країнах було тривалим, а в інших — короткочасним. Як, скажімо, італійський вояж математика та механіка, доктора математичних наук і астрономії, майбутнього ректора Київського університету (1881–1883 рр.) Івана Рахманінова (1826–1897 рр.)³. У 1897–1898 рр. провів свою відпустку в Західній Європі невтомний мандрівник, відомий учений-зоолог, гідробіолог, професор Олексій Коротнєв (1854–1915 рр.)⁴.

У результаті аналізу біографічних даних відомих учених ми дійшли висновку: певною мірою закордонне стажування сприяло більш успішному працевлаштуванню та кар'єрному росту ряду дослідників. Наприклад, фізіолог, майбутній академік Академії наук радянської України (Національна академія наук України) Василь Данилевський (1852–1939), захистивши в Харківському університеті (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна) докторську дисертацію, в 1878 р. відряджається на два роки за кордон для удоско-

налення знань і, повернувшись у Харків, посів посаду доцента (викладав фізіологію та гістологію) у місцевому ветеринарному інституті (Харківська державна зооветеринарна академія)⁵.

Із наявних архівних документів зрозуміло: вчені різних галузей науки охоче стажувалися у провідних наукових центрах світу того часу, прагнучи якомога більше мати з того користі. Так, ряд природознавців, математиків та гуманітаріїв зазвичай вивчали досвід у французів, англійців та німців, рідше — італійців і датчан. На початку ХХІ ст. хоча і сталися певні зміни, проте, вважаємо, суттєвої корекції в зазначеному питанні не відбулося.

Напередодні закордонного відрядження в березні 1898 р. у професора О.О. Коротнева виникли деякі непорозуміння з представниками бюрократичного апарату. Майбутнього члена-кореспондента Петербурзької академії наук (Російська академія наук) О.О. Коротнева звинуватили у невиправдано частих поїздках за межі імперії, що, як стверджувалося, шкодило навчально-виховному процесу закладу. Натомість ректор університету св. Володимира підтримав свого колегу. Можливо, недоброчливіці намагалися перешкодити майбутній мандрівці невтомного ентузіаста⁶.

У службовій записці професора О.О. Коротнева від 18 квітня 1898 р. дещо проливається світло на перипетії цієї справи. Міністерство народної освіти Російської імперії пообіцяло зоологу профінансувати мандрівку, однак за певних умов: Київський університет теж виділить суму грошей на дану справу. Дослідницька робота, переконував О.О. Коротнев, матиме неабиякий успіх, усі витрати компенсуються. Необхідно віддати українському вченому належне: він був готовий відмовитися від цікавої наукової поїздки, якщо міністерство не виконає даної ним обіцянки. О.О. Коротнев, без сумніву, добропорядна людина. Тож уважав недоречним скористатися однобічною (тільки від свого вишу) допомогою.

Університетське керівництво поставилося до програми О.О. Коротнева з надзвичайною увагою, більше того, вирішило її просубсидіювати: до тих коштів, що мало виділити міністерство (а це 600 рублів Російської імперії), із спеціальних фондів університету додатково — 300 рублів. Попечитель Київського навчального округу проінформував міністра щодо рішення керівництва вишу. Міністерство ж з метою економії витрат урізало фінансування. Із державної скарбниці О.О. Коротнев одержав не очікуваних 600 рублів, а всього-на-всього — 200 рублів, тобто, либонь, менше, ніж запропонувало правління університету⁷. І все-таки подорож відбулася. Користь від неї була така, що в наступному році програма поїздки О.О. Коротнева отримала чудову характеристику.

Зрештою, професор зоології О.О. Коротнев 1898 р. здійснив поїздку на острів Шпіцберген (або Свальбард; полярний архіпелаг, розташований у Північному Льодовитому океані, нині північна частина Королівства Норвегії). Він поставив перед собою ціль зібрати для зоологічного музею колекції арктичних форм⁸. Справді, зі Шпіцбергена ентузіаст привіз цінні екземпляри. Вони поповнили фонд університетського зоологічного музею Києва⁹.

Проводячи цікаву дослідницьку роботу, О.О. Коротнев вирішив залишитися за кордоном взимку. Причин було кілька: завершити написання наукової праці; окремі унікальні форми зустрічаються тільки взимку.

Врешті-решт аргументація О.О. Коротнева для керівництва установи виявилася переконливою. Недаремно під час голосування на засіданні ради вишу з цього приводу тільки троє із п'ятдесяти членів проголосували проти. Це юрист Василь Демченко (1831–1914 рр.), економіст Дмитро Піхно (1853–1913 рр.) і відомий представник київської школи міжнародного права Отон Ейхельман (1854–1943 рр.). На результат названого голосування, вочевидь, вплинуло визнання невтомного ентузіаста в науковому світі: лише за першу половину однієї із своїх відомих праць нагороджений Російською академією наук престижною Беровською премією. Коротко, з 20 грудня 1898 р. по 13 лютого 1899 р. О.О. Коротневу продовжили термін відрядження¹⁰.

Аби через поїздку не порушувати виконання навчального плану, О.О. Коротнев був готовий відпрацювати безкоштовно додаткові години упродовж всього півріччя. Ось чому подеколи частина освітян вимушена була здійснювати закордонні відрядження саме влітку. Наприклад, на період канікулярного часу, тобто з 1 червня по 2 серпня 1899 р. одержали закордонні відрядження такі вчені Київського університету: медики — фахівець з порівняльної анатомії та ембріології Михайло Тихомиров (1848–1902 рр.), відомий учений-невролог Іван Сікорський (1842–1919 рр.), досвідчений клініцист Василь Чернов (1852–1912 рр.), лікар-мислитель Федір Борнгаупт (1842–1905 рр.), В.В. Подвисоцький, дерматолог Сергій Томашевський (1854–1919 рр.) т.ін.; фізики — Микола Шіллер (1848–1910 рр.), знаний фізик-методист Георгій Де-Метц (1861–1947 рр.); хіміки — С.М. Реформатський, Яков Михайленко (1864–1943 рр.); геологи — Павло Венюков (1856–1916 рр.) (геологія) та Петро Армашевський (1850–1919 рр.) (мінералогія)¹¹.

З 15 червня по 20 серпня 1899 р. дозволено здійснити поїздку за кордон з науковою метою засновнику української школи отоларингологів, доктору медицини Миколі Волковичу (1858–1928 рр.), на один рік — одному із засновників київської неврологічної школи, доктору медицини Михайлу Лапинському (1862–1947 рр.)¹², ботаніку і фізіологу рослин, приват-доценту Костянтину Пурієвичу (1866–1916 рр.)¹³.

Ціль кожної поїздки, звісно, відповідала фаху і науковим уподобанням конкретного дослідника. Приміром, учень професора О.В. Баранецького К.А. Пурієвич вважав за потрібне відвідати, окрім іншого, лабораторії авторитетного ботаніка Еміля-Християна Ганзена (1842–1909 рр.) (м. Копенгаген) «...для того, — пояснено ним в офіційному клопотанні, — щоб ознайомитися ближче з розробленим ним (Е.Х. Ганзенем. — С.Х.), доволі складним у технічному плані, методом отримання чистих культур цих організмів...»¹⁴. А інший професор, згаданий К.А. Пурієвичем, зібрав чудову колекцію чистих культур організмів, які викликають бродіння. Професор Вищої політехнічної школи в Делфті (Делфтський технічний університет, Королівство Нідерландів) Мартинус Бейєрінк (1851–1931 рр.) розробив не менш оригінальний метод. Його суть полягає в ізоляції і одержанні чистих культур одноклітинних водоростей.

Закордонне стажування К.А. Пурієвича виявилось результативним. Адже український учений, розпочавши до того цікаві дослідження над утворенням і дією ферментів у пліснявих грибів, сподівався дослідити за виробленою схемою і дріжджові грибки (намагався пізнати, розібрати їхню природу). Зрозуміло, без знання досвіду іноземних колег у цих питаннях неможливо було досягти якогось успіху. Досліди К.А. Пурієвича представляли, за словами київського ректора, високий науковий інтерес¹⁵.

Професор кафедри ботаніки Осип (Йосип) Баранецький (1843–1905 рр.) вказав на принципове значення постійного вдосконалення практичних навичок вітчизняних фахівців за кордоном. Завдяки його зусиллям головний садівник ботанічного саду університету св. Володимира Ернст Гонбаум (?–?) одержав відрядження на літній час в Європу для ознайомлення з нововведеннями в університетських оранжереях¹⁶. З цього приводу є цікавим пояснення О.В. Баранецького щодо цілі поїздки головного садівника: «У ботанічні сади Європи вводяться безперервно нові... рослини, що становлять той чи інший інтерес, для яких найбільш сприятливі умови культури доводиться переважно виробляти емпірично; тому справа ведення оранжерей є... мистецтво, яке безперервно удосконалюється, і особи, які відають цією справою в університетських... садах, повинні бути в цьому відношенні також на рівні сучасності. Головний садівник нашого... саду... людина... старанна і працьовита, в справі оранжерейних культур... відстав... оскільки... 18 років не мав можливості бачити... зразкових цього роду закладів. Було б... бажано... відвідати (Е. Гонбауму. — С.Х.) великі оранжереї Європи і познайомитися... з нововведеннями останнього часу»¹⁷. Коротко, відомий український ботанік розглядав наукові відрядження за кордон як дієвий засіб підвищення кваліфікації дослідника.

У зв'язку з відсутністю в Новоросійському університеті (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова) належних умов для проведення фізичних дослідів (у лабораторії не вистачало необхідних фізичних приладів), видатний український фізик-теоретик, експериментатор і винахідник Микола Пильчиков (1857–1908 рр.) в кінці 1899 р. — на початку 1900 р. передбачав відвідати лабораторії Західної Європи, де він сподівався завершити дослідницьку роботу¹⁸.

У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігається чернетка, де ним обґрунтована ціль поїздки: він просив надати можливість «... хоча б упродовж одного семестру попрацювати в закордонних фізичних лабораторіях для завершення розпочатих мною досліджень, перерваних... у зв'язку з відсутністю у фізичній лабораторії... необхідних приладів... В результаті цього... прошу відрядити мене за кордон з науковою метою на період від 20 грудня... (1899 р. — С.Х.) по 20-те серпня... 1900 року...» (1899)¹⁹. Думаємо, для реалізації цих планів були всі підстави. Адже високий рівень матеріально-технічної забезпеченості фізичних лабораторій вишів Західної Європи гарантував успіх задуманому.

До сказаного хотілося б додати, що фахівці технічних спеціальностей ретельно вивчали досягнення англійських, німецьких та французьких винахід-

ників. Ось яку думку висловив пропагандист і популяризатор авіаційних знань, професор механіки в КПІ Микола Делоне (1856–1931 рр.): «Взагалі я вважаю ще передчасно розпочинати в Росії будівництво дирижаблів; поки краще їх купувати у Франції, а тим часом відрядити для ознайомлення з пристроєм дирижаблів у Франції і в Цепелліна (Фердинанд фон Цепелін (1838–1917 рр.) — німецький граф, генерал-лейтенант, організатор дирижаблів жорсткої системи, які називали «цепелінами». — С.Х.) особу, яка добре ознайомлена практично з аеростатами» (1909)²⁰. Із документа випливає: усвідомлюючи тодішні технічні можливості повітроплавання в Російській імперії, М.Б. Делоне надавав перевагу насамперед глибокому засвоєнню відповідних теоретичних і практичних знань безпосередньо на Заході. Такий підхід, думаємо, тимчасово частково вирішував загальну проблему відставання нової галузі.

До речі, під впливом побаченого на відомій Всесвітній виставці в Парижі (1900) реорганізатор електротехнічної освіти в Харківському технологічному інституті (Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут») Павло Копняєв (1867–1932 рр.) написав книгу «Динамо-машини постійного струму», в якій, на думку сучасних фахівців, «...вперше (П.П. Копняєв. — С.Х.) підняв на науковий рівень викладання в навчальному посібнику питань щодо електричних машин постійного струму»²¹. Отже, активний обмін думками наживо між науковцями різних країн неабияк поживлявав їхню, зокрема, науково-дослідницьку роботу. Прикладом можуть слугувати діяльність О.О. Коротнева, П.П. Копняєва та ін.

Це та інше свідчить про збереження в колоніально залежній Україні традицій чіткої орієнтації її наукової еліти на західноєвропейські наукові, технічні та культурні здобутки. Подібна ситуація залишається актуальною для держави Україна і на сьогодні.

Експерсії, поїздки натуралістів у ряді випадках завершувалися оформленням солідних колекцій. Скажімо, О.О. Коротнев, видатний вітчизняний учений-зоолог Володимир Караваєв (1864–1939 рр.), Броніслав Домбровський (1885–1973 рр.) створили власними силами чудові колекції, до яких потрапили кращі зразки фауни.

Так, професор зоології О.О. Коротнев вирішив у 1899 р. побувати з практично-науковою метою в Ісландії. Він продовжив розширювати базу зоологічного музею за рахунок цінних колекцій з Європи. Особливо зоолога цікавила полярна фауна. Як і попереднього року (1898), професор зоології виявив бажання здійснити поїздку з одним із своїх надійних помічників. Натомість міністерство народної освіти навідріз відмовилося виділити останньому гроші. Університетське керівництво очікувало від даної експерсії вченого-зоолога вагомих результатів: передбачалося збагатити музейну експозицію новими рідкісними екземплярами фауни; окрім того, вважали вони, під час мандрівки до Ісландії розшириться кругозір самого дослідника²².

Майбутній академік Академії наук Казахської радянської соціалістичної республіки (НАН Республіки Казахстан) Б.О. Домбровський прилучився до вивчення різновидів птахів у районі західного Закавказзя. Орнітологічний мате-

ріал, зібраний Б.О. Домбровським, нараховував, за його даними, 600 екземплярів (серед них було чимало рідкісних). Усі наявні птаці уособлювали 129 видів²³. Цікаві дані про птахів — опрацьовані на основі колекцій — цього мальовничого краю зоолог розмістив у таблицях²⁴. Зручні в користуванні, таблиці полегшили роботу спеціалістам і всім тим, хто цікавився орнітофауною Колхиди, Аджарії і т. д.

Активно проводилися наукові дослідження і в приватному Київському комерційному інституті (ККІ; нині — Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана), окремі результати чого були висвітлені в інститутському музеї товарознавства. Так, завдяки відрядженню одного із співробітників ККІ до Уралу в 1909 р. невдовзі створили багату колекцію геологічних порід²⁵. Зразки руди та мінералів доставили до Києва, розмістивши в кабінеті зоології комерційного інституту.

Слід зауважити, в окремих випадках термін відрядження продовжували. Наприклад, продовжили термін відрядження на один рік (починаючи з 22 червня 1898 р.) приват-доценту Київського університету, доктору медицини В.П. Жуковському (?-?)²⁶. Однак не завжди надавалася дослідникам можливість побувати за кордоном або продовжити там свій термін перебування. Приміром, зафіксований випадок, коли через відсутність звіту про свою діяльність одному із медиків двічі відмовили у продовженні терміну відрядження. Причиною негативного рішення факультетських зборів (27 жовтня 1899 р.) було те, що частина звіту, подана ним, на переконання учасників, не відповідала чинним вимогам. Натомість і після цього приват-доцент не поспішав повернутися додому. Навпаки, 10 листопада 1899 р. він наполягав на тому, щоб йому надали додаткових 28 днів відпустки. Вердикт медичного факультету і на цей раз залишився без змін: 28-денну відпустку не надавати²⁷. Коротко, звітування стажера, як елемент контролю — важлива складова функціонування системи наукового стажування дослідників за кордоном.

З інших причин не скористався довгоочікуваним відрядженням і політичний опозиціонер, професор Новоросійського університету М.Д. Пильчиков. Представник влади суть проблеми виклав так: «Унаслідок рапорту Вашого (М.Д. Пильчиков. — С.Х.) від 15... вересня про те, що Ви не змогли скористатися дозволом Вам відрядженням... за неотриманням повідомлення про відрядження Вас... що опитаний мною... Ректор (Федір Шведов (1896–1903), відомий учений-фізик, методист і педагог. — С.Х.)... повідомив, що повідомлення про дозвіл Вам відрядження було своєчасно повідомлено... установі, до якої Ви звертались з відповідним проханням і яким порушено було відповідне клопотання, тобто фізико-математичному факультету... За тим ні до нього (ректору. — С.Х.)... скарги Вашої на канцелярію за невідачу довідки не надходило»²⁸. Описаний випадок, імовірно, дозволяє стверджувати про, по-перше, вкрай бюрократизований характер процедури надання закордонних відряджень, по-друге, відчутний вплив політичної кон'єктури у вирішенні названих питань. Загалом і перший, і другий аспекти також становили чималі перешкоди на шляху активнішого використання українськими вченими у своїй практиці передового досвіду Західної Європи.

Доречно згадати і про таке. Науковці, окрім іншого, мандрували з однієї країни до іншої в особистих справах. У таких відпустках були видатні вчені хімік-органік Сергій Реформатський (1860–1934 рр.), один з найяскравіших фізіологів Іван Сеченов (1829–1905 рр.) і т. д. Для лікування за кордоном надали відпустку навіть понадштатному ординатору при кафедрі нервових і душевних хвороб. У відпустку з 20 грудня 1898 р. по 15 січня 1899 р. відправлений основоположник київської школи патологів, ординарний професор при кафедрі загальної патології Володимир Подвисоцький (1857–1913 рр.)²⁹. Отже, під час відпустки освітяни набиралися сил, відновлювали здоров'я, щоб з новою енергією продовжити дослідницькі роботи, зрештою, краще пізнавати іноземні країни (звичаї, природу і т.д.).

Таким чином, попри критичне недофінансування дорадянська система стимулювання дослідників до активних творчих пошуків (зокрема, шляхом надання їм наукових відряджень) частково задовольняла потреби науки та освіти. За певних обставин для деяких учених наукові відрядження були чи не єдиним варіантом у проведенні продуктивних досліджень у царині науки і техніки. Ось чому більшість українських освітян охоче вивчала досвід наукової роботи та проводила власні дослідження в тодішніх провідних іноземних центрах, що, безумовно, зближувало її із соціумом інтелектуалів Західного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. 18, оп. 5, од. зб. 12, арк. 29 зв.

² Там само, оп. 2, од. зб. 30, арк. 29–29 зв.

³ *Рахманинов*. Краткий отчет о путешествии профессора Рахманинова / Рахманинов // Университетские известия. — 1861. — № 2. — Отдел 2. — С. 1–16.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 64, од. зб. 4, арк. 43.

⁵ Почесні члени Харківського університету: Біограф. дов. — Х.: Тимченко, 2008. — С. 85.

⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 64, од. зб. 4, арк. 41–43 зв.

⁷ Там само, од. зб. 7, арк. 32–34, 36–36 зв.

⁸ Там само, арк. 32 зв.

⁹ Там само, арк. 16.

¹⁰ Там само, арк. 59–60.

¹¹ Там само, оп. 65, од. зб. 7, арк. 1–2 зв.

¹² Там само, арк. 14–15, 26–27.

¹³ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, од. зб. 295, арк. 2 зв.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 65, од. зб. 7, арк. 5.

¹⁵ Там само, арк. 5–5 зв., 7.

¹⁶ Там само, арк. 8–9.

¹⁷ Там само, арк. 8–8 зв.

¹⁸ Там само, ф. 2047, оп. 1, од. зб. 151, арк. 1–1 зв.

¹⁹ Там само, арк. 1 зв.

²⁰ Из истории Киевского политехнического института: Сб. док. и мат. — К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. — Т. 1. — С. 248.

²¹ Склад В.М., Тверитникова О.Є. П.П. Копняєв — фундатор електротехнічної освіти в Україні / В.М. Склад, О.Є. Тверитникова // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Тем. вип.: Історія науки і техніки. — Х.: НТУ «ХПІ», 2011. — № 64. — С. 115.

²² ЦДАК України, ф. 707, оп. 65, од. зб. 7, арк. 16–16 зв., 18.

²³ Домбровский Б.А. Материалы для изучения птиц Колхиды, Аджарии и сопредельных мест / Б.А. Домбровский // Труды Киевского орнитологического общества имени К.Ф. Кесслера / [изд. под ред. В.М. Артоболевского]. — К.: Тип. Акц. о-ва «Петр Барский в Киеве», 1913. — Т. 1, вып. 1. — С. 23.

²⁴ Там же. — С. 167–208.

²⁵ Записка о Киевском коммерческом институте (1910 год). — К.: Тип. И.И. Чоколова, 1910. — С. 14.

²⁶ ЦДАК України, ф. 707, оп. 64, од. зб. 7, арк. 57–58.

²⁷ Там само, оп. 65, од. зб. 7, арк. 31–32, 40–42.

²⁸ Там само, ф. 2047, оп. 1, од. зб. 149, арк. 1–1 зв.

²⁹ Там само, ф. 707, оп. 64, од. зб. 4, арк. 151–154 зв., 177–180, 223–225.

Стаття надійшла до редколегії 08.10.2013.

АКТУАЛИЗАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРИРОВАНИЯ ПЕДАГОГОВ В МЕЖДУНАРОДНЫЙ СОЦИУМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ (на примере вузов Надднепрянской Украины в конце XIX — в начале XX в.)

Исследована досоветская система стимулирования исследователей к активным научным поискам (в частности, путем предоставления им научных командировок). Проанализированы отдельные аспекты процесса научных командировок за границу ученых некоторых высших учебных заведений Надднепрянской Украины в конце XIX — в начале XX в. Установлено, что заграничные командировки с ученой целью способствовали постепенному вхождению украинских педагогов в социум интеллектуалов Западного мира.

Ключевые слова: общество, образование, университет, институт, наука, научный, командировки, Украина, Западная Европа.

ACTUALIZATION OF PROBLEM OF INTEGRATION OF TEACHERS IN INTERNATIONAL SOCIUM OF INTELLECTUAL PERSONS (on the example of higher educational establishments of Ukraine of Naddnipyrianskoy at the end of XIX — at the beginning of a XX)

Investigational soviet period system of stimulation of researchers to the active scientific searches (in particular, by a grant them of scientific business trips). The separate aspects of process of scientific business trips are analyzed for the border of the Ukrainian scientists of some higher educational establishments of Ukraine of Naddnipyrianskoy at the end of XIX — at the beginning of a XX age. It is set that oversea scientific business trips were instrumental in gradual included of the Ukrainian teachers in socium of intellectual persons of the Western world.

Keywords: society, education, university, college, science, scientist, travel, Ukraine, Western Europe.

І.О. Яременко
(м. Київ)

ЗЕМСЬКЕ ВЧИТЕЛЬСТВО УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ГРУПА (70–80-ті рр. XIX ст.)

Проаналізовано особливості правового і соціального статусу земського вчителя Російської імперії наприкінці XIX ст. Особливу увагу приділено таким аспектам питання, як умови прийняття на службу, соціально-матеріальні права та переваги, інституційні взаємовідносини із державними органами влади та земським керівництвом і т. ін.

Ключові слова: вчитель, земство, освітня діяльність, Російська імперія, Міністерство народної освіти.

Особливості розвитку шкільної освіти в Україні обумовлюють важливість проведення ефективних реформ, які б спиралися на сучасні педагогічні та управлінські досягнення. Актуальність вказаної проблеми підтверджується об'єктивними обставинами та відповідними громадськими й політичними дискусіями протягом останніх років. Вагоме місце в них займає питання належного фінансування загальноосвітніх навчальних закладів — як матеріально-технічного забезпечення, так і педагогічного складу. Вирішення цього завдання потребує, серед іншого, і вивчення історичного досвіду з метою усунення можливості нехтування суспільно-політичними та культурно-освітніми особливостями вітчизняного континууму. Зважаючи на це, важливим є вивчення земського вчителства українських губерній Російської імперії, його статусу як окремої соціально-професійної групи протягом перших десятиліть після започаткування земської та освітньої реформ 1864 р. (70–80-ті рр. XIX ст.).

Емпірична база наукового дослідження сформована на основі аналізу достатнього кола джерел (нормативно-правові та підзаконні акти, офіційні звіти інспекторів народних училищ, надруковані у «Повному зібранні законів Російської імперії» та «Журналі Міністерства народної освіти») та історіографічних праць таких дослідників кінця XIX — початку XX ст. як Б. Веселовський¹, О. Тютрюмов², В. Чарнолуський³ та ін.

Проведення у Російській імперії реформ у 1860–1870-х рр., на шляху до модернізації усіх сторін соціально-економічного життя держави, торкнулося й освітньої сфери, зокрема, народної (початкової) освіти. Так, вже на етапі теоретичної підготовки відповідних заходів стала очевидною необхідність не лише простого збільшення кількості навчальних закладів, а й актуалізувалася важливість реформування самої системи початкових шкіл, перш за все, за рахунок якісної зміни її педагогічного складу. У цьому відношенні вже протягом

перших пореформених років став проявлятися неабиякий потенціал новостворених земських установ, які з перших зібрань почали приділяти увагу стану і перспективам розвитку народних училищ. 1867 р. став першим роком, коли вказані установи надали конкретну матеріальну допомогу закладам початкової освіти, що включала три напрямки: підготовка та оплата праці педагогічних кадрів, утримання приміщень шкіл (оренда, опалення, освітлення, ремонт) та закупівля навчальних посібників (перш за все, книг для читання) і канцелярського приладдя для письма.

Таблиця 1

**Народні училища в українських навчальних округах
(станом на 1873 р.)⁴**

Навчальний округ	Загальна кількість народних училищ	Фінансування народних училищ земствами (у руб.)
Київський	2480	89 207 ⁵
Одеський	1177	180 467
Харківський	2397	217 343

Прагнучи перейти від фінансування існуючих церковнопарафіяльних шкіл до створення власних земських, було започатковано, перш за все, створення мережі для підготовки педагогічного персоналу. Зокрема, якщо у 1864 р. підготовка педагогів цілком належала до компетенції міністерських вчительських семінарій, до вже у 1865 р. при п'яти повітових училищах було створено спеціальні педагогічні курси земських вчителів⁶. Суто ж земські вчительські школи та семінарії почали виникати з 1869–1870 рр. (наприклад, Новгородська школа (1869 р.), Рязанське училище (1869 р.), Чернігівська (1870 р.), Московська (1871 р.) та Новоторжська (1871 р.) школи, тощо), тобто після прийняття у 1868 р. так званого закону «Про приватні навчальні заклади» (фактична назва — «Про зміну та доповнення нині діючих узаконень про приватні училища»).

Варто зауважити, що спочатку міністр народної освіти Д. Толстой виступав проти створення земствами власних навчальних закладів. Зокрема, у своїй доповіді імператору Олександру II він зазначав наступне: «надання земствам права готувати вчителів для народу вельми небажано» і «варто було б відхилити клопотання земств про відкриття нових вчительських семінарій, а відкривати їх винятково за рахунок уряду»⁷. Однак, зважаючи на фінансові можливості органів місцевого самоврядування, профільне відомство змінило своє ставлення, ставши при цьому на шлях посилення контролю за їх освітньою діяльністю (див. нижче про умови призначення на посаду земського вчителя).

Вже у 1871 р. міністерство додатково роз'яснило вищезгаданий закон 1868 р. «Про зміну та доповнення нині діючих узаконень про приватні училища» вказавши, що право надавати земствам дозвіл на відкриття навчальних закладів належить місцевому навчально-окружному керівництву⁸. Цей документ сприяв активізації процесу створення земських вчительських семінарій з 1870-х рр.

Характерно, що навчальні програми земських вчительських шкіл були ширші порівняно із урядовими семінаріями і, за словами В. Чарнолуського, на перший план висували не «ремісничу виучку шкільної техніки, а загальну освіту майбутніх вчителів та вчительок»⁹. Однак міністерство народної освіти не було зацікавлене у тому, щоб «давати народним вчителям занадто великий розумовий розвиток, внаслідок якого вони здатні захопитися якими-небудь вищими загальнолюдськими питаннями...» — йшлося у записці Тверських губернських земських зборів. «Багатьом безпечнішою здається така школа, — зазначалося там же, — яка дає своїм вихованцям помірну кількість знань, дисциплінує їх та випускає юнаків обмежено розвинутих, скромних...»¹⁰. Досить швидко основним засобом міністерського впливу стало затвердження нових уставів земських навчальних закладів, відповідно до яких органи місцевого самоврядування позбавлялися можливості впливати на особливості навчально-виховного процесу, тобто, по суті, скеровувати власні фінанси у потрібне русло. Наслідком стала відмова від асигнувань, передача земських шкіл та семінарів міністерству народної освіти або навіть їх закриття. Наприкінці XIX ст. така доля спіткала наступні школи: Московську (1874 р.), Чернігівську (1879 р.), В'ятську (1880 р.), Костромську (1886 р.), Новгородську (1889 р.), Курську (1890 р.), Олонецьку (1892 р.), тощо.

Вагомою проблемою в діяльності початкових народних училищ була також проблема педагогічного складу. Так, у звіті міністра народної освіти Д. Толстого за 1873 р. йшлося: «Вчительський склад початкових народних училищ, подібно до матеріального стану училищ, є також цілком незадовільним, як у якісному, так і кількісному відношенні. Із 11 000 училищ в губерніях Московського, Харківського, Казанського та Одеського округів у 1873 р., за донесеннями інспекторів народних училищ, більше 500 училищ взагалі не мають вчителів; більше 3000 залишилися, за необхідності, з вчителями малограмотними, які випадково потрапили на педагогічний терен і які терпимі лише тому, що їх ніким замінити, та й з інших вчителів лише менша частина може бути визнана задовільною за своїми пізнаннями та умінню вести навчальну справу. При такому становищі, вчительські семінарії, які готують вчителів, що мають належну освіту та знайомі з методами початкової освіти, є суттєво необхідними»¹¹. Зважаючи на це, прискорено відкривалися навчальні заклади для підготовки вчителів народних училищ. Так, станом на 1 січня 1873 р. в Російській імперії діяло 42 вчительські семінарії та школи, з них — 11 утримувалися за рахунок земств (ще дві семінарії відкрилися власне у 1873 р.). Кадрова проблема обумовлювала необхідність і інших способів підготовки вчителів, зокрема, педагогічних курсів, випускниками яких за вказаний рік стали 30 осіб.

На основі наведених даних із офіційного звіту міністра народної освіти Д. Толстого за 1873 р. (див. табл. 2) можна зробити висновок про те, що профільне відомство мало досить обмежені дані про земські вчительські школи та курси. Відтак, доцільно говорити про відсутність належної уваги до тих навчальних закладів, які не фінансувалися із державної казни.

Таблиця 2

Земські вчительські школи та курси в українських навчальних округах (за даними офіційного звіту міністра народної освіти за 1873 р.)

Навчальний округ	Навчальний заклад	Кількість учнів		Фінансування	
		01.01.73	01.01.74	земство	пожертви
Київський	Вчительська земська школа ¹²	183	201	немає даних	
Харківський	Земська вчительська школа	немає даних		немає даних	
	Земські педагогічні курси при Воронізькій гімназії	24	52	3795	–
Одеський	–	–	–	–	–

Ця ситуація почала поступово змінюватися вже з середини 1870-х рр. Зокрема, у 1874 р. було прийнято новий варіант «Положення про початкові народні училища», яке, на відміну від попереднього 1864 р., було покликане реорганізувати центральну систему управління початковою освітою — посилити роль директорів та інспекторів училищ, та, відповідно, послабити вплив училищних рад (які відтепер займалися виключно господарськими та адміністративними питаннями). Окремі статті вказаного документу стосувалися і земських шкіл, зокрема:

– для відкриття земством початкового училища потрібен попередній дозвіл інспектора народних училищ та згода голови повітової училищної ради (така ж процедура закриття у випадку «безладів та шкідливого спрямування навчання») (ст. 10, 11);

– земство має право самостійно встановлювати розмір утримання початкового училища та порядок звітності (ст. 12);

– земство повинно обирати попечителя/попечительку для «завідування» початковим училищем, які затверджувалися та звільнялися губернською училищною радою за поданням повітової училищної ради (в роботі останніх вони мали право брати участь та голосувати при розгляді справ, що стосувалися їх училищ та шкіл) (ст. 14)¹³.

При цьому в «Положенні...» 1874 р. досить нечітко були прописана процедура прийняття на роботу земського вчителя: мова йшла лише про необхідність отримання «дозволу» та «допуску для виконання вчительських обов'язків» від інспектора народних училищ. Після річного випробувального терміну відповідна кандидатура, за наявності позитивного відгуку від того ж інспектора про придатність до педагогічної діяльності, затверджувалася повітовою училищною радою (ст. 18)¹⁴.

З огляду на численні «непорозуміння, які виникають між земськими та громадськими установами з одного боку, та місцевими директорами і інспекторами, з іншого — з приводу порядку заміщення вчительських вакансій у початкових народних училищах» Міністерство народної освіти 3 травня 1875 р. видало відповідний роз'яснювальний циркуляр. Основний зміст документу, який стосувався земських вчителів, зводився до наступного:

1) право пошуку та відбору кандидатів на посади вчителів належить, перш за все, земствам як засновникам шкіл, а потім — інспекторам народних училищ;

2) право надавати дозвіл та допуск до виконання вчительських обов'язків належить винятково інспекторам народних училищ (однак, якщо саме інспектор підібрав відповідну кандидатуру, то додатково потрібна була згода земства);

3) право затверджувати на посаді осіб, допущених до виконання вчительських обов'язків, належить повітовим училищним радам¹⁵.

Таким чином, вказаний вище циркуляр, деякою мірою, розширив права земств (як засновників шкіл та установ, що їх утримують) стосовно підбору педагогічних кадрів, однак остаточне рішення про призначення та затвердження належало до компетенції інспекторів народних училищ та училищних рад, які контролювалися профільним міністерством.

У другій половині 1870-х рр. досить актуальною залишалася проблема якісної підготовки вчителів для земських шкіл. Прагнучи ліквідувати відповідний кадровий дефіцит Полтавська губернська земська управа розробила проект створення особливих педагогічних курсів. Необхідність у них була обумовлена, з одного боку, відсутністю належної кількості осіб із спеціальною педагогічною освітою, а з іншої — відсутністю досвіду та підготовки у осіб із середньою освітою. Відтак, тривале засвоєння ними методів та способів викладання емпіричним шляхом, з огляду на їх відносну чисельність (порівняно із кадровим дефіцитом), управа планувала нівелювати за рахунок попередньої підготовки на педагогічних курсах¹⁶. Однак, зважаючи на опір зі сторони міністерства, яке намагалось мінімізувати повноваження земства в управлінні курсами, проект не було реалізовано.

Активізація діяльності революційного народництва з другої половини 1870-х рр. та поширення відповідних ідей в навчальних закладах обумовила прийняття 8 лютого 1880 р. циркуляру міністра народної освіти, який дещо змінював процедуру призначення на посаду вчителя народного училища. Зокрема, особа, яка не пройшла повний курс навчання у вищому або середньому навчальному закладі мала право викладати у земських школах (та інших подібних установах) лише із дозволу попечителя округу. При цьому останні були зобов'язані забезпечувати збір «детальних відомостей про цих осіб від керівників навчальних закладів... та від місцевих губернаторів»¹⁷. Варто вказати, що до цього (у 1874–1880 рр.) існував механізм внесення «спеціальних відміток до документів» тих вихованців, які достроково виключалися із навчальних закладів.

На прикладі окремих земств українських губерній можна простежити особливості їх ініціатив щодо розвитку системи початкової освіти, підготовки вчительських кадрів, їх матеріального забезпечення.

Характерною у цьому відношенні є діяльність земств Зміївського повіту Харківської губернії (повітова земська управа була створена у 1865 р.). Так, станом на 1867 р., коли вказані місцеві установи отримали повноваження щодо управління народною освітою, у регіоні налічувалося 36 шкіл та близько 1200 учнів. При цьому «вчителями були переважно напівграмотні солдати,

писарі, селяни, які задовольнялися вельми нікчемною винагородою найчастіше лише за навчальні місяці... Вчителі запрошувалися товариствами, для яких дешевизна була головною умовою придатності вчителя... Про напрям шкільної освіти не могло бути і мови, оскільки самі вчителі, зважаючи на ступінь їх розвитку, не могли і підозрювати про можливість існування якогось напрямку [навчання], коли їх справа просто навчати грамоті»¹⁸.

Відтак, одним із ключових напрямів освітньої діяльності Зміївського повітового земства стало підвищення якості педагогічного складу — вчителі, які не відповідали вимогам були відразу замінені на більш кваліфікованих спеціалістів. Підготовка останніх здійснювалася на короткотривалих педагогічних курсах у Змієві (суч. районний центр Харківської обл.). У цілому, місцеве земство за 25 років своєї діяльності (1865–1889 рр.) асигнувало на потреби народної освіти 124 594,67 руб.¹⁹

Таблиця 3

**Народні училища у Зміївському повіті Харківської губернії
(станом на 1885 р.)²⁰**

Училище ²¹	Дата відкриття	Земський вчитель	Річний оклад (руб.)	Кількість учнів
1	2	3	4	5
Верхньобишкінське	1882	Бухаріна А.	150	30
Берецьке 1-ше	1860	Лебединський І.	240	74
Берецьке 2-ге	1883	Склярова Є.	150	35
Єфремівське	1881	Урюпіна С.	240	50
Борчанське	— ²²	Сукачев П.	200	34
Іванівське	1883	Арендт Ю.	200	56
Введенське	1878	Лазаревська М.	150	54
Волохоярське	1862	Орел П.	180	51
Бригадирівське	1883	Яновська О.	150	60
Яковенківське	1884	Жуковська М.	150	35
Замостянське	1862	Федюшин М.	240	64
Зідьківське	1880	Кипарисов М.	240	43
Зароженське	1860	Василевська М.	160	78
Тетлежське	1878	Лісовиков А.	120	71
Соколівське	1879	Тимофєєв П.	180	70
Коробчанське	1862	Олександров Г.	180	120
Граківське	1874	Нечаєва Г.	160	52
Малиновське	1879	Мигулін І.	180	85
Моспанівське	—	Каростелев Я.	150	48
Леб'яженське	—	Журавльова Н.	180	35

1	2	3	4	5
Лиманівське	–	Єгоров Г.	180	40
Черкаськобишкінське	1876	Батавріна В.	180	30
Мотузівське	1880	Курасовська Ю.	192	41
Лигівське	1868	Щербина І.	192	61
Новоандріївське	1865	Кгаєвська М.	180	66
Геніївське	–	Тертичникова О.	150	40
Скрипаєвське	1865	Гурський П.	180	50
Гнилицьке	1883	Васильківський В.	100	28
Новоборисоглібське	–	Бугайов Д.	240	110
Пришибське	–	Луценкова В.	160	65
Новосерпухівське	1860	Воскобійникова З.	180	89
Лагерське	–	Радіонов А.	204	42
Вербівське	1870	Жданова П.	150	42
Борщевське	–	Яновська О.	150	60
Отрадівське	1880	Лукіна О.	–	26
Охоченське	1875	Філонович З.	200	56
Ленівське	–	Лейко К.	240	65
Чорнокам'янське	–	Лук'янова С.	180	35
Преображенське	1840	Курасовська А.	200	33
Таранівське	1841	Зозуля І.	220	72
Чугувське	1861	Кобизев А.	180	115
Зачугівське	1870	Ястремська Н.	120	50
Осинівське	1873	Логвінов П.	180	87
Кам'яноярutzьке	1868	Забудська О.	200	53
Старопокровське	1883	Переверзева П.	150	28
Шебелинівське	1858	Бортнікова Л.	204	60
Лозовенківське	1874	Корнієнко Ф.	150	49
Михайлівське	1874	Цингері К.	180	51

На основі наведених даних (див. табл. 3) можна зробити обґрунтований висновок про те, що рівень оплати праці земських вчителів не завжди залежав від кількості учнів, а в цілому відповідав фінансовим можливостям місцевих земських установ. Вказана тенденція була характерною не лише для Зміївського повіту, а й загалом для усіх українських губерній.

Досить активною була освітня діяльність земств Полтавської губернії. Зокрема, станом на 1882 р. в регіоні діяло 485 земських шкіл. При цьому на утримання навчальних закладах у тому ж році було виділено 129 467 руб. (частина цієї суми асигнувалася на церковнопарафіяльні школи та міністерські

народні училища). Звичайною практикою була діяльність педагогічних курсів та проведення з'їздів для народних вчителів, а з 1890 р. — більшість повітових земств Полтавської губ. почала організовувати у канікулярний період курси садівництва та городництва для сільських педагогів²³.

Практика проведення земських курсів стала досить поширеною по усій території Російської імперії вже з 1870-х рр. Спочатку вони мали несистемний характер і мали форму короткотривалого, кількадечного ознайомлення вчителів із поширеними методами навчання. Більш організованого вигляду курси-з'їзди набули після розробки їх теоретичних засад відомим педагогом та земським діячем Катеринославської губернії М. Корфом (1834–1883 рр.).

Таблиця 4

Проведення земствами українських губерній вчительських курсів-з'їздів²⁴

Губернія	Дата проведення	Населений пункт
Катеринославська	1867–1869	Нескучное, Олександрівський повіт
	1870	Гуляйполе, Олександрівський повіт
Херсонська	1870	Херсон
	1871	Злин, Єлисаветградський повіт
	1872	Херсон
	1873	Єлисаветград (суч. Кіровоград)
	1874	Херсон
Полтавська	1870	Сміле, Роменський повіт
	1874	Лубни, Кобеляки
	1875	Кобеляки, Ромни
	1876	Переяслав, Лубни, Ромни, Миргород
	1877	Гадяч, Костянтиноград
	1878	Лубни
	1879	Зіньків, Кобеляки, Ромни, Золотоноша
	1880	Кременчук, Лубни
Харківська	1873	Лебедин, Вовчанськ
	1878	Мерефа, Харківський повіт
	1879	Григорівка, Харківський повіт
	1880	Харків
	1883	Зміїв
	1884	Харків
Чернігівська	1872	Чернігів
	1873	Ніжин
	1874	Ніжин

На основі даних таблиці 4 можна зробити висновок про досить активну практичну реалізацію земствами власних планів щодо підвищення якості початкової освіти за рахунок більш ефективної підготовки педагогічного складу. Саме щорічні курси/з'їзди стали вагомим засобом виконання цього завдання. Характерними у цьому відношенні є педагогічні курси вчителів Миргородського, Полтавського та Зіньківського повітів (Полтавська губ.), проведені у 1881 р. в Миргороді. Зокрема, загальна кількість їх учасників склала 36 осіб, які поділившись на три групи (молодша, середня та старша), ознайомлювалися та вивчали тогочасні новітні методи навчання. Програма курсів передбачала щоденне проведення практичних уроків та їх теоретичний аналіз. Подібно до цього, тоді ж (у 1881 р.) були організовані курси в Гадячі (27 вчителів, 11 кандидатів на посади з Гадяцького, Лохвицького і Роменського повітів) та Кременчуці (50 учасників з Кременчуцького та Золотоніського повітів)²⁵.

Аналізуючи процес формування земського вчительства як окремої соціально-професійної групи необхідно вказати на таку особливість міністерської кадрової політики як пріоритетний вибір жінок при призначенні на відповідні посади. Про це свідчить циркуляр попечителям навчальних округів від 27 вересня 1882 р. в якому були обґрунтовані відповідні міркування. Зокрема, вказувалося, що «вчительки початкових народних училищ виявляються в деяких відношеннях більш придатними для заміщення викладацьких посад в цих училищах порівняно із вчителями. Так, незадоволення власною долею та бажання змінити її, яке часто зустрічається серед вчителів, взагалі не є відмінною рисою вчительок, по тій причині, що перед жінкою відкрито набагато менше доріг, ніж перед чоловіком, і в їх [чоловічому] середовищі викладання у народній школі є гіршим... Окрім більшої прихильності до свого покликання, вчительки, у більшості випадків, віддають перевагу більш лагідному, терплячому спілкуванню із учнями, звичці до порядку та охайності...»²⁶. При цьому здатність педагогів-чоловіків підтримати за необхідності сувору дисципліну, відзначалася у документі як їх єдина перевага над жінками-педагогами.

Насамкінець, аналізуючи процес формування земського вчительства в українських губерніях Російської імперії як окремої соціально-професійної групи, варто узагальнено розглянути питання щодо чисельності вказаної категорії населення протягом досліджуваного періоду. Зважаючи на складність відповідних підрахунків та постійне розширення мережі початкових навчальних закладів, за максимально близький до дійсного нами був взятий показник чисельності земських шкіл. Його вірогідність обумовлена тим, що зазвичай одній школі відповідав один вчитель (в окремих, однак нечисленних випадках, вчителю допомагав помічник). Підтвердження цього наведено вище у табл. 3. Відтак, наведена у табл. 5 кількість земських шкіл в цілому відповідає чисельності вчительського складу.

Аналізуючи дані, наведені у табл. 5 варто враховувати факт існування, додатково до вказаних земських шкіл, інших початкових навчальних закладів, наприклад, церковнопарафіяльних шкіл, міністерських та приватних народних училищ. У цілому, чисельність земських вчителів українських губерній за період 1877–1898 рр., з певною долею умовності, зросла з понад 1,3 тис. осіб до понад

3,2 тис. (відповідне число дещо занижене за рахунок відсутності узагальнених даних про школи, де були або посади помічників вчителів або працювало два вчителі).

Таблиця 5

Кількість земських шкіл в українських губерніях²⁷

Губернія	Повіт	Кількість земських шкіл	
		у 1877 р.	у 1898 р.
Катеринославська	Катеринославський	35	61
	Олександрівський	39	73
	Бахмутський	31	60
	Верхньодніпровський	26	43
	Маріупольський	48	85
	Новомосковський	25	31
	Павлоградський	30	47
	Слов'яносербський	19	48
Полтавська	Полтавський	26	53
	Гадяцький	29	46
	Зіньківський	20	38
	Золотоніський	22	55
	Кобеляцький	17	42
	Костянтиноградський	41	80
	Кременчуцький	36	53
	Миргородський	21	48
	Лубенський	–	39
	Лохвицький	19	68
	Переяславський	18	40
	Пирятинський	–	66
	Прилуцький	28	50
Роменський	24	52	
	Хорольський	28	79
Таврійська	Сімферопольський	4	20
	Бердянський	83	151
	Дніпровський	34	66
	Євпаторійський	–	10
	Мелітопольський	–	112
	Перекопський	4	11
	Ялтинський	–	13
	Феодосійський	–	28

Губернія	Повіт	Кількість земських шкіл	
		у 1877 р.	у 1898 р.
Харківська	Харківський	37	51
	Охтирський	17	25
	Богодухівський	20	29
	Зміївський	–	52
	Ізюмський	39	49
	Куп'янський	37	59
	Валківський	–	24
	Вовчанський	33	73
	Лебединський	20	36
	Старобільський	61	70
	Сумський	25	42
Херсонська	Херсонський	28	123
	Одеський	21	59
	Олександрійський	19	65
	Ананьївський	33	56
	Єлисаветградський	53	81
	Тираспольський	26	26
Чернігівська	Чернігівський	15	56
	Борзнянський	22	54
	Глухівський	30	47
	Городнянський	11	40
	Козелецький	–	38
	Конотопський	–	30
	Кролевецький	21	43
	Мглинський	7	29
	Новозибківський	–	43
	Новгород-Сіверський	–	51
	Ніжинський	–	43
	Остерський	16	31
	Сосницький	21	43
	Стародубський	22	37
Суразький	5	26	
ЗАГАЛОМ		1346	3199

Таким чином, на основі наведених даних можна впевнено зробити висновок про те, що протягом перших двох десятиліть після створення земських установ та надання їм повноважень щодо відкриття початкових навчальних закладів в українських губерніях (та й загалом на тій території Російської імперії, де існували земства) сформувалася окрема соціально-професійна група — земське вчителство, яку, перш за все, вирізняли ряд характерних та загальних ознак:

1) наявність організаційно оформленої координуючої основи для перебування в межах єдиної соціально-професійної групи — земських установ, які забезпечували професійну підготовку (вчительські земські школи, семінарії, канікулярні курси та з'їзди) та матеріальне утримання (залежно від можливостей конкретного земства);

2) спільна і відокремлена участь в організації навчально-виховного процесу в тих народних училищах, які були підпорядковані земствам (у фінансовому та адміністративно-господарському відношенні) і можливість, за рахунок цього, вирізнення земського вчителства від інших педагогічних груп;

3) інтенсивна внутрішня групова взаємодія (чітко простежується на прикладі обміну професійним досвідом під час педагогічних курсів/з'їздів) та відповідна самоідентифікація;

4) державне визнання на законодавчому (підтверджується нормативно-правовими актами, насамперед, міністерськими указами та циркулярами) та громадське на повсякденно-побутовому рівнях²⁸.

Загалом же існування земського вчителства відображає тогочасні закономірності розвитку суспільства, а саме — назрілу необхідність кардинальної зміни структури функціонування початкових навчальних закладів та принципів організації в них навчально-виховного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Веселовский Б.* История земства за сорок лет: в 4 т. — Т. 1: Бюджет. — Медицина. — Общественное призрение. — Народное образование. — Систематический указатель литературы по земским вопросам. — М.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. — 724 с.

² *Тютрюмов А.М.* Обзор мероприятий земств по народному образованию за 25-ти летний период времени // Русская школа. — 1891. — № 7/8. — С. 176–196.

³ *Чарнолуский В.* Земство и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования. Формы, типы, результаты и очередные задачи земского хозяйства и земских учреждений в этой области. В 2-х ч. — Часть первая. — СПб.: Типография М.А. Александрова, 1910. — 186 с.

⁴ Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1873 год // Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП). — Т. CLXXX. — 1875 (июль). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. — С. 163.

⁵ Вказана сума стосується лише витрат на однокласні народні училища. При цьому варто враховувати те, що у Київській, Подільській та Волинській губерніях земських установ не існувало до 1911 р.

⁶ *Чарнолуский В.* Указ. соч. — С. 30.

⁷ Цит. за: *Сергеенкова В.В.* Проблема подготовки учительских кадров для начальных школ в политике российского правительства (вторая половина 60-х — 70-е гг. XIX в) // *Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей / Редкол: О.А. Яновский (отв. ред.) и др.* — Мн.: БГУ, 2004. — Вып. 1. — С. 107.

⁸ *Чарнолуский В.* Указ. соч. — С. 36.

⁹ Там же. — С. 37.

¹⁰ Там же. — С. 40.

¹¹ Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения... — С. 168.

¹² Дані про кількість учнів стосуються вчительської земської школи та вчительської семінарії.

¹³ По проекту нового Положения о начальных народных училищах (№ 53 574) // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 2-е. — Т. XLIX (1874). — Отд. 1-е. — СПб., 1876. — С. 836–837.

¹⁴ Там же. — С. 837.

¹⁵ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке определения преподавателей в начальные училища // *ЖМНП.* — Т. CLXXX. — 1875 (июль). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. — С. 114–115.

¹⁶ *Чарнолуский В.* Указ. соч. — С. 51.

¹⁷ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о мерах к ограждению начальных народных училищ от неблагонадежных преподавателей // *ЖМНП.* — Т. ССVIII. — 1880 (март). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. — С. 12.

¹⁸ Краткий очерк 25-ти летней деятельности Змиевского земства, 1865–1889 / Составил П. Волкодаев. — Харьков: Тип. М.Ф. Зильберга, 1890. — С. 12.

¹⁹ Там же. — С. 15.

²⁰ Складено на основі: Народные училища Змиевского земства в 1885 году. — Харьков: Тип. М. Зильберга, 1885. — С. 2–20.

²¹ Перелік училищ подано відповідно до алфавітного порядку назв волостей Чугувського повіту, в яких вони розташовані. В Гуляйпільській волості, яка не включена до таблиці, існувала лише церковнопарафіяльна школа.

²² Цей символ означає відсутність даних.

²³ Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год: Краткий очерк / Сост. С.Н. Велецкий. Изд. Полтавского сельскохозяйственного о-ва. — Полтава: Типо-Лит. Л. Фришберга, 1894. — С. 107, 112.

²⁴ Складено на основі звітів губернських земських управ.

²⁵ Педагогические курсы учителей и учительниц начальных народных училищ в гг. Миргороде, Гадяче и Кременчуге в 1881 г. // *ЖМНП.* — Т. ССXXIV. — 1882 (ноябрь). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1882. — С. 37–60.

²⁶ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о пригодности учительниц для замещения преподавательских должностей в начальных народных училищах // *ЖМНП.* — Т. ССXXIV. — 1882 (ноябрь). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1882. — С. 12.

²⁷ *Веселовский Б.* История земства за сорок лет: в 4 т. — Т. 1... — С. 715–719.

²⁸ Дет. про правовий статус земських вчителів та ставлення до них з боку селянства див.: *Яременко І.О.* Соціально-правовий статус земського вчителя Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич.* — К.: ВІР УАН, 2013. — Вип. 77 (№ 10). — С. 36–39.

Стаття надійшла до редколегії 05.12.2013.

**ЗЕМСКОЕ УЧИТЕЛЬСТВО УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ
ИМПЕРИИ КАК СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ГРУППА
(70–80-е гг. XIX в.)**

Проанализированы особенности правового и социального статуса земского учителя Российской империи в конце XIX ст. Особое внимание уделено таким аспектам вопроса, как условия приема на службу, социально-материальные права и преимущества, институциональные взаимоотношения с государственными органами и земским руководством и т. д. Также констатировано незащищенность и недостаточную урегулированность их правового статуса.

Ключевые слова: учитель, земство, образовательная деятельность, Российская империя, Министерство народного просвещения.

**ZEMSKI TEACHER OF THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN
EMPIRE AS SOCIO-PROFESSIONAL GROUP (70–80 years of XIX century)**

Features of the legal and social status of teachers sheriff Russian Empire in the late XIX centuries analyzed. Focuses on the conditions of employment, relationship to leadership. Defined insecurity and inadequate regulation of their legal status.

Keywords: the teacher, zemstvo, educational activity, Russian Empire, Ministry of National Education.

Розділ V

ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 070.13 (477) «17/18»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

ДУХОВНА ЦЕНзуРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: МЕТОД ПЕРЕБОРУ ВАРІАНТІВ КОНТРОЛЮ ЗА ІНФОРМАЦІЙНИМ ПРОСТОРОМ

Розглянуто структуру, сутність та механізми діяльності духовної цензури в Російській імперії XVIII — на поч. XIX ст., охарактеризовано намагання влади розробити найоптимальніший варіант контролю за духовними та світськими виданнями. Встановлено, що практика діяльності цензурних комітетів у складі світських і духовних осіб виявилася не ефективною, влада остаточно зрозуміла необхідність чіткого розмежування духовної і світської цензури.

Ключові слова: цензура, духовна цензура, інформаційний простір, Св. Синод, Академія наук, журналістика, книговидання.

Важко уявити можливість існування соціуму без комунікації та передачі інформації. Зміст останньої впливає як на цілі історичні процеси, так і на повсякденні події окремо взятих індивідів. Звісно, роль і вплив інформаційної сфери у суспільстві протягом історичного розвитку людства були неоднаковими. Із розвитком друкованого слова, появою нових способів передачі інформації влада (незалежно від її виду: державна, духовна, політична) усе частіше зверталася до застосування цензури. Під цензурою швидше за все розуміють контроль влади за змістом і розповсюдженням інформації, друкованої продукції, музичних і сценічних творів, творів образотворчого мистецтва, кіно, фото-матеріалів, передач радіо і телебачення, веб-ресурсів, у деяких випадках також приватного листування, з метою обмеження або недопущення поширення ідей і відомостей, визнаних владою шкідливими, небажаними для неї або суспільства в цілому.

Здебільшого, цензура сприймається виключно як негативне соціокультурне явище, спрямоване на придушення, за Пітиримом Сорокіним, «інстинктів свободи», прагнення людини до вільного викладу своїх думок¹. Разом із цим в історії не було суспільства, держави без певного цензурного режиму. Діапазон

дозволеної до поширення та циркуляції у соціумі інформації залежить, як від сутності самого політичного режиму, рівня демократичності влади, так і характеристики самої інформації. Її значна частина може становити державну, військову, економічну таємницю, що, своєю чергою, є об'єктивною основою для цензури. Доки є держава, зацікавлена у збереженні цих таємниць, тобто в обмеженні доступу широких кіл громадськості до певного типу інформації, доти у тому чи іншому вигляді буде існувати цензура. Історична роль і функції цензури неоднозначні. Як регулятор інформаційних потоків, вона служить одним із найважливіших механізмів захисту політичних і моральних підвалин суспільства, здатна перешкодити поширенню в суспільстві аномії, не допустити ексцесів екстремізму, шовінізму, расизму, націоналізму, антисемітизму та інших негативних явищ. Водночас, коли в суспільстві починає проявлятися необхідність здійснення змін раніше звичних відносин, цензура може виявитися серйозною перешкодою на шляху до цих змін. Інтерпретуючи дійсну й уявну новизну відповідно до догматичних установок, цей соціокультурний феномен може гальмувати суспільний розвиток, консервувати застарілі елементи суспільно-політичного та культурного життя.

Першою інституційно й юридично оформленою в Європі, у т.ч. і на теренах України, була духовна цензура. Церква, прагнучи і надалі зберігати свою роль у соціальному житті пізнього середньовіччя та раннього нового часу, відразу спробувала встановити свою монополію над революційним винаходом — друкарським верстатом². Однак вище духовенство не могло протистояти об'єктивному процесу поступового посилення світської влади, секуляризації суспільства. Поява світського книгодрукування призвела до розмежування духовної і світської цензури. Остання набувала все більшої ваги, постійно вдосконалювалися механізми її функціонування, але поряд із цим церква не переставала контролювати духовну та до певного часу і навчальну літературу, відповідну зображувальну продукцію. Через вразливість духовної інформаційної сфери, неприпустимість плюралізму у релігійній догматиці та богослов'ї норми духовної цензури були більш конкретизовані, а структура відповідних органів мала єдиний центр і пряму вертикаль. Поряд із цим для захисту духовно-інформаційної сфери було недостатньо лише внутрішньо-церковних обмежень, механізмів контролю та стримування ересі. У світському законодавстві держави, як правило, було закріплено основоположні повноваження органів духовної цензури, права та обов'язки суб'єктів інформаційно-духовної сфери суспільства, визначено законодавче покарання для порушників норм духовної цензури.

Спочатку в Московській державі, а потім і в Російській імперії інститут цензури був одним із елементів управління багатонаціональною державою, механізмом підтримки непорушності політичного, соціально-економічного, морального укладу. Російська православна церква, яка була одним із стовпів імперії, також потребувала захисту. Власне, ми вже зазначали про те, що історично першим типом цензури була духовна цензура, але з кінця XVIII — початку XIX ст. мова уже йшла про її зовсім новий характер. Цей характер був пов'язаний насамперед із тим, що охороною догматів російського православ'я

були зайняті як церква, так і держава. Перша відповідно забезпечувала інспекційно-виконавчу складову; друга — юридичну. Ця взаємодія держави і церкви в охороні інформаційної сфери були об'єктивно необхідними. Вивчення роботи цього тандему є вкрай актуальним, адже дозволяє вийти на новий рівень знань щодо специфіки інформаційного контролю в Російській імперії, охорони устоїв суспільно-політичного ладу, морально-духовного рівня населення.

Світська і, частково військова, цензури імперської доби досліджувалися у різні історіографічні періоди, чого не можна сказати про історію духовної цензури. Із дослідженням останньої пов'язаний чималий комплекс таких суміжних проблем, як видання шкільної навчальної літератури, переклади Святого письма рідними мовами народів імперії Романових, проповідей, особливості морально-духовного виховання тощо.

У дорадянській історіографії були і спеціальні дослідження спеціальної або відомчої цензури. Це, зокрема, праці по історії військової цензури В. Євгеньєв-Максимова, М. Лемке, Л. Лобка, П. Махрова³, унікальна робота М. Дрізена по історії театральної цензури⁴, праці по духовній цензурі Т. Барсова, О. Котовича, А. Кізеветтера, Є. Остроумова⁵.

Робота Т. Барсова «О духовной цензуре в России»⁶, опублікована на сторінках журналу «Христианское чтение*» у 1901 р., складається з нарисів, де висвітлено історію духовної цензури з XVIII ст. по 1802 р. Попри відсутність у значній мірі авторських оцінок і слабку аналітику, нариси Т. Барсова написані на архівах Св. Синоду та мають унікальний матеріал про утвердження централізованого контролю за церковною літературою, особливості здійснення духовної цензури у період правління Катерини II та Павла I, складнощі у відносинах між центральними органами світської і духовної цензури. Головна ідея праць Т. Барсова — обґрунтувати необхідність духовної цензури та показати роль Св. Синоду в інституалізації централізованого контролю за духовною літературою.

Висвітленням історії духовної цензури протягом XVIII ст. займався також Є. Остроумов, але його праця не була видана і мала вигляд рукопису, яку автор готував як дипломний проект. Про зміст праці та її, загалом, позитивні відгуки ми можемо судити тільки з роботи іншого дорадянського дослідника О. Котовича⁷, який по суті був основним дослідником духовної цензури у дорадянський період. У його масивній праці (9 глав), побудованій за проблемно-хронологічним принципом, висвітлено історію духовної цензури 1799 р. по 1855 р. Нижня хронологічна межа обґрунтована становленням організованої духовної цензури. Під цим дослідник має на увазі створення такої окремої інституції, як Московська духовна цензура. Період в історії духовно-інформаційного контролю до 1799 р. О. Котович називає «розсіяним періодом духовної цензури»,

* Російський православний науково-богословський журнал Санкт-Петербурзької православної духовної академії, почав виходити у 1821 году. Програма видання також передбачала висвітлення духовної історії. Видання журналу було перервано з 1917 р. до 1991 р.

коли цензуру без чітко прописаних повноважень здійснювали представники вищої духовної влади, єпархіальні владыки, духовні навчальні заклади, змішані цензурні комітети*. Верхня межа є досить дискусійною, але автор обґрунтовує її смертю імператора Миколи I і грандіозними змінами у суспільно-політичному житті. У роботі О. Котовича висвітлено досить широкий спектр проблем по історії функціонування духовної цензури в Росії протягом першої половини XIX ст.: описано діяльність окремих духовно-цензурних комітетів при духовних академіях (у т.ч. Київської духовної академії), детально розглянуто роботу Св. Синоду як вищої духовно-цензурної інституції, розкрито взаємовідносини духовної і світської цензури, проаналізовано контроль за проповідями, розвитком богословської думки⁸.

Публікація А. Кізеветтера «Краткое изложение духовной цензуры в России», вміщена у 1909 р. у журналі «Русская мысль**», являє собою чи то рецензію, чи то короткий виклад праці О. Котовича. Фактично, вона не містила нічого нового по історії духовної цензури, а лише систематизувала наявні на початок XX ст. наукові знання⁹.

У дорадянській історіографії українських авторів проблема царської цензури і духовної зокрема простежується лише крізь призму антиукраїнських заборонних заходів у працях М. Грушевського, Б. Грінченка, С. Єфремова, В. Науменка, С. Петлюри¹⁰. Певні згадки про необхідність цензурних заборон на українські видання і зокрема на українське Євангеліє, можна зустріти у працях А. Сидорова, С. Щоголева, Т. Флоринського, Н. Фабриканта, які представляли російські шовіністичні кола Києва¹¹.

У радянський період цензура як самостійна наукова проблема залишалася поза увагою дослідників. Її розглядали як частину історії літератури та журналістики і трактували тільки як засіб боротьби самодержавства з революційним рухом, окремими письменниками та публіцистами. Більш предметні згадки про прояви духовної цензури та її вплив на соціокультурний розвиток у XIX ст. містяться у роботах українських учених радянського періоду. Досліджуючи українське книговидання та пресу, В. Бородін, О. Дей, В. Ігнатенко¹² звертали увагу на їх взаємовідносини. В. Бородін детально висвітлив процес розгляду деяких творів Т. Шевченка та його «Букваря» відомством духовної цензури¹³. Серед сучасних дослідників духовної цензури варто назвати російських учених І. Ямлольського, В. Чернуху, Г. Ляліну, В. Розенталя, І. Цимбаєву¹⁴ та ін. Духовна цензура є однією з найменш вивчених форм контролю за інформаційним простором Російської імперії, практично невисвітленою є роль духовної цензури у контролі за відповідною літературою на території підросійської України.

* Органи цензури на місцях, що склалися як із керівництва світських навчальних закладів, так і представників духовенства. Вони спільно перевіряли різножанрову друковану продукцію.

** Щомісячний науковий, літературний і політичний журнал. Видавався у Москві протягом 1880–1918 рр.

Першим цензурним актом на теренах Русі називають «Стоглав» 1551 р. У його окремії главі «О книжных писцах» був прописаний механізм попереднього розгляду вищим духовенством рукописних книг перед їхнім продажем. Також передбачалося провести ревізію наявних рукописних книжок і вилучити ті, що не відповідали офіційному християнському віровченню. На теренах України попередній розгляд православних церковних книг також існував ще з кінця XVI ст. Одна зі статей Берестейської унії застерігала від того, щоб друкарні «нічого без відома єпископів своїх і дозволу їх не друкували», «щоб якісь ересі не множились».

Із підпорядкуванням Української православної церкви московському патріархові 1685 р. стали відчутними і прояви московської духовної цензури на території Гетьманщини. І хоча обраний 1685 р. київський митрополит Гедеон за підтримки гетьмана І. Самойловича клопоталися перед патріархом про право і надалі продовжувати вільне книговидання у Києво-Печерській лаврі, проте у 1689 р. московський патріарх Йоаким наказав монастирським друкарням і переписувальним майстерням Малоросії надсилати йому на попередній розгляд усі новозладжені церковні книги¹⁵. 1690 р. московський собор не визнав твори П. Могили, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського, Є. Славинецького та ін.¹⁶

Протягом останньої третини XVII ст. Російська православна церква також намагалася монополізувати виробництво ікон, інших зображень святих, боротися із поширенням протестантських листівок, старообрядницької літератури¹⁷.

В цілому для рівня переписувальної та видавничої активності другої половини XVII ст. цензурно-контролюючих заходів, ужитих Російською православною церквою, було достатньо. Церковним ієрархам включно до початку XVIII ст. було досить легко контролювати інформаційний потік, адже у країні щорічно виходило лише 1–2 книги релігійного чи богословського характеру. Така ситуація почала докорінно змінюватися вже на початку XVIII ст. Реформи Петра I у геометричній прогресії збільшили змістове наповнення інформаційного простору держави.

Починаючи з XVIII ст. по мірі розвитку журналістики та світського книгодрукування провідна роль у контролі за інформаційним простором Російської держави та її національних окраїн переходить до світської цензури, яку перших здійснював сам Петро I та наближені до нього особи. Першою інституцією світської цензури можна вважати створену Петром I Ізуграфічну палату, на яку імператорським указом покладался контроль за виданням популярного в народі гумористичного часопису «Лубок». Цей указ фактично й ознаменував собою початок становлення законодавства у сфері світської цензури. Розвиток світської цензури ніяким чином не затримував вироблення законодавчої бази духовної цензури. Навпаки, до цього процесу активно долучилася світська влада. 5 жовтня 1720 р. за повелінням Петра I сенатським указом заборонялося друкування церковних книг без дозволу Духовної колегії: «...Никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в Духовной коллегии и не взяв от оной позволения в тех монастырях (*типографиях Киева и Чернигова* —

уточнення Г.В. Жиркова) не печатать»¹⁸. Водночас спостерігаємо також і перші цензурні обмеження щодо використання у церковному книговидаванні українського правопису. «Ради охрани правохрїя и единства Восточной Православной Церкви» Петром I було заборонено Св. Синоду друкувати церковні книги «несогласно съ великороссійскими печатями, дабы не могло въ таких книгах никакой въ Церкви Восточной противности проїзойти»¹⁹.

Після смерті Петра I, у 1727 р., остаточно відбувся розподіл функцій між духовною й світською цензурами: духовну цензуру здійснював Св. Синод, а світську — Академія наук²⁰. Єлизавета Петрівна указом від 7 березня 1743 р. конкретизувала: контроль за світською цензурою передавався у відання Сенату, а безпосередню цензуру друкованої продукції здійснювала Академія наук. У ролі цензорів виступали академіки, сам президент Академії наук, академічні конференції²¹. Будь-яких цензурних правил по розгляду світських рукописів протягом першої половини XVIII ст. не існувало, а тому цензори на свій розсуд і смак вносили правки, оголошували вердикти. Із духовною цензурою цього періоду ситуація була іншою: повноваження Св. Синоду у сфері контролю за друкованою продукцією регламентувалися пунктом 5 третьої частини Духовного регламенту 1721 р.^{*}, відповідними указами імператриці Катерини I від 13 липня 1726 р., Петра II від 4 жовтня 1727 р. та Єлизавети Петрівни від 7 березня 1743 р. Загальний їхній зміст зводився до формулювання: «Церковные книги и богословские письма повелено печатать не иначе, как с опробацией Св. Синода и с рассмотрением, нет ли в оных погрешения учению нравственном противного»²². У 1743 р. заборонялося без дозволу Св. Синоду завозити з-за кордону богословську літературу²³.

Епоха правління Катерини II (1762–1796 рр.) у розвитку цензури відзначена двома тенденціями: з одного боку, політикою державного сприяння книговидадню та виданню періодичних видань, а з іншого — посиленням цензурного контролю шляхом вдосконалення діяльності її органів. Так, у вересні 1763 р. імператриця Катерини II видала указ про посилення контролю за розповсюдженням нецерковної літератури на теренах імперії. Згідно з цим указом встановлювалася така структура світських цензурних органів: у Санкт-Петербурзі контролюючі функції покладались на Академію наук, у Москві — на університет, у регіонах — на народні училища, а де їх не було — на місцевих градоначальників²⁴.

* Повна назва: «Регламент або статут духовної колегії» — закон, виданий у формі маніфесту Петром I, який визначав правове становище Православної церкви в Росії. Значна частина закону присвячена визначенню складу, повноважень Синоду, його взаємодії з іншими органами державної влади. Нормативно-правовий акт складався з трьох частин. У 2-й частині визначається коло повноважень Синоду, пов'язаних із загальноцерковними проблемами і церковним управлінням. Визнавалося необхідним активно боротися із забобонами, ретельно перевіряти на предмет відповідності християнського вчення існуючі молитви, видану церковну літературу, здійснювати духовну цензуру, перевіряти відомості про чудеса, що відбуваються від ікон, і т. п.

Контроль за іноземною літературою, що ввозилася до Російської імперії, указом імператриці Катерини II 1780 р. покладалася на новостворений поліційний орган — Управу Благочиння. Ця управа не тільки перевіряла зміст закордонних видань, але й мала право конфісковувати «предосудительную» літературу, накладати покарання на її розповсюджувачів²⁵.

Події Великої французької революції та не досить вдалий досвід симбіозу світської і духовної цензури протягом XVIII ст. змусили владу розширити норми цензурного законодавства, внести деякі зміни у структурі та взаємодії відповідних контролюючих органів. Якщо з Великою французькою революцією зрозуміло — влада боялася поширення її ідей у російському суспільстві і тому посилювала цензурні норми, то ситуація із симбіозом двох цензур у XVIII ст. вимагає більш детального розгляду.

Від початку розмежування духовної та світської цензури почалися суперечності між їхніми органами щодо повноважень при розгляді рукописів, відмінностей у трактуванні тексту. На ці суперечності в історіографії існує дві протилежні думки. Дорадянський дослідник Т. Барсов наполягає на тому, що в умовах слабкості юридичної бази та недостатнього досвіду діяльності органів світської цензури Св. Синоду доводилося по необхідності замінювати їх, розглядаючи книги не тільки з позицій їх загального спрямування, але й по конкретному змісту окремих частин²⁶. Сучасний дослідник Г. Жирков зазначає, що церква не хотіла випускати зі своєї орбіти світську літературу й з особливим шаленством накидалася на наукові трактати про космос, розвиток Всесвіту, інші видання матеріалістичного спрямування²⁷. Перша суперечність між Академією наук та Св. Синодом виникла у 1727 р. у ході видання астрономічного календаря на наступний рік. Раніше календарі готувалися під контролем церкви, віднедавна право на створення такої продукції отримали світські друкарні і, зокрема, друкарня Академії наук. Остання не встигала виконати завдання у необхідний термін, а тому до складання календаря долучилися посадові особи Св. Синоду та працівники її друкарні. У 1743 р. щодо календаря на поточний рік також виник конфлікт. У календарі, який готувала Академія наук, Св. Синод побачив недопустиме з огляду на церковні канони розміщення різних народних прикмет і забобонів. Із цього приводу Св. Синод направив відповідні зауваження до Академії та Сенату, але сам календар все ж надійшов до споживача. Досить часто у цензурній практиці XVIII ст. траплялися випадки, коли Академія наук видавала певну наукову працю чи історичну пам'ятку (наприклад, літопис), а Св. Синод, наголошуючи на хибно висвітлених релігійних моментах у виданнях, намагався їх затримати. Нерідкими були й відкриті доноси у Св. Синод на авторів книг, опублікованих з дозволу світської цензури, але без відповідного погодження з духовною. Відсутність чіткого визначення предмета розгляду, як духовної, так і світської цензури, породжувала багато суперечок²⁸. Як для науки, так і суспільства в цілому було неприйнятним намагання церковників чинити опір виданню і поширенню наукових праць із фізики, астрономії, біології. Духовенство, апелюючи до Сенату та самодержців, намагалося їх переконати, що деякі видання несуть загрозу для авторитету церкви і сприяють вкоріненню ідей

безбожжя. Проте ми переконані, що і сама церква, і світська влада розуміли: ніякої серйозної загрози для релігійного світогляду і духовності населення імперії космогонічні знання не несуть, адже для більшості малограмотного народу малотиражні наукові праці просто недоступні. Проблема була всередині церкви. Низький освітній рівень рядового духовенства, яке не могло задовольнити інформаційні запити прихожан і доступно розтлумачувати релігійне вчення були основними причинами падіння авторитету церкви у XVIII ст., поширення безбожжя, нігілізму, ересі тощо.

Ситуація неузгодженості між цензурами (ми відкидаємо твердження про їх суперництво) об'єктивно потребувала вирішення. Варто також зазначити, що досить поширеною була практика ситуативного співробітництва Св. Синоду та наукових інституцій, на які покладалися функції по цензуруванню світської книги. Природним було те, що обидві цензури не могли зійтися у підходах до розгляду наукової літератури, але в інших випадках спільний, узгоджений вердикт все ж вдавалося винести. Цьому передували дуже об'ємне міжвідомче листування та значні затрати часу.

З 1780-х рр. з'явилася ще одна обставина, яка змусила реформувати систему духовного і світського інформаційно-цензурного контролю у Російській імперії наприкінці XVIII ст.

1 березня 1771 р. указом імператриці Катерини II іноземцю Гартунгу для видання книг іноземними мовами було дозволено відкрити першу на теренах Російської імперії приватну друкарню. 22 серпня 1776 р. правом завести вільну друкарню скористалися книготорговці Вейнбрехт і Шнор. Їм було дозволено випускати іноземні та російські книжки²⁹. Відповідно до указу 1780 р., діяльність друкарні і зміст випущених нею книг контролювалися делегованими від Синоду та Академії наук наглядачами: «... Дабы в печатаемых книгах ничего предосудительного вкраться не могло, оное поручено в особое надзирание в рассуждение духовных книг определенному от Св. Синода, а светских — Академии наук»³⁰.

15 січня 1783 р. указом імператриця Катерина II дозволила відкривати приватні друкарні по всіх містах і столицях імперії, де друкувати книги як російською, так й іноземними мовами. Згідно з цим указом реєстрацією, контролем за діяльністю приватних друкарень, вивченням змісту виданих ними книг мала займатися вже згадана нами Управа Благочиння³¹.

Дозвіл на відкриття приватних друкарень це був, звичайно, прорив для розвитку книговидавництва. Однак інформаційний контроль, який держава хотіла тримати, постраждав. Російський дослідник Г. Жирков справедливо зазначив, що у державі постала ще більш громіздка і нецентралізована структура цензурного апарату, а чиновники Управи Благочиння були малоосвіченими і не могли адекватно виконувати покладені на них цензорські функції³². Окрім цього, зі сфери контролю за приватними друкарнями виключалося духовне відомство, а далі ніщо не заважало зацікавленим особам видавати літературу релігійного характеру у приватних друкарнях.

По набуттю чинності згаданого імператорського указу Св. Синод звернувся до Сенату з проханням зобов'язати власників приватних друкарень надсилати книги релігійного змісту (у т.ч. і книги, де зачіпаються питання церкви, віри, богословської думки) на перевірку до відомства Російської православної церкви. Спеціально виокремлених духовно-цензурних установ на місцях церква не мала, а тому Св. Синод розпланував такий порядок перевірки книжок: петербурзькі друкарні надсилають на звірку свою продукцію до Св. Синоду, московські — до московської Синодальної контори. Остання здивувалася таким новим функціям і, посилаючись на відсутність спеціалістів-цензорів та належних умов для налагодження контактів із видавцями, перекинула цензурні повноваження на члена контори ставропігійального Заїконоспаського монастиря архімандрита і ректора Московської академії Дамаскіна, префекта цієї ж академії ієромонаха Амвросія. Св. Синод не відхилив запропоновані кандидатури, але відповідальність за зміст, виданих у Москві книг, поклав все ж на Синодальну контору³³.

Відсутність чіткого механізму цензурування світських і духовних видань із приватних друкарень призвела до появи великої кількості літератури, яка не відповідала елементарним цензурним правилам (т.б. «шкідливої» для церкви та суспільної моралі літератури). На цю проблему звернула увагу сама імператриця. Для її вирішення спробували у ручному режимі приставити до найбільших приватних друкарень наглядачів від Синоду та Академії наук³⁴. Очевидно, ці заходи не дали очікуваних результатів, а тому 27 липня 1787 р. іменним імператорським указом приватним друкарням заборонялося друкувати церковні, богословські книги та будь-яку іншу друковану продукцію релігійного характеру. Це право монополюно закріплювалося за друкарнями Російської православної церкви. Аналогічно заборонявся і продаж церковної друкованої продукції приватними книгарнями³⁵.

Монополізація друку релігійної літератури у руках церкви обумовлювала модернізацію видавничої інфраструктури. Це було не так просто, тому Св. Синод зробив одне виключення з правил. Так, 15 вересня 1787 р. він дозволив духовним чинам, настоятелям монастирів та підпорядкованим їм особам свої проповіді, богословські трактати, переклади видавати у приватних друкарнях після обов'язкового попереднього цензурування рукописів Св. Синодом або московською Синодальною конторою³⁶.

Радикальна спроба вирішення проблеми розмежування повноважень органів світської та духовної цензури, а разом із цим і вдосконалення юридичних норм і структури контролюючих органів, бала здійснена в останні місяці правління Катерини II. Імператорським указом Катерини II від 16 вересня 1796 р. передбачалося: 1) створити у містах Петербурзі, Москві, Ризі, Одесі, на Радзивілівській митниці Подільського намісництва цензурні комітети у складі однієї духовної і двох світських осіб; 2) закрити приватні друкарні, залишивши лише ті, котрі створені за погодженням державних органів і виконують їхні замовлення; 3) не видавати жоден із видів друкованої продукції без дозволу на це відповідної цензурної установи; 4) заборонити ввезення закордонної літератури

без подібного дозволу; 5) доручити Св. Синоду та єпархіальним архієреям нагляд за церковними друкарнями. 22 жовтня 1796 р. на виконання імператорського указу Сенат зробив відповідні розпорядження, якими було уточнено склад змішаних цензурних комітетів: духовна особа призначена Синодом; одна цивільна — делегована Сенатом і один учений з Академії наук чи Московського університету; визначено спосіб кадрового формування цензурних комісій; розраховано їхній бюджет. Так, від Академії наук для цензури делегувалося троє вчених (по одному в петербурзький, ризький та одеський комітети), від Московського університету — двоє (відповідно в Москву і на Радзівіллівську митницю)³⁷. Св. Синод, своєю чергою, також склав штатний розпис по цензурним комітетам, обравши освічених і титулованих духовних осіб: у Санкт-Петербурзі делеговано синодального члена преосвященного Гавриїла, митрополита новгородського і с.-петербурзького, в Москву — синодального члена преосвященного Платона, митрополита московського; в Одесу — преосвященного Гавриїла, митрополита катеринославського, на Радзівіллівську митницю — Іонакія, єпископа брацлавського³⁸.

Отже, у 1796 р. було з'єднано два види цензури в одну, професія цензор набула державного статусу. Владі здавалося, що, виключаючи можливість виділення духовної цензури в окреме відомство, вона вирішує посталу раніше проблему неузгодженості у роботі духовної і світської цензури та покращує контроль за інформаційним простором. Однак на практиці через заборону приватного книговидавання, відбулося по суті заморожування розвитку процесу зростання ролі інформації у суспільстві. Імперські чиновники не знайшли поки що адекватного механізму для контролю за видавничою діяльністю. Питання із подальшим реформуванням інституту цензури в Російській імперії залишалося нагальним.

Відкриття декларованих в імперському указі цензурних комітетів також наштовхнулося на ряд труднощів, здебільшого матеріального характеру. На початок правління імператора Павла I (1796–1801 рр.) змішані цензурні комітети були відкриті тільки у Санкт-Петербурзі, Москві та Ризі.

Новий імператор узявся продовжувати реформування інституту цензури. 1796 р. було створено Цензурну раду (спочатку її очолив князь А. Куракін, а потім князь П. Лопухін), що виконувала апеляційну функцію: розглядала усі книги, які були заборонені або вважалися сумнівними за рішеннями місцевих цензурних комісій³⁹.

11 лютого 1798 р. для розгляду закордонних видань були створені додаткові змішані цензурні комітети у Волинській, Подільській, Мінській губерніях, а також при Радзівіллівській митниці⁴⁰. В середині цих установ існували значні суперечності щодо розгляду і трактування текстів рукописів. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що світські цензори отримували у рази більший оклад ніж їх колеги від духовенства. Старання Синоду вплинути на Сенат і зрівняти жалування успіхів не мали⁴¹. Поступова ставало очевидним, що ідея змішаних цензурних комітетів не виправдовує сподівань і не може задовольнити інтереси церкви та держави.

Держава знову повернулася до інституалізації окремої духовної цензури. Насамперед це було пов'язано зі зростанням наприкінці XVIII ст. інтенсивності селянських повстань, однією з причин яких влада вважала послаблення впливу церкви на віруючих. Малограмотні священники своїми проповідями не могли утримати народ від насилля. У зв'язку з цим влада та церква планували активізувати видання духовної літератури і тим самим підвищити рівень проповідування та загального інтелектуально-освітнього рівня рядового духовенства. Для контролю та цензурування видань необхідно було створити окрему духовно-цензурну інституцію. 14 березня 1799 р. вийшло «Положення про духовну цензуру або комісії», за яким духовна цензура передавалася у відання спеціально створеної інституції з офіційною назвою «Заснована в Москві духовна цензура для контролю та розгляду написаних і перекладних книг щодо церкви і церковних вчень». У науковій літературі закріпилася назва Московська духовна цензура. Вона перебувала у підпорядкуванні Св. Синоду. До виходу цього нормативно-правового акту цензурування спеціалізованої церковної літератури, підготовлених до публікації книг Святого Письма здійснювали представники вищої церковної влади, єпархіальні владики, керівники духовних навчальних закладів.

Створена Московська духовна цензура мала займатися як розглядом спеціалізованої церковної літератури, так і всіх видань, де зачіпалися інтереси церкви, християнського віровчення, духовності. У результаті цього відпадала потреба і в існуванні змішаних цензурних комітетів. Однак влада не поспішала їх ліквідувати і відділяти церковний компонент. Навпаки, у 1800 р. ми спостерігаємо нормативно-правові акти, які вносили певне коректування у роботу духовного компоненту змішаних цензурних комітетів. Абсолютна більшість книг духовного змісту і надалі розглядалася змішаними цензурними комітетами аж до їх ліквідації.

Політика імператора Павла I в інформаційній сфері увінчалася указом від 18 квітня 1800 р., за яким взагалі заборонялося ввезення будь-якої іноземної літератури⁴².

9 лютого 1802 р. уже іменним указом імператора Олександра II змішані цензурні комітети були ліквідовані. В указі створення таких органів пояснювалося зовнішніми обставинами, які на початок XIX ст. втратили своє значення. Поряд із цим, у нормативно-правовому акті зазначалося, що п'ятирічний досвід діяльності цих установ не виправдав очікувань у поліпшенні інформаційно-цензурного контролю. Чиновників цих комітетів (як духовних, так і світських) рекомендувалося перевести на роботу в органи, підконтрольні Сенату. Цензурні повноваження ліквідованих комітетів передавалися губернаторам та директорам народних училищ. Без їхнього дозволу жодна книга в Російській імперії не мала права на публікацію. Скасовувалася заборона на організацію приватних друкарень та ввезення закордонної друкованої продукції. Указом було підтверджено чинність заборон 1787 р. на випуск церковних книг приватними друкарнями⁴³.

Ліквідація змішаних цензурних комітетів не викликала особливих розпоряджень з боку Св. Синоду. Він обмежився лише сповіщенням єпархіального

керівництва про структурні зміни у системі духовно-цензурного контролю та доклав деяких зусиль щодо працевлаштування колишніх членів змішаних цензурних комітетів від духовного відомства⁴⁴.

Таким чином, п'ятилітня діяльність змішаних цензурних комітетів не принесла настільки позитивних результатів як того очікували. Стало очевидним, що без окремої духовної цензури контролювати інформаційний простір і здійснювати управління соціумом неможливо. На початку XIX ст. влада, ліквідувавши систему змішаних цензурних комітетів не утворила їм адекватної заміни чим зробила істотний крок назад. Без жодного контролю залишилася закордонна друкована продукція, а губернатори і директори народних училищ без єдиного координаційного центру, нормативно-правової бази та належної кваліфікації не могли повноцінно виконувати покладені на них цензурні повноваження. Російська ж православна церква повернула собі колишні цензурні повноваження і мала змогу вибудовувати власну цензурну політику та реалізувати через утворений спеціальний орган — Московську духовну цензуру. Досвід діяльності органів духовної і світської цензури виявив недостатність юридичної регламентації, показав необхідність більш чіткої структуризації відповідних органів, проведення більш продуманої й обережної політики у сфері книговидання та журналістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ *Сорокин П.А.* Социология революции. — М., 2008. — С. 371.
- ² *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учебное пособие. — М., 2001. — С. 7–8.
- ³ *Евгеньев-Максимов В.Е.* Цензурная практика в годы Крымской войны // Голос минувшего. — 1917. — № 11–12. — С. 241–278; *Лемке М.К.* 250 дней в царской ставке 1914–1915. — Мн.: Харвест, 2003. — 448 с.; *Его же.* 250 дней в царской ставке 1916 / М.К. Лемке. — Мн.: Харвест, 2003. — 672 с.
- ⁴ *Дризен Н.В.* Драматическая цензура двух эпох 1825–1881. — М.: Книгоиздательство «Прометей» Н.Н. Михайлова, 1915. — 348 с.
- ⁵ *Барсов Т.В.* О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 5. — С. 691–719; № 6. — С. 966–998; № 7. — С. 110–130; № 8. — С. 238–257; № 9. — С. 390–404; *Котович А.* Духовная цензура в России (1799–1855). — СПб., 1909. — 606 с.; *Кизеветтер А.* Краткое изложение Духовной цензуры в России // Русская мысль. — 1909. — № 9. — С. 23–42.
- ⁶ *Барсов Т.В.* О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 5. — С. 691–719; № 6. — С. 966–998; № 7. — С. 110–130; № 8. — С. 238–257; № 9. — С. 390–404.
- ⁷ Див.: *Котович А.* Духовная цензура в России (1799–1855). — СПб., 1909. — С. 12–14.
- ⁸ Там же.
- ⁹ *Кизеветтер А.* Краткое изложение Духовной цензуры в России // Русская мысль. — 1909. — № 9. — С. 23–42.

¹⁰ Грінченко Б.Д. Тяжким шляхом (про українську пресу). — К., 1912. — 74 с.; Сфремов С.О. Вне закона: к истории цензуры в России // Літературно-критичні статті [упоряд., передмова і примітки Е.С. Соловей]. — К.: Дніпро, 1993. — 351 с.; Науменко В.П. До історії указу 1876 року про заборону українського письменства // Україна. — 1907. — Т. 2. — Кн. 2 (5). — Ч. 1. — С. 135–151; Його ж. Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. — 1907. — Т. 2. — Кн. 3 (6). — Ч. 1. — С. 249–268; Петлюра С.В. Статті. [упоряд. та авт. передм. О. Климчук]. — К.: Дніпро, 1993. — 341 с.

¹¹ Сидоров А. Печать и печатное дело в Юго-Западном крае. — СПб., 1905. — 24 с.; Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — Киев: Типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1912. — 588 с.; Флоринский Т.Д. Малорусский язык или «украино-русский» литературный сепаратизм. — СПб., 1900. — 234 с.; Фабрикант Н.П. Краткий очерк из истории русских цензурных законов к украинской литературе // Русская мысль. — 1905. — № 3. — С. 78–102.

¹² Бородин В. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840–1862 роки. — К.: Наукова думка, 1969. — 161 с.; Його ж. Цензурні переслідування творів Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. У 2 т. — К.: Головна редакція УРЕ, 1978. — Т. 2. — С. 330–332; Дей О.І. Книга і друкарство на Україні [За ред. П. Попова]. — К.: Наукова думка, 1965. — 315 с.; Ігнатенко В.А. Історія української преси та її вивчення // Бібліологічні вісті. — 1923. — № 3. — С. 25–26; Його ж. Українська преса (1816–1923): історико-бібліографічний етюд. — К., 1926. — 76 с.

¹³ Бородин В. Т.Г. Шевченко і царська цензура. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 65–76.

¹⁴ Див.: <http://www.bogoslov.ru/text/311692.html>

¹⁵ Задорнов А. Церковная цензура: прошлое и перспективы. — Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/305703.html>.

¹⁶ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 10–15.

¹⁷ Там же. — С. 13.

¹⁸ Там же. — С. 18.

¹⁹ Див.: Овсієнко О.Ф. Антиукраїнська цензурна політика // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX–XX ст.): Кол. наук. монографія в 3-х част. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — Ч. 1. — С. 172–200.

²⁰ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 19.

²¹ Там же. — С. 21–22.

²² Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 7. — С. 113.

²³ Задорнов А. Церковная цензура: прошлое и перспективы. — Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/305703.html>

²⁴ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 26.

²⁵ Там же. — С. 30–31.

²⁶ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 7. — С. 110.

²⁷ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 20–21.

²⁸ Див.: Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 7. — С. 120–126.

²⁹ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 25–26.

³⁰ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 8. — С. 239.

³¹ Сборник узаконений и распоряжений по духовной цензуре. — СПб., 1870. — С. 14–15.

³² Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 27.

³³ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 8. — С. 241.

³⁴ Там же. — С. 244.

³⁵ Там же. — С. 18–21.

³⁶ Там же. — С. 246.

³⁷ Там же. — С. 247–248.

³⁸ Там же. — С. 248.

³⁹ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 31.

⁴⁰ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 8. — С. 250.

⁴¹ Там же. — С. 253.

⁴² Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. — СПб., 1904. — С. 14–17.

⁴³ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 8. — С. 256.

⁴⁴ Там же. — С. 257.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2013.

ДУХОВНАЯ ЦЕНзуРА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ в конце XVIII — начале XIX века: МЕТОД ПЕРЕБОРА ВАРИАНТОВ КОНТРОЛЯ ЗА ИНФОРМАЦИОННЫМ ПРОСТРАНСТВОМ

Рассмотрена структура, сущность и механизмы деятельности духовной цензуры в Российской империи XVIII — нач. XIX в., охарактеризованы попытки власти разработать оптимальный вариант контроля за духовными и светскими изданиями. Установлено, что практика деятельности цензурных комитетов в составе светских и духовных лиц оказалась не эффективной, власть окончательно убедилась в необходимости четкого разграничения духовной и светской цензуры.

Ключевые слова: цензура, духовная цензура, информационное пространство, Св. Синод, Академия наук, журналистика, книгоиздание.

RELIGIOUS CENSORSHIP IN THE RUSSIAN EMPIRE in the late XVIII — early XIX century: SELECTION VARIANTS OF CONTROL BY INFORMATION SPACE

The structure, nature and mechanisms of activity religious censorship's in the Russian Empire in XVIII — the beginning XIX th century were studied, government efforts to develop the best option controls the spiritual and secular publications was describes. We established, that the practice of censorship committee of lay and clergy was not effective. Authorities realized that it is necessary to delineate temporal and spiritual censorship

Keywords: censorship, spiritual censorship, information space, the Holy Synod, Academy of Sciences, journalism, publishing.

Розділ VI

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477) «1914/1918»

О.П. Реснт (м. Київ),
В.М. Шевченко (м. Чернігів)

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (здобутки радянської історіографії 1920-х рр.)

У статті розглянуто здобутки радянської історіографії 1920-х років у вивченні селянського руху в Україні часів Першої світової війни. Проаналізовано перші праці російських та українських учених, які торкалися цього питання. Відзначено труднощі й успіхи перших дослідників проблеми.

Ключові слова: війна, селянство, історіографія, село, революція.

Наближається столітній ювілей від початку Першої світової війни — однієї з найстрашніших і найкривавіших воєн в історії людства. Влучно названа істориком С. Кульчицьким «цивілізаційною кризою»¹, вона вирішальним чином вплинула на основні тенденції світового поступу в ХХ ст. Не дивно, що і сама війна, і пов'язані з нею події продовжують і сьогодні залишатися серед найактуальніших проблем сучасної історичної науки. Проте в радянський період вони визначалися дещо однобічно. Основною причиною цього було те, що радянські вчені прагнули будь-що науково обґрунтувати об'єктивну невідворотність поділу світу на два антагоністичні табори — комуністичний і капіталістичний, що стався в ході Першої світової війни. При цьому, обґрунтовуючи історичну закономірність появи першої у світі Країни Рад, нерідко вони фактично ігнорували інші процеси та події, які з тих чи інших причин не вписувалися в їхню концепцію історичного розвитку. Як наслідок, у Радянському Союзі вивчалися, як правило, лише ті процеси, які були «детермінуючими факторами ходу воєнних бойових дій, а також революції 1917 р.»². Як складова революційних змін, що назрівали, розглядався у роки війни і рух багатомільйонного селянства, в тому числі й українського. Нижче нами зроблено спробу проаналізувати праці тих радянських авторів, як українських, так і

російських, які у ході власних досліджень* першими так чи інакше торкнулись проблеми селянського руху в період від початку Першої світової війни і до повалення самодержавства.

Знайомство з відповідною науковою та спеціальною літературою засвідчує, що в перші роки радянської влади пріоритетним напрямом у розвитку історичної науки, в тому числі й аграрної, стало висвітлення передумов, перемоги та наслідків більшовицького повстання 25 жовтня 1917 р. Не дивно, що перші згадки про селянський рух часів війни знаходимо в багатопланових роботах, де він висвітлюється лише побіжно. Початок цьому було покладено брошурою А. Хрящової «Крестьянство в войне и революции», виданої Центральним статистичним управлінням у 1921 р.³ Проте згадки про рух селянства у 1914–1916 рр. мають тут дуже загальний характер без будь-якого конкретного фактажу. Більш суттєвою в цьому відношенні є відповідна інформація, наведена у монографії Б. Граве, в якій йдеться про класову боротьбу в роки війни⁴. І хоча основна увага дослідника прикута до буржуазії та пролетаріату, водночас помітне і прагнення автора відтворити й демократичний рух селянства. Принагідно відзначимо, що у монографії Б. Граве вперше наявна й реальна інформація про селянський рух безпосередньо в українських губерніях. Для цього були використані архівні матеріали з фондів Київського, Катеринославського та Харківського губернських жандармських управлінь⁵. На жаль, залучені автором архівні джерела виявились позбавленими конкретного матеріалу по губерніях і повітам, а, отже, непридатними для їхнього статистичного аналізу. На це вчений прямо вказує у вступі, де зазначає, що саме відсутність фактологічних даних завадила тогочасним дослідникам глибоко вивчити селянський рух у роки війни. Через це, продовжує він, «ми змогли лише попутно зупинитись на ньому»⁶. Таке щиросердечне зізнання зайвий раз підкреслило основні проблеми, які чатували на перших радянських істориків та економістів. Це і фактичний занепад архівної справи в роки світової та громадянської воєн⁷, і міжвідомчі протиріччя й амбіції окремих керівників⁸. Зрештою, це і генеральна лінія партії та пріоритет революційного руху пролетаріату і вторинність демократичного руху багатомільйонного селянства. Та, попри всі негаразди, вивчення селянського руху в роки Першої світової війни тривало.

Новий поштовх воно отримало в період всенародного урочистого відзначення 10-літнього ювілею «Великого Жовтня». Історики не були осторонь цієї події. У 1927 р. з'явилась ґрунтовна монографія одного з найвідоміших тогочасних радянських дослідників А. Шестакова⁹. Присвячена вивченню стану сільського господарства та селянського руху в Російській імперії напередодні подій 1917 р., вона вигідно відрізнялася від робіт попередніх авторів своєю ґрунтовністю і глибиною висвітлення питань, які розглядалися. Її автор набагато

* У статті свідомо не приділено уваги роботам про сталинську аграрну реформу, обмежуючись 1914 роком. Стосовно ж останнього, за даними С. Дубровського, виступи селян у цей період не спостерігались. — Див.: *Дубровский С.М.* Крестьянское движение в годы столыпинщины // На аграрном фронте. — 1925. — № 1. — С. 101.

ретельніше поставився до вивчення доступних йому неопублікованих джерел, в тому числі й у архівах Москви та Ленінграда¹⁰. Це дозволило йому не тільки суттєво розширити фактологію селянського руху, але й спробувати проаналізувати його як на губернському, так і на повітовому рівнях. Останнє є особливо помітним при характеристиці виступів українських селян. Так, розглядаючи район Лівобережжя та Слобожанщини (у монографії він означений як Лівобережна Україна), А. Шестаков виділяє там Полтавську губернію, в якій жандармами не зареєстровано протягом 1914–1916 рр. жодного селянського виступу¹¹. Хоча інші джерела постійно підтверджували їх наявність. Коментуючи таку ситуацію, вчений пише, що, очевидно відомості департаменту поліції «страждають помітною неповнотою, так як натяки на «непорозуміння» зустрічаються і в сучасній періодиці, й у земських виданнях»¹². Харківську губернію він відзначає як місце найактивніших виступів селян даного району. У Сумському повіті дослідник виділяє події у с. Сироватка¹³, де стався великий виступ селянства проти місцевих куркулів¹⁴. Нарешті, Чернігівську губернію автор називає «відносно тихою», зафіксувавши там лише кілька серйозних селянських виступів¹⁵. Оцінюючи рух селян Правобережної України, А. Шестаков наголошує на тому, що за масовістю та напругою він переважає інші українські райони, а за своєю спрямованістю є відверто антипоміщицьким. Адже у всіх трьох правобережних губерніях — Київській, Волинській та Подільській — основна боротьба велася навколо вирішення сервітутних проблем¹⁶. Повсюди правобережні селяни наполегливо відстоювали своє право користуватися так званими корисними угіддями — лісом, водоймищами, луками, сінокосами тощо. Важливу роль відігравав також супротив виконанню землемірами межових робіт. Такі виступи мали надзвичайно впертий і напружений характер, часто супроводжувалися сутичками з поліцією, фільварковою адміністрацією, представниками місцевої влади тощо. В межах Південної, або Степової України автор також виявив ряд специфічних рис, характерних для виступів південноукраїнського селянства. Зокрема, він звернув увагу на те, що з початком Першої світової війни на Півдні України різко загострилися сутички місцевих селян з поміщиками та колоністами німецького походження перш за все на земельному ґрунті. Адже на початок війни німецькі колоністи зосередили у своїх руках величезні площі. У 1915 р. лише у Таврійській губернії існувало 329 німецьких колоній, яким належало близько 580 тис. дес. землі, 233 колонії у Катеринославській губернії мали близько 283 тис. дес., а у найбільш аграрній Херсонській губ. німецьким та австро-угорським поміщикам і колоністам загалом належало понад 987 тис. дес. землі¹⁷. Не дивно, що саме землеробська Херсонщина була виділена А. Шестаковим як місце найбільш активного протистояння українських селян і німецьких землевласників¹⁸. Відзначив він і активний супротив селян цього району підвищенню орендної плати за орендовану ними поміщицьку землю, а також випадки прямого захоплення поміщицької землі, активну участь у таких виступах жінок тощо¹⁹. Аналіз наявних документів і окремих фактів селянського руху, в тому числі і в українських губерніях та повітах, дали А. Шестакову можливість зробити важливий теоретичний висно-

вок про розвиток у роки війни другої соціальної війни на селі — рядового селянства проти сільської буржуазії — куркульства²⁰. Тому ми так детально зупинилися на характеристиках, даних А. Шестаковим селянському руху часів Першої світової війни в Україні, що по суті вони стали першим досвідом глибокого наукового аналізу останнього. Значною мірою цьому сприяло поступове налагодження архівної справи, розширення джерельної та історіографічної бази за рахунок публікації окремих архівних документів²¹, спогадів²² та інших важливих матеріалів²³. Звичайно, А. Шестакову не вдалося уникнути тих об'єктивних і суб'єктивних обставин, які згадувалися вище й які у 20-х рр. помітно гальмували вивчення селянського руху часів війни. Та, незважаючи на це, зауважимо, що зазначена монографія А. Шестакова стала помітним явищем у радянській історіографії XX ст.

Не можна не відзначити й появу в рік десятиріччя Жовтневої революції суто українських праць, де йшлося про селянський рух у роки Першої світової війни. Як правило, вони публікувались на сторінках ювілейних збірників, що видавались істпартом*, організаціями КПУ(б) та комісіями, спеціально створеними для підготовки і проведення ювілейних заходів. У одному з таких збірників у 1927 р. з'явилася змістовна стаття Ем. Когана, присвячена аграрному рухові 1917 р. на Катеринославщині²⁴. За своєю структурою стаття мало чим відрізнялася від аналогічних російських публікацій. Головна увага автора зосередилася на подіях, які безпосередньо передували та сприяли революційним змінам у жовтні 1917 р. Проте йому вдалося належним чином висвітлити події перших двох років війни у селах Катеринославщини. Як і у монографії А. Шестакова, у статті Ем. Когана йдеться про виступи проти великого поміщицького, і, насамперед, німецького землеволодіння, як про основну форму селянського руху в межах Катеринославської губернії на початку війни. Знову читаємо про зростання орендних цін на землю, проти якого також досить напружено боролися селяни Катеринославщини. До певної міри оновленою є теза про те, що поряд із участю у виступах багатьох жінок подекуди згадується й про участь у них новобранців²⁵. Цікавими є дані й про поширення на селі антивоєнної, політичної агітації, в тому числі й агітації на національному ґрунті. Щодо останньої, то на відміну від інших авторів, які також торкалися подібних проблем, Ем. Коган дає розширену, конкретизовану її характеристику. Автор прямо вказує на важливу роль у такій агітації Катеринославської «Просвіти», основу якої склали члени УСДРП. «Просвіта» мала свої філіали у селах Мануйлівка, Петриківка Новомосковського повіту, у с. Діївка Катеринославського повіту та в інших²⁶. За своїм впливом на населення, підкреслює

* Істпарт — комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської Комуністичної партії. Заснований у вересні 1920 р., в Україні — з квітня 1921 р. Підпорядковувався ЦК КПУ. У 1929 р. реорганізований в інститут історії партії і Жовтневої революції. Згодом — філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — Див.: Рад. Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К.: УРЕ, 1970. — С. 282.

Ем. Коган, посилаючись на жандармські документи, існуючі в губернії про-світницькі товариства сприяли «духовному розвитку українського народу»²⁷. Проте, як і в інших авторів, у статті вкотре підкреслюється невдоволення станом джерел, зокрема жандармських документів. «Слід відзначити, — пише її автор, — що важко судити про дійсний стан речей за жандармськими повідомленнями, особливо перших років війни, вражаючих своєю сухістю та казенним благополуччям»²⁸. Тоді ж у іншому збірнику подібного гатунку з'явилася стаття одеських авторів Н. Межберга та С. Когана, присвячена економічному розвитку та робітничо-селянському рухові на Одещині²⁹. В ній також є інформація про селянський рух в роки Першої світової війни. Вона засвідчує, що останній відбувався тут у руслі тенденцій, характерних для всього південноукраїнського району. Автори відзначають тут помітну активність селян у боротьбі проти великого поміщицького землеволодіння, зростання орендних цін на землю і дорожнечі, підкреслюють масове зростання невдоволених війною, поширення агітації на селі проти війни, царя та його оточення, проти підступності органів поліції тощо. Щоправда, вся ця інформація, взята із жандармських архівів, практично позбавлена конкретного фактичного матеріалу. Попри це, останні дві публікації можна відзначити як перші в Україні, в яких мова йшла про селянський рух саме у роки Першої світової війни.

Загалом же, оцінюючи радянську історіографію напрацьовану протягом 20-х рр. ХХ ст., відзначимо, що вивчення демократичного руху на селі мало відверто побічний характер, помітно поступаючись ключовим на той час науковим проблемам, якими були вивчення історії Жовтневої революції та радянської держави, а також історії робітничого класу і його передового загону — партії більшовиків. Не сприяв вивченню селянського руху в роки війни і незадовільний стан джерельної бази, недоступність більшості архівів. Проте саме у 1920-х рр. було закладено серйозні підмурки для подальшого якісного вивчення масового селянського руху, який мав місце у роки Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиліття (1918–1928). — К.: Основа, 1996. — С. 21.

² *Решет О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок ХХ ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 261.

³ *Хряцёва А.* Крестьянство в войне и революции: Социально-экономические очерки А. Хряцовой. — М.: 14-я типогр. М.С.Н.Х., 1921. — 45 с.

⁴ *Граве Б.* К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны (июль 1914 — февраль 1917 г.): Пролетариат и буржуазия. — М.; Л.: Госиздат, 1926. — 398 с.

⁵ Там же. — С. 208–218.

⁶ Там же. — С. 8.

⁷ Нариси історії архівної справи в Україні / за голов. ред. Ірини Матяж та Катерини Климової. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. — С. 353.

⁸ *Шевченко В.М.* Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. — Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект — Поліграф», 2010. — С. 44.

⁹ *Шестаков А.В. (Никодим).* Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года. — Ленинград: Прометей, 1927. — 191 с.

¹⁰ Там же. — С. 4.

¹¹ Там же. — С. 119.

¹² Там же.

¹³ Детельніше про це див.: Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. — 1936. — № 3 (76). — С. 3–23.

¹⁴ *Шестаков А.В. (Никодим).* Указ. соч. — С. 119–120.

¹⁵ Там же. — С. 120.

¹⁶ Там же. — С. 122–123.

¹⁷ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / *С.И. Бобылева* и др. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. — С. 44.

¹⁸ *Шестаков А.В. (Никодим).* Указ. соч. — С. 124.

¹⁹ Там же. — С. 125–126.

²⁰ Там же. — С. 127.

²¹ Политическое положение России накануне февральской революции в жандармском освещении // Красный архив. — 1926. — № 4 (17). — С. 3–44.

²² *Гоннер С.* Большевицкие организации накануне и в первый период февральской революции в Екатеринославе // Летопись революции. — 1927. — № 2 (23). — С. 7–30; *Коцюбинский Ю.* Черниговская организация большевиков в годы войны // Летопись революции. — 1927. — № 2 (23). — С. 180–185.

²³ *Щербаков В.* Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. — 1927. — № 2 (23). — С. 31–68.

²⁴ *Коган Ем.* Из истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сборник воспоминаний и статей. — Днепропетровск: Издание Днепропетр. истпарта, 1927. — С. 53–76.

²⁵ Там же. — С. 54–56.

²⁶ Там же. — С. 59.

²⁷ Там же. — С. 58.

²⁸ Там же. — С. 55.

²⁹ *Межберг Н., Коган С.* Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914–1917 гг. (Предпосылки Октября в Одессе) // Октябрь на Одещине: Сборник статей и воспоминаний. К 10-летию Октября. — Одесса: Тип. «Известия» им. Тов. Зиновьева, 1927. — С. 47–123.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.2013.

КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ ВРЕМЕН ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (достижения советской историографии 1920-х гг.)

В статье рассмотрено достижение советской историографии 1920-х годов в изучении крестьянского движения в Украине времён Первой мировой войны. Проана-

лизированы первые работы русских и украинских учёных, касавшихся этого вопроса. Отмечены трудности и успехи первых исследователей проблемы.

Ключевые слова: война, революция, историография, деревня, крестьянство.

**THE PEASANT MOVEMENT IN UKRAINIAN PROVINCES DURING WORLD
WAR I (achievement of soviet historiography of the 1920s)**

In article achievement of the Soviet historiography 1920s in studying of country movement in Ukraine of times of World War I is considered years. The first writings Russian and Ukrainian scientists concerning this issue have been analyzed. Difficulties and successes of the first researchers of a problem are noted.

Keywords: war, revolution, historiography, village, peasantry.

*І.Я. Дзира
(м. Київ)*

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 70–90-х рр. ХІХ ст.

У статті розглядаються публікації 1870–1890-х рр., присвячені давньоукраїнським літописам ХІ–ХІІІ ст. Автор аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства

Ключові слова: літописи, літописання, літописознавство, історіографія.

Літописи ХІ–ХІІІ ст. є основним джерелом української середньовічної історії зазначеного періоду, що найбільш широко й повно відображає явища політичного, економічного, соціального та культурного життя. Загальнови-знаним є також значення давньоукраїнського літописання як оригінального літературного жанру і культурного феномену. Через це літописні пам'ятки вже понад два століття перебувають у полі зору вітчизняних науковців. За цей період нагромадилася величезна література з літописознавства, котра потребує серйозного опрацювання, кінцевим підсумком якого має стати створення синтетичної монографії або навчального посібника. Однак, враховуючи надзвичайну складність такого проекту, найраціональнішим шляхом для його виконання, на нашу думку, є поетапне написання окремих оглядів, які б висвітлювали вивчення літописів у ті чи інші періоди вітчизняної історіографії.

До характеристики студій давньоукраїнського літописання, що розгорнулися в Україні у 1870–1890-х рр., наші науковці, на жаль, зверталися досить рідко. При цьому їхні спостереження, як правило, відзначаються лаконізмом і мають попутний характер¹. Хоч О. Сенявська спеціально й розглядає присвячені літописам випуски лекцій О. Маркевича, проте не виявляє при цьому належного критичного підходу, оскільки майже завжди за особисті здобутки історика видає досягнення його попередників². І лише М. Котляр на високому фаховому рівні охарактеризував внесок М. Дашкевича у вивчення Галицько-Волинського літопису (далі — ГВЛ)³.

Недостатнє вивчення запропонованої тематики спонукало автора даної статті звернутися до аналізу маловідомого історіографічного явища, котре, однак, заслуговує на наукову увагу. Причому обсяг статті дозволив йому зосередитися лише на змісті спеціальних студій з літописознавства, не торкаючись узагальнюючих праць і частини рецензій.

Із 70-х рр. ХІХ ст. у національній історичній науці, зокрема джерелознавстві, остаточно утверджується позитивізм. Для його представників було притаманним обґрунтування суспільно-історичної цінності різних видів джерел, у тому числі й літописних. Спираючись на фактичну інформацію джерельної

бази, вчені-позитивісти будували свої наукові історичні реконструкції. У процесі досліджень вони розробили й апробували потужний інструментарій джерелознавчого аналізу.

Подібно до своїх попередників у період позитивізму науковці продовжували займатися з'ясуванням лексичного значення слів літописного тексту, тлумаченням темних місць і виправленням помилок. При цьому семантичний аналіз окремих слів і виразів, як правило, зводився ними до виконання буквального, граматично точного перекладу на сучасну мову.

Лексичне значення слова «фофудія», яке під 912 р. вживається у «Повісті временних літ» (далі — ПВЛ) і під 1115 р. у Суздальському літописі розглянув М. Максимович⁴. Він з'ясував, що так називалася спеціальна грецька матерія для пошиття каптанів з поясами. З другої половини XII ст. фофудію замінив оксамит.

Коротку характеристику підготованих М. Оболенським видань Супрасльського літопису, Літописця Переяслава-Суздальського й Нового літописця дав М. Костомаров⁵. Всупереч видавцеві він пояснював наявність різночитань у тексті найстарших списків ПВЛ і Літописця Переяслава-Суздальського діяльністю пізніших переписувачів.

В «Ответе на новые «бранные послания» г. Погодина» Микола Іванович, на відміну від свого опонента, дав правильне тлумачення літописних слів «вежа» і «тріска», бо спирався для цього на лексику української мови, а також слова «чадь». Проте в іншому випадку, пропонуючи буквально пояснення глузливого прізвиська «хромьць», яке Ярославу Володимировичу дав воєвода Святополка Вовчий Хвіст, виявився правим саме М. Погодін. Натомість М. Костомаров вважав, що в первісному літописному тексті було слово «хоромник», тобто «будівничий хоромів»⁶.

У виголошеному 20 серпня 1874 р. на 3-му археологічному з'їзді рефераті В. Григорович запропонував тлумачити вміщений під 907 р. до ПВЛ іменник «толковины» як «посібники»⁷. Згодом ця версія була підтримана більшістю вчених.

На цьому ж з'їзді П. Юрченко прочитав реферат, присвячений з'ясуванню історії виникнення топоніма «Лядські ворота», зафіксованого в літописах під 1151 і 1240 рр. На думку автора, прилеглий до воріт район Києва не був зручний для проживання польських купців та й узагалі в ті часи торгівля польської держави була зосереджена головним чином у руках Ганзейського союзу та євреїв. Тому автор вважає, що в даному випадку прикметник «лядський» походить не від етноніма «лях», а від однокореневих іменників «ляда», «ляда», «лядіна», котрі за «Тлумачним словником живої великоруської мови» В. Даля означають «корчівку», «поруб», «порубку», «пасіку», «пустище», «зарість», «покинуту й зарослу лісом землю». Таким чином, «местность, обнаженную от леса под Киевом, естественно было назвать русским словом ляда, а ворота, прилегающие к ней, лядскими»⁸.

На думку В. Завитневича, у фрагменті договору Ігоря з греками «А некрещении Русь да полагають щиты своя и мечи своя нагы, и оброчи свои и

прочая оружья, и да клѣбнуться о всемъ...»⁹ слово «обручі» означає спіралевидні зап'ястні та поясні браслети, які у варягів виконували роль захисних обладунків¹⁰.

Полемізуючи з І. Малишевським, В. Завитневич зауважує, що в Лаврентіївському літописі засновником церкви Богородиці Пирогощі виступає особисто князь Мстислав Володимирович, «и поэтому суждение об участии общества в этом акте может быть допускаемо лишь в той степени, в какой оно уместно в отношении ко всем вообще церквам княжеского построения»¹¹. З літописного тексту можна зробити і другий важливий висновок, що церква одержала назву під час закладки, а не після неї.

Дослідник також звернув увагу на різночитання в повідомленні різних списків ПВЛ про доставку кораблем з Константинополя до Києва двох ікон — Вишгородської та Богородиці Пирогощі. Розв'язуючи цю суперечність, він відразу відкидає варіант Радзивілівського списку — «с Пироговицею», котрий можна трактувати як спробу переписувача осмислити незрозуміле для нього слово, пов'язавши його з назвою села Пирогів поблизу Києва. З двох інших перевага надається словосполученню «с Пирогошею». По-перше, воно міститься в найдавніших списках — Іпатіївському й Лаврентіївському, а, по-друге, читання «с Пирогошь(ъ)», швидше за все, відповідає на питання «звідки?». У такому випадку речення «І взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці, що її доправили з Пирогощ із Цесарограда в одному кораблі...» втрачає логічний сенс, адже одну ікону не можна везти одночасно на двох кораблях. Незважаючи на це, читання «с Пирогошь(ъ)» свідчить, що в XVI–XVII ст. на час складання Хлебниковського, Погодінського та Єрмолаївського списків його семантика для місцевих книжників уже була незрозумілою. У кінцевому підсумку В. Завитневич виводить дане слово від грецького «*πυρωτις*», що означає «оснащена баштами». Таким чином, стосовно церкви «*πυρωτις*» матиме значення архітектурного терміна, а відносно ікони буде назвою «Всесильна Владика»¹².

Розглядаючи оповідання про запрошення варягів, В. Завитневич звернув увагу, що, на відміну від Радзивілівського й Академічного списків ПВЛ, у старших списках цієї пам'ятки, а також у найдавнішому датованому списку давньоруського літопису — Літописці патріарха Никифора в реченні «Ркоша Русь Чюдь, Словенѣ, Кривичи и Всь: «земля наша велика и обилна, а наряда въ ней нѣтъ; да поидете княжить и володѣть нами»¹³ слово «Русь» стоїть у називному, а не давальному відмінку. Таким чином, у первісному тексті русь виступає в ролі запрошуючої сторони, а не окремого варязького племені, князів якого закликали чудь, словени, кривичі та весь. Зіставлення відповідних уривків ПВЛ, Літописця патріарха Никифора, Псковського II, Новгородського I літописів і Літопису Авраамки дало підстави досліднику зробити висновок про те, що у словах «Идоша за море к Варягомъ к Руси...»¹⁴ роз'яснення «к Руси» слід вважати пізнішою незграбною вставкою. Відсутність цієї вставки в згаданих літописах північно-західної традиції свідчить про її південне походження.

Вихідним моментом загальної концепції В. Завитневича є положення про грецьке походження слова «русь», яке з пам'яток візантійської писемності й

діловодства першої половини IX–X ст. потрапило до східнослов'янських літописів. Учений намагається довести, ніби в договорах Олега й Ігоря з греками «имя Русь...не имело...ни этнографического, ни географического значения; оно употреблялось исключительно для означения киевского правительства и подвластного ему государства, как единицы чисто юридической»¹⁵. Саме в такому сенсі це поняття утверджувалося й осмислювалося літописцем у тих випадках, коли сформовану з різних східнослов'янських і угро-фінських племен державу потрібно було представити як єдине ціле. У той же час літописець знав, що піддані великого київського князя ідентифікували себе і за етно-племінними ознаками як поляни, древліани, сіверяни, кривичі, словени тощо. Таким чином, питання про співвідношення русі та східнослов'янських племен залишалось для нього неясним. Врешті-решт воно було вирішене достатньо простим способом. В оповідання про запрошення варягів книжник вставив роз'яснення про те, що ці ж варяги і є руссю, оскільки він знав про варязьке походження князівської династії, а в договорах з греками бачив скандинавські імена послів «оть рода Рускаго».

Але в літописі назва «русь» виступає не лише в широкому, а й у вузькому значенні як «отдельная военная единица, сопровождающая великого киевского князя в его военных походах»¹⁶. При цьому автор спеціально наголошує, що таку князівську дружину слід відрізнити і від народного ополчення, і від загонів варязьких найманців. Саме таке тлумачення імені «русь» В. Завитневич пропонує у звістках 981 і 984 рр., де сказано, що Володимир Святославич зайняв Червенські міста «иже суть и до сего дне подь Русью»¹⁷ і здійснив похід на радимичів, котрі «платяты дань в Руси»¹⁸. Тотожність князівської дружини й «русі» вчений чомусь убачає і в оповіданні про події 1018 р. Літописець говорить тут, що «Ярославъ же множество совокупи Руси, Варягы, Словены...»¹⁹. За схемою В. Завитневича виходить, що після остаточного роздроблення централізованої держави на окремі уділи у XII ст. ім'я «русь» з київського уряду й дружини поступово переходить на Київську землю, хоч одночасно продовжує вживатися в літописах і в широкому розумінні. Однак вищенаведені приклади виглядають абсолютно непереконливими. Адже в першому випадку слово «Русь» означає Київську державу, а у двох останніх служить назвою наддніпрянського племені полян. Таким чином, спроба В. Завитневича довести, ніби в ПВЛ стосовно подій X–XI ст. термін «русь» виступає у значенні князівської дружини виглядає невдалою натяжкою, яка не дала можливість історика виділити літописні тексти з полянослов'янською концепцією.

Прекрасне знайомство з історичною епохою, антропонімікою, топонімікою, а також майстерну орієнтацію в лінгвістичних особливостях тексту виявив М. Грушевський під час тлумачення п'яти фрагментів ГВЛ²⁰.

Традиційно зусилля вітчизняних науковців кінця XIX ст. зосереджувались і на встановленні особи літописців.

В оглядовій статті «Русская историческая литература в 1876 г.» М. Костомаров погоджується з висновками Д. Іловайського, який пов'язував початки

давньоруського літописання з ігуменом Києво-Видубицького монастиря Сильвестром, «не придавая большой важности разным измышлениям наших учёных на счёт Нестора-летописца и небывалого ведения летописи в древнейшие времена»²¹.

Тут же подибуємо установче положення, що виразно демонструє ставлення М. Костомарова до критики літописних джерел. Зокрема, він наголошує, що не можна вірити в ПВЛ «словно в какое-то евангелие, тогда как по самому свойству, общему всем историческим письменным источникам, надобно... искать в летописи не столько несомненных исторических фактов, сколько народных преданий, сказаний, верований»²². Як бачимо, дане висловлювання поєднує в собі романтичні засади, котрі полягали в широкому використанні для дослідження народного життя наповненого історичним змістом фольклорно-етнографічного матеріалу із притаманними позитивізму вимогами до очищення від вимислів літописних текстів.

Спеціальну статтю проблемі Нестора присвятив М. Грушевський²³. Науковець пов'язує витoki традиційної атрибуції тексту ПВЛ з відомостями Печерського патерика, особливо його II Касіянівської редакції, на підставі яких з'явилися відповідні інтерполяції в кількох порівняно пізніх літописних списках. Однак існуючі суттєві суперечності між належним Нестору «Житієм Феодосія» і ПВЛ, на переконання дослідника, «рішучо промовляють проти авторства чи редакторства Нестора»²⁴. Так, за Нестором, Печерський монастир і перша церква засновані Феодосієм, а за літописцем — Варлаамом; за Нестором, студійський устав обитель отримала з Константинополя, а за літописцем — від одного ченця в Києві. Далі Нестор говорить, що був прийнятий до монастиря й пострижений ігуменом Стефаном, а автор статті 1051 р. прийняв постриг від Феодосія. У Нестора провідна роль у житті обителі відведена Феодосію, а в літописі — Антонію; Нестор не приховує своєї пошани до Никона, натомість літописець далеко не схвально згадує останнього. Нарешті розбіжності між «Житієм Феодосія» та ПВЛ виявляються і в оповіді про смерть Феодосія та вибори нового ігумена. Належне Нестору «Читання про Бориса і Гліба» також розповідає про вбивство синів Володимира Святославича інакше, ніж стаття 1015 р.

Отже, неможливо припустити, щоб укладач ПВЛ Нестор знехтував власним доробком на користь чужих матеріалів з відмінним фактичним та ідейним змістом. Не міг він бути й автором Києво-Печерського літопису, що містив інформацію про відповідні події, зокрема статей 1051 і 1074 рр. Зрештою, М. Грушевський бачить лише три можливі варіанти розв'язання проблеми: або Нестор взагалі непричетний до літописної творчості, або він був редактором ПВЛ, або монастирським літописцем, котрий продовжив попередній Печерський літопис до початку XII ст. На думку М. Грушевського, не слід цілковито відкидати вміщену до Печерського патерика згадку Полікарпа та й авторство статей 1091, 1096 рр. і деяких пізніших цілком могло належати Нестору. З іншого боку, через високий статус ігумену Сильвестру випадає роль саме редактора зведення, а не простого копіюста. «Отже, — підсумовує дослідник, — з усіх можливостей найможливіше, що Нестор був тільки автором монастирських

записок з кінця XI або початку XII в., пізніше заведених — правдоподібно Сильвестром — в початкову літопись»²⁵.

Однак, вивчаючи проблему авторства ПВЛ необхідно враховувати, що дана пам'ятка могла зазнати неодноразового редагування, а її перша редакція не збереглася до нашого часу. Натомість М. Грушевський подібно до більшості літописознавців другої половини XIX ст. вважав ПВЛ зведенням, первісна редакція якого була складена на початку XII ст. ігуменом Сильвестром. Крім того, дослідник чомусь не звернув увагу на те, що літопис є пам'яткою іншого жанру, ніж безумовно належні Нестору агіографічні твори.

Версію про те, що Нестор є автором Києво-Печерського літопису, використаного при укладанні ПВЛ, підтримав і Д. Абрамович²⁶. На підставі порівняння текстів ПВЛ і Печерського патерика обох Касіянівських редакцій він зарахував до складу Несторового літопису «Казання чого ради прозваний Печерський монастир», «Слово про перших подвижників печерських», «Слово про віднайдення та перенесення мощей преподобного Феодосія» та ряд коротких заміток.

Як справедливо зауважує А. Пресняков, до О. Шахматова «Усилия исследователей были направлены преимущественно на анализ состава сводов-сборников, с целью выяснить и критически оценить их источники и разложить их на составные элементы, расшить их сводку и использовать отдельные записи, известия, выписки из разных памятников письменности, как разрозненный и критически очищенный материал исторических сведений»²⁷.

Джерелознавчий аналіз ряду звісток ПВЛ і Никонівського літопису дозволив В. Голубовському приєднатися до тих науковців, котрі датували появу перших руських історичних записів початком X і навіть 60-ми рр. IX ст.²⁸

Про взаємини «Хроніки» Георгія Амартола з ПВЛ побіжно йдеться в монографії П. Терновського «Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси». Зокрема, автор назвав п'ять безсумнівних запозичень і висловив та проілюстрував конкретними прикладами справедливу думку, за якою «Самые выписки из Амартола Нестор делает с большим толком, с ясным пониманием цели, для которой делается выписка, а иногда с искусными дополнениями и обобщениями»²⁹.

У передмові до першого тому «Апокрифів» І. Франко спростував три головні докази професора М. Сухомлинова про знайомство авторів ПВЛ із «Толковою палесею». Іван Якович вважав, що відгук грецького місіонера про віру болгар «тільки з трудом можна натягнути до «Палеї» і приходиться підшукувати йому паралелі по різних її місцях»³⁰, а уривок про вавилонський стовп майже дослівно взятий літописцем із «Християнської топографії» Козьми Индикоплова. Відсутність дослівної схожості між літописною промовою місіонера-філософа перед Володимиром і рядом апокрифічних оповідань, уміщених до «Толкової палеї», на думку І. Франка, швидше може свідчити про використання спільного джерела, ніж про безпосереднє запозичення.

У зробленому 19 серпня 1874 р. повідомленні на 3-му археологічному з'їзді В. Григорович відзначив вплив складеного між 716–741 рр. грецького казання

про ходіння апостола Андрія на літописне оповідання про місіонерську подорож по Дніпру Андрія Первозванного³¹.

Характеристиці вміщеної до ПВЛ «Андрієвої легенди» присвятив розлогу розвідку І. Малишевський³². Спочатку він визначив структуру твору, причому вважав, що опис Великого Дніпровського шляху виконує в ній роль вступу. Природно, що стислу звістку про місіонерську діяльність апостола Андрія на Чорноморському узбережжі дослідник виводить зі свідчень Єпіфанія Кіпрського й Метафраста. Оскільки зміст твору перебуває у прямій суперечності з поглядами давньоруських письменників і літописними рядками, де прямо заперечується факт перебування апостолів на східнослов'янських землях, І. Малишевський слушно розглядає його як пізнішу вставку в текст ПВЛ. Через докладність і значну віддаленість від зображуваних подій легенда не могла мати якесь конкретне джерело й виникнути в епоху, набагато давнішу за часи запровадження християнства. Пошуки підложжя оповідки про руську місію Андрія привели І. Малишевського до тих же творів Єпіфанія й Метафраста, а також каталогів апостолів й апокрифічних переказів, де йшлося про ходіння апостола у Скіфію. З іншого боку, в тому, що казання веде Андрія з Синопії до Рима через Русь шляхом із варяг у греки, він вбачає місцеве реальне підґрунтя, складене й засвоєне під впливом скандинавського середовища.

Появу відповідного роду творів дослідник цілком справедливо пов'язує з притаманним для ранньосередньовічної ідеології прагненням «связать историю своей христ. страны и её церкви с начальною историею хр. церкви, с церковиею апостольскою»³³. Розуміючи, що через величезні обшири, важкодоступність і малозаселеність східнослов'янські землі в I ст. н. е. ще не могли приваблювати місіонерів, укладач легенди, на думку І. Малишевського, прямо не проголошує апостола Андрія просвітителем Русі, а обмежує його дії самим пророцтвом. Як вважає вчений, легенда проникнута прокиївською й антиновгородською тенденцією. Адже апостол, який благословив київські гори і провів побудову на них великого міста з багатьма храмами, у Новгороді лише висловив здивування місцевими звичаями.

Історик відносить виникнення «Андрієвої легенди» на час правління Всеволода Ярославича (1078–1093). Це припущення засновується на листі візантійського імператора Михайла VII Дуки, а також на культурі апостола Андрія у князівській родині, проявом якого стало заснування Андріївського монастиря в Києві й Андріївської церкви в Переяславі. Однак остаточне літературне оформлення легендарно-апокрифічної подорожі й уміщення її до складу ПВЛ, на думку науковця, відбулося в 1155–1164 рр. після невдалої спроби Ізяслава Мстиславича й митрополита Кліма Смолятича розірвати церковний зв'язок з Константинополем, на боці якого виступив новгородський єпископ. Безпосереднім відгомонам цих подій можна вважати наявне у творі звеличення Києва, ігнорування Царгорода й приниження Новгорода. Вважаючи, що «Андрієва легенда» вийшла з церковного середовища, близького до князя Ізяслава Мстиславича, І. Малишевський висуває припущення про причетність до її складання самого Кліма Смолятича, хоча й не підкріплює його якимись фактами чи міркуваннями.

Глуху літописну звістку про князя Тура П. Голубовський справедливо вважає відгомонам стародавнього народного переказу й розглядає в контексті оповідання про Рогніду, котре, на його думку, має північне походження, оскільки південні зведення, на відміну від Лаврентіївського і Тверського, нічого не знають про долю дочки Рогволода після її одруження з Володимиром Святославичем. Як намагається довести дослідник, переказ про Тура й Рогволода склався у Полоцьку в першій чверті XII ст. Тоді на протигагу централізаторським устремлінням Києва тут «выставляется предание о некогда бывшей самостоятельности..., о своей собственной династии, которая точно также основана норманнскими князьями, равными по достоинству с Рюриком и его братьями»³⁴. Остаточне редагування переказу, за П. Голубовським, відбулося 1130 р., коли київський князь Мстислав Володимирович заслав п'ятьох полоцьких князів разом із родинами до Візантії. Однак спроба тлумачення даного літописного сюжету під кутом відображення в ньому традиційної династичної боротьби Ізяславичів з Ярославичами згодом була переконливо спростована М. Грушевським. Згідно з останнім історія про війну Володимира з Полоцьком «складалася... очевидно зовсім незалежно від сеї тенденції і мало надавалася для сеї мети, бо Ярослав, син Рогніди, був так само «Рогволожим внуком», як і Ізяслав»³⁵.

Незважаючи на солідарність з Є. Голубинським, І. Малишевський знаходить у літописному казанні про вибір Володимиром віри реальне історичне підґрунтя. Ним він вважає факт проживання в Києві представників різних етносів, у тому числі й хозарських євреїв, які впродовж тривалого часу знайомили наших предків зі своїми релігіями³⁶. У такому до деякої міри мультикультурному середовищі Володимир Святославич з різних приводів мав можливість особисто отримати певні уявлення про іудаїзм. Викриття іудаїзму в промові філософа дозволяє історика припустити, що повість «вырабатывалась под преобладающим влиянием мотивов противоиудейской полемики»³⁷. Остаточне ж літературне оформлення вона отримала за князювання Святополка Ізяславича, коли загострення взаємин між киянами та представниками місцевої єврейської общини спричинило відповідну реакцію з боку ревнителів православної віри.

Ще раз до питання про достовірність літописного переказу про Володимирове хрещення І. Малишевський звертається у розвідці «Варяги в начальной истории христианства в Киеве»³⁸. Оскільки інформація про візантійське посольство до Русі підтверджується надійними візантійськими й арабськими джерелами, то вчений вважає цілком імовірним перебування в його складі й представників духовенства, зокрема місіонера-філософа. «Естественно думать, — продовжує І. Малишевський, — что такое лицо, отправляясь в посольство к языческому государю, настроено было с политической миссией соединить и религиозную не только в интересе христианства, но и в интересе успеха политической миссии, чтобы союзом веры скрепить политический союз с Русью»³⁹. У тісному зв'язку з особистим хрещенням, яке було необхідною умовою грецької сторони для одруження з царівною Анною, перед Володимиром постало питання про запровадження християнства в межах усієї держави.

Щоб прихилити народ до свого вибору, князь міг організувати нараду з боярами та старійшинами, про яку йдеться в літописі. Моделюючи подальший розвиток подій, історик припускає, що до Царгорода було надіслане руське посольство, метою якого стало обговорення не лише питань військово-політичного союзу, шлюбу Володимира з Анною, а й запровадження християнства на Русі.

Загалом, незважаючи на явно гіпотетичний характер, запропонована дослідником версія варта уваги як намагання поставити на історичний ґрунт літописне казання про вибір віри Володимиром, пояснивши й доповнивши вміщену до нього інформацію свідченнями з достовірних іноземних джерел XI ст.

Натомість у замітці з приводу статті І. Берхіна П. Голубовський висловлює переконання в недостовірності літописної повісті про Володимирове хрещення⁴⁰. Особливе місце серед її джерел він відводить народним переказам, гумористичний і мовностильовий колорит яких був дещо згладжений укладачем літопису. Не погоджуючись із припущенням І. Берхіна, ніби через вороже ставлення до іудаїзму і євреїв давньоруський книжник свідомо вилучив звістку про Володимирове посольство до хазар, П. Голубовський наголошує на великій релігійній і національній толерантності наших літописців.

Спираючись на «Пам'ять і похвалу князю Володимиру», «Казання про Бориса та Гліба» Іакова Мніха, «Читання про Бориса та Гліба» Нестора та хроніку Ях'ї Олександрійського, В. Завитневич пропонує таку схему розвитку подій, пов'язаних з хрещенням Русі: Володимир Святославич хрестився в 987 р., наступного року ходив до порогів, 989 р. взяв Корсунь, а 990-го охрестив киян⁴¹. Підставою для такого перегляду усталеної версії стали хронологічні розбіжності між літописами та вищезазначеними пам'ятками.

Повість про Володимирове хрещення, вважає історик, виникла раніше, ніж ПВЛ. Вона мала назву «Житіє блаженного Володимира» й не була розбита на роки. Вносячи «Житіє» до літописного зведення, упорядник поставив його початок під 987 роком. Однак, зустрівши речення «И минушу лѣту», він переніс решту оповідання на наступний 988 р. Оскільки в цій частині йшлося про події, які відбувалися не лише 988-го, а й у 989-му і 990-му рр., то у літописному творі книжник залишив останні два роки порожніми, підтвердженням чого служать зокрема Іпатіївський і Хлебниковський списки. Але для його наступників така ситуація видалася неправдоподібною, через що вони на підставі якихось джерел або власних домислів почали заповнювати порожні 989 і 990-ий рр. тим чи іншим змістом, що, у свою чергу, призвело до плутанини у хронології, яка продовжувалась аж до 993 р.

Ще раз зіставивши свідчення ПВЛ, «Пам'яті й похвали князю Володимиру» Іакова Мніха, «Читання про Бориса та Гліба» Нестора Печерського, а також залучивши Іоакимівський літопис, В. Завитневич знову повторив свій висновок про неточність відомостей ПВЛ, особливо часових характеристик минулого⁴².

На думку П. Лебединцева, звістка Лаврентіївського списку ПВЛ про те, що за Володимира Святославича резиденція київського митрополита була розташована в Переяславі, не належить Нестору, а є пізнішою вставкою, оскільки аналогічне свідчення відсутнє в Іпатіївському списку цього ж літопису⁴³.

У статті «Давыдова боженка» М. Андрієвський висловив припущення, за яким не Несторове «Читання про Бориса та Гліба», а «Казання про Бориса та Гліба» Іакова Мніха лягло в основу відповідного сюжету ПВЛ⁴⁴.

Порівнявши статтю 1015 р. на сторінках Іпатіївського літопису й Літописця Переяславля-Суздальського, П. Голубовський робить висновок, що до останнього твору «Казання про Бориса та Гліба» потрапило у смоленській редакції⁴⁵.

Цей же автор спробував з'ясувати відношення «Служби» Борису та Глібу з Іваницької мінеї до літописних статей 1015 і 1019 рр.⁴⁶ На підставі текстуального аналізу він зробив висновок про сильний вплив богослужбового твору на літописний. Хаотичне розташування окремих виразів і уривків церковних співів зі «Служби» у вміщеній до ПВЛ похвали Борису та Глібу за П. Голубовським може свідчити, що літописець не мав під руками тексту першоджерела, а спирався на власну пам'ять. Далі дослідник доводить факт використання останнім двох паремій зі «Служби» Борису та Глібу. Він виділяє в літописному казанні про вбивство Святополком Бориса та Гліба й повісті про боротьбу між Ярославом і Святополком дві частини — фактичну й філософсько-ліричну. Вчений готовий допустити, що в основі фактичних відомостей як статей 1015 і 1019 рр., так і паремій лежить спільне джерело. Натомість «В философско-лирической части летописное повествование стоит в полной зависимости от нашей службы»⁴⁷. При цьому П. Голубовський схилився до думки, що вставки з богослужбового твору були внесені до ПВЛ ігуменом Сильвестром під час редагування Початкового літопису.

Джерелознавчий аналіз літописних відомостей про русько-польські взаємини виконано в монографії І. Линниченка⁴⁸. Відсутність слідів західних латиномовних пам'яток у складі ПВЛ дослідник пояснює греко-візантійською ученістю й належністю до духовного стану як самого укладача зведення, так і авторів використаних ним писемних джерел. До того ж, у XI ст. центр давньоруського літописання — Київ ще не перебував у постійних контактах з західним світом. Зате у всіх південних списках Київського літопису під 1190 р. міститься похвала хрестоносцям, яка, на думку історика, є пізнішою вставкою, зробленою в XIII ст. на півдні. Хоч автор (автори) ГВЛ як безпосередній учасник зображуваних подій і не мав потреби користуватися польськими писемними джерелами, проте був знайомий із західними хроніками, про що свідчить, зокрема, повідомлення про вбивство імператора Пилипа Швабського.

Дослідник наголошує на об'єктивному висвітленні на сторінках ПВЛ русько-польських взаємин і відсутності національно-релігійної нетерпимості у нашого книжника. Ця тенденція склалася внаслідок усного походження використаного у зведенні відповідного фактичного матеріалу. З цього погляду літописний виклад вигідно відрізняється від деяких тогочасних релігійних творів, зокрема «Слова про віру християнську та про латинську» Феодосія Печерського, послання митрополита Леонтія «Про опрісноки», а також від полемічної статті проти латинян і казання про Печерський монастир, які увійшли до складу ПВЛ.

У XII ст. зв'язки Південно-Західної Русі з Польщею, Чехією та Угорщиною значно активізувалися. Тому порівняно з ПВЛ кількість прикладів толерантності авторів Київського літопису до західних сусідів значно зростає. Особливо показовою в цьому плані є та частина твору, котра присвячена зображенню діяльності Ізяслава Мстиславича. «Отсутствие малейшего намека на разницу вероисповедания, — зазначає дослідник, — более всего утверждает нас в мысли, что эта часть летописи писана лицом светским, и в тоже время ясно показывает, как неглубоко проникал в жизнь исключительный монашеский дух того времени, запрещавший всякое сообщение с еретиками»⁴⁹. А от епітет «безбожні», прикладений під 1143 р. до етноніма «ляхи», а також сила церковних подробиць за 1140–1146 рр. змушують І. Линниченка припустити, що під час князювання Всеволода Ольговича літопис вівся в монастирі. «Что касается летописи Галицко-Волынской, — заявляє вчений, — то ее сочувственное отношение к Польше не подлежит никакому сомнению...»⁵⁰. Будучи надзвичайно цінними джерелами завдяки своїй об'єктивності, ПВЛ і Київський літопис містять, на жаль, уривчасті відомості про польсько-руські взаємини. З іншого боку, як справедливо зазначає дослідник, за інформативними можливостями ГВЛ «представляет богатейший материал не только для польско-русских отношений в XIII в., но и для специально польской истории, для которой она во многих случаях является единственным источником»⁵¹.

У додатках виконана підготовча робота з відновлення за допомогою відомостей Я. Длугоша й В. Татищева, які користувалися південноруськими зведеннями, що не дійшли до наших днів, літописного оповідання про викрадення в 1122 р. поляками перемишльського князя Володаря Ростиславича⁵².

М. Петров погоджується з думкою І. Срезневського й А. Вадковського про те, що повчання «Про кари Господні» збереглося на сторінках ПВЛ у старшій редакції, ніж у Торжественнику XV ст. Але при цьому він відкидає висновок А. Вадковського, котрий на підставі різночасовості редакцій заперечував належність повчання перу Феодосія Печерського⁵³.

Проведений Г. Бельченком порівняльно-текстологічний аналіз ще раз наочно підтвердив старшинство літописної редакції порівняно з Феодосієвою⁵⁴. Шляхом подальшого зіставлення словесного матеріалу дослідник дійшов висновку, що всі три редакції пам'ятки — літописна, Феодосієва та Фотієва є незалежні одна від одної та походять від спільного джерела — слов'янської обробки Златоструївського «Слова про погоду та кари Господні»⁵⁵.

У виголошеному на 3-му археологічному з'їзді рефераті П. Ваденюк попутно торкається й теми «Слово о полку Ігоревім» і літописи». Детальність уміщеного до Іпатіївського літопису оповідання про нещасливий похід 1185 р. дає йому підстави стверджувати, що воно було укладене сучасником зображуваних подій. Порівняння відповідного уривку з текстом героїчної поеми показало, що «не только содержание, склад и расположение частей Ипатьевской летописи, но и отдельные выражения совершенно тождественны с подобными «Слова о плъку Игоревѣ»»⁵⁶. При цьому П. Ваденюк робить висновок, за яким гідронім «Каяла» потрапив до Іпатіївського літопису саме із «Слова о полку

Ігоревім». А ось сповнене серйозних фактичних помилок оповідання Лаврентійського літопису про похід 1185 р., на думку дослідника, є пізнішою й зіпсованою редакцією більш повного первісного тексту.

У спеціальній рецензії І. Линниченко визнає недостатньо переконливими висновки О. Семковича про давньоруські джерела «Історії Польщі» Я. Длугоша⁵⁷. Зокрема, на його переконання, двох наявних у монографії фактів недостатньо для твердження про використання польським хроністом Троїцького списку ПВЛ. Рецензент також висловив сумніви щодо існування Перемишльського літопису, який, за О. Семковичем, відобразився в «Історії Польщі». Скоріш за все, вважає І. Линниченко, Я. Длугош міг почерпнути перемишльські відомості з якогось повнішого, ніж Іпатіївське, південноруського зведення. Однак, внаслідок пізніших студій Є. Перфецького й А. Генсьорського було не тільки доведено факт існування в Перемишлі наприкінці XI — у XIII ст. місцевої літописної традиції, але й відновлено текст Перемишльського зведення 1100 р.⁵⁸

Характеризуючи проповідь «Слово про князів», П. Голубовський висловив переконання, що в розпорядженні київських книжників XII ст. був чернігівський літопис, і підтвердив його кількома посиланнями на текст Іпатіївського зведення⁵⁹. На його думку, легенда про смерть і похорон князя Давида Святославича швидше за все потрапила до проповіді також безпосередньо з чернігівського літопису. «Если же эта легенда существовала как отдельное литературное произведение, — додає дослідник, — то это обстоятельство ещё один лишний раз указывает на процветание литературы в земле Северной, а при этом процветании невозможно отсутствие летописи»⁶⁰.

Окрему групу літописознавчих студій складають праці, у тому числі й монографічного характеру, що містять різнобічний аналіз окремих літописних творів.

1873 р. на сторінках «Вестника Европы» побачила світ розлога розвідка М. Костомарова «Предания первоначальной русской летописи», присвячена характеристиці вміщених до ПВЛ народних переказів дописемного періоду⁶¹. У вступі дослідник повторив висловлені раніше в «Лекциях по русской историографии» думки стосовно авторства, композиції та джерельної основи ПВЛ. Торкаючись питання витоків давньоруського літописання, він категорично заперечує можливість існування традиції історичної писемності в язичницькі часи. Згідно його концепції, найсприятливіші умови для формування літописного жанру склалися лише у другій половині XI — на початку XII ст., коли в Києві остаточно утвердилося християнство. Завдяки новій релігії давньоруському суспільству стали доступними всі надбання візантійської культури. Саме з безпосереднім впливом візантійської історіографії М. Костомаров пов'язує зародження вітчизняного літописання. Така недооцінка рівня давньоруської історичної думки першої половини XI ст. й перебільшення ролі іноземного історіописання у становленні історичної писемності Київської Русі виглядають недостатньо переконливими.

Далі, відштовхуючись від тези про збірний характер ПВЛ, учений характеризує літописні казання та перекази фольклорного походження.

Аналіз складових елементів пам'ятки починається з оповідання про переселення слов'ян. Використаний у ньому спосіб викладу матеріалу, котрий вирізняється простотою й обмежується найзагальнішими рисами при відтворенні подій, переконує дослідника, «что при передаче его не участвовал вымысел не только лица, которое его записало, но даже и того века, к которому принадлежало это лицо»⁶². Значення Дунаю в народній поезії служить для дослідника додатковим підтвердженням усного, а не книжного походження даного уривку.

Зіставлення літописних обрив з фольклорними велетнями дозволяє М. Костомарову ототожнювати цих персонажів, вбачаючи відображення в них найдавнішого загальнолюдського міфу про гігантів, приречених на загибель у боротьбі з новими богами. З іншого боку, обри розглядаються ним і як узагальнюючий образ чужоземних гнобителів, від яких у сиву давнину зазнавали утисків слов'янські народи.

У легенді про заснування Києва М. Костомаров спробував відокремити історичне ядро від міфологічних нашарувань. Природно, що поширений у фольклорі різних народів мандрівний сюжет про трьох братів-засновників не міг не викликати в нього скептичного ставлення до літописного тексту. Тому, на його думку, імена Щека, Хорива, а також Либеді були вигадані літописцем з метою пояснити походження назв місцевих гір і річки. При цьому самого Кия дослідник вважав історичною особою. Оцінюючи представлені у ПВЛ дві версії про соціальний статус даного персонажа, він присуджує старшинство тій із них, за якою засновник Києва був простим перевізником через Дніпро. Уявлення ж про Кия як про полянського князя склалося значно пізніше, коли досягли максимального розвитку суспільно-політичні й культурні взаємини Русі з Візантією. На початку XII ст., керуючись місцевим патріотизмом, упорядник ПВЛ віддав перевагу переказу про племінного правителя та князя.

Заперечуючи фактичну достовірність переказу про хозарів, М. Костомаров кладе в його основу історичну пісню.

Критичне вивчення літописного оповідання про запрошення князів дало можливість досліднику виявити у ньому ряд логічно-сміслових неточностей. Якщо Рюрик, Синеус і Трувор разом зі своїми дружинами прибули із Русі, то, розмірковує вчений, чому назва «Русь» у вузькому значенні засвоїлась і залишилась лише на Київщині, де їхні нащадки пустили корені у другому поколінні, тоді як за Новгородською землею цей топонім не закріпився ні у вузькому, ні навіть у більш широкому значенні. По-друге, М. Костомарову видається сумнівним сам спосіб спільного запрошення правителів не тільки східнослов'янськими, а й угро-фінськими племенами. Насамкінець непереконливим виглядає покликання не одного, а трьох князів, оскільки воно суперечить меті тубільців — впорядкувати суспільно-політичні взаємини у краї, та й число «три» належить до казкових. «При этих несообразностях, — підсумовує дослідник, — возникает сильное подозрение, что сказание собственно о призвании есть перенесение признаков позднейших времен на более ранние времена и составилось в те времена, когда во всех землях более или менее, при умножении князей,

развилося понятие, что князья должны быть избраны Землею по ряду и володеть по праву, которое заключалось в народной воле»⁶³. Оскільки боярсько-республіканська ідеологія найбільшою мірою виражалась у Новгороді, то історик і пов'язує виникнення переказу про запрошення заморських зверхників саме з цим містом.

У літописному оповіданні про переворот 882 р. М. Костомаров вбачає відображення не тільки переказу, а й старовинної пісні, в якій елементи вимислу переважають над історичною правдою. Попутно, відштовхуючись від хроніки Я. Длугоша та уривку з хронографа в пергаментному рукописі Софійського Номоканона, він припускає про можливість існування таких найдавніших списків Початкового літопису, де варяги ще не ототожнювалися з руссю. Далі за допомогою «Історії Польщі» та Никонівського літопису відновлюється смисл оповідання із втрачених списків ПВЛ, у якому йдеться про конфлікт між Києвом і Новгородом, що призвів до запрошення варягів і підкорення Києва. Однак аналогії в розвитку суспільно-політичних подій, котрі мали місце у другій половині IX, наприкінці X й на початку XI ст. (захоплення Києва спочатку Олегом, а пізніше за допомогою варягів також Володимиром і Ярославом) викликають у М. Костомарова підозру про можливість застосування екстраполяцій у спогадах про найдавніші часи.

З погляду Миколи Івановича, князь Олег на сторінках ПВЛ виступає не історичною особою, а фольклорним персонажем. «На Олега, — пише історик, — перенесены идеальные вымыслы народного воображения, вымыслы, которые легко можно применить к другим образам. И отчасти то, что могло действительно относиться к другим существовавшим в истории личностям, хотя бы даже не своим, а чужим...»⁶⁴. Коли створювалося зведення, ще побутували перекази про поширення збору данини та підпорядкування Києву східнослов'янських племен, що супроводжувалося звільненням частини їх з-під хазарської влади. Ці події відносили на часи Олега й пов'язували з його ім'ям. Літописець же просто зібрав доступні йому відомості та, керуючись власними міркуваннями, розподілив їх за роками. Детально характеризуючи оповідання про похід Олега на Візантію в 907 р., дослідник, у першу чергу, звернув увагу на збережені в ньому виразні риси героїчних пісень: перелік племен, які входять до складу війська; відсутність вказівки на причину війни; сорок воїнів на кожному кораблі; образ кораблів на колесах; спроба отруїти переможця; вимога заплатити данину по дванадцять гривень на ключ тощо. Проаналізувавши образно-сюжетні паралелі з літописного оповідання й билини про Вольгу Святославича, М. Костомаров враховує образну глибину народної поезії, можливість пристосувати сутність билини й до інших часів. Через це «скорее летописный Олег может показаться локализациею древнего мифологического представления, в котором выразилось два идеала древней человеческой деятельности: война и земледелие, чем Вольга простым воспоминанием о летописном Олеге»⁶⁵. Легенда про смерть Олега розглядається в контексті поширеного у фольклорі різних країн і народів мотиву пророцтва про смерть, яка збувається, незважаючи на всі запобіжні заходи. При цьому М. Костомаров заперечує безпосередній вплив на літописну

легенду сюжетної канви скандинавської саги про смерть норвезького витязя Орварда-Одда від улюбленого коня.

Не обійшлося без народної поезії й під час зображення походів Ігоря на Візантію. Як цілком справедливо вважає М. Костомаров, спочатку літописець використав запозичену з грецьких джерел інформацію про невдалий похід 941 р., а потім за народним переказом розповів про підготовку князя до нової війни. Якщо у 941 р. греки розбили русичів, то, на переконання історика, через три роки вони не могли так легко, без бою, погодитися на принизливі для себе умови миру. Таким чином, це свідчить про легендарність другого Ігорового походу. Обставини загибелі князя викладені за народною думою у формі стрункого й драматичного оповідання. Завдяки зв'язку сюжету з внутрішньою суспільно-політичною історією краю воно має високий ступінь історичності.

Основну вартість переказу про помсту Ольги М. Костомаров вбачає в тому, що він «показує, як вообщє любимые народом песнопения, сказания и воспоминания отражают и духовное состояние этого народа»⁶⁶. Ідеально мудра за язичницькими уявленнями княгиня виступає втіленням підступності й кровожерливості. Враховуючи яскраво виражений фольклорний характер літописного уривку, вчений скептично ставиться до його фактичної достовірності, однак не сумнівається в історичності відтвореної в ньому картини тогочасного родового побуту. В контексті концепції про боротьбу двох начал — народоправства та єдинодержавності в руській історії автор розвідки тлумачить літописні рядки про здійснені Ольгою реформи соціально-економічного характеру. Оскільки, на переконання історика, з середини X ст. Новгород вийшов з-під київської зверхності, то поїздка київської княгині у словенську землю для поширення там своєї адміністрації та впорядкування системи виконання повинностей і збору данини не видається можливою. Через це відповідному літописному матеріалу приписується фольклорне походження. Подібно до більшості своїх колег М. Костомаров був певен, що літописне оповідання про перебування Ольги в Константинополі має фольклорно-казковий характер.

У літописних переказах про Святослава вчений виявляє й досліджує елементи дружинної поезії. Особливо насичена ними стаття 971 р., де зображено похід на греків. Великий інтерес тут, зокрема, викликають встановлені М. Костомаровим паралелі між сценою випробування Святослава дарами й українськими колядками. Значна увага приділяється також статті 968 р. про облогу Кисва печенігами, котра, судячи зі змісту, була запозичена не з пісні чи казання, а з усного оповідання анекдотичного характеру.

Опис уособиць між Святославовими синами порівняно з попереднім текстом ПВЛ уже містить більше історичних рис. Тут книжник не використовує повністю який-небудь окремих фольклорний твір, а розгортає у причинно-часовій послідовності ланцюг відомих йому історичних подій.

У літописному оповіданні про перші роки князювання Володимира Святославича чітко розмежовуються книжні та фольклорні елементи. З перших складається характеристика Володимира-язичника, а до других належать короткі спогади про походи князя. Літописцеві потрібно було змалювати чорними

барвами Володимира-язичника, щоб підкреслити благодатний вплив хрещення на свого героя. Якщо, вважає М. Костомаров, у нас немає доказів для заперечення достовірності обставин убивства полоцьких князів і Ярополка, то звістка про одруження Володимира з вагітною дружиною вбитого брата вочевидь є пізнішою вигадкою, створеною з метою «очернить Святополка и наложитъ печать отвержения на его рождение»⁶⁷. Виразні ознаки біблійного впливу простежуються в циклі переказів про ненаситне жонолюбство князя. Паралелі з Соломоном особливо відчужаються тоді, коли книжник дає Володимиру дружин різних націй. Наявність ряду логічних невідповідностей викликає у М. Костомарова сумніви стосовно інформації про створення в Києві нового язичницького пантеону. При цьому він категорично заперечує практику людських жертвоприношень у східних слов'ян.

Детально проаналізувавши повість про Володимирове хрещення, вчений відзначив нелогічність і штучність тієї її частини, де йдеться про прихід до Києва місіонерів у 986 р. Зокрема, закид на адресу євреїв, що їхня земля перебуває під владою християн, не міг бути зроблений раніше кінця XI ст., коли Єрусалим дійсно захопили хрестоносці. Тут же підкреслюється, що сцена демонстрації Володимиру зображення страшного суду цілком перенесена з болгарської повісті про навернення царя Бориса. За М. Костомаровим, суперечить здоровому глузду й епізод випробовування віри. Можливо, він є видозміною викладеної у публікації А. Бандурі версії про перше хрещення Русі. На думку М. Костомарова, через найтісніші взаємини Русі з Візантією й поширення з середини IX ст. християнського елементу «перемена веры могла выразиться только принятием христианской веры из Греции»⁶⁸. Тому для ознайомлення з богослужбовими обрядами київський князь не мав потреби відправляти посольства до Волзької Булгарії, Германії та Візантії. Якщо вищезгадані складові повісті про Володимирове хрещення мають під собою книжну основу, то «Корсунська легенда» сприймається М. Костомаровим виключно як типовий народний переказ. «Вглядываясь, — пише дослідник, — в склад и дух сказания о походе Владимира на Корсунь, о взятии этого города, о сватовстве Владимира вслед затем, мы увидим, что оно составлено под влиянием того же присущего народной поэзии образа молодца, добывающего город, наводящего страх на врагов и заставляющего давать себе дары, из которых, одни вслед за другими отвергая, он выбирает самое дорогое, обыкновенно красавицу»⁶⁹.

Змальований літописцем поєдинок юнака-кожум'яки з печенізьким багатирем М. Костомаров розглядає як пристосований до конкретних історичних умов дуже давній загальнолюдський міф про перемогу над чудовиськом і звільнення гноблених ним істот, а легенду про білгородський кисіль справедливо зараховує до мандрівних анекдотичних сюжетів, метою яких було висміяти дурість іноплеменників. Фольклорний характер літописних відомостей про Володимиріві учти, створений книжником образ гостинного, щедрого й милостивого володаря, котрий дбає за внутрішню організацію й оборону держави, свідчить, що на час складання літопису, тобто наприкінці XI — на початку XII ст., Володимир уже був епічним героєм народної поезії. М. Костомаров

вбачає у відповідному матеріалі ПВЛ не стільки збережену реальну пам'ять про пізніші роки Володимирового князювання, скільки втілення народного ідеалу князя, який «если... соединился с именем Владимира, то потому, что во Владимире были черты, удовлетворявшие этому идеалу, хотя, быть может, черты эти вовсе были не главными в историческом лице, и самим пребыванием его имени в памяти последующих веков он должен не этим чертам, которые в фантазии выдвинулись на первый план»⁷⁰. У такій узагальнено-символічній картині благоденства Русі виділяється конкретно-історична інформація про зведення храмів, будівництво потужної оборонної системи й поширення освіти.

Зіставивши вміщений під 980 р. до ПВЛ і під 1128 р. до Лаврентіївського зведення народний переказ про сватання Володимира до Рогніди, М. Костомаров вважає ближчим до історичної правди розгорнутий варіант, оскільки він пояснює причину ворожнечі Ізяславичів з Ярославичами. Після розгляду відмінностей і суперечностей у паралельних літописних текстах він дійшов до занадто категоричного висновку, «что предания, занесённые в летописи, ходили (как и следовало ожидать сообразно общему свойству преданий) в разных вариантах, нам большая часть их досталась только в одном, и потому основываться на них и считать за ними фактическую правду в том виде, в каком они занесены в летописи, будет до крайности опрометчиво»⁷¹.

Останній розділ розвідки присвячений характеристиці переказів про Володимира та його епоху в Никонівському зведенні. Тут справедливо наголошується, що не варто нехтувати матеріалами пам'яток XV–XVIII ст., якщо вони не мають паралелей у більш давніх джерелах. Адже, крім пізніших домислів і легенд, до складу таких творів могли також потрапити й відомості з найдавніших списків, які не збереглися до наших днів. Загалом же для М. Костомарова була важливою не стільки фактична достовірність ПВЛ, скільки особливості відображення в літописі ідейно-емоційного ставлення народу до тих чи інших подій минулого.

Під час історичної критики окремих літописних повідомлень або груп повідомлень М. Костомаров торкався й питань хронології початкового літописання. На його думку, через відсутність місцевих історичних записок у язичницьку добу основна маса майбутнього літописного матеріалу тривалий час існувала у формі народних переказів, пісень, спогадів тощо. Через це не доводиться говорити про точність датування тексту ПВЛ включно до 987 р. Хронологічна нечіткість більшості повідомлень за 852–987 рр. свідчить, що на момент укладання твору вони не мали дат, а їх пізніше встановлення мало приблизний характер. Зокрема, припускає дослідник, якщо літописець не знав, коли точно сталася та чи інша подія, він ставив перед нею ряд порожніх років. Цим самим книжник ніби давав зрозуміти, що нижчеописана подія відбулася в цих хронологічних межах.

Отже, головна заслуга М. Костомарова полягає в тому, що він виокремив і досить аргументовано охарактеризував як історичне джерело ряд елементів ПВЛ. При цьому дослідник був переконаний, ніби «За исключением немногого, почерпнутого из письменных источников, всё повествование о временах древ-

них, включительно до смерти Владимира, взято из народных преданий, сказаний, песен и пересказов в том виде, в каком эти древние времена отражались в них во второй половине XI-го и в начале XII-го века»⁷². На жаль, він не врахував можливості обробки літописного матеріалу на різних етапах історії тексту. Адже те чи інше оповідання в оригіналі ПВЛ могло відрізнятись від відповідного фрагменту з пізніших списків, котрі збереглися до наших днів. Та незважаючи на це, розроблена М. Костомаровим і К. Бестужевим-Рюміним методика дослідження літописних творів на середину XIX ст. була «останнім словом» у східнослов'янському літописознавстві.

1883 р. О. Маркевич опублікував перший випуск лекцій «О летописях», де спробував дати загальну характеристику літописних пам'яток і підсумувати досягнення своїх попередників у галузі вивчення ПВЛ⁷³. Спочатку Олексій Іванович навів загальні бібліографічні відомості про наукові праці з історії східнослов'янського літописання. Потім він намагається внести ясність у суперечливе питання про зародження нашого історіописання. Познайомивши читачів з поглядами А. Шлецера, М. Оболенського, А. Сахарова, І. Срезневського, К. Бестужева-Рюміна, М. Сухомлинова, І. Забеліна тощо, вчений врешті-решт підтримав версію М. Костомарова. Після розгляду причин розквіту й занепаду літописного жанру О. Маркевич переходить до характеристики роботи літописців. Загалом він погоджується із загальноприйнятою думкою про належність укладачів перших літописів до чорного духовенства. З іншого боку, дослідник визнає досить імовірним припущення І. Срезневського, за яким авторами коротких заміток, складених до прийняття християнства, могли бути особи світського стану. Світський характер значної частини матеріалу пізніших зведень дозволив О. Маркевичу висловити цілком справедливий здогад про різноманітний соціальний склад їх упорядників. Джерелознавець не підтримує теорії М. Погодіна, І. Беляєва, І. Забеліна та їхніх прихильників про офіційний характер давньоруського літописання. О. Маркевич, зокрема, наполягає на відсутності державної цензури та князівського контролю над веденням літописів, посилається на те, що літописи склалися переважно в монастирях представниками духовенства, котрі не займали офіційного становища. На завершення в лекції наведено думки М. Погодіна та І. Забеліна, які вбачали в літописцях безхитрисних і неупереджених реєстраторів фактів, і К. Бестужева-Рюміна й С. Соловйова, котрі звернули увагу на політичну тенденційність давньоруських книжників. У лекції «Состав русских летописей и их содержание» О. Маркевич повністю спирається на висновки К. Бестужева-Рюміна, який розглядав літописи як зведення різноманітного матеріалу — коротких порічних заміток, історичних казань і повістей. Далі автор ділиться деякими загальними міркуваннями стосовно хронологічної форми викладу матеріалу творів історичного письменства. У наступній лекції він постав перед необхідністю тлумачення змісту основних термінів історії тексту й не зміг з'ясувати відмінності між близькими поняттями «редакція» та «ізвод», що було обумовлене недостатньою розробленістю термінологічного апарату літописознавства другої половини XIX ст.

Друга частина книги присвячена характеристиці ПВЛ. Познайомивши читачів з її списками й виданнями, О. Маркевич переходить до питання авторства твору. При цьому він заперечує належність зведення перу Нестора Печерського та приймає сторону тих колег, котрі вважали укладачем ПВЛ ігумена Сильвестра. Нестор же розглядається як печерський літописець, чий літопис разом з іншими джерелами увійшов до складу ПВЛ. Однак запропонована О. Маркевичем доказова база не відзначається самостійністю, в ній виразно простежується вплив праць М. Костомарова й П. Казанського. Із вивченням особи літописця Олексій Іванович пов'язує питання часу складання твору. За звичаєм навівши весь спектр відомих йому версій, він обмежує укладання зведення 1113–1116 рр. Слід зауважити, що О. Маркевич усвідомлював необхідність вивчення літературної історії літописних статей, хоча й зараховував таке завдання до розряду нездійснених. «Доказать, что известие, когда бы оно ни было записано, не занесено в свод позднее, — переконаний науковець, — абсолютно невозможно»⁷⁴. Стисло переказавши зміст відповідних сторінок праці М. Сухомлинова «О древней русской летописи как памятнике литературном», а також творів П. Строева й П. Терновського, Олексій Іванович обмежується поверховим аналізом візантійських і західнослов'янських джерел ПВЛ. Далі, повторюючи положення й висновки М. Костомарова, К. Бестужева-Рюміна, Д. Іловайського, І. Срезневського й І. Хрушова, він характеризує літописні казання, перекази й короткі порічні звістки. Таким же несамостійним постає перед нами О. Маркевич і тоді, коли переходить до розгляду художніх особливостей ПВЛ. І в цьому випадку вчений ніяк не може відірватися від прямого переказу вищезгаданої праці М. Сухомлинова. І лише звертаючись до мовно-стильових прикмет зведення, О. Маркевич висловлює власні міркування про виразні суттєві вкраплення української мови до літописного тексту.

Як бачимо, вже з моменту своєї появи праця О. Маркевича не відповідала вимогам тогочасної науки. Хоч об'єктом дослідження Олексія Івановича були літописні твори, зокрема ПВЛ, а не наукова література з історії літописання, він віддав безперечну перевагу історіографічному підходу перед джерелознавчим аналізом. Тому історичні джерела виявились у нього заслонені джерелознавчими працями XVIII–XIX ст. По-друге, вразливим місцем і в випуску лекцій «О летописях» є брак серйозних теоретичних узагальнень. Це сталося через те, що «При рассмотрении любого вопроса А.И. Маркевич всегда предлагал ряд решений, находя в каждом свои преимущества и недостатки, и в конечном счёте предоставлял самому читателю право самостоятельного выбора»⁷⁵.

Гостру критичну оцінку монографії О. Маркевича дав П. Голубовський⁷⁶. Її загальним недоліком рецензент справедливо вважає некритичне повторення автором чужих думок без самостійної ґрунтовної розробки джерелознавчих питань. По-друге, через перенасиченість праці масою запозичених з доробку попередників дрібних деталей у ній не залишилося місця для глибоких висновків і теоретичних узагальнень, чіткого викладу історії розвитку східнослов'янського літописознавства протягом XVIII–XIX ст. З огляду на вищезазначене, а також на наявність серйозних фактичних помилок П. Голубовський заявляє, що

«книга г. Маркевича не имеет научного, а потому самому и практического значения»⁷⁷.

1871 р. у Львові стараннями А. Петрушевича побачив світ ГВЛ⁷⁸. Через відсутність археографічної легенди, коментарів і покажчиків цей передрук з виданого 1843 р. у Петербурзі Іпатіївського літопису не має самостійної наукової вартості. Супровідна передмова містить стислий огляд процесу творення, хронологічних особливостей та історії вивчення пам'ятки. Спираючись на К. Бестужева-Рюміна, автор характеризує джерельну основу твору, зокрема зараховує до її складу окремі казання сучасників (наприклад, про битву на Калці та Батисьву навалу) і офіційні акти. А. Петрушевич не погоджується зі слухними міркуваннями М. Костомарова щодо поділу тексту ГВЛ на Галицьку й Волинську частини та вважає його цілісним твором, написаним наприкінці XIII ст. на Волині одним автором. У передмові також зроблено в цілому правильні, хоча й не нові, зауваження про велику недосконалість датування у ГВЛ за Іпатіївським списком та відсутність хронологічної сітки в оригіналі пам'ятки.

Наступного року була надрукована монографія І. Шараневича «Іпатіївська хроніка як джерело австрійської історії»⁷⁹. Перед тим як приступити до характеристики джерельної вартості відомостей про українсько-австрійські та українсько-угорські взаємини науковець розглянув склад і хронологію пам'ятки, а також наголосив на її світському характері. У додатках І. Шараневич навів кілька перекладених німецькою мовою уривків Київського й Галицько-Волинського літописів за Іпатіївським списком.

Важливе значення для вивчення ГВЛ мають корисні зауваження М. Дашкевича, висловлені ним у монографії про Данила Галицького⁸⁰.

Підтримавши М. Костомарова, автор поділяє ГВЛ на дві великі частини, межею між якими є розповідь про перший похід Бурундая в 1258 р., причому підкріплює висновки свого попередника додатковими аргументами (з 1253 р. у першій частині Данило Романович послідовно титулується королем, у той час як у другій — і королем, і князем; на відміну від першої частини, оповідання другої не має такого цілісного характеру й під кінець наближається до літописної форми викладу; нарешті, між обома частинами існують мовно-стильові відмінності).

Особливо цінними з перспективи подальшого успішного вивчення твору були проникливі спостереження М. Дашкевича стосовно його авторства. Зокрема, він припускав, що «первая часть, в свою очередь, могла выйти из-под пера нескольких лиц... В самом деле, трудно предположить, чтобы от одного летописца вышел рассказ, обнимающий 54 года и во всем своем течении отличающийся полнотою и подробностями, везде указывающими на автора-современника...»⁸¹. Однак, пізніше Літописець Данила Галицького був відредатований однією особою. Як М. Костомаров і Знаменський, М. Дашкевич також був переконаний, що ГВЛ написаний світськими літописцями, хоча й не виключав у окремих випадках можливої участі в його складанні представників білого духовенства. Історик першим серед науковців спробував з'ясувати жанрову природу Літописця Данила Галицького. Він вважав його приватним

князівським літописом, метою якого було зображення життя й діяльності Данила Романовича. Слідом за І. Беляєвим і Знаменським М. Дашкевич готовий визнати офіційний характер твору. З погляду М. Дашкевича, ГВЛ як історичне джерело характеризується унікальністю й достовірністю інформації, хоча при цьому «не дає історика прямих хронологических указаний»⁸². Хронологічна ж сітка Іпатіївського списку через недосконалість не може заслуговувати жодної уваги.

Продовженням розглянутої праці О. Маркевича стала його розвідка «О русских летописях», котра 1885 р. побачила світ окремою відбиткою в Одесі, а невдовзі на сторінках «Записок Императорского новороссийского университета»⁸³. У першій частині на підставі праць К. Бестужева-Рюміна, М. Костомарова, М. Погодіна, І. Беляєва, М. Арістова, І. Лашнюкова, І. Хруцова тощо він спробував охарактеризувати Київський літопис. Дослідник перераховує його списки, говорить про їх взаємини між собою, торкається питання авторства твору. Слідом за К. Бестужевим-Рюмінім він схильний розглядати Київський літопис як зведення писемних джерел різноманітного характеру. Основну увагу О. Маркевич зосереджує на аналізі складу та джерел Київського літопису. Виділяючи й характеризуючи літописні повісті та казання (про князівський з'їзд у Долобську 1111 р., про скляні очка, перенесення мошей Бориса та Гліба в 1115 р., про Ізяслава Мстиславича, кончину новгородського єпископа Нифонта в 1156 р., про вбивство Андрія Боголюбського, про усобицю братів князя Андрія з племінниками, про похід Ігоря Святославича на половців, будівництво Рюриком Ростиславичем кам'яної стіни в Києво-Видубицькому монастирі тощо), він в основному переказує зміст відповідних сторінок «О составе русских летописей до конца XIV в.» К. Бестужева-Рюміна та «О древнерусских исторических повестях и сказаниях» І. Хруцова, про що заздалегідь щиросердно зізнається читачеві. Під час розгляду літописних заміток О. Маркевич робить слушне зауваження щодо недостатньої надійності запропонованого К. Бестужевим-Рюмінім способу встановлення їхнього походження. Дійсно, не кожна звістка про чернігівські події обов'язково мала бути записана в Чернігові, про Полоцькі — в Полоцьку і т. д. Через слабку вивченість хронології Київського літопису дослідник припускає, що вона нічим не відрізняється від інших літописних пам'яток і наводить зауваження М. Погодіна з цього приводу. Далі він переходить до оцінки Київського літопису як літературного твору та розглядає його мовно-стильові особливості. Тут до спостережень М. Арістова над тематикою літопису О. Маркевич додає вагоме зауваження про яскраве висвітлення в ньому політичних рухів народних мас. На думку Олексія Івановича, мова пам'ятки ще ближча до сучасної української мови, ніж мова ПВЛ.

Подібним чином у другій частині розвідки йдеться про ГВЛ. Тут автор також практично не сказав нічого нового, чого б уже не було висловлено його попередниками — М. Костомаровим, К. Бестужевим-Рюмінім, М. Погодіним, М. Арістовим, І. Лашнюковим, М. Дашкевичем та ін. Огляд починається інформацією про літописання на Галичині й Волині в XI–XII ст. Далі О. Маркевич розповідає про списки й авторів ГВЛ, а також його композицію. Дослідник на

підставі вищезгаданої праці К. Бестужева-Рюміна характеризує склад і джерела твору, зокрема повісті й казання про Романа Мстиславича, битву на Калці, Батисєву навалу й хворобу та смерть князя Володимира Васильковича, а також запозичення з іноземних пам'яток. При цьому в нього не викликає сумнівів достовірність уміщеної до ГВЛ інформації. Пояснюючи причини недосконалості хронологічної системи ГВЛ за Іпатіївським списком, він повторює висновки М. Карамзіна. Торкаючись літературної природи твору, О. Маркевич доводить, що, на відміну від ПВЛ, «Художественность летописи Галицко-Волынской уже искусственная, она достигается умышленным подбором известных образов и систематическим расположением слов...»⁸⁴. Він підкреслює творчу майстерність Літописця Данила Галицького, його вміння на високому мистецькому рівні, іноді за допомогою одного влучного виразу, відтворити образ історичної особи. Насамкінець О. Маркевич зупиняється на деяких мовно-стильових особливостях ГВЛ і попутно відзначає його художню та стильову близькість до «Слова о полку Ігоревім».

На жаль, О. Маркевичу й цього разу не вдалося належним чином виконати поставлене завдання. Замість самостійного аналізу літописних творів, він орієнтується виключно на доробок своїх попередників, опиняється в полоні їхніх думок, практично не виходить за межі вміщеного до використаних праць матеріалу. Тому і в другому випуску лекцій також не залишається місця для глибоких висновків і теоретичних узагальнень. Загалом досліднику бракує синтезу, без якого результати аналізу перетворюються на механічне поєднання запозиченої з других рук інформації.

В «Очерке постепенного развития главнейших вопросов по разработке летописей» П. Голубовський характеризує літописні пам'ятки як історичне джерело та окреслює основні етапи розвитку наукової думки в галузі літописознавства⁸⁵. Згідно з П. Голубовським, літописи як жодне інше джерело здатні відтворити колорит епохи, зокрема особливості світогляду, життя і побуту різних верств тогочасного суспільства, а також зобразити постаті історичних діячів. Крім того, ніяке інше джерело не дасть нам таких численних і оригінальних відомостей історико-географічного характеру. Далі вчений познайомив читачів із розробленою А.-Л. Шлецером моделлю наукової критики джерел, яка передбачала необхідність аналізу літописної інформації на достовірність. Характеризуючи діяльність школи скептиків, він підкреслював, що, незважаючи на відсутність перспективних практичних результатів, вона призвела до активного поживлення літописознавчих студій. Адже, крім ретельної перевірки достовірності літописних відомостей, у 40–60-их рр. XIX ст. перед джерелознавцями постали невідкладні завдання віднайдення витоків давньоруського літописання, з'ясування авторства та джерельної основи ПВЛ. Як цілком слушно зауважує П. Голубовський, розгортанню аналізу ПВЛ також сприяла полеміка про початки Руської держави. Стисло й критично оцінивши доробок попередників, він ставить перед своїми колегами завдання вирішити питання про авторство літописів XII — початку XVIII ст., офіційний характер літописних творів, а також розпочати поглиблене дослідження місцевого літописання. Отже,

вартість статті П. Голубовського полягає в тому, що в ній порушена на той час малорозроблена проблема розвитку методики історичного дослідження літописних джерел, зокрема були запропоновані конкретні рекомендації щодо подальших студій.

Таким чином, основним предметом вивчення у 1870–1890-х рр. була ПВЛ, тоді як Київському й Галицько-Волинському літописам українські науковці приділяли значно менше уваги. Набагато гіршою виглядає ситуація стосовно літописної традиції інших земель Південної Русі. Адже наприкінці XIX ст. були зроблені лише перші кроки на шляху вивчення чернігівського літописання.

Літописознавчі студії виконувалися у світлі пануючого тоді погляду на літописне зведення як механічне поєднання різноманітного за своїм походженням матеріалу. Здебільшого вони стосувалися з'ясування окремих часткових питань, зокрема авторства, джерел літописів, походження вміщених до них повістей і казань. Особливо багато для характеристики легенд, переказів і творів дружинної поезії, котрі потрапили на сторінки ПВЛ, зробив М. Костомаров. Наприкінці XIX ст. дослідники застосовували, як правило, так звану внутрішню критику джерел, що полягає в аналізі історичного змісту текстів. Однак, вони ще були не в змозі займатися історією тексту, відновлювати всі проміжні етапи, які довелося пройти тій чи іншій літописній замітці, повісті або казанню на шляху до оформлення в остаточну редакцію. Загалом до появи шахматовських праць українські вчені систематично не виконували зіставлення складу літописів і не встановлювали взаємини між усіма літописними списками й редакціями. А це нерідко призводило до появи в їхніх роботах суб'єктивізму та необґрунтованих висновків.

У більшості студій періоду, що розглядається, маємо переважно епізодичні спостереження над літописним матеріалом. Через компілятивний характер і велику залежність від доробку попередників спроба О. Маркевича дати узагальнюючу характеристику ПВЛ, Київському та Галицько-Волинському літописам виявилася невдалою.

На жаль, 70–90-ті рр. не принесли суттєвих здобутків на ниві публікації текстів давньоукраїнських літописів. Через несприятливі об'єктивні обставини українці продовжували користуватися послугами російських археографів. За винятком позбавленого наукової самостійності видання ГВЛ, яке виконав А. Петрушевич, та кількох уривків Київського і Галицько-Волинського літописів, котрі переклав німецькою мовою І. Шараневич, за цей період на Україні не вийшла у світ в оригіналі чи перекладі жодна літописна пам'ятка XI–XIII ст.

Але в цілому вітчизняна історіографія 1870–1890-х рр. зробила помітний внесок у вивчення давньоукраїнського літописання. Адже мало місце не тільки кількісне збільшення праць із даної тематики, а і їх якісне удосконалення, зокрема в плані методики дослідження. У першу чергу йдеться про успішне застосування індуктивного методу для диференціації літописного тексту на складові частини та історичну інтерпретацію фактичного матеріалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Див.: *Дорошенко Дмитро*. Огляд української історіографії. — К.: Українознавство, 1996. — С. 8, 12; *Лабунька Мирослав*. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986 / Ред. Марко Антонович. — Нью-Йорк: УВАН, 1993. — С. 253.

² Див.: *Синявська О.О.* Історик О.І. Маркевич: життя і творчість. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України». — Одеса, 2001. — С. 83–86.

³ Див.: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. / Відпов. ред. В.А. Смолій. — К.: Ін-т історії України Академії наук України, 1993. — С. 7.

⁴ См.: *Максимович М.А.* О фюфудиях (Письмо к Н.П. Барсукову) // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К.: Типография М.П. Фрица, 1877. — Т. 2. — С. 424–425.

⁵ См.: *Костомаров Н.И.* Князь Михаил Андреевич Оболенский // Русский архив. — 1873. — № 4. — Стлб. 671–672.

⁶ См.: *Костомаров Н.И.* Ответ на новые «бранные послания» г. Погодина // Вестник Европы. — СПб., 1874. — № 1. — С. 476–477.

⁷ См.: *Григорович В.И.* Что значит слово «толковин» или «толковник» в русских летописях и Слове о полку Игореве // Труды Третьего археологического съезда в России в августе 1874 г. — К.: В типографии ун-та Св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. LIII.

⁸ *Юрченко П.О.* О происхождении названия Лядских ворот в Киеве // Там же. — Т. 2. — С. 61.

⁹ *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка.* — К.: Рад. письменник, 1990. — С. 76.

¹⁰ См.: *Завитневич В.З.* Как понимать следующее выражение в договоре Игоря с греками: «а некрещеная Русь да полагают... обруче свое... да кленутся о всем»? // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца / Под ред. Н.П. Дашкевича и А.И. Соболевского. — К.: Типография С.В. Кульженко, 1888. — Кн. 2. — С. 262–263.

¹¹ *Завитневич В.З.* К вопросу о происхождении названия и о местоположении киевской церкви «Святой Богородицы Пирогощей» // Труды Киевской духовной академии. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. — Т. 1. — С. 158.

¹² Там же. — С. 161.

¹³ *Повість врем'яних літ ...* — С. 28.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Завитневич В.З.* Происхождение и первоначальная история имени Русь. — К., 1892. — С. 16.

¹⁶ Там же. — С. 13.

¹⁷ *Повість врем'яних літ...* — С. 136.

¹⁸ Там само. — С. 138.

¹⁹ Там само. — С. 222.

²⁰ Див.: *Грушевський М.С.* Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Л., 1895. — Т. 8. — С. 1–5.

²¹ *Костомаров Н.И.* Русская историческая литература в 1876 г. // Русская старина. — СПб.: Типография В.С. Балашева, 1877. — Январь. — С. 164.

²² Там же. — С. 165.

²³ Див.: *Грушевський М.С.* Нестор і літопись // Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники. — Л.: З друкарні НТШ, 1898. — С. 130–138.

²⁴ Там само. — С. 133.

²⁵ Там само. — С. 138.

²⁶ См.: Биографические сведения о преподобном Несторе-летописце. Записка Д.И. Абрамовича. Извлечение из протоколов заседаний Отделения русского языка и словесности за 1897 год // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1900. — Т. 66. — С. LII–LIV; *Его же*. Памятники языка и письма и Древности южных и западных славян на XI археологическом съезде в Киеве (Обзор рефератов, читанных в заседаниях VI (Памятники языка и письма) и VIII (Древности южных и западных славян) отделений съезда // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1900. — Т. V. — Кн. 1. — С. 329–330.

²⁷ *Пресняков А.Е.* А.А. Шахматов (некролог) // Дела и дни. — Пгр., 1920. — Кн. 1. — С. 613.

²⁸ См.: *Голубовский П.В.* О начале русской письменности // Университетские известия. — К.: Типография Императорского ун-та Св. Владимира, 1895. — № 11. — С. 21–24.

²⁹ *Терновский Филипп.* Изучение византийской истории и её тенденциозное приложение в древней Руси. — К.: В университетской типографии, 1875. — Вып. 1. — С. 24.

³⁰ *Франко І.Я.* Передмова [до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том I. Апокрифи старозавітні». Львів, 1896] // Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. — К.: Наук. думка, 1983. — Т. 38. — С. 27.

³¹ См.: Протоколы заседаний съезда // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. — К.: В типографии ун-та Св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. LXIV.

³² См.: *Мальшевский Иван.* Сказание о посещении Русской страны Св. апостолом Андреем // Владимирский сборник. В память девятисотлетия крещения России. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. — С. 1–51.

³³ Там же. — С. 23.

³⁴ *Голубовский П.В.* Несколько соображений к вопросу о князе Туре // Киевская старина. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. — Октябрь. — С. 67.

³⁵ *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — Т. 1. — С. 481.

³⁶ См.: *Мальшевский Иван.* Евреи в Южной Руси в X–XII веках // Труды Киевской духовной академии. — К.: Типография В. Давиденко, 1878. — Т. 3. — С. 427–439.

³⁷ Там же. — С. 503.

³⁸ См.: *Мальшевский Иван.* Варяги в начальной истории христианства в Киеве. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. — 38 с.

³⁹ Там же. — С. 14.

⁴⁰ См.: *Голубовский П.В.* К статье г. Берхина «О посольствах Владимира Св. для испытания вер» // Киевская старина. — К.: В типографии Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. — Март. — С. 571–572.

⁴¹ См.: *Завитневич В.З.* О месте и времени крещения Св. Владимира и о годе крещения киевлян // Труды Киевской духовной академии. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. — Т. 1. — С. 126–152.

⁴² См.: *Завитневич В.З.* Владимир Святой, как политический деятель // Владимирский сборник в память девятисотлетия крещения России. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. — С. 91–132.

⁴³ См.: *Л[ебединцев] П.* Где жили первые киевские митрополиты: в Переяславе или в Киеве? // Киевская старина. — К.: В типографии Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. — Январь. — С. 179.

⁴⁴ См.: *Андриевский М.* «Давыдова боженка» (Из летописной топографии киевского Полесья) // Там же. — 1885. — Июнь. — С. 194.

⁴⁵ См.: *Голубовский П.В.* История Смоленской земли до начала XV ст. — К.: Типография Императорского ун-та Св. Владимира, 1895. — С. 247–248.

⁴⁶ См.: *Голубовский П.В.* Служба святым мученикам Борису и Глебу в Иваничской минее 1547–79 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца / Под ред. Н.П. Дашкевича. — К.: Типография Т.Г. Мейнандер, 1900. — Кн. 14. — С. 141–154, 159–160.

⁴⁷ Там же. — С. 152.

⁴⁸ См.: *Линниченко Иван.* Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. — К.: В университетской типографии (И.И. Завадского), 1884. — Ч. 1–6, 216, 24, VIII с.

⁴⁹ Там же. — С. 9.

⁵⁰ Там же. — С. 10.

⁵¹ Там же. — С. 11.

⁵² Там же. — С. 6–12.

⁵³ См.: *Петров Н.И.* Археологические заметки // Труды Киевской духовной академии. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. — Т. 2. — С. 79–80, 93–94.

⁵⁴ См.: *Бельченко Г.П.* Поучение блаженного Феодосия, игумена Печерского, о казнях божиих // Летопись Историко-филологического общества при Императорском новороссийском университете. — Одесса: «Экономическая» типография, 1900. — Т. 8. — Византийско-славянское отделение. — Т. 5. — С. 141–147.

⁵⁵ Там же. — С. 159–160.

⁵⁶ *Ваденюк П.Е.* Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославович Новгородский и которая названа Калялой? // Труды Третьего археологического съезда, бывшего в Киеве в августе 1874 г. — К.: В типографии Императорского ун-та Св. Владимира, 1878. — Т. 2. — С. 53.

⁵⁷ См.: *Линниченко Иван.* Рец. на: *Al. Semkowicz.* Krytyczny rozbiór dziejow polskich Jana Dlugosza do roku 1384. Krakow. 1887 // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб.: Типография В.С. Балашева, 1887. — № 12. — С. 357–358.

⁵⁸ Див.: *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори) / Відпов. ред. Д.Г. Бандрівський. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 54–66; *Перфецький Євген.* Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Л., 1927. — Т. 147. — С. 1–54.; Л., 1928. — Т. 149. — С. 31–83; Л., 1931. — Т. 151. — С. 19–56.

⁵⁹ См.: *Голубовский П.В.* Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определённой хронологической дате // Древности. Труды археографической комиссии Императорского московского археологического общества / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. — М.: Печатня А.И. Снегирёвой, 1899. — Т. 1. — Вып. 3. — Стлб. 499.

⁶⁰ Там же. — Стлб. 510.

⁶¹ См.: *Костомаров Н.И.* Предания первоначальной русской летописи в сопоставлении с русскими народными преданиями в песнях, сказаниях и обычаях // Вестник Европы. — СПб., 1873. — Т. 39. — № 1. — С. 5–34; № 2. — С. 570–624; Т. 40. — № 3. — С. 7–60.

⁶² Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказаниях и обычаях // Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — СПб.: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и учёным. Типография М.М. Стасюлевича, 1905. — Кн. 5. — Т. 13. — С. 298.

⁶³ Там же. — С. 314.

⁶⁴ Там же. — С. 328.

⁶⁵ Там же. — С. 335.

⁶⁶ Там же. — С. 341.

⁶⁷ Там же. — С. 357.

⁶⁸ Там же. — С. 366.

⁶⁹ Там же. — С. 367.

⁷⁰ Там же. — С. 372.

⁷¹ Там же. — С. 377.

⁷² Там же. — С. 392.

⁷³ См.: Маркевич Алексей. О летописях. Из лекций по русской историографии. Выпуск 1. — Одесса: Типография П.А. Зелёного, 1883. — 188 с.

⁷⁴ Там же. — С. 119.

⁷⁵ Попова Татьяна. Алексей Маркевич // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. — К. НАН України, Ін-т історії України, 2003. — Вип. 12. — С. 143.

⁷⁶ См.: Голубовский П.В. Рец. на: О летописях. Из лекций по русской историографии. Вып. 1. А. Маркевича. Одесса. 1883 г. // Киевская старина. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. — Август. — С. 744–748.

⁷⁷ Там же. — С. 745.

⁷⁸ Волыньско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII века. 1205 — 1292. Издал и объяснил А.С. Петрушевич. — Л.: В типографии ставропигийского заведения, 1871. — 148 с.

⁷⁹ Szaraniewicz I. Die Hupatios Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. — Lemberg, 1872. — 150, XVII s.

⁸⁰ См.: Дашкевич Николай. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. — К.: В университетской типографии, 1873. — 160 с.

⁸¹ Там же. — С. 3.

⁸² Там же. — С. 6.

⁸³ См.: Маркевич А.И. О русских летописях. Выпуск II. — Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885. — 56 с.; То же // Записки Императорского новороссийского университета. — Одесса. — 1886. — Т. 44. — С. 155–210.

⁸⁴ Маркевич А.И. О русских летописях. Выпуск II. — С. 47.

⁸⁵ См.: Голубовский П.В. Очерк истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей // Университетские известия. — К.: В университетской типографии, 1886. — № 10. — С. 201–212.

Стаття надійшла до редколегії 04.10.2013.

**ДРЕВНЕУКРАИНСКИЕ ЛЕТОПИСИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
70–90-х гг. XIX в.**

В статье рассматриваются публикации 1870–1890-х гг., посвящённые древнеукраинским летописям XI–XIII вв. Автор анализирует творческую лабораторию украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

Ключевые слова: летописи, летописание, летописеведение, историография.

**THE OLD UKRAINIAN CHRONICLES IN THE NATIONAL HISTORIOGRAPHY
of 1870–1890-s**

The article reviews the publications of 1870–1890-s years, dedicated to Old Ukrainian chronicles of XI–XIII-th centuries. The author analyses creative work of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Keywords: chronicles, chronicle-writing, historiography.

*Д.В. Іщенко
(м. Київ)*

МІФИ ПРО СПІЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ, КОЛЕКТИВНІ ГЕНЕАЛОГІЇ ТА КОНСТРУЮВАННЯ МЕНТАЛЬНИХ МАП

Статтю присвячено одному з різновидів ментального картографування, а саме тому, що оснований на уявленнях про нації й цивілізаційні утвори. Зазначені уявлення постали в рамках ключових суспільно-політичних дискурсів минулого. Особлива роль у цьому процесі належала колективним генеалогіям і міфам про спільне походження. Їхнє значення висвітлено в даній статті в контексті націєтворення в Західній Європі.

Ключові слова: *колективні генеалогії, ментальні мапи, міфи, націєтворення, Західна Європа.*

Почнемо дану статтю з питання. Кому саме належить статус головних гравців у сучасному світі? Першими на таку роль претендують «цивілізаційні» й «національні» утвори. Вони — «уявні» й «уявлені» феномени. Результат ментального картографування. Світ «цивілізацій» і «націй» наповнено ідентичностями. Ці ідентичності — елемент актуальних суджень про світ. «Європейці», «араби», «мусульмани», «азіати», «африканці», «кавказці», «американці», «німці», «українці», «росіяни», «євреї». Стосунки цих та інших дійових осіб моделюють відомі нам «реалії». Їх об'єднують ширші формати, створені історичними обставинами: «Захід», «Схід», «пострадянський простір», «третій світ», «країни з перехідною економікою» тощо. За всіма утворами закріплено як певні просторові рамки, так і відповідні «характери». Останні визначають не лише внутрішній поступ спільнот, але й їхні відносини з іншими спільнотами.

Ці «характери» — такі ж уявлені явища, як і національні ідентичності. Тому саме уявленням про них, а також тому, як ці явлення еволюціонували, й доцільно присвятити особливу увагу, зокрема, в контексті ментальних мап. Одним із головних об'єктів у цій царині є колективні генеалогії. Вони — невід'ємна риса національних і політичних ідентичностей. Саме на колективних генеалогіях оснований репрезентації минулого — «власного» й «чужого». Мова йде про історичні міфи, такі, що «роз'яснюють» походження «народів» і «націй». Ці «роз'яснення» формують ту ідентичність, яку на певному етапі перетворюється на «національну». Вони ж окреслюють у національній уяві властивості інших спільнот. Їхні «характери» й місце в історико-географічному просторі.

Американсько-палестинський культуролог Едвард Саїд у своєму «Орієнталізмі» змалював цей процес таким чином: «... коли ми погодимося, що все в історії, як і сама історія, твориться людьми, тоді ми легко зрозуміємо, наскільки

можливо приписати багатьом об'єктам, місцям або моментам певні ролі та задані значення, які набувають об'єктивної обґрунтованості лише після того, як їм приписано ролі... Група людей, які живуть на кількох акрах землі, може провести кордони навкруг своєї ділянки та її найближчих околиць і називати територію, що лежить поза цими кордонами, «землею варварів». Іншими словами, ця універсальна практика визначення подумки знайомої ділянки простору як «нашої території», а незнайомих земель, що лежать поза нею, як «їхньої території» — це такий собі спосіб утворення географічних відмінностей, які можуть бути абсолютно довільними. Я вживаю тут слово «довільний», тому що уявна географія «нашої землі — землі варварів» не вимагає, щоб і варвари визнавали цю різницю. Для «нас» буде цілком достатньо провести ці кордони в наших думках; тоді «вони» відповідно перетворяться на «вони», і як їхня територія, так і їхня ментальність визначатимуться як такі, що відрізняються від «наших». Отже, до певної міри, сучасні та примітивні суспільства набувають, як здається, відчуття своєї ідентичності через негативне протиставлення»¹.

У даному випадку йдеться про протиставлення двох утворів: «Захід» і «Схід». Точніше, про те як «Захід» протиставляє себе «Сходу». Подібним чином діють і менші одиниці — нації.

Американський історик і політолог Джон Армстронг розглядав сучасний націоналізм як частину того циклу, що його здійснює етнічна свідомість за всіх історичних періодів². Згідно з таким баченням, етнічність — це «клунок мінливих взаємодіянь». Мова йде про взаємодію різних ідентичностей, наприклад, класових чи релігійних. На певному етапі одна з них може стати основною ідентичністю етнічної спільноти³. Та невід'ємною складовою цієї ідентичності, за Д.^о Армстронгом, буде протиставлення іншим етнічним групам. Одна або дві з них суттєво впливають на те, як етнос конструює уявлення про себе й про світ⁴.

Так з'являються уявлення про етнічні кордони. Разом із символами й міфами, підкреслював Джон Армстронг, вони формують основні виміри етнічної комунікації: просторовий (між «своїми й чужими»), часовий («між живими й мертвими») та територіальний (заснований на дискурсі про «свою землю»). На них спирається потужний міфотворчий комплекс. За термінологією Джона Армстронга, це — «міфорушій». Саме він спрямовує розбудову колективної ідентичності. Причому, таку розбудову, що перебуває в нерозривному зв'язку з розвитком відповідного політичного утвору⁵.

«Міфорушій», як твердив Джон Армстронг, функціонував під контролем еліт, або, як у деяких випадках, контреліт. На переконання зазначеного автора, це зумовлювало вплив політичних ідентичностей на етнічну еволюцію. Вплив, що мав вирішальну роль для «повільної появи націй за домодерного періоду»⁶.

Проблемність міфотворчого процесу охарактеризував інший учасник навіонаціоналістичної дискусії — британський соціолог Ентоні Сміт. За його словами, «... націоналізм, можливо, створює в сучасному світі найпереконливіший міф про ідентичність, і той міф постає в різних подобах. Міфи про національну ідентичність здебільшого пов'язані з територією або з предками (або з тим і з тим) як основою політичної спільноти, і ця різноманітність становить важливе,

проте часто нехтуване джерело нестабільності та конфліктів у багатьох районах світу. Адже не випадково, що чимало найзапекліших і найтриваліших «міжнаціональних» конфліктів породжено конкурентними вимогами і концепціями національної ідентичності. Без розуміння цих ідей та вимог ми ніколи не зможемо ослабити, вже не кажучи про те, щоб розв'язати деякі з тих конфліктів, і створити справді міжнаціональну спільноту»⁷.

Досягненню цієї мети, за Смітом, мусить посприяти обстоюваний ним «етносимволістський» підхід до дослідження націоналізму. Його сутність, у дещо спрощеній формі, можна викласти такими тезами: 1) етнічні спільноти («ethnies») існують як колективи, що усвідомлюють себе окремою групою та мають для неї відповідну назву, засновуючи цю етнічну ідентичність і солідарність на відповідних міфах про спільну історію та походження; 2) це виразне самовизначення, у т.ч. набуття власної назви, а також плекання символічних елементів (міфів, у т.ч. міфів про походження, спогадів, символів і традицій) відрізнятимуть культурну спадщину «ethnies» (та пізніших націй) від спадщини сусідів; 3) на окресленій таким чином культурній спадщині зростають сучасні нації за рахунок політичного розвитку етнічних спільнот та перетворення їхніх територій на «батьківщини», на всі закутки яких поширюються спільні звичаї й закони»⁸.

Як показує наведена схема, примітне місце в «етносимволістському» баченні відведено саме міфам про спільне походження — їх розміщено серед тих культурних елементів, на основі яких, за Смітом, і відбувається вибудовування націй.

Розмірковуючи про значення таких витворів генеалогічної міфології, Ентоні Сміт пропонує розділити їх на дві категорії: 1) «біологічні» міфи та 2) міфи «культурно-ідеологічні»⁹.

У першому випадку міфотворчим мотивом виступає саме походження: поети й літописці намагаються довести наявність генеалогічного зв'язку між спільнотою, до якої вони належать, та героями-засновниками або божествами. «Біологічні» міфи забезпечують посилення колективної солідарності, зображуючи етнічну спільноту як родинне угруповання або мережу родичів, пов'язаних генеалогічною приналежністю до спільного предка. Це відмежовує членів спільноти, на яку розповсюджено відповідний міф або міфи, від представників інших груп з інакшою генеалогією.

У другому різновиді міфів принцип «кровної» спорідненості підміняється концептом про духовну пов'язаність із уявними предками, а заміником біологічного походження виступає успадкування ідей, чий престиж вибудовується на їхньому древньому статусі. У цьому випадку головним завданням для внутрішньої «цільової аудиторії» може стати «відновлення героїчного духу», який за «золотого віку» надихав тих героїв, що у таких «культурно-ідеологічних» міфах фігурують у ролі предків, тоді як походження від них зводиться не до родоводу, а до певних чеснот і характерних культурних рис — мови, звичаїв, інституцій, релігії й подібних явищ¹⁰.

«Біологічні» міфи, за Смітом, найбільш характерні для «ієрархічних націй», що існували в Західній Європі Пізнього Середньовіччя, протягом якого володарі та еліти «засвідчували сильні національні почуття та ідентичність», намагаючись при цьому легітимізувати свою владу та посилити очолювані ними держави¹¹, тоді як «культурно-ідеологічні» — для «націй, заснованих на заповіті», що складаються від часів Реформації¹², й зумовлюють формування націй «республіканських», головних акторів у теперішньому світі¹³.

Показово, що Ентоні Сміт ототожнює міфи про походження із політичним міфом, котрий виступає елементом «етноісторії», тобто суб'єктивного «бачення пізнішими поколіннями певної культурної одиниці населення досвіду своїх справжніх чи гаданих предків». Однак, міфи, особливо міфи політичні, не означають, на його думку, чистої вигадки, а, натомість, «містять зерно історичного факту, на якому наростає перебільшення, ідеалізація, викривлення й алегорія»: вони, відтак, функціонують як «історії про героїчне минуле, що їх розповідають і їм вірять, які служать деяким колективним потребам у теперішньому і майбутньому»¹⁴.

Цей зв'язок між колективними генеалогіями (як підвалинами для спорудження національних ідентичностей) та політичним життям суспільства видається ще однією темою, котра, на наше переконання, має ключове значення для розуміння актуальних на сьогодні ментальних мап. Вивчення міфотворчих практик у царині «національних» уявлень про спільних предків та спільне походження, а також про походження інших спільнот свідчить про неодмінне застосування генеалогічних міфів тими чи тими суспільно-політичними гравцями. Нижче ми спробуємо, принаймні побіжно, проілюструвати наведене твердження.

Однак, спершу відзначимо основний контекст, у якому, на нашу думку, доречно розглядати поєднання «міфічного» з «політичним».

Вочевидь, його витоки слід шукати ще в первісній міфології, зокрема, в космогоніях та антропогоніях із властивими їм «поясненнями» не лише історії створення всесвіту, але й цілком конкретних явищ, як життя, смерті, природних катаклізмів, а також таких суто суспільних властивостей, як нерівність всередині колективів чи право одних правити іншими¹⁵.

Таке легітимізаційне призначення міфів відображено одним із найбільш авторитетних антропологів ХХ ст. Броніславом Маліновським. Спираючись на власні дослідження тубільної культури Тробріанських островів (1915–1918 рр.), він запропонував розглядати міф, і, передусім, його космогонічний різновид, в ролі «прагматичного суспільного статуту», котрий «формулює, підсилює та класифікує вірування, захищає й зміцнює моральність, ... та містить практичні правила, що ними мусить скеровуватись життя людини»¹⁶. У тробріанському випадку міфи про створення світу пропонують обґрунтування актуальної для остров'ян кланової структури, її ієрархії та зумовлених нею привілеїв, тотемних статусів, прав на використання рибальських угідь тощо¹⁷.

Інший провідний антрополог і дослідник релігій, Мірча Еліаде, обстоюючи, як і Броніслав Маліновський, важливість первісної міфології для розуміння

еволюції світових культур¹⁸, окреслював міф, а надто міф космогонічний із його поясненнями природи навколишнього світу й надприродної історії світотворення, як постійний суспільний орієнтир, до котрого звертаються «за будь-якого, принаймні певною мірою важливого, вияву людської діяльності», зокрема, при визначенні правил, що регулюють ритуальні заходи, статеві стосунки, шлюбне життя, харчування, працю або навчання¹⁹. Сакральне значення міфів, насамперед міфів про створення всесвіту, засновується, за Еліаде, на прагненні первісної людини забезпечити зв'язок між її сьогоденням та надприродними «початками» буття, а цей зв'язок усвідомлюється носієм міфологічної свідомості як можливість жити у «значущому» світі, піднесеному над «безглуздістю» суто мирського існування²⁰.

Однак, за прискіпливішого огляду можна побачити пов'язаність цього метафізичного жадання із цілковито земними процесами: усі космогонії, хоча й породжені різними культурами, відзначаються, як вказував Еліаде, однією спільною властивістю — а саме поширенням космогонічної сакральності на генеалогії владних еліт²¹. Наприклад, китайська міфологія послуговується сюжетом, відповідно до якого аристократія постала з тих фігур, що їх після створення світу богиня Ню Гуа виліпила із жовтої глини, тоді як непривілейовані підданці ожили із нехитро нарубаних шматин побережного багна²². Ті міфологічні традиції, в яких все суще зароджується в Космічному яйці, комфортно розміщують предків майбутньої шляхти в його центрі, ув'язуючи таким чином золотий жовтковий колір із вищими верствами, а в решті антропологічних оповідей поява знаті, так чи інакше, передує пришествю нешляхетних мас²³.

Ці первісні особливості міфологічної свідомості виявилися, за Еліаде, настільки життєспроможними, що, попри численні спроби дескаралізації міфу, здійснювані зокрема в межах іудео-християнства²⁴, зумовили піднесення міфології в європейському Середньовіччі з його поєднанням християнських мотивів, адаптованих традицій передхристиянської доби, а також цілковито нових і лише позірно лояльних до християнства ідеологій, подібних до тих, що сповідувалися провансальськими трубадурами або членами поширених серед еліт Південної й Північно-Західної Європи окультистичних течій на кшталт *Fedeli d'Amore*²⁵. Своєю чергою, таке піднесення, серед виявів якого відзначимо й явище, охрещене французьким медієвістом Жаком Ле Гоффом як «політичне чудесне», із притаманними йому майже казковими генеалогіями державців²⁶, уможливило набуття міфами про походження виняткового й, за висловом Мірчі Еліаде, «мало не магічного»²⁷ значення як у суспільному житті середньовічної, а затим ранньомодерної Європи загалом, так і в її історичному мисленні зокрема²⁸.

Успадкування європейською цивілізацією таких елементів міфологічної свідомості, як сакралізація влади, мусила мати відповідний відбиток на еволюції тих ідей, що визначали життя домодерних спільнот у Європі, вибудовуючи, зокрема, уявлення про минувшину та походження «народів», «націй» і «рас». Відтак, колективні генеалогії, сконструйовані носіями вказаних уявлень, видаються основою тієї традиції, якій, на переконання німецького філософа і

теоретика історії Вальтера Беньяміна, загрожує постійна небезпека залишатися зняряддям панівного класу, почуттями котрого, відтворюючи минуле в історичному плані, проймаються «літописці історизму»²⁹.

Із подібною позицією виступав і французький філософ Мішель Фуко. Зокрема, в його курсі лекцій «Суспільство має бути захищеним» (Колеж де Франс 1975–1976 рр.) запропоновано розмежування «еволюції» історичних та міфотворчих практик на кілька періодів.

Бачення минулого в Європі від часів Пізньої Античності до Пізнього Середньовіччя, твердив Фуко, перебувало під впливом історіописання «римського» типу, призначеним, передусім, для звеличення влади, в тому числі за рахунок генеалогічних міфів про славетні корені, що поширювалися не лише на суверенів, але й на увесь загал їхніх підданців³⁰.

Протягом Пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби, поряд із «римськими» історичними практиками, виникає низка цілковито нових дискурсів, у рамках яких «історичні» міфи застосовуються, як підкреслював Фуко, не лише владними інституціями, але й тими прошарками, що виступали в тій чи іншій опозиційній ролі (як, приміром, англійські дигери другої чверті XVII ст. або, століттям пізніше, невдоволена абсолютизмом «стара» аристократія Франції): так відбувається перехід до застосування окремих міфів різними станами та політичними групами, що надалі ототожнюватимуть себе із різними «расами», зокрема, «завойовниками» (нормандцями, римлянами, франками тощо) і «підкореними» (бриттами, англосаксами чи галлами)³¹.

Останньою фазою такого «поступу», на переконання М. Фуко, стала адаптація всіх попередніх історичних дискурсів до політичних обставин модерності, за яких міфи, зокрема міфи про походження «рас», впливають у дискурси класової війни, біологічного протистояння та державного расизму³².

Доволі співзвучний погляд, принаймні в середньовічному контексті, представлено британською медієвісткою Сюзен Рейнолдс: в її роботах етнічні міфи й звичаї, зокрема, традиційна ідея про спільне походження спільнот, позиціонуються як такі, що постали внаслідок, насамперед, політичних процесів, а саме виникнення й розвитку таких політій середньовічної Європи, як королівства або герцогства³³.

Як і Мішель Фуко, Сюзен Рейнолдс відзначає поширення міфів про спільне походження на всі прошарки середньовічних монархій аж до кінця Середніх віків, коли така практика поступово послаблюється новішими міфами про окремішній родовід станів та, ще пізніше, ідеологією абсолютизму з властивою їй реінтерпретацією попередніх уявлень для обґрунтування розширених прав суверена³⁴.

Відтак, аналіз європейських ідентичностей мусить, за С. Рейнолдс, ґрунтуватися на дослідженні трансформацій понять та уявлень про спільноту, що, починаючи з Середньовіччя, виступає, одночасно, як колектив, об'єднаний генеалогією і культурою, та політичний організм — «політія» або «державна». У цьому контексті особлива роль відводиться тим таки генеалогічним міфам, адже саме вони забезпечують сприйняття середньовічною людиною такого

явища, як королівство не в його політичній іпостасі, а саме в ролі біологічно спорідненої громади із спільним походженням³⁵.

Спробуємо в короткому викладенні проілюструвати наведені теорії на прикладі Англії та тих міфів про спільне походження й походження «інших», що формулювалися в рамках її суспільно-політичних дискурсів від Середніх віків до модерності.

Почати такий огляд, слід, вочевидь, із констатації того факту, що на колективні генеалогії можна натрапити мало не в кожному вимірі соціокультурного життя середньовічної та ранньомодерної Європи. Християнська історіографія з її універсалізмом та лінеарністю³⁶, заснована, згідно з Марком Блоком, під впливом тих авторів, які «на вирішальному зламі четвертого і п'ятого сторіч поставили собі за мету зробити синтез двох історичних традицій... — традиції біблійної й традиції греко-римської»³⁷, претендувала на відображення не якоїсь локальної історії, нехай і присвяченої тій чи тій звитяжній імперії, а, натомість, історії саме всесвітньої, започаткованої сакральним моментом світотворення. Таким способом, спільна минувшина християн-європейців поширилася завдяки цій універсальній історії на всі описані в Біблії народи, включно з тими, що замешкували світ греко-римської Античності. Саме правонаступниками останньої, насамперед, у контексті успадкування імперської гідності та імперії загалом (*translatio imperii*) бачили себе спільноти європейського Середньовіччя, вважаючи себе останнім пунктом на шляху переміщення всесвітнього імперського центру від вавилонців, мідян, греків і римлян³⁸.

Такі зазіхання на імперський спадок збігаються й з настроями, особливо помітними від XI ст. у так званих «національних хроніках». Наталя Яковенко в книжці «Вступ до історії» називає їхніми головними властивостями «раптовий перехід від колишньої безособовості до виопуклення «почуття-Ми...», а також «протиставлення «нашого» (території, народу, держави) «чужому» — аж до переконання, що бог сприяє «нашій» стороні»³⁹.

Ці «національні» історії християнського Середньовіччя з його «народом вірян», як означив європейців «феодалного суспільства» Марк Блок⁴⁰, мусли узгоджуватись із доктринами офіційного християнства, а отже, й із тими генеалогічними концептами, що засновувалися на оповіданні про Ноевих синів, чії діти й онуки, згідно з Книгою Буття, заселили світ після потопу. Головна інтрига в цій історії зумовлюється, звичайно ж, прокляттям, котре Ной наслав на свого середнього сина Хама за те, що той «побачив наготу батька свого»: спокутувати такий «злочин» судилося Хамовим нащадкам, яким приписано перебувати в довічному рабстві в потомства його братів — Сима та Яфета (Книга Буття 9, 10). Примітно, що в середньовічній уяві від синів Ноя виводяться не лише народи (вищі, що походять від Сима з Яфетом, та нижчі, правнуки Хама), але й суспільні прошарки, як-от «вільні» й «лицарі», породжені тими Ноевими синами, котрі не порушували моральних настанов, та «серви», представлені нещасними хамітами⁴¹, або ж клірики, виведені від Сима, світські правителі Яфетового кореня та підпорядковані першим двом групам Хамові спадкоємці⁴².

На противагу Хаму, як уособленню нижчих і підкорених верств, у тому числі чужоземних, у функції героя, або, точніше, героя-засновника в середньовічній і ранньомодерній Європі постає Ноїв син Яфет, причому, як на західноєвропейських теренах, так і в східній частині континенту, і саме від «племени Яфетового» виводиться в «Повісті минулих літ» «народ слов'янський»⁴³. Натомість, історія про покарання Хамового племені еволюціонувала в примітивний інструмент для узаконення актів упокорення. В ранньомодерний період нею послуговуються, щоб легітимізувати продаж африканських рабів, а потім — тривалу расову дискримінацію темношкірих⁴⁴.

У випадку домодерної Англії, біблійний родовід, залишаючись елементом офіційної ідеології, співіснував із набагато популярнішим міфологічним комплексом, що засновувався на концепті про «троянські» витoki Британії та включав надзвичайно значиму і, подеколи, цілковито автономну артуріанську традицію. Ту версію троянської генеалогії, що функціонувала протягом Високого та Пізнього Середньовіччя, залишивши відбиток на ранньомодерній і сучасній історичній думці, було сформульовано Гальфридом Монмутським у його «Історії королів Британії» (1135 р.). Її поширення канонізувало цілком конкретний міфічний сюжет із такими головними віхами: 1) заснування королівства онуком Енея Троянського Брутом; 2) «славетна минувщина» із звитягами королів Брутової династії; 3) Артуріанська доба та Артурове протистояння саксонській інтервенції; 4) занепад «троянської» Британії та її захоплення англосаксами⁴⁵.

Спадкоємці Вільгельма Завойовника на англійському троні заледве могли проігнорувати легітиміційні спроможності троянського міфу, адже ще попередники Гальфрида, Дудо Сен-Кантенський в «Історії норманів» (бл. 1015 р.) та Гійом Жюмьєнський із Робером де Торін'ї в «Діяннях герцогів Нормандії» (1060–1070 рр.), вивели рід скандинавських засновників Нормандського герцогства від Енеєвого родича, троянського принца Антенора⁴⁶. Такий генеалогічний аргумент виставляв Завоювання Англії 1066 р. вже не актом агресії, а, натомість, цілковито праведним відновленням прав «троянської» династії в заснованій троянцями Британії, котру уярили германські зайди.

Протягом XIII–XV ст. «Гальфридіанська» традиція зберігала популярність як колективна генеалогія Англійського королівства та як політичний інструмент англійської корони, використовуваний, зокрема, в діалозі з іншими державцями Європи, де, як-от у французькому випадку, троянське походження династій і підданців обстоювалося ще за Раннього Середньовіччя⁴⁷. Одним із найбільш показових прикладів такого політичного послуговування троянським міфом і його артуріанською складовою в зазначений період видається аргументація Едварда I (1272–1307 рр.), застосована ним на зламі XIII і XIV ст. у стосунку до Шотландії. Намагаючись узаконити підкорення цієї країни, він, із посиленнями на «Історію» Гальфрида Монмутського, означив себе прямим спадкоємцем Локріна, старшого Брутового сина й короля серединної Британії. Відповідно до такої логіки, Локрінові молодші брати, управителі Камбрії (Вельсу) та Альбанії (Шотландії), владарювали там як його васали, а отже й подальші шотландські

монархи мусили визнати сюзеренітет Англії⁴⁸. Майже одразу зазначені доводи були використані ще й у валлійському та гасконському контекстах⁴⁹.

Проте вже від XV ст. відбувається помітне окреслення альтернативних генеалогій, посилюване заявами гуманістів про неісторичність троянської легенди⁵⁰, а в ролі протагоністів у натхнених гуманістичною критикою «національних» міфах Ренесансу можна дедалі частіше бачити племена й народи з менш сумнівною біографією, як, приміром, англосаксів, франків або галлів⁵¹.

В англійському історіописанні атаку на троянців розпочав італійський історик Полідор Вергілій (1470–1555 рр.), представивши у своїй «Англійській історії», присвяченій Генріхові VIII, новий концепт про витoki британсько-англійської монархії: від «легендарного» Брута вони перемістилися на цілком «історичну» римську добу. Однак і тут не обійшлося без генеалогічного міфотворення. Полідорова версія англійської минувшини зображувала Тюдорів нащадками римського імператора Костянтина Великого, що був наполовину бриттом із материного боку й від якого, за посередництва подальших британських і англійських королів, Генріх, нібито, отримав у спадок імператорські вінець та гідність⁵².

Цій концепції, однак, не судилося здобути популярність в англійському суспільстві, яке на момент видання Полідорової «Історії» в 1534 р. уже жило в умовах розриву з Римом, спровокованого матримоніальними планами Генріха VIII. За таких обставин англійські «поціновувачі старовини» залишились вірними троянсько-артуріанській традиції, спрямувавши весь свій патріотичний і антикатолицький запал на відновлення її авторитету, послабленого гуманістами⁵³. Аж до вибуху суспільно-політичних криз першої половини XVII ст. англійська історична думка та породжені нею генеалогічні міфи вибудовувались на поєднанні троянського мотиву із протестантською ідеологією, підсилені новими — антиримськими — інтерпретаціями про імперський статус Англії⁵⁴.

Однак саме тюдорівське суспільство, насамперед за правління Єлизавети I, витворило нову генеалогічну традицію, особливо важливу для подальшої англійської ідентичності. Засновувалася вона на дослідженнях англосаксонської історії⁵⁵. Англосаксонські студії від початку виявили політичний характер: перші історичні трактати на англосаксонську тематику, написані Меттью Паркером, архієпископом Кентерберійським у 1559–1575 рр., видавалися для обґрунтування легітимності Англіканської церкви⁵⁶, а на засіданнях створеного у 80-х рр. XVI ст. Товариства антикварів, до якого увійшли як провідні дослідники «англосаксонізму», так і деякі впливові політики, постійно дебатувалися питання розподілу повноважень між владними інституціями Англійського королівства⁵⁷.

Вочевидь, така політична спрямованість дискусій «антикварів» заклала підвалини для того історичного дискурсу, що розгортався в останні роки Єлизаветинської доби та за перших Стюартів, насамперед, у рамках протистояння між короною і парламентом. Питання розподілу владних повноважень та протиставлення свобод політичної нації необмеженій владі монарха виявились у самому центрі конфлікту, а концепція англосаксонського походження

королівства та його інституцій перетворилась за Якова^oI, що правив в Англії з 1603 до 1625 рр., на ключовий ідеологічний аргумент антиабсолютистської партії. Саме за таких обставин окреслювався новий міф про походження англійців — германський — із його неприховано політичною програмою, якою проголошувалася ідея про давніші й ширші повноваження парламенту в порівнянні з королівськими. Новий історико-генеалогічний концепт перетворився на заклик повернутися до «англосаксонських вольностей», «давньої готської конституції» та «одвіку властивої англійцям» практики обрання королів⁵⁸.

Розвиток конфлікту ознаменувався подальшим примноженням колективних генеалогій, сконструйованих за тих політичних процесів, що зрештою призвели до встановлення Республіки. Поряд із популярними серед поміркованіших парламентарів варіаціями англосаксонського міфу, постав висунутий дигерами концепт про «норманське ярмо» над волелюбним народом англосаксонського кореня — «англійськими ізраїлітами», чие вивільнення ідеологи «правдивих левелерів» убачали в анархістичній утопії без влади, «породженої нормандською навалою» та правом громади на вільне володіння землею⁵⁹.

До нормандського мотиву, щоправда, зверталися не лише радикальні групи. В 1603 р. Яків I, напередодні своєї коронації в Лондоні, заявив, що Вільгельмове завоювання зробило його наступників повноправними володарями Англійського королівства з обсягом влади, котрим втішалися представники Нормандського дому⁶⁰. Своєю чергою, до нормандської ідеї вдався й Парламент, чії речники відкинули тезу про завоювання і сформулювали натомість теорію про порозуміння між нормандцями й англосаксами, котре, нібито, й заклало основи відносин між королем та «нацією»⁶¹. Порозуміння між Стюартами та прихильниками «англосаксонських вольностей», як відомо, не сталося, а неузгоджуваність нормандсько-монархічного міфу з германськими політико-генеалогічними концептами стала, допевне, не останнім стимулом для проголошення республіканського ладу.

Разом з тим, відбиток на англійській ідентичності, залишений розмаїттям міфів про походження та зумовленою ним еволюцією уявлень про «національну» історію, спостерігається задовго до повалення монархії. Про це, зокрема, свідчать доволі популярні друковані видання першої чверті XVII ст., як, приміром, картографічна збірка Джона Спіда «Театр Імперії Великої Британії» (1611 р.): на її титульному аркуші зображено архаїчного бритта (у центрі композиції), оточеного фігурами римлянина, сакса, данця і нормандця⁶². Подібним чином оформлено й обкладинку топографічної поеми Майкла Дрейтона «Полі-Ольбїон» (1612 р.), на якій, окрім жіночого образу Британії, фігурують Брут, Юлій Цезар, Хенгест-Саксонець (Хенгіст Кентський) та Вільям Завойовник⁶³. Цілком імовірно, що така генеалогічна комплексність видавалася в цей час уже достатньо звичним явищем.

Суспільно-політичні обставини подальшого періоду в англійській історії, а саме впливовість, що її зберіг Парламент і після Реставрації Стюартів, обмеження повноважень монархії за т.зв. Славетної революції 1688 р., утвердження від 1714 р. ГанOVERської династії у Великій Британії та Ірландії, а також

невпинна еволюція популярного в межах англійської політичної нації дискурсу про свободи й «протистояння тиранії» забезпечили провідну роль ідеї про англосаксонські (вони ж германські чи тевтонські) корені англійського суспільства та його владних інституцій⁶⁴.

Проте інші генеалогії не менш яскраво проглядаються у загальній схемі, застосовуваній для репрезентації історії Англії, а, відтак, і в історії започаткованого нею імперського проекту. У цьому контексті історики нерідко посилаються на сатиричний памфлет Даніеля Дефо «Справжній англієць», в якому «англійськість» зображено результатом змішання римлян, саксонців, данців, нормандців, валлійців, скотів, піктів й ірландців⁶⁵.

Зазначена «мішанина» фігурує й пізніше, в конструюванні вже «британської» ідентичності, що особливо інтенсифікувалося після злиття Шотландії з Англією в 1707 р.⁶⁶ Ця гетерогенність, попри домінування англосаксонського мотиву у власне Англії, лише посилилась завдяки романтикам, а від них влилася до сучасності у формі достатньо проблемного для англійців питання про різницю між «англійськістю» та «британськістю»⁶⁷. Обидві зазначені ідеї витворювалися на основі усіх описаних вище міфів: 1) троянсько-бриттського з його артуріанським циклом, 2) римського (й, пізніше, антиримсько-протестантського) із імперськими мотивами, 3) політизованих варіацій англосаксонського, 4) нормандського із його, насамперед, конституційними конотаціями та, зрештою, 5) британського, заснованого на включеності усіх генеалогій і скомпонованого для інтеграційних потреб у рамках Великої Британії (Англія, Уельс, Шотландія) та Ірландії, об'єднаних від 1801 р. у Сполучене королівство.

Подальше застосування означених міфологічних конструкцій спостерігається вже у XIX ст., за доби «зверненого у минуле» «масового традицієтворення», як охарактеризував процеси цього періоду Ерик Гобсбаум⁶⁸. І за модерності поєднання попередніх генеалогічних традицій набуває тієї усталеної форми, що на нинішньому етапі відображає «британську» минувшину. Це, зокрема, можна побачити на прикладі історичної документалістики Бі-Бі-Сі, яка традиційно позиціонує давніх бриттів «першими» праотцями сучасних мешканців Сполученого королівства, включаючи, затим, усіх інших фігурантів англійської та британської історій до спільного генеалогічного дерева. На наше переконання, саме таким способом і вибудовується та ментальна схема, в якій відображено як «характер» відповідної нації, так і просторовий вимір її буття. Щоправда, в щойно наведеному випадку ані ця ментальна мапа, ані, вочевидь, психологічно пов'язана з нею академічна історіографія не пропонують непогрішної чіткості в розмежуванні ідентичностей, актуальних для нинішніх історико-політичних дискурсів на Британських островах. У цьому зв'язку, британський історик валлійського походження Норман Дейвіс у своїй праці «Острови» закликає переглянути далеко від адекватності історичну термінологію. Зокрема, вжиток слів «Англія», «Британія», «Велика Британія» та «Об'єднане Королівство» як синонімів⁶⁹.

Водночас, наявні генеалогічні конструкції (та їхні попередні модифікації) видаються важливими як один із тих чинників, що визначав життя всіх

причетних спільнот: англійців, котрі традиційно виступали у статусі головних «власників» усього «британського» минулого, й решти учасників того політичного проекту, що здобув назву Великої Британії — валлійців та шотландців, а також «небританських» ірландців, яким, надто від XII століття, заледве вдавалося уникнути того тиску, що його чинили англійські політичні амбіції.

На жаль, формат даного виступу не дозволяє висвітлити низку інших, можливо, в якомусь сенсі, ще більш важливих питань у контексті розуміння тих ментальних мап, що містять у собі уявлення про сучасне й минуле життя «націй», «народів» і «етносів», так само як і «цивілізацій» та «культур». Йдеться саме про генеалогії «інших» та застосування відповідних історичних міфів для легітимації тієї політики, що обиралася для стосунків із сусідніми спільнотами, а також, на певному етапі, з тими культурами, на які європейці натрапили, відкриваючи та колонізуючи решту світу. Деякі генеалогічні ідеї, застосовувані для протиставлення, сегрегації та підкорення інших спільнот, ми вже згадували вище, зокрема, конфігурації біблійної легенди про Ноевих синів або послугоування троянським міфом для виправдання шотландської кампанії Едварда I. Таких конструкцій, причому вибудованих саме в політичному або суспільно-політичному контексті, може виявитись надивовижу багато і всі вони або лише деякі з них залишили відбиток на тих ментальних мапах, котрими скеровуються колективні уявлення сучасності. Їхній аналіз видається важливою складовою для подальшого розвитку історії ментальностей та ідей.

Спробуємо підсумувати викладене.

У контексті актуальних напрямків дослідження проблематики ментального картографування ми запропонували такі тези:

– У відомому нам світі саме нації та цивілізаційні утворення (як, насамперед, уявні сполуки) постають головними фігурантами на ментальних мапах сьогодення.

– Цим утворенням приписуються певні ролі на основі тривалої еволюції відповідних уявлень. Щоб зрозуміти ці уявлення, визначальні для витворення ментальних мап, потрібно дослідити ті міфи, в яких описано походження та витоки спільнот.

– У науковій дискусії, присвяченій націоналізму, міфи про спільне походження, зокрема в їхніх політизованих виявах, фігурують серед ключових елементів, із яких вибудовуються національні ідентичності (Джон Армстронг, Ентоні Сміт).

– Зв'язок між міфами про походження та політичними дискурсами можна побачити ще в первісній міфології. Космогонічні й антропогонічні міфи виступають в ролі «суспільного статуту», котрий легітимізує наявний суспільний лад та надає сакрального характеру генеалогіям еліт. Така «міфологічна свідомість» з її легітимаційними виявами залишається характерною й для європейської цивілізації, визначаючи сконструйовані в її рамках уявлення про минуле (Броніслав Маліновський, Мірча Еліаде).

– Уявлення про минуле та колективні генеалогії зазнали впродовж європейської історії помітних трансформацій, насамперед, у контексті їхнього взає-

мозв'язку з владними дискурсами. За Середньовіччя суверени й підданці ділять спільну «славетну» минувшину та спільних «героїчних» предків. Напередодні Ренесансу з'являються нові, відмінні, генеалогії, з іншими предками. Ними послуговуються різні суспільно-політичні гравці (окремі прошарки, політичні сили, контреліти тощо) для обґрунтування своїх програм. Ці генеалогічні конструкції вливаються до тих політичних дискурсів модерності, котрі спрямовують головні процеси в межах сучасного суспільства (Мішель Фуко, Сюзен Рейнолдс).

— На прикладі Англії зазначену схему можна відобразити таким чином: 1) успішне функціонування протягом Середньовіччя міфу про троянське походження Британії, застосовуваного як ефективний політичний інструмент; 2) тюдорівська патріотичність троянської генеалогії в умовах Англійської реформації та зародження «англосаксонізму» як нової ідеї про спільне походження; 3) застосування англосаксонської генеалогії в конституційному протистоянні між першими Стюартами та частиною політичної нації (дискурс про германські вольності та підзвітність королів громаді); 4) поява додаткових історико-політичних концептів, заснованих на міфах про «предків»: нормандський міф про владу Якова I, міф про порозуміння й угоду між нормандцями та англосаксами, ідея про «нормандське ярмо» в левеллерів; 5) гармонізація генеалогічних традицій у XVII та XVIII ст.; 6) їхнє «доопрацювання» в період «масового традицієтворення» та сучасна колективна генеалогія Сполученого королівства Великої Британії й Північної Ірландії, започатковувана добою бриттських кельтів; 7) усталеність цієї традиції і збереження проблем, пов'язаних із неанглійськими ідентичностями.

Як було сказано вище, дослідження уявлень, заснованих на міфах про спільне походження або про походження «інших», вимагають аналізу надзвичайно широкого кола питань, не відзначених у даному виступі. Безумовно, вагомим видається такий аналіз у стосунку до української історії. Доречним у цьому зв'язку видається як вивчення тих міфів про спільне походження, що циркулювали в суспільно-політичних дискурсах на українських землях, насамперед, у століття, коли формувалися актуальні для України ідентичності, так і порівняння українського випадку конструювання колективних генеалогій із іншими випадками, що мали місце в Європі та, можливо, поза її межами. Сподіваємося, що, принаймні частину цих завдань, нам вдасться виконати вже невіддаленому майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ *Saïd Edward B.* Орієнталізм. — К.: Основи, 2001. — С. 76.
² *John A. Armstrong.* Nations before Nationalism. — University of North Carolina Press, 2011. — P. 4.
³ *Ibid.* — P. 3.

- ⁴ Ibid. — P. 5–6.
- ⁵ Ibid. — P. 7–9.
- ⁶ Ibid. — P. 6–7, 129–30.
- ⁷ *Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — С. 7–8.
- ⁸ *Сміт Ентоні Д.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання. — К.: Темпора, 2009. — С. 55–60; *Його ж.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. — К.: "К.І.С.", 2004. — С. 58–60.
- ⁹ *Smith A.D.* Myths and memories of the nation. — Oxford: Oxford University Press, 1999. — P. 57.
- ¹⁰ Ibid. — P. 57–58.
- ¹¹ *Сміт Ентоні Д.* Культурні основи націй. — С. 107–142.
- ¹² Там само. — С. 143–176.
- ¹³ Там само. — С. 15, 177–206.
- ¹⁴ *Сміт Ентоні Д.* Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 92.
- ¹⁵ *David Adams Leeming.* Oxford companion to world mythology. — Oxford University Press, 2005. — P. 126; *Lorena Laura Stookey.* Thematic guide to world mythology. — Greenwood Publishing Group, 2004. — P. 83–89; *Andrew Lang.* Custom and Myth. — Longmans, Green and Co. — London, 1910. — P. 25; *David Adams Leeming.* Creation myths of the world: an encyclopedia. — ABC — CLIO, 2010. — P. 327, 410.
- ¹⁶ *Bronisław Malinowski.* Magic, Science and Religion and Other Essays. — Kessinger Publishing, 2004 — P. 79; *Бронислав Малиновский.* Магія, наука и релігія. — М.: «Рефл-бук», 1998. — С. 100, 109–123.
- ¹⁷ *Бронислав Малиновский.* Магія, наука и релігія. — С. 110–112.
- ¹⁸ *Мирча Элиаде.* Аспекти міфа. — М.: Інвест-ППП, 1994. — С. 12; *Bronisław Malinowski.* Magic, Science and Religion and Other Essays. — С. 121.
- ¹⁹ *Мирча Элиаде.* Аспекти міфа. — С. 16, 18, 29, 31.
- ²⁰ *Мирча Элиаде.* Священное и мирское. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — С. 62, 65, 126–127.
- ²¹ *Мирча Элиаде.* Аспекти міфа. — С. 31–32.
- ²² *Lorena Laura Stookey.* Thematic guide to world mythology. — P. 85–86.
- ²³ *David Adams Leeming.* Oxford companion to world mythology. — P. 201–202.
- ²⁴ *Мирча Элиаде.* Аспекти міфа. — С. 116–117.
- ²⁵ Там же. — С. 174; *Мирча Элиаде.* История веры и религиозных идей. В 3 т. Т. 3: От Магомета до Реформации. — М.: Критерион, 2002. — С. 98–99.
- ²⁶ *Жак Ле Гофф.* Середньовічна уява. — Львів: Літопис, 2007. — С. 39–40; *Его же.* Цивілізація середньовічного Запада. — М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. — С. 217.
- ²⁷ *Мирча Элиаде.* Аспекти міфа. — С. 181.
- ²⁸ Там же. — С. 117.
- ²⁹ *Вальтер Беньямін.* Про поняття історії // *Вальтер Беньямін.* Вибране. — Львів: Літопис, 2002. — С. 41–42.
- ³⁰ *Michel Foucault.* «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975–76. — New York: Picador, 2003. — P. 67–68.
- ³¹ Ibid. — P. 72–75.
- ³² Ibid. — P. 271–272.
- ³³ *Susan Reynolds.* The Idea of the nation as a political community // Power and the nation in European history. Len Scales, Oliver Zimmer [eds.]. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — P. 61.

³⁴ *Susan Reynolds*. Kingdoms and communities in Western Europe, 900–1300. — Oxford: Oxford University Press, 1997. — P. 259; *Susan Reynolds*. The Idea of the nation as a political community. — С. 61–62.

³⁵ *Ibid.* — P. 55–56.

³⁶ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 62; *Колінгвуд Р.Дж.* Ідея історії. — К.: Основи, 1996. — С. 106.

³⁷ *Марк Блок.* Феодальне суспільство. — К.: Всесвіт, 2001. — С. 104–105.

³⁸ *Жак Ле Гофф.* Цивілізація середньовікового Запада. — М.: Прогресс-Академия, 1992. — С. 161–162.

³⁹ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — С. 70.

⁴⁰ *Марк Блок.* Феодальне суспільство. — С. 98–99.

⁴¹ *David M. Whitford.* The Curse of Ham in the Early Modern Era: the Bible and the Justifications for Slavery. — Ashgate Publishing, 2009. — P. 34.

⁴² *Honorius Augustodunensis // From Irenaeus to Grotius: a sourcebook in Christian political thought, 100–1625.* Oliver O'Donovan, Joan Lockwood O'Donovan (eds.). — Wm. B. Eerdmans Publishing, 1999. — P. 260–262.

⁴³ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — С. 71–72.

⁴⁴ *David M. Goldenberg.* The Curse of Ham: Race and Slavery in Early Judaism, Christianity, and Islam. — Princeton University Press, 2003. — P. 1–2.

⁴⁵ *Гальфрід Монмутський.* Історія бриттов. Життя Мерлина. — М.: Наука, 1984. — С. 17–18, 96–124, 137; *John Kenyon.* The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. — P. 2–3.

⁴⁶ *Dudo of St. Quentin.* History of the Normans. Translation with Introduction and Notes by Eric Christiansen. — NY: Boydell & Brewer, 1998. — P. 16; *Antonia Gransden.* Historical Writing in England c. 550 to 1307. — NY: Routledge, 1996. — P. 94–95; *Emily Albu.* The Normans in their Histories: Propaganda, Myth and Subversion. — NY: Boydell & Brewer, 2001. — P. 13–16; *Michelle R. Warren.* History on the Edge: Excalibur and the Borders of Britain, 1100–1300. — Minneapolis, University of Minnesota Press, 2000. — P. 135–136.

⁴⁷ *Peter G. Bietenholz.* Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age. — Leiden: Brill, 1994. — P. 190.

⁴⁸ *Sylvia Federico.* New Troy: Fantasies of Empire in the Late Middle Ages. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003. — P. 68; *Гальфрід Монмутський.* Історія бриттов. Життя Мерлина. — С. 19; *Michael Prestwich.* Edward I. — Berkeley: University of California Press, 1988. — P. 492.

⁴⁹ *Antonia Gransden.* Historical Writing in England c. 550 to 1307. — NY: Routledge, 1996. — P. 476–478.

⁵⁰ *Elizabeth A.R. Brown.* The Trojan Origins of the French: The Commencement of a Myth's Demise, 1450–1520 // *Medieval Europeans: studies in ethnic identity and national perspectives in Medieval Europe.* Alfred P. Smyth [ed.]. — New York: Palgrave Macmillan, 1998. — P. 136–137.

⁵¹ *Arthur B. Ferguson.* Utter Antiquity. Perceptions of Prehistory in Renaissance England. — London: Duke University Press, 1993. — P. 101; *George Huppert.* The idea of Perfect History: Historical erudition and historical philosophy in Renaissance France. — Chicago, University of Illinois Press, 1970. — P. 78–79.

⁵² *Polydore Vergil's English History. Vol. I., containing the first eight books, comprising the period prior to the Norman conquest.* — London: Printed for the Camden society, by J.B. Nichols and son, 1846. — P. 90, 98–99; *Edwin Jones.* The English Nation: The Great Myth. — Sutton Publishing, 2003. — P. 48–49.

⁵³ *Arthur B. Ferguson*. Utter Antiquity. Perceptions of Prehistory in Renaissance England. — P. 98–99; *Hugh A. MacDougall*. Racial Myth in English History. — Hanover: University Press of New England, 1982. — P. 19–20; *Fred Jacob Levy*. Tudor historical thought. — Toronto: University of Toronto Press, 2004. — P. 66–68.

⁵⁴ *Edwin Jones*. The English Nation: The Great Myth. — Sutton Publishing, 2003. — P. 43, 51–52; *Fred Jacob Levy*. Tudor historical thought. — P. 67–68; *John E. Curran*. Roman invasions: The British history, Protestant Anti-Romanism, and The Historical Imagination in England, 1530–1660. — University of Delaware Press, 2002. — P. 17–18, 124.

⁵⁵ *Arthur B. Ferguson*. Utter Antiquity. Perceptions of Prehistory in Renaissance England. — P. 101; *John Kenyon*. The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. — P. 14–15.

⁵⁶ *Edwin Jones*. The English Nation: The Great Myth. — P. 43, 53.

⁵⁷ *Hugh A. MacDougall*. Racial Myth in English History. — Hanover: University Press of New England, 1982. — P. 55.

⁵⁸ *Ibid.* — P. 53, 56; *John Kenyon*. The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. — P. 20.

⁵⁹ The Puritan revolution: a documentary history (ed. Stuart E. Prall). — London: Taylor & Francis, 1969. — P. 176–179; *Michel Foucault*. «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975–76. — P. 104.

⁶⁰ *Hugh A. MacDougall*. Racial Myth in English History. — P. 54.

⁶¹ *Michel Foucault*. «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975–76. — P. 102–103.

⁶² *Christopher Ivic*. Mapping British identities: Speed's Theatre of the Empire of Great Britaine // British identities and English Renaissance Literature (ed. by Baker D.J., Maley W.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — P. 140–141.

⁶³ *Richard Helgerson*. The Land Speaks: Cartography, Chorography, and Subversion in Renaissance England // Representing the English Renaissance (ed. by Stephen Jay Greenblatt). — Berkeley: University of California Press, 1983. — P. 336–338.

⁶⁴ *Rosemary Sweet*. Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain. — London: Continuum International Publishing Group, 2004. — P. 189–190.

⁶⁵ *Hugh A. MacDougall*. Racial Myth in English History. — P. 75–76; *Adrian Hastings*. The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — P. 60–61.

⁶⁶ *Adrian Hastings*. The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism. — P. 61–62.

⁶⁷ *Ibid.* — P. 63–65; *Krishan Kumar*. The Making of English National Identity. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 1–6, 226–232.

⁶⁸ *Ерик Гобсбаум*. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера. — К.: Ніка-Центр, 2005. — С. 16–20.

⁶⁹ *Norman Davies*. The Isles: A History. — London: Macmillan, 1999. — P. 26–31.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2013.

МИФЫ О СОВМЕСТНОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ, КОЛЛЕКТИВНЫЕ ГЕНЕАЛОГИИ И КОНСТРУИРОВАНИЕ МЕНТАЛЬНЫХ КАРТ

В статье рассмотрена одна из разновидностей ментальных карт. Речь идет о тех ментальных картах, которые основаны на представлениях о нациях и цивилизационных

структурах. Эти представления сформировались в прошлом — в первостепенных общественно-политических дискурсах. Особая роль в этом процессе принадлежала коллективным генеалогиям и мифам об общем происхождении. Их значение освещено в данной статье на примерах из истории национального развития в Западной Европе.

Ключевые слова: коллективные генеалогии, ментальные карты, мифы, национальное развитие, Западная Европа.

THE MYTHS ABOUT COMMON ANCESTRY, COLLECTIVE GENEALOGY AND CONSTRUCTION OF MENTAL MAPS

The article centres around a key form of mental mapping. The one that is based upon the notions of nations and civilizations. These notions appeared within the main socio-political discourses of the past. A special role within these discourses belonged to collective genealogies and myths of common descent. To depict their functions, this article refers to the cases of national history in Western Europe.

Keywords: collective genealogy, mental maps, myths, nation formation, Western Europe.

*П.Г. Усенко
(м. Київ)*

**ПОД «ВЫСОЧАЙШЕЙ» ЭГИДОЙ
(у истоков демократической тенденции военной печати)**

Статья освещает возникновение демократической тенденции в ежемесячном журнале «Военный сборник» (1858 г.).

Ключевые слова: *Российская империя, вооруженные силы, реформа, печать.*

В середине XIX века ускорилось разложение абсолютистского строя Российской империи. На фоне неудач в Восточной (Крымской) войне 1853–1856 гг. системно сказался внутривосточный кризис, пронизывавший как аграрный сектор, так и вооруженные силы. «Ничто так не зависит от экономических условий, как именно армия и флот, — считал такой известный знаток военных событий XIX в. как Фридрих Энгельс. — Вооружение, состав, организация, тактика и стратегия зависят прежде всего от достигнутой в данный момент ступени производства и от средств сообщения»¹. В период Восточной (Крымской) войны выяснилось, что русская армия (на 1853 г. в регулярных войсках — 1 123 583 солдата и 27 736 генералов и офицеров, в иррегулярных — 242 203 солдата и 3647 генералов и офицеров, а к 1856 г., несмотря на боевые потери, прослеживалось увеличение: в регулярных войсках — 1 742 342 солдата и 35 214 генералов и офицеров, в иррегулярных — 406 981 солдат и 5083 генерала и офицера, в ополчении — 364 421 солдат и 5629 генералов и офицеров)², была плохо экипирована, во многом уступая противнику в снабжении оружием, припасами, транспортом.

Феодальные отношения не способствовали развитию сети средств передвижения, что сковывало возможности стратегически маневрировать, перебрасывать подкрепления для тех или иных военных действий в Крыму, на Дунае, Кавказе, в Прибалтике, на Белом море и Камчатке. К решающему этапу европейской эпопеи на гигантских просторах Российской империи было проложено менее тысячи верст железных дорог, тогда как в островной Англии — более 13 000. Не случайно тогда обосновавшиеся в Балаклаве иностранцы соорудили себе временную железную дорогу³. Свежайшие известия об осаде Севастополя получали в Петербурге через Париж, куда из оккупированного балаклавского Свято-Георгиевского монастыря через Варну была спешно протянута электрическая связь⁴.

Технические новинки с немалым трудом внедрялись в оборонную промышленность, построенную в России на закостенелой базе, на неэффективной эксплуатации рабочих казенных заводов. Не получая достаточно нарезного

оружия, русская армия преимущественно использовала допотопные гладкоствольные ружья, да и тех не хватало для прибывавшего пополнения. Поскольку противник, демонстрируя возросшие огнестрельные возможности, в полевом порядке использовал развернутые цепи, то в борьбе с ним не имели успеха войска, в которых много лет насаждалось упование на операции плотными группировками, в создавшихся условиях очень уязвимыми. Устаревали применявшиеся методы управления: подразделения в пылу сражений нередко оказывались отрезанными от высшего начальства, что не могли компенсировать ни умелые действия тех или иных командиров, ни подвиги солдат и матросов.

Вслед за распадом давнего оплота монархизма в Европе — австро-российско-прусского союза Габсбургов, Романовых, Гогенцоллернов и военных потрясений назревали революционные катаклизмы. Когда люди, изъятые из хозяйствования, пополняли армию, на оставшихся в производственной сфере Российской империи падали многочисленные налоговые тяготы (как прежние повинности, так и чрезвычайные, дополнительно введенные), что усугублялось неурожаем, голодом и эпидемией холеры. Снижение жизненного уровня крестьян привело к распространению антикрепостнических настроений, на практике проявившихся в виде разрозненных бунтов и превратившихся в локальные испытания для власти. Упрочился потенциал волнений и других форм стихийного протеста.

Так, в 1855 г. девять из 12 уездов Киевской губернии охватило мощное выступление крепостных, интерпретировавших царский манифест о государственном ополчении как призыв к записи «в казаки», чтобы в результате вместе со своими семьями избежать крепостного гнета⁵. Хотя «киевская казаччина» была жестко подавлена, весной следующего года в украинских губерниях, перенесших тяготы при военном театре, вспыхнуло аналогичное движение «в Таврию за волей», тысячи участников которого прекращали гнуть спину на помещиков и перемещались к югу, надеясь стать свободными⁶.

Приметы острых осложнений вынудили Александра II, сменившего умершего в 1855 г. Николая I, стимулировать модернизацию. Манифест 19 марта 1856 г. провозгласил усовершенствование «благоустройства», а 30 марта молодой царь заявил, что лучше отменить крепостное право «сверху», нежели дожидаться, когда оно само собою начнет истребляться «снизу». Предпринимая ответственные шаги, он сталкивался с различными идеями, поддерживаемыми то консервативной камарильей, то выразителями либеральных взглядов. 20 ноября 1857 г. направил рескрипт на имя виленского губернатора В.И. Назимова, обозначив отправные точки грядущей «крестьянской реформы». Был отменен закон «О принудительной отдаче в военную службу детей разночинцев и лиц ученого сословия» и некоторые другие стеснительные постановления Николая I, несколько смягчился цензурный пресс.

Одним из тех, кто обеспечивал спасительные меры, был брат царя — великий князь Константин Николаевич. Как куратор морского министерства он ратовал за обновление флота. Рупором начинаний избрал журнал «Морской сборник»⁷. В этом издании, по наблюдению автора специального исследования,

«раньше и отчетливее, чем где-либо проявлялись симптомы «кризиса верхов»: растерянность правительства перед лицом надвигавшейся катастрофы, потеря политической ориентации, ощущение непригодности прежнего правительственного курса и попытки отыскать такую политическую линию, которая вывела бы правящие круги из создавшегося положения»⁸.

Первый российский очаг независимого информирования читателей возник за рубежом: с 1853 г. в столице Англии существовала Вольная русская типография, основанная А.И. Герценом, с 1857 г. выходила газета «Колокол», провозгласившая требование освобождения крестьян от помещиков, свободы слова и уничтожения телесных наказаний. А во второй половине 1850-х годов в Петербурге сложился левый оппозиционный центр, где лидером стал Н.Г. Чернышевский, а легальным интеллектуальным плацдармом — журнал «Современник», принадлежащий Н.А. Некрасову и И.И. Панаеву. С приходом в редакцию Николая Чернышевского этот ежемесячник превратился в трибуну, чью программную актуальность определило публицистическое мастерство Чернышевского и его единомышленников.

Талантливым смельчакам удавалось освещать народные интересы, укреплять соответствующую платформу сопротивления власти. Социальные устремления «партии Чернышевского» во второй половине 1850-х годов отражались в призывах к ликвидации крепостничества. Вырвать «корень», — вот обнародованная в 1856 г. краткая констатация радикализма по поводу насущных проблем⁹. Когда же обстоятельства позволили изъясняться подробнее, Н.Г. Чернышевский емко изложил свои воззрения в статье «О новых условиях сельского быта», датированной 1858 г.: «Много говорили мы о наших недостатках и множество всевозможных недостатков находили в себе, но общий главнейший источник всех их — крепостное право; с уничтожением этого основного зла нашей жизни каждое другое зло ее потеряет девять десятых своей силы»¹⁰.

Соответственно «Современник» 1856–1858 гг. развенчивал апологетов реакции. Тема «крепостное право — невольничество» освещалась из номера в номер. Когда цензура разрешила перевод романа Г. Бичер-Стоу «Хижина дяди Тома», он был разослан подписчикам журнала бесплатным приложением. 25 декабря 1857 г. Некрасов сообщил И.С. Тургеневу: «Я решился еще на чрезвычайный расход — выдаю этот роман при 1-м №... Надо заметить, что это пришлось очень кстати: вопрос этот у нас теперь в сильном ходу, относительно наших домашних негров»¹¹.

Важное место в деятельности демократического толка занимала армия, внимание к которой было глубоко и серьезно, с пониманием, что судьба страны во многом зависит от того, продолжит ли войско прислуживать царизму или выступит на стороне угнетенных. В прошлом правительство нередко использовало вооруженные силы для подавления зачатков общественного сознания. Тем не менее был и опыт восстания декабристов с преимущественным участием военных.

О том, как исторические уроки анализировал А.И. Герцен, свидетельствует «Колокол», откуда в октябре 1857 года зазвучали острее вопросы: «Что

было бы, если б заговорщики вывели солдат не утром 14, а в полночь, и обложили бы Зимний дворец, где ничего не было готово? Что было бы, если б, не строясь в каре, они утром всеми силами напали бы на дворцовый караул, еще шаткий и неуверенный тогда?». Впрочем, ни декабристы, ни революционеры-демократы не стремились к дворцовому перевороту. Оценивая опыт 1825 года, Герцен сделал вывод: «Много ли сил надо было иметь Елизавете I при воцарении, Екатерине II для того, чтобы свергнуть Петра III? Нет правительства, в котором бы легче сменялось лицо главы как в военном деспотизме, запрещающем народу мешаться в общественные дела, запрещающем всякую гласность. Кто первым овладеет местом, тому и повинуются безмолвная машина с той же силой и с тем же верноподданническим усердием. Но заговорщикам 14 декабря хотелось больше, нежели замены одного лица другим, серальный переворот был для них противен, весьма может быть, что они потому-то и не бросились во дворец, а открыто построились на площади, как бы испытывая, с ними ли общественное мнение, с ними ли массы. Они не были с ними, и судьба их была решена!»¹².

В 1854 г. Александр Герцен посвятил армии листовку «Вольная русская община в Лондоне. Русскому воинству в Польше» с симпатией к освободительной борьбе: «Вы в Польше, — обращаясь к офицерам и солдатам, — защищаете царя, а не народ, — царя, оставляющего пол-Руси в крепостном состоянии... Знайте же, что, защищая его, вы защищаете все бедствия России; сражаясь за него, вы сражаетесь за помещичьи права, за розги, за рабство...»¹³.

Военная тематика стала одной из важнейших в «Современнике». Знаменательно, что, дебютируя как редактор, Николай Чернышевский подготовил к печати хронику Степана Хметевского «Журнал о военных действиях русского флота в архипелаге и у берегов Малой Азии в 1770–1774 годах» для двух первых номеров «Современника» за 1855 г., причем тогда же рецензировал издание «Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами», показывавшее «расположение русских и неприятельских войск и состояние осадных работ»¹⁴.

Кроме того, в отклике на книгу «Восточная война, ее причины и последствия» обратил внимание, что Османская империя продолжала сражаться «против собственной воли, по приказанию своих союзников, которые из союзников сделали властелинами слабой державы», что это отнюдь не столкновение России с Оттоманской Портой, чем представлялись события полтора года тому назад, а соперничество с Англией и Францией, оттеснившими Турцию на «второй план» как на боевом поприще, так и в дипломатии¹⁵. Немало внимания «Современник» уделил на своих страницах сделанному Н.Г. Чернышевским критическому разбору первых девяти номеров журнала «Морской сборник» за 1855 г., где особо выделенные известия о судьбе защитников Севастополя были тщательно скопированы¹⁶.

Эпизоды Крымской войны затрагивались «Современником» и в последующие годы. Такой его ведущий сотрудник как Николай Добролюбов подчеркнул особую масштабность эпохи 1853–1856 гг. «Да, теперь уже никто не сомневается в том, что восточная война имела последствия, весьма благодетельные

для нас: она научила нас многому, — сформулировал он в апрельском номере 1858 г. — Самая неблистательность ее конечного исхода была полезна для нас в том отношении, что заставила нас обратить внимание на многие недостатки наши. Во время войны оказались бесполезными многие формальные упражнения, которыми прежде занимали солдат с особенным усердием; оказались недостатки в оружии, недостаток в людях, хорошо развитых и основательно приготовленных к стратегическим соображениям, некоторые злоупотребления, неприметно вкравшиеся среди покоя мирного времени и не укryвшиeся под громами войны. Мало того, не одни военные отношения обратили на себя внимание вследствие событий войны. Так, например, известно, что вопрос об устройстве лучших путей сообщения вызван был войною; вопрос о значении специального и общего образования также возбужден был по поводу войны. Но самое важное следствие ее было то, что она вообще расшевелила наш величавый покой и заставила взглянуть повнимательнее на ту систему жизни, которой до того мы следовали»¹⁷.

«Современник» касался различных сторон военного дела. В этом аспекте в 1855 г. по материалам «Морского сборника» было рассказано о нарезном ружье — штуцере, а в дальнейшем по данным английской газеты «The Times» — о пушке Армстронга. В «Письмах без адреса» Чернышевский уточнил, что, хотя «Крымская война, при всех своих неудачах и при всей своей обременительности, не нанесла России удара слишком тяжелого», все же «военные неудачи обнаружили для всех слоев общества несостоятельность того порядка вещей, в котором оно жило до войны», что именно «Крымская война сделала необходимою освобождение крестьян»¹⁸.

Функции царской армии, присущие ей как определенной скрепе государственного механизма, отчетливо проявились внешними и внутренними слагаемыми, причем так или иначе, в сражениях с неприятелем в ходе Крымской войны и при подавлении антифеодальных выступлений крепостных крестьян и национального движения в различных регионах, армия использовалась для проведения реакционной политики. Но, несмотря на то, что она оставалась по своей сути консервативной силой с направленностью против участников антиправительственных выступлений, громадьe ее солдат, непосредственных исполнителей карательных операций, само тяжело страдало, нещадно притесняемое командирами и начальниками всех степеней. Опора самодержавия зиждилась на крепостнической основе.

Т.Г. Шевченко, десять лет мучившийся в рядовых, утверждал: «Солдаты самое бедное, самое жалкое сословие»¹⁹. Воинская служба освобождала крестьян от крепостной неволи, тем не менее в казарме они попадали в подобную кабалу — рабскую зависимость от офицеров, видевших в «низших чинах» попросту низших существ. В военной жизни рудиментарно господствовала прусско-гатчинская система, направленная на обеспечение бессмысленной муштры тех, кому приходилось ежедневно сносить придирки и издевательства. Годы тратились на выучку устаревших приемов. Послушание внедрялось зуботычинами, розгами, шпицрутенами. Отдача в солдаты была суровым нака-

занием. Крестьяне воспринимали рекрутчину как жесточайшую повинность, хуже барщины.

По подсчетам, приведенным в «Современнике», с начала XIX века «число рекрут, взятых с каждого поколения податных сословий», составляло около четверти всех мужчин, достигавших совершеннолетия²⁰. Накапливались могучие вооруженные силы в опоре на командный состав из дворян, на подчинение солдат палочной дисциплине, на идеологические и религиозные догмы. Н.Г. Чернышевский подытожил, что отчуждение от населения и соответствующая система воспитания ведет к превращению армии в репрессивное средство: «Присутствие войск повсюду охраняет порядок, устрашая внутренних врагов»²¹.

Состав солдатской массы, взрывы ее спонтанного протеста против того положения, в котором она удерживалась, — все это не могло не привлечь внимания современников, видевших единство интересов крестьян и солдат, что в концентрированном виде отразила прокламация «Барским крестьянам от их доброжелателей поклон», предназначенная именно для мужиков и солдат. Вот ее характерный фрагмент: «А вот тоже солдат — ведь из мужиков, тоже ваш брат. А на солдате все держится, все нынешние порядки стоят. А солдату какая прибыль за нынешние порядки стоять? Что, ему житье, что ли больно сладкое? Али жалованье хорошее? Проклятое нонче у нас житье солдатам. Да и лоб-то им забрили по принуждению, и каждому из них вольную отставку получить хотелось. Вот вы им скажите всю правду, как об них написано. Когда воля мужикам будет, каждому солдату тоже воля объявится... Вы так им и скажите, солдатам: вы, братья солдатухи, за нас стойте, когда мы себе волю добывать будем, потому, что и вам воля будет... А еще вот о чем, братцы, солдат просите, чтобы они вас учили, как в военном деле порядок держать»²².

В прокламации к «Русским солдатам от их доброжелателей поклон» офицер-публицист Н.В. Шелгунов анонимно обозначил «самым худым делом» расправы, чинимые войсками. «А вы-то из-за чего убиваете и грабите свою братию — крестьян? Или вы забыли, что вы такие же православные, как и они; что и вы были крестьянами; что и вы терпели от помещиков и от начальства; что, кончив службу, пойдете к себе домой и многие из вас сделаются снова крестьянами?» — спрашивал он солдат и, акцентируя их покорность присяге, предлагал каждому из них считать связанным себя «присягой только на добрые дела». Доказывал: «Когда вас посылают на народ, то царь и командиры, которые вас посылают, — клятвопреступники, потому что не на такие дела вы присягали. Вы присягали защищать страну от врагов, а народ может быть врагом своей страны? Нет, враг страны — тот, кто зло делает народу». От имени «доброжелателей» выражалась надежда на солидарность солдат с крестьянами. «Подумайте, братцы, о том, что мы вам говорим. А говорим мы вам правду, потому что желаем и вам, и народу добра; потому что не хотим видеть разорение родной страны. И народ ждет от вас добра, а не зла. Не на разорение ему вы сделались солдатами: вы служите для защиты его и страны», — аргументировался глубинный смысл. Тут же объяснялось, что «общий враг» —

правлящая верхушка из помещиков, отстаивавшая выгоды «своего брата-дворянина». Заканчивалось воззвание кличем прямого неповиновения властям: «Не думайте, что если вы пойдете и не на свою родную деревню, не на свое родное село, то греха не будет на вашей душе. Вы пойдете против чужих, а другие пойдут против ваших. И выйдет дело одно на одно. А как не пойдете вы и те не пойдут, вздохнет вся русская земля спокойно»²³.

Открыто призывала к сплочению с народом распространявшаяся в киевском расположении запасного батальона Житомирского полка агитка «Житомирцам», чем активист освободительного движения на Украине подполковник А.А. Красовский пытался убедить направляемых усмирять крестьянские выступления военнослужащих, что им приказывают быть палачами таких людей как они сами, как их отцы и братья, сестры и матери²⁴.

В тот период срок действительной службы был сокращен с 25-ти до 20-ти, потом еще на 5 лет, а затем — до 12-ти лет²⁵. Объективно разрушалась изоляция войска. Если прежде служба была чуть ли не пожизненной, то ее уменьшенный срок все-таки не исключал возвращения домой. Связь с армией становилась одной из форм сближения с народными массами.

В революционно-демократической среде были опробованы различные каналы влияния — через солдат на крестьянство, через него — на солдатскую массу, но развернуть подобную работу в армии было невозможно без вовлечения в процесс передовых офицеров. Следует заметить, что впервые в русской армии произошло резкое нарушение кастовости начальства. Для замены погибших во время боев интенсифицировалась номинация в офицеры низших чинов и хотя таким образом они автоматически обращались в дворянство, но с 1855 г. — не более чем личное, так как был издан указ о получении потомственного дворянства лишь с ранга подполковника и равного ему²⁶.

В пропагандистски окрашенном течении, охваченном различными конспирациями, оказались люди, связанные с Военной академией, где, как вспоминал Н.Г.Чернышевский, было два кружка — один состоял из части её слушателей, другой — «из лучших профессоров ее»²⁷. Близкими «Современнику» были также недавние офицеры, вышедшие в отставку, — Н.А. Серно-Соловьевич, А.Ф. Погосский. Были и гражданские лица, тесно связанные с военным ведомством: например, в одном доме с Чернышевским жил профессор А.Д. Галахов, преподававший в академии литературу²⁸. Он по-соседски заходил к Чернышевскому «очень часто»²⁹.

В «Современнике» выступал Зыгмунт (Сигизмунд) Сераковский, друг Николая Чернышевского, еще в 1840-х гг. подвергнувшийся ссылке в Отдельный Оренбургский корпус. Герой романа Чернышевского «Пролог» Болеслав Соколовский, чьим прототипом стал Сераковский, произносит знаменательные слова: «Я военный — так или иначе, по своей ли воле или по капризу судьбы, я военный русской службы и слился с жизнью моих сослуживцев, и полюбил их — за то, что судьба привела меня полюбить их, я благодарю судьбу!». С искренним оптимизмом это мог сказать только человек большого мужества и самопожертвования.

Жизнь бывшего студента З. Сераковского была отнюдь не легкой: 4 года рядовым и столько же унтер-офицером. Меры, предпринятые царскими охранителями, чтобы сломить его волю, погасить высокие душевные порывы, оказались тщетными. Случилось никак не предвиденное «опекавшими» его жандармами: ужасы казармы не запугали молодого поляка — уроженца Украины. Постоянное общение с товарищами по службе — солдатами, знакомство с другими политическими ссыльными, и, прежде всего, с Тарасом Шевченко, — все это стало для него настоящим жизненным университетом.

Чернышевский поведал, что чтения и беседы Сераковского неожиданно вызвали такую коллизию: «... Некоторые слушатели восчувствовали время жизни с незнакомою им до того времени острою; им невоготу стало тянуть солдатскую лямку, они бежали в Персию. Часть бежавших была поймана; их привели обратно, наказали шпицрутенами, некоторые из них под шпицрутенами и умерли. Это был для Сераковского один из толчков, побудивших его стремиться, насколько позволяют силы и обстоятельства, к уничтожению телесных наказаний в войске»³⁰.

Раскрепощение личности солдата стало главным содержанием службы Сераковского как офицера Генерального штаба. Ему принадлежал приоритет практических акций по ликвидации в Российской империи палочной дисциплины: его докладная об этом была представлена раньше, чем русский посланник в Брюсселе князь Николай Орлов подал самодержцу свою записку «Об уничтожении телесных наказаний в Российской империи и Царстве Польском»³¹. Несомненно единоклющие революционных демократов по поднятой проблеме: Чернышевский на страницах «Современника» осудил применение телесных наказаний, назвав «противным здравому смыслу»³², Шевченко подобным образом их заклеил как художник, нарисовав «Наказание шпицрутенами» в цикле «Притча о блудном сыне».

Борьба против физических истязаний, которую неустанно вел Сераковский и на которую он, по оценке Герцена, «положил полжизни»³³, направлялась против режима. Если с помощью розг и шпицрутенов удавалось бросать войска на усмирение крестьянских выступлений, то ликвидация таких инструментов насилия была насущной задачей. Облегчение положения солдат создавало предпосылки для просвещения ранее забитой (в прямом и переносном смысле) армейской массы.

Долгое время Зыгмунт Сераковский общался с А.Н. Плещеевым. Главным обвинением при отдаче этого поэта-петрашевца в солдаты, было распространение письма Виссариона Белинского к Николаю Гоголю. Если ранее Сераковский мог и не знать этого документа, то в ссылке познакомился с одним из первых распространителей его текста, касавшегося «самых живых, современных национальных вопросов в России»³⁴, — отмены крепостного права и телесных наказаний. На организованных Зыгмунтом в оренбургском крае так называемых «великомолочных» вечерах обсуждались по существу такие проблемы. Он разделял судьбу тех военных, чьи права были попораны, и проникался их интересами, что логично привело его в антиправительственный лагерь общерос-

сийской революционной демократии. Когда в 1856 году З. Сераковский получил офицерский чин, а вместе с тем — шанс возвратиться в Петербург, он не замедлил встретиться с Чернышевским. Их быстрое сближение — симптом тяги к интернациональному объединению, причем заслуживает внимания отраженное в «Прологе» намерение Сераковского увлечь Чернышевского планами как раз работы на военной стезе.

В августе 1856 года, уезжая за границу, Н.А. Некрасов передал Н.Г. Чернышевскому свои редакторские права. Подключение Зыгмунта Сераковского вести рубрику «Заграничные известия» стало одним из принципиальных решений Чернышевского-руководителя. З. Сераковский, который «был хорошим другом Добролюбова и разделял все убеждения последнего»³⁵, поступил летом 1857 г. в Военную академию. Под его влиянием возникла крупная революционная организация, именованная «Кружком Сераковского–Домбровского» (будущий генерал Парижской коммуны Ярослав Домбровский сменил в руководстве своего старшего друга, когда тот в 1860 г. выехал в длительную заграничную командировку)³⁶. Документальные источники удостоверяют, что «с прибытием в С. Петербург ... Сераковского... под его личным влиянием стали мало-помалу около него группироваться... два кружка: штатский и военный»³⁷. И через много лет, разбирая переписку Н.А. Добролюбова с военными служащими, Н.Г. Чернышевский характеризовал то или иное лицо: «знакомый Сераковского», «товарищ Сераковского по Военной академии»³⁸.

Когорта, выпестованная З. Сераковским, сыграла выдающуюся роль в вооруженном выступлении против царизма. В нее входили будущие герои польского восстания З. Падлевский, Л. Звездовский, Я. Козелл-Поклевский, Р. Траугутт, М. Гейденрейх де Генинг, Ю. Гауке и другие. Перед тем, как Сераковский в 1863 г. стал вождем крупнейшего повстанческого отряда поляков и литовцев, он не только был «главой военного союза, к которому принадлежали поляки и русские», но и «способствовал созданию чисто русского союза»³⁹.

Зыгмунт Сераковский ожидал перемен в армии. Он предлагал, чтобы солдаты и офицеры дислоцировались в своих краях, пользуясь при этом родным языком. Такие национальные соединения, убеждал, соперничали бы между собой в несении военной службы, что способствовало бы подъему духа солдат, стимулируя честь и достоинство воинов. Его сокровенные чаяния отражались даже в докладных записках. Вот отрывок, представленный им как заимствование с французского:

«Во всех государствах жалуются на то, что содержание больших постоянных армий стоит государству огромных сумм, сотни миллионов, что это составляет бремя и тягость для государства, — что армии отрывают от производительного труда (умственного и физического) миллионы рук. К сожалению, жалобы эти большей частью справедливы. Но как помочь этому?

Единственное средство — стремиться к тому, чтобы армия была большой школой, грандиозным рассадником образования народа. Если солдат во время мира овладевает грамотой, получает элементарное образование, то это значит мы готовим ежегодно десятки тысяч учителей для народных школ. Но если

солдат при отставке не в состоянии занять место учителя в народной школе (или другой подобной), то мы сами в этом виноваты и не удивительно, что на нас пеняют и отчасти даже презирают.

Что же говорить об офицерах? После нескольких месяцев летних занятий в поле все почти младшие офицеры (а они составляют огромное большинство) лежат на боку, проводят время в бездействии, в праздности, в кутежах. Между тем офицеры и солдаты составляют цвет молодежи всей страны, цвет физической ее силы. К сожалению, не ищите в рядах армии цвета нравственной и умственной силы народа.

Занимаются ли наши офицеры наукой, литературой, умственным трудом? А между тем это их призвание!

В греческих и римских армиях офицеры были представителями умственного образования и развития страны. Фемистокл и Сципион владели не только мечом, но и пером и словом, и потому-то владели славой и мечом! Греческая фаланга, римский легион — это были представители греческого и римского образования. Если бы погибла Греция и Рим и осталась одна фаланга или один легион, они бы продолжали историческое развитие своих народов.

Можно ли то же самое сказать о нашей армии, много ли в ее рядах людей, которые сумели бы передать своим потомкам историю своей родины, познать их с тем, что мы выработали исторической жизнью?

Удивительно ли после этого, что, исключая краткое упоение победой, на нас вообще смотрят без уважения. «Военный» — теперь значит необразованный или полуобразованный человек. Между тем сколько в военной службе людей, которые по своему призванию должны работать умственно?

По нашему мнению, каждый полк — это школа для солдат и молодых офицеров! Каждая корпусная квартира — это своего рода университет, она должна распространять образование на окрестный край»⁴⁰.

Всего в русской армии на ту пору было 15 корпусов, каждый из которых включал дивизии, сформированные из полков, батальонов и так далее. Расположенный в столице и его окрестностях Отдельный гвардейский корпус имел льготы в комплектовании и материальном обеспечении. Ему поручалась охрана царской семьи, участие в торжественных церемониях. Вместе с тем корпус являлся важным стратегическим резервом. Разумеется, его обязанностью было выступление против «внутреннего врага».

По традиции, царь считался гвардейским офицером (до 1855 г. Александр Николаевич оставался главнокомандующим гвардейским и гренадерским корпусами)⁴¹ и гвардия вообще имела в своем составе немало представителей «верхов». При этом во второй половине 1850-х гг. Отдельный гвардейский корпус не был простой игрушкой августейших персон: по уровню боевой подготовки его подразделения нисколько не уступали армейским, казались образцовыми. Отсюда в армию переходили с повышением многие авторитетные военачальники, так что к началу XX в. около 30% всех командиров дивизий и около четверти всех командиров полков русской армии являлись бывшими гвардейцами⁴².

В гвардии вырос целый ряд деятелей освободительного движения. В Семёновском полку служил член кружка Сераковского-Домбровского Владислав Погожельский, в Измайловском — сотрудник «Современника» Владимир Обручев, в Гатчинском — Ян Козелл-Поклевский, в Павловском — Казимир Левицкий, в Финляндском — Юрий Лугинин, в Кирасирском — Святослав Лугинин и Владимир Чичерин, который стал корреспондентом «Колокола», а до того, в 1856 г., напечатал статью «О полковых командирах» в «Голосах из России», выпущенных Александром Герценом и Николаем Огаревым.

Яркой картиной положения в гвардейских и армейских частях Чичерин развенчал принятое управление войсками и их обеспечение. Отличительными чертами офицерства он выделил «невежество, нерадение к службе, праздность, сильную склонность к разгульной жизни, отсутствие сознания собственного достоинства» и горячо защитил солдата: «Он покидает семейство, родину, все, что для него дорого в жизни, и идет служить отечеству, а вместо того, чтобы вознаградить его за лишения, его подвергают самым тяжелым испытаниям. Даже крепостной крестьянин и тот огражден законом от жестокости помещика, который не имеет права дать ему более 25 ударов за раз. Когда же он поступает в солдаты, он подчиняется произволу всех начальников: каждый из них может наказывать его как хочет, границы не положено, а он не имеет даже возможности принести жалобы». В итоге вышло обобщение, что в армии процветает «организованная система грабительства», и первоочередное предложение — «главное внимание обратить на благосостояние солдат»⁴³.

В штабе Отдельного гвардейского корпуса в 1854–1857 гг. служил Ян (Иван) Савицкий, будущий эmissар польского востания 1863 г. в Галиции. О своей встрече с Сераковским в Петербурге в 1856 г. он вспоминал: «Я и Чернышевский ввели его в круг лиц, руководивших в то время общественным мнением»⁴⁴. Савицкий был «старшим адъютантом штаба Отдельного гвардейского корпуса по части Генерального штаба», когда к гвардейскому штабу был прикомандирован Зыгмунт Сераковский. А в мае 1858 г. там вышел первый номер «Военного сборника» — своеобразного аналога популярного «Морского сборника». Остается добавить, что в 1858 г. при штабе Гвардейского корпуса открылась Стрелковая офицерская школа, где обучался прапорщик А.А. Потехня — в дальнейшем организатор и руководитель революционного Комитета русских офицеров в Польше⁴⁵.

Командовал Отдельным гвардейским корпусом генерал-адъютант Н.Ф. Плаутин, в 1858 г. уже 63-летний. Фигура довольно примечательная: совсем юным в 1812 г. из студентов Московского университетского благородного пансиона вступил в армию, сражался против агрессии Наполеона. Человек он был, безусловно, преданный короне, но это не мешало двум его родственникам Сергею и Федору Плаутиным в 1862 г. посетить в эмиграции А.И. Герцена (по возвращении будут арестованы).

Литературой XIX в. вся инициатива создания «Военного сборника» приписана генералу Дмитрию Милютину, который, по его словам, «возбудил» об этом «вопрос еще в 1856 г. в тех видах, чтобы поднять уровень военного образования

в офицерской среде и вместе с тем, чтобы распространять сведения о принимаемых в военном ведомстве нововведениях и улучшениях»⁴⁶. Эта точка зрения долго не подвергалась сомнению, и в советской историографии дошло до ошибочных конклюдзий: «Идея создания журнала принадлежала видному либеральному деятелю, впоследствии военному министру Д.А. Милютину, который придавал большое значение периодической печати в подготовке военных реформ»⁴⁷, «по инициативе Д.А. Милютина военное ведомство предприняло с 1858 г. издание нового общевойскового журнала «Военный сборник»⁴⁸, «сравнительно недолго, около года (январь—ноябрь 1858 г.) Чернышевский был главным редактором «Военного сборника», основанного известным либеральным военным администратором Д.А. Милютиным»⁴⁹.

«Большая советская энциклопедия» зафиксировала странное утверждение, что «Военный сборник» вместе с Дмитрием Милютиным будто бы основал Николай Обручев⁵⁰. И это поныне культивируется. Вот недавняя вариация: «В 1858 по предложению Обручева был основан журнал «Военный сборник», первым редактором которого он и стал»⁵¹. Также нисколько не адекватна выявленным обстоятельствам фраза обобщающего труда о книжном деле в Санкт-Петербурге: «Чернышевский принял предложение Гвардейского штаба (по инициативе профессора Академии Генерального штаба Д.А. Милютина) стать главным редактором «Военного сборника»»⁵².

В личном фонде Милютина удалось обнаружить «Проект издания при Гвардейском Генеральном штабе Военного журнала», где действительно представлены цель и программа массового органа для офицеров, но относится документ не к 1850-м годам, а предыдущему десятилетию. «Журнал сей будет способствовать к распространению основных знаний военного дела между офицерами и руководствовать их в самом основании их службы; он обратит внимание молодых офицеров на сущность их обязанностей и послужит к довершению военного их воспитания», — так в узкой ведомственной сфере вполне лояльный проект конструировал Дмитрий Милютин, на что в январе 1842 г. все же «последовал высочайший отказ в дозволении издавать журнал»⁵³.

Правда, в отделе редких книг Российской национальной библиотеки хранится уникальный экземпляр «Военного сборника» 1854 г. Наличие первого номера и указание на предполагавшееся продолжение публикации говорит о том, что тогда действительно предпринималась попытка осуществить издание. Но какое?

В раритете — три раздела: «Часть официальная», «Часть неофициальная» и «Смесь». В первом собраны правительственные циркуляры, журнал военных действий, список генералов, штаб и обер-офицеров, медицинских чиновников, священнослужителей и низших чинов, получивших награды за боевые действия, список убитых офицеров, а также «список офицеров раненых и контуженных в делах против турок». Во втором — статьи о «мужестве и доблести русского войска», о вооруженных силах Турции, извлечения из писем старших медицинских чинов, в третьем — рассказ об обращении турецкого султана к своим пашам и другие известия. Дальнейшая судьба этого редкостного «Военного

сборника» неизвестна. Похоже, какого-то внимания он не привлекал. Тот же Д.А. Милютин в своих пространных воспоминаниях о нем ничего не говорил...

В 1857 г. Дмитрий Милютин находился в Тифлисе (Тбилиси) на посту начальника штаба Кавказской армии. В эпистолярии сохранились фразы, адресованные ему генералом А.П. Карцовым (Карцевим) — обер-квартирмейстером Отдельного гвардейского корпуса 24 февраля 1857 г.: «Опять здесь поднимается вопрос о военном сборнике. Вы, кажется, составляли программу для Катенина. Нет ли у Вас черновой и не можете ли Вы снабдить меня ею. Много бы обязали этим»⁵⁴.

Видный участник революционного движения 1860-х годов В.Н. Шаганов на основании услышанного им от Н.Г. Чернышевского указал на связь с «Военным сборником» Зыгмунта Сераковского. Даже был готов специально осветить затронутую тему в мемуарах, и, хотя намерение не реализовал, однако ценно само по себе такое упоминание «по поводу Сераковского»⁵⁵. Любопытно, что у Н.Д. Новицкого рассказ о «Военном сборнике» и участии в нем Чернышевского соседствует со словами о З. Сераковском⁵⁶. А по сведениям генерала М.А. Домонтовича, в то время З. Сераковского «можно было встретить как своего человека в доме у многих тогдашних влиятельных людей, между прочим и у А.П. Карцева»⁵⁷.

Примечательны не только контакты Александра Карцова с Николаем Чернышевским и Зыгмунтом Сераковским, с одной стороны, а с Дмитрием Милютиным — с другой, но даже такая биографическая деталь, что его жена Екатерина была племянницей декабриста И.И. Пущина — однокашника и ближайшего друга А.С. Пушкина⁵⁸. Карцов с отличием окончил академию, с 1849 г. читал в ней лекции, затем исполнял обязанности главного наблюдателя за преподаванием профильных предметов в военно-учебных заведениях. Он, создатель первых в России пособий по истории военного искусства, в начале 1850-х гг. печатался в «Современнике».

Называя его взгляды реакционными, неоднозначную и довольно противоречивую оценку Карцову как историку дал такой известный автор как Л.Г. Бескровный. Причем привел доказательства чуть ли не обратного: «войну Карцев рассматривал как следствие политики государств», вопросы тактики «рассматривал в тесной связи с изменением в вооружении и составе русских войск», еще в первой половине XIX в. пытался «раскрыть основные принципы линейной тактики и тактики колонн и рассыпного строя», а слушатели академии считали его «выдающимся педагогом»⁵⁹.

Очевидно, в середине 1850-х годов А.П. Карцов ждал изменений в государстве. По письмам Милютину можно судить, что они вместе входили в петербургский кружок К.Д. Кавелина, с 1857 г. — учителя русской истории и гражданского права цесаревича Николая Александровича, юного наследника престола. Александр Карцов горячо поддержал крупную политическую демонстрацию либералов — обед в московском купеческом собрании зимой 1857/58 гг. (для участия тогда из Петербурга прибыл Кавелин). Этот факт весьма интересен в свете резонансного размещения Н.Г. Чернышевским на страницах

апрельского номера «Современника» 1858 г. фрагментов кавелинской «Записки об освобождении крестьян в России», созданной еще в 1855 г. и ранее частично представленной в «Голосах из России». В ней было введено понятие «государственное крепостное право» с объяснением, что оно охватывало государственных и удельных крестьян, казенных мастеровых, военных поселян и солдат.

Указывая, насколько «дурного качества» были ружья и снаряды, произведенные в России, автор «Записки» ссылался на людей, убежденных, что «одно только и есть средство сравняться в этом отношении с иностранными государствами — заказывать снаряды и оружие частным фабрикантам и заводчикам». В «Записке» имена экспертов не раскрывались, но отмеченные выше обстоятельства дают основание видеть среди авторитетных консультантов, чье мнение учитывалось, Д.А. Милютин и А.П. Карцова. «Трудно представить себе что либо несправедливее, тягостнее для народа, разорительнее для государства и противнее здравому смыслу», — так оценивал Кавелин Устав о рекрутской повинности⁶⁰. Милютин и Карцов с уважением отзывались в своей переписке: «наш Константин Дмитриевич», «наш милый и храбрый Константин Дмитриевич»⁶¹. В 1860-х гг. Милютин занял пост военного министра, а Карцов как один из его соратников принял Харьковский военный округ.

Карцову принадлежат горькие строки, адресованные Милютину: «Вы помните, что когда решено было рескрипт петербургскому дворянству публиковать, все были уверены, что из всех губерний дворянство волей-неволей поспешит выразить желание исполнить волю государя. Представьте, что эти скоты противопоставляют повсюду самую упорную и тупую оппозицию... В то же время цензура ни с того, ни с сего начала бесноваться. Запрещают все статьи, в которых касаются сколько-нибудь вопроса об освобождении крестьян»⁶². По службе он был непосредственно подчинен командиру Отдельного гвардейского корпуса генерал-адъютанту Н.Ф. Плаутину и начальнику штаба этого корпуса Э.Т. Баранову — инспираторам обращения главнокомандующего гвардейским и гренадерским корпусами Ф.В. Ридигера к Александру II в 1855 г. с предложением переработки военных уставов, чтоб, изменив управление войсками и их обучение, обратить должное внимание на индивидуальную подготовку солдат и офицеров.

Император поддержал преобразования: были упразднены военные поселения, военные кантонисты и солдатские дети причислены к свободному состоянию, созданы специальные стрелковые батальоны, приняты меры для распространения грамотности среди солдат, улучшения их физической формы. В двух гвардейских полках — Измайловском и Конном — под надзором корпусного штаба были созданы хозяйственные комиссии из офицеров для рационального расходования денег, отпускаемых на содержание солдат. Раньше эти средства бесконтрольно расходовались полковыми командирами⁶³.

Членом-редактором чрезвычайно уполномоченной «Комиссии для улучшения по военной части» стал Карцов, в 1855 г. служивший при Ридигере, а с 1857 г. — в Отдельном гвардейском корпусе. В 1856 г. у него была возможность поехать в Кавказскую армию на высокую карьерную должность с перспективой

высоких званий и наград, но он предпочел остаться в Петербурге. Откровенно объяснил причину: «Отказываясь ехать на Кавказ в 1856 году, я, признаюсь, надеялся, что граф Баранов и Плаутин, поставленные так близко и так хорошо при государе, сумеют удержать свое поведение, сумеют продолжить так действовать, как начали, что через них, может быть, и мне удалось бы принять участие в общем деле»⁶⁴.

В 1857 г. генералы Николай Плаутин и Эдуард Баранов представили Александру II рапорт об издании «Военного сборника», причем Плаутин предварительно объяснился с монархом, получив его соизволение «войти по этому предмету с формальным представлением». 1 ноября 1857 г. командование Отдельного гвардейского корпуса снеслось о том же с военным министром Н.О. Сухозанетом⁶⁵. Как указывал Н.Ф. Плаутин, по сравнению с прежними соображениями он выдвинул в итоге кардинальное предложение: не делать «обязательной» подписку «Военного сборника» (т.е. не вынуждая офицеров подписываться на ежемесячник, что могло бы вызвать предубеждение против него), дабы «за выдачею от казны пособия основать издание журнала на добровольной подписке», объявить: «Если число подписчиков в войсках превзойдет 4000, то цена будет по соразмерности сбавлена»⁶⁶. Вскоре «Главные основания для издания «Военного сборника»» были утверждены.

Резюме удалось обнаружить в Российском государственном военно-историческом архиве:

«1. Военный сборник издается с той целью, чтобы доставить офицерам нашей армии за возможно дешевую цену полезное и занимательное чтение, возбудить в них любознательность и охоту к военному образованию, офицерам же, наиболее способным и знающим, дать средство сообщать свои знания через печать всем товарищам по оружию.

2. По назначению своему «Военный сборник» не должен иметь характера специально-военного, он должен быть журналом военно-литературным, представлять читателям свои статьи и для серьезного научного чтения, и для чтения легкого, статьи, по возможности, доступные понятиям нашего армейского офицера.

3. На основании сказанного каждая книжка журнала должна представлять следующие четыре отдела:

I отдел (официальный)

а/ извлечения из высочайших приказов, приказов главнокомандующими армиями, военного министра, генерал-инспектора по инженерной части, генерал-фельдцейхмистра, начальника главного штаба по военно-учебным заведениям и командиров отдельных корпусов;

б/ извлечение из циркулярных объявлений департаментов военного министерства;

в/ те из общих узаконений, которые имеют какое-либо отношение с военным бытом.

Примечание: В извлечениях этих должно заключаться все, относящееся до изменения состава войск, управления их, вооружения, формы одежды и проч. в

той мере, в какой необходимо знать каждому офицеру. Таким образом, отдел этот будет служить подручным сборником всех современных постановлений и узаконений. (Извлечения эти, само собою разумеется, не могут заменить подлинных приказов и циркуляров, которые в настоящее время обязаны выписывать различные штабы и другие управления).

II отдел. Военных наук

а/ тактика;

б/ военная история;

в/ военная администрация;

г/ военная статистика;

д/ фортификация и артиллерия.

Примечание: По военной истории помещать преимущественно описания и разборы тех сражений, в которых принимали участие русские войска. К каждому из описаний должны быть приложены соответствующие карты и планы.

III отдел. Литературный

а/ рассказы из военного быта;

б/ записки /мемуары/ военных людей;

в/ путешествия, имеющие военный интерес;

г/ биографии.

IV отдел. Смесь

а/ извлечения из журналов Комиссии улучшений по военной части и всех отделений военно-ученого комитета;

б/ открытия и опыты разного рода, за границей произведенные;

в/ библиографические известия о военных книгах и статьях разных журналов, выходящих на русском, французском, немецком и английском языках.

Сборник должен выходить ежемесячно по одной книжке около 20-ти листов в каждой.

4. Журнал издается при Штабе Отдельного гвардейского корпуса под главным наблюдением начальника штаба.

5. Редакция поручается: одному общему редактору, в помощь которому назначаются два военные редактора.

6. Редакция заведует всею хозяйственною частью журнала и приискивает сотрудников на тех условиях, какие по взаимному соглашению будут между ними поставлены. Статьи при предварительном рассмотрении и переработке их редакторами должны поступать на одобрение цензуры гражданской. От военной же цензуры они освобождаются.

7. Цена журналу назначается 6 руб. в год с обязательною подпискою для всех штабов, начиная со штабов отдельных батальонов.

8. В пособие изданию правительством ежегодно отпускается 12000 р[ублей] сер[ебром], с тем что, если число подписчиков достигнет той цифры, при которой общему редактору будет отчисляться 2400 р[ублей], а частным по 1200 р[ублей], то из последующей затем прибыли 50% должно поступать в пользу редакции, 25% для составления запасного капитала и 25% для погашения ежегодного вспомоществования, журналу выдаваемого.

9. Издание должно начаться с 1-го мая 1858 года с подписною ценою за 8 книжек нынешнего года по 4 р. сер[ебром]»⁶⁷.

Дополнительно уточнялось, что «высочайше повелено: в смеси предполагаемого к изданию нового военного журнала помещать только одни военные предметы»⁶⁸.

Наконец утверждался редакционный штат: общий редактор с двумя военными помощниками, причем издание подпадало только под гражданскую цензуру. В брошюре Н. Makeева «Н.Г. Чернышевский — редактор «Военного сборника»» по этому поводу ошибочно указано на распоряжение 28 ноября о том, что «статьи сего журнала, относящиеся к предметам военного ведомства, и потому подлежащие его рассмотрению, отправлять из общей цензуры предварительно на заключение лица, назначенного от военного министерства для сношений с цензурным комитетом»⁶⁹. Однако процитированное касается 28 ноября не 1857-го, а следующего 1858 г.⁷⁰

«Главное заведывание» изданием «Военного сборника» царь доверил 45-летнему генерал-адъютанту, начальнику штаба Отдельного гвардейского корпуса графу Эдуарду Баранову, вменяя «приискать главного и частных редакторов». И тот, на кого возлагалась ответственность «за благонамеренность направления и за соответствующее цели содержание журнала»⁷¹, обязал наладить контроль за изданием Александра Карцова, вскоре ощутившего себя «посредником» между редакцией и начальством⁷². В корректурных листах «Военного сборника» — следы прямого вмешательства генерала Карцова: вычеркнут ряд авторских строк; целиком запрещена статья «Фридрих Великий», предназначавшаяся для второго номера журнала и содержавшая «критический разбор, весьма едкий, характера нескольких прусских владетелей»⁷³.

Письмом от 7 января 1858 г. Николай Чернышевский известил отца:

«Я должен сообщить Вам об одном деле, которое мне предложили на днях и которое, повидимому, устраивается. Но так как оно еще не установилось окончательно, то я и говорю о нем только как о надежде, довольно вероятной, но еще только надежде.

Граф Баранов вздумал издавать для распространения образованности между офицерами русской армии «Военный сборник». Заняться устройством этого дела он поручил генерал-квартирмейстру Гвардейского генерального штаба Карцеву. С Карцевым я был несколько знаком, и он предложил мне быть редактором этого издания. Я согласился. Граф Баранов велел приготовить доклад государю. Вчера я слышал, что доклад этот утвержден, мне говорят, что это издание может принести пользу нашим офицерам, которые до сих пор читали слишком мало и оттого в Крымскую кампанию показали себя людьми, правда, храбрыми, но не способными бороться с успехом против неприятеля, приготовленного к распорядительности и находчивости на поле сражения умственными трудами в мирное время.

Если это назначение состоится, я буду заниматься сообщением статьям, которые большею частью будут написаны дурным языком, такой формы, чтобы они могли явиться в печати приличным образом; кроме того, мне придется

рассматривать окончательно, заслуживает ли печати статья по своей дельности и занимательности, и справедливы ли мысли в ней излагаемые. Для оценки статей чисто военного содержания, относительно их достоинств по военной части, будут у меня два помощника — двое профессоров Военной академии»⁷⁴.

Искомый дуэт составили 27-летние коллеги — подполковник Генерального штаба В.М. Аничков и капитан Гвардейского штаба Н.Н. Обручев. Оба, после кадетских корпусов окончив военную академию, преподавали в ней. Были знакомыми Чернышевского, Добролюбова, Сераковского, который, поступая в 1857 г. в академию, констатировал: «Молодые профессора предлагают мне место адъюнкта, говорят, что для меня соответствующее место — кафедра, а не студенческая скамья...»⁷⁵. Молодыми профессорами в ту пору были Аничков и Обручев.

Виктор Аничков только-только, в ноябрьском и декабрьском номерах «Современника» за 1857 г., опубликовал результаты своих зарубежных наблюдений — «Очерки Алжирии. Из записок армейского офицера», до этого — монографию «Ваграмское сражение» и две книжки под заголовком «Военно-исторические очерки Крымской экспедиции (1855–1856 гг.)», положительно оцененные Николаем Чернышевским⁷⁶. В 1855 г. Аничков, вовлеченный Дмитрием Милутиным, занимался подготовкой представленной царю (и понравившейся ему) «Карманной справочной книжки для русских офицеров» (Санкт-Петербург, 1856), на том поприще сотрудничал с Александром Карцовым и братьями последнего, служившими в лейб-гвардии Семеновском полку Павлом и Нилом⁷⁷. Теплые отношения между Аничковым и Чернышевским сказались настолько, что в 1858 г. Аничков вместе с А.Я. Панаевой стали крестными младшего сына Н.Г. Чернышевского Михаила⁷⁸.

Миновало совсем немного месяцев и Аничков, назначенный вице-директором комиссариатского департамента Военного министерства, отошел от редакторства в «Военном сборнике» (его заменил полковник Генерального штаба Х.Г. Окерблом — начальник штаба 1-й гвардейской кавалерийской дивизии, бывший однокашник Николая Обручева). Тем не менее продолжались его встречи с Чернышевским, дружба с Добролюбовым (вспоминая об этом в конце своей жизни в связи с «Материалами для биографии Н.А. Добролюбова», Николай Чернышевский отметил «желание самого Аничкова сблизиться через Николая А[лександровича] с Некрасовым», добавив: «Н[иколай] А[лександрович] мог иметь большое влияние на устройство дел, какие хотел Аничков завести с Некрасовым; это были денежные дела»)⁷⁹.

Бывший офицер Генштаба Ян (Иван) Станевич в своих мемуарах, посвященных Зыгмунту Сераковскому, называл Виктора Аничкова «очень либеральным». В то же время, при хороших отношениях с ним, характеризовал его как человека «очень ловкого, умеющего эксплуатировать в свою пользу обстоятельства». И заметил, что многое, касающееся экономических вопросов, за того написал Сераковский⁸⁰.

Николай Обручев под венец своей карьеры — начальник Главного штаба, на исходе XIX века — член Государственного совета, генерал от инфантерии,

генерал-адъютант, кавалер многих российских и иностранных орденов (среди них — святого апостола Андрея Первозванного, французского Почетного легиона), заслуженный профессор Академии Генерального штаба, почетный член Императорской Академии наук. Ему удалось разработать стратегию войны с Османской империей, приведший к освобождению Болгарии от османского ига, а в 1863 г. он, будучи начальником штаба гвардейской дивизии, отважно «отчислился» от должности, протестуя против подавления поднятого тогда польского восстания.

В начале 1850-х годов юный Обручев зарекомендовал себя блестяще: через 2 года после учебы в кадетском корпусе, 20-летним написал «Опыт истории военного искусства в России», еще через 3 года — «Обзор рукописных и печатных памятников, относящихся до истории военного искусства в России по 1725 г.». За отличие в военной академии 1854 г., был награжден серебряной медалью и удостоился чести, чтобы его фамилия была занесена там на мраморную доску. Со следующего года — адъюнкт-профессор, с 1857 г. — профессор, совмещающая преподавание с должностью дивизионного квартирмейстера гвардейской пехотной дивизии. В формулярных списках Отдельного гвардейского корпуса на 1 января 1857 г. значился капитаном, что приравнивалось в положении армейского подполковника (имел преимущество старшинства в два чина). Никакими именьями не владел.

9 января 1858 г. Н.Г. Чернышевский, В.М. Аничков и Н.Н. Обручев получили уведомление за подписью графа Баранова о том, что Александр II разрешил «Военный сборник», утвердив Чернышевского общим редактором издания, а Обручева и Аничкова — военными редакторами. Кроме того, начальник штаба Отдельного гвардейского корпуса попросил Чернышевского принять «заведование и всею хозяйственной частью журнала»⁸¹ (так что не ограничивался редакторством «по литературной части», как трактована его должность в широко растиражированной «Советской военной энциклопедии»). В связи с этим Чернышевский сообщил отцу: «Определение мое редактором «Военного сборника» состоялось; я получил уже бумаги, извещение об утверждении меня редактором и инструкцию, которая утверждена государем. Теперь остается только подождать еще с полгода, удастся ли мне поддержать хорошие отношения, в которых я теперь нахожусь с людьми, имеющими наблюдение за порученным мне изданием: главным образом важен тут Карцев. Теперь, как я сказал, мы с ним хороши; если это поддержится, мое положение упрочится»⁸².

Несколько работ Н. Макеева и Р. Таубина, появившихся в 1940–1950-х годах⁸³, коснулись «Военного сборника», но очень поверхностно. В противовес утверждению, что «вопрос о деятельности Н.Г. Чернышевского в «Военном сборнике», о направлении и содержании этого издания довольно обстоятельно освещен»⁸⁴, предпринятое исследование архивных фондов позволяет полнее осветить комплекс различных материалов.

Удалось обнаружить, что 7 января 1858 года Карцов уведомил Милютину: «Вчера утвержден «Сборник военный». Он будет издаваться при гвардейском штабе. Редакторы — Чернышевский, Аничков и Обручев», а 2 февраля — что

«Военный сборник» еще до появления первого номера «уже успел нажать себе врагов: во 1-х, в лице морского начальства, которое рассердилось, зачем журнал смели назвать сборником; во 2-х, от в[оенной] цензуры за то, что его освободили от ее влияния, в 3-х, от в[оенно-] ученого комитета, издающего «Военный журнал». В таких условиях редакция, решившая преждевременно не открывать свои намерения, показалась Карцову «немножко беспечною»⁸⁵.

Итак, массовое издание для офицеров русской армии стало возможным только после поражения царизма в Крымской войне, когда страх перед наступающим освободительным движением заставил правительство подумать об актуальности изменений, о реформах, в том числе как «крестьянской», так и военной. Впрочем, процесс усложнялся явными и подспудными неприятностями.

Поскольку рутинные органы военного министерства — газета «Русский инвалид» и «Военный журнал» — практически не имели общественного значения (свидетельства говорят о «Военном журнале» как о «никем в войсках не читаемом, бесцветном», о «Русском инвалиде» — как о «находившемся в жалком состоянии»)⁸⁶, с помощью нового военно-литературного ежемесячника правительство собиралось влиять на армию так, чтобы по-своему приспособить ее функции к своим насущным нуждам. Но этим желаниям не суждено было сбыться, пока «Военный сборник» вел Чернышевский: хотя издание санкционировалось самим царем и финансировалось из средств государственной казны, в необычных обстоятельствах закладывался фундамент откровенного общения с его страниц с офицерами, через офицеров — с солдатами.

Различными каналами (вплоть до циркуляра военного ведомства от 3 февраля 1858 г.)⁸⁷ распространялось объявление о предстоящем выпуске «Военного сборника». По сравнению с «Главными основаниями для издания «Военного сборника», высочайше утвержденными», подписанное Н.Г. Чернышевским, В.И. Аничковым и Н.Н. Обручевым «Объявление об издании журнала «Военный сборник»» — несколько объемнее. Оно анонсировало пополнение разделами «Выдержки из журналов, русских и иностранных» и «Все нововведения по военно-административной и строевой части во всех государствах» (при этом разъяснялось, что «по тактике будут помещаемы преимущественно статьи, касающиеся к разрешению вопросов, возбужденных событиями последней войны»), условиями подписки и оплаты гонорара, а главное — доверительно обращалось к потенциальным авторам:

«Чтобы соответствовать своему назначению, «Военный сборник» будет стараться изложение всех статей сделать общедоступным и общеинтересным, заботясь о соединении ученых достоинств их с популярностью. Редакция употребит все усилия, чтобы наполнять журнал по преимуществу такими статьями, которые имели бы живое значение для нашего военного быта и возбуждали бы в читателях деятельность мысли. Всестороннее, добросовестное изучение настоящего материального и нравственного состояния наших войск будет первою обязанностью журнала. Редакция сознает всю важность этой обязанности, всю трудность ее исполнения; преодолеть эту трудность она надеется при помощи

всех образованных и заботящихся об общем благе русских офицеров, поэтому и обращается ко всем служащим и служившим в рядах нашей армии офицерам с просьбою содействовать ей в деле изучения нашего быта и распространения в войсках всех сведений, до военного дела относящихся.

В какой бы форме ни была написана статья, основательно излагающая состояние того или другого отдела наших войск, той или другой стороны военной нашей жизни, она будет с равною признательностью принята в «Военном сборнике». Систематическое исследование, простой рассказ, заметки в форме воспоминаний или наблюдений — все может быть равно прекрасно и полезно, лишь бы только было дельно и правдиво. Многие из опытнейших и достойнейших людей, в совершенстве знающих свою часть, затрудняются передавать на общую пользу посредством печати плоды своих наблюдений только потому, что их останавливают требования так называемой литературной формы; но знание дела и здоровый взгляд на него — достоинства более важные, нежели изящество языка, и если статья написана человеком дельным, ясно понимающим свой предмет и излагающим мысли основательно обдуманно, она всегда будет оценена по ее внутреннему достоинству. Такие статьи «Сборник» будет считать лучшим своим украшением.

Желая сколь возможно избежать односторонности воззрений, редакция будет охотно помещать в «Сборнике» все возражения и замечания на статьи, в нем же напечатанные.

Относительно каждой присылаемой в редакцию «Военного сборника» статьи автор будет получать от редакции уведомление, намерена ли редакция поместить ее в журнале, если только потребует уведомления об этом.

Если автор по какой-либо причине не желает подписывать своим именем принадлежащую ему статью, имя это останется ненарушимой тайной редакции.

Вознаграждение за статьи, помещаемые в «Военный сборник», определено: за извлечения и компиляции по 30 р[ублей] сер[ебром] с печатного листа, а за оригинальные статьи — до 50 р[ублей] сер[ебром], и в некоторых случаях выше. Автор может сверх того, если пожелает, получать бесплатно от 25 до 50 отдельных оттисков своей статьи: для этого нужно ему только отметить на самой статье, что он желает иметь отдельные оттиски»⁸⁸.

«Его нашли революционным»⁸⁹ — писал А.П. Карцов о впечатлении, произведенном таким актом. Приглашая к сотрудничеству офицеров, редакция стремилась создать им условия для свободного обмена мыслями. Чернышевский настойчиво отстаивал в издании журнала и свою личную независимость от генералов», чтобы «говорить прямее»⁹⁰.

Большую роль в собирании демократических сил сыграл «Современник», в февральском номере которого за 1858 г. одновременно появились две публикации: объявление о предстоявшем выходе «Военного сборника» и рассказ «Чудо «Морского сборника»», подписанный псевдонимом Иван Путинка⁹¹. Появилась своеобразная иллюстрация надежд, связанных с выходом нового журнала: отстаивание человеческого достоинства солдата, борьба с рукоприкладством, обличение невежества, корыстолюбия и подобострастия офицеров-

крепостников. Показательно, что антиподом главного героя — майора Нурки выступал в «Чуде «Морского сборника»» подполковник Травка — выпускник Военной академии, в которую к тому времени поступили З. Сераковский и Я. Станевич (также один из «соизгнанников оренбургских», по выражению из «Дневника» Т.Г. Шевченко).

В литературоведении распространилось представление, что рассказ «Чудо «Морского сборника»» создан Станевичем. Основанием для этого послужила запись в конторской книге «Современника» о получении им соответствующего гонорара⁹². Не опровергая вполне возможного такого единоличного авторства, все же следует обратить внимание на вероятность, что за псевдонимом «Иван Путинка» могли скрываться несколько человек: не только Ян Станевич, но и Зыгмунт Сераковский, и, не исключено, — вернувшийся из ссылки польский писатель Эдвард Желиговский. Показательно, что со всеми этими приятелями встретился Шевченко у В.М. Белозерского на следующий день после своего возвращения в Санкт-Петербург — вечером 28 марта 1858 г. К тому же, избранный для «Современника» псевдоним очень близок имени Ивана Путнева — одного из героев обнародованого в том же 1858 г. в Петербурге романа Желиговского «Сегодня и вчера». А Станевич мог получить гонорар, исполняя обязанности секретаря конспирации, основанной в Военной академии Сераковским.

Что касается Тараса Шевченко то, как видно по его художественным произведениям и «Дневнику», мысли об армии всерьез занимали Великого Кобзаря. В поразительном созвучии с высказанным В. Чичериным двумя годами ранее в «Голосах из России» он 14 июля 1857 г. в Новопетровском форте размышлял о солдатах, у которых «отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, — все», и офицерах, которым «отдано все, все человеческие права и привилегии». Гневно клеймив пьянство и драки «истинными досугами линейных, армейских и даже гвардейских молодых офицеров», Шевченко видел несомненную пользу в том, чтобы предать гласности низменную суть армейского бытия⁹³. Поскольку именно тогда речь шла об учреждении нового военного журнала, можно предположить не простое совпадение, ведь так или иначе причастен к появлению этого печатного органа в Петербурге товарищ Т. Шевченко З. Сераковский.

Среди авторов первого номера «Военного сборника» — С.Н. Федоров, оренбургский писатель-демократ, взявшийся за литературное творчество под влиянием Т.Г. Шевченко, А.Н. Плещеева, ссыльных польских революционеров. В течение десятилетия почти не выезжая из Оренбурга, он успел выступить в популярных столичных журналах. Сам он, составляя список своих произведений, на первое место поставил повесть «Потапов», предназначенную им для намеченого журнала при Гвардейском штабе⁹⁴ (хотя к тому времени в «Русском вестнике» уже вышли его «провинциальные сцены» под названием «Утешители»). На май 1858 г. Чернышевский принял в «Современник» драматическое произведение Федорова «Филантропы».

«Военный сборник» по приглашению Н.Г. Чернышевского поддержали такие постоянные сотрудники «Современника» как далеко не военные Н.А. Добролюбов, Е.П. Карнович, П.П. Пекарский и другие. Например, Добролюбов синхронно готовил в оба издания рецензии на «Записки об осаде Севастополя» Н.В. Берга и на «Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера» А.И. Ершова.

Многие обратились к журналистике по приглашению редакции «Военного сборника»: С.П. Зыков, Н.П. Глиноецкий, М.И. Драгомиров, Н.Г. Залесов, Д.А. Спичаков и другие. Главным образом это были офицеры Военной академии и Отдельного гвардейского корпуса. В целом откликнулись сотни лиц, призвавших свои статьи, и тысячи, изъявивших охоту подписаться на журнал. К 15 апреля 1858 г. подписчиков насчитывалось четыре с половиной тысячи, а заявки продолжали поступать — по 200–300 в неделю⁹⁵. Когда общий тираж достиг 5884 экземпляров, подписку пришлось прекратить, хотя всех желающих удовлетворить не удалось.

«Подписка на «Военный сборник» за текущий год прекращена по истощению как первого, так и второго издания», — гласило сообщение «От редакции» на последней странице обложки 5-го номера, но даже при несомненном ограничении число читателей выглядело внушительным, — практически таким же, как у «Современника». Для ведомственной периодической печати почти 6-тысячный тираж вообще был необычным. Что касается русской армии с тридцатитысячным офицерством, то явление выглядело феноменальным: гражданские лица выписали около 200 экземпляров, остальные достались офицерам. Подписчиками выступали целые подразделения⁹⁶.

Не выдержав конкуренции, консервативный «Военный журнал» первым потерпел поражение: «С основанием журнала «Военный сборник», издающегося при Гвардейском штабе, в редакцию «Военного журнала» не только перестали поступать статьи посторонних сотрудников, но и те, что имелись, были забраны ими назад для помещения в «Военном сборнике»», — официально доносил Военно-ученый комитет Военного министерства⁹⁷. В 1859 г. «Военный журнал» вообще прекратил существование.

В кругу «Современника» вызревало намерение приобрести с торгов «Русский инвалид» — главный рупор военного министерства: была уверенность, что Некрасов сможет издавать эту газету «в расчете, разумеется, на содействие таких публицистических сил, как Чернышевский и Добролюбов». По неизвестным причинам прожект не удался⁹⁸. Отношения с «Русским инвалидом» усложнились до конфликта: там, где еще недавно рекламировалось издание «Военного сборника», развернулась арена яростных нападок на него⁹⁹.

Союзником «Военного сборника» выступил при штабе Отдельного гвардейского корпуса маленький журнальчик «Солдатская беседа», который можно было бы назвать своеобразным приложением к «Военному сборнику» с учётом того обстоятельства, что он выпущен почти синхронно: 27 февраля 1858 г. «с Высочайшего соизволения» санкционирован выход его первого номера (одобренного цензором В.Н. Бекетовым), а чуть более чем через два месяца

выдано подобное разрешение на «Военный сборник». Подписка «для войск» на «Солдатскую беседу» проводилась в редакции «Военного сборника»¹⁰⁰. И «Солдатская беседа», и «Военный сборник» подчеркивали, что функционировали не в штабе, а при нем: тем самым обращалось внимание на их особый характер. Редакция «Военного сборника» в сущности продемонстрировала относительную неподчиненность военному начальству: «Некоторые из гг. подписчиков «Военного сборника», обращавшиеся со своими требованиями в редакцию журнала, находящуюся при штабе Отдельного гвардейского корпуса, выставляли на письмах адрес неполный, подписывая только: «в штаб Отдельного гвардейского корпуса»; от этого происходило замедление в получении их требований редакцией «Военного сборника», и она, имея в виду предупредить на будущее это неудобство, просит тех из гг. подписчиков, которые присылают свои требования на журнал в редакцию его при штабе Отдельного гвардейского корпуса выставлять на письмах полный адрес, именно адресовать их не просто «в штаб Отдельного гвардейского корпуса», а непременно «в редакцию «Военного сборника», при штабе Отдельного гвардейского корпуса». Только по этому полному адресу доходят требования до редакции без промедления»¹⁰¹.

Сложно поверить, что по-настоящему весомы были трудности с доставкой «требований» на подписку, тем более, что в «Объявлении об издании «Военного сборника» предлагалось обращаться не куда иначе как в штаб Отдельного гвардейского корпуса»¹⁰². Никак не в редакцию «при штабе». Дело, видимо, в другом: объявление из-под пера Н.Г. Чернышевского, который в «хозяйственной части» заведовал подпиской на журнал, проводило линию, какой неуклонно следовало идти, отказываясь от самых выгодных финансовых предложений, если их реализация требовала попадания под начало военного ведомства. «По «Военному сборнику» я не считаюсь на службе для того, чтобы сохранить независимость от генералов, с которыми имею сношения по этому изданию, — писал Чернышевский родным. — Мне предлагали сделать редакторскую должность при Гвардейском штабе, но я отмолчался от этого предложения: теперь я могу говорить прямее, нежели мог бы тогда»¹⁰³.

Редактором и основным автором «Солдатской беседы» стал 42-летний А.Ф. Погосский, близкий Н.Г. Чернышевскому, Н.А. Добролюбову, Н.А. Некрасову, В.М. Аничкову, Н.Н. Обручеву. В своих материалах — и в «Солдатской беседе», и в журнале «Народная беседа», который с 1862 г. как бы адаптировал идеи «Солдатской беседы» к языку, понятному не только военным служащим, но и крестьянам, — он, успевший послужить и рядовым, и офицером, напоминал, что солдаты являются частью народа и пребывание в армии — лишь временное явление, что впереди возвращение домой, чаще всего в село. Отсюда его стремление насытить свое детище «всем, что нужно знать солдату, да не помешает и каждому человеку».

Александр Погосский не мог не понимать, что, если для подписки на «Солдатскую беседу» подходил адрес «при Штабе», то для переписки с «нижними чинами» он уже выглядел неудачным. Поэтому просил своих корреспондентов, как и других «частных лиц», адресоваться к нему в известный

магазин придворного книгопродавца А.Ф. Смирдина на Невском проспекте (там, где, кстати, обосновалась и редакция «Современника»). Само название «Солдатская беседа» подчеркивало стремление к тесному общению с читателями — «грамотными, малограмотными и совсем безграмотными».

Дебютный номер «Солдатской беседы» открывался обращением «Землякам служивым, кое-что о нашей беседе», с помощью чего Погосский приглашал солдат к невиданному ранее способу общения между собой — собираться для обсуждения вопросов, затронутых в журнале. Состав лиц, к кому обращался, он очертил с размахом: «пешие, конные и по морям плавающие», т.е. пехотинцы, кавалеристы, матросы — представители всех видов вооруженных сил. «Дело наше общее, до всех касающееся» — писал этот автор, что было совершенно феноменальным для армии и флота России явлением. Погосский отдавал себе отчет в особой роли массовой пропаганды и ставил задачу последовательного вовлечения читателей в общественную жизнь: «С часом, по маленьку дойдем и до тонкости, заговорим политичнее, а сразу нельзя, братцы: сначала топором, потом скобелем, а резьба да узоры — последнее дело».

Солидаризуясь с редакцией «Военного сборника», обратившейся с предложением сотрудничества к офицерам и уже начавшей получать от них статьи, «Солдатская беседа» поместила отклик в поддержку журнала Чернышевского: «Вот и почали теперь люди знающие, ученые, писать и рассуждать о том, как следует образовывать, то есть выучить разуму и нашего брата-солдата. И любо читать, как иной благородный офицер пишет: «мы, говорит, должны сдружиться с солдатом, он-де товарищ наш, он нам брат меньшей ... а если он хорош, честен и трудолюбив — отдадим ему почтение... Стыдно и грешно было бы нам не ответить на это также честно и благородно... Коли не брезгают они подать чистую руку свою в помощь нам и дружеским голосом зовут нас на добрую дорогу, то грех было бы не послушать их...»¹⁰⁴.

Первый номер «Военного сборника» воспроизвел один из материалов «Солдатской беседы» — рассказ «Отставное счастье» в сопровождении примечания Н.Г. Чернышевского о том, что журнал А.Ф. Погосского — помощь офицерам, обучающим подчиненных грамоте: «Чтобы пособить по мере сил своих общему делу, г. Погосский, уже напечатавший несколько замечательных книжек для солдат, предпринимает теперь издание целого ряда брошюр под названием «Солдатская беседа». Мы помещаем здесь один из его новых рассказов, чтобы ознакомить читателей «Военного сборника» с характером статей, которыми г. Погосский надеется заинтересовать солдат и возбудить в них охоту к чтению. Главная мысль автора: спуститься в самую обыденную жизнь солдата, затронуть его чувствительную струну и тогда уже постепенно поднимать его»¹⁰⁵.

Во всяком случае, «Военный сборник» нисколько не заслужил упреков и в том, что он «не имел распространение в солдатской массе», и в том, что якобы «не охватывал своим воздействием большую часть офицерского состава»¹⁰⁶. Естественно, «Военный сборник» не распространялся среди солдат по той же причине, по которой «Современник» не имел хождения среди крестьян. Собственно, отставной майор Погосский, приглашая солдат быть «собесед-

никами», объяснял им, что есть и другие замечательные книги, но для них пока не предназначенные.

Письма Н.Н. Обручева к А.Ф. Погосскому свидетельствуют об их сотрудничестве в издании «Солдатской беседы» и о том, что вопросам сближения солдат с крестьянами в том журнале уделялось значительное внимание¹⁰⁷. Свообразным откликом на задумку использования армии как рассадника народного просвещения были слова во втором номере «Солдатской беседы», что солдаты должны разнести по свету «все то, чему их на службе выучили». Погосский апеллировал к людям, понимающим как достичь цели. «Выучимся же добру, и тогда всюду встретят солдата как брата старшего, как учителя»¹⁰⁸ — призывал своих читателей.

В «Солдатской беседе» статья «Ложь и воровство» как бы предвосхищала агитационную литературу для народа, вскоре получившую распространение. В напечатанном тексте содержалось отнюдь не двусмысленное указание на злодеев, обкрадывающих народ: «Конечно, и на медведя есть рогатина: и вор дрожит — словно его черт берет, протягивая руку за чужим добром. Попался он — ну как с ним расчет короток: драл волк, дерут и волка. А вот как прикажете избавиться от такого мошенника, который серед белого дня, при народе, промышляет обманом да обирает темного человека хитростью и разным надувательством? И нет на него ни суда, ни улики, затем, что изворотлив он как змея. Что прикажете делать с таким ворищем, который и по дружбе и по службе крадет да еще похвально: дело, мол, делаю; «квашню мешу — между пальцев мое остается! А остается там ино половина; «крою — песни пою, а кто будет шить, тот наплачется!» Ну, да об этих гусях лапчатых поговорим когда-нибудь потом. Надо будет потолковать о них особенно и пообстоятельнее: ведь все они какого ни есть звания и состояния — босиком ли ходят, аль в рыдване разъезжают — одного поля ягоды, все те же воры»¹⁰⁹.

Такие фразы свидетельствовали о жгучем желании поддержать настроения крестьян и солдат избавиться от несправедливости, что тем более весомо, поскольку номера журнала Погосского были практически единственными книжками, способствовавшими просветительной работе в армейской массе. Тяга к «Солдатской беседе» оказалась настолько мощной, что Погосский взялся за продукт аналогичного содержания для максимального распространения — «Народную беседу»¹¹⁰.

Собственно, «Военный сборник» и «Солдатскую беседу» можно рассматривать как парное издание с налаженными редакционными контактами. Для распространения в солдатской массе издавалась «Солдатская беседа», а «Военный сборник» предназначался офицерам и дошел до очень многих из них.

«Направление «Военного сборника» было понято огромным большинством русских офицеров точно так, как предполагала понимать его редакция «Сборника», — четко заявил Николай Чернышевский¹¹¹. Редакция журнала имела все основания считать, что ее «Объявление об издании «Военного сборника»» нашло живой отклик в армии. Отмечая как было воспринято приглашение к сотрудничеству в новом периодическом органе, она с удовлетворением отме-

тила: «Из всех концов России, где только стоят войска, получались редакциею чрезвычайно многочисленные статьи, написанные все без исключения в одном и том же духе»¹¹². С особым радушием редакция встретила письмо прапорщика Смоленского пехотного полка Н.Ф. Трусова «Голос из армии», выразившее не только его личное мнение, а и взгляды целого кружка «маленького общества» молодых офицеров¹¹³.

Было Николаю Трусову тогда не более 24-х лет, но за плечами он имел немалый военный опыт. Еще в начале своей службы, в 1854 г., ему, 19-летнему унтер-офицеру Смоленского пехотного полка, довелось в составе действующей армии участвовать в переправе по студеной вешней воде на правый берег Дуная и в штурме расположенной там турецкой батареи. В 20 лет стал прапорщиком и со своей частью был переведен в Севастополь. Сражался на Черной речке, Федюхинских высотах, Бельбекской позиции, за Макензеву гору. Видел, как по вине бездарных «верхов» бессмысленно погибали однополчане. Даже прошение об отставке он наполнил горечью воспоминания о наступлении его отряда и движении «того же числа в обратном направлении»¹¹⁴.

После окончания военных действий полк «смоленцев» был передислоцирован на постоянные квартиры, а в 1857 г. — перебросен в Королевство (Царство) Польское. Там «небольшой кружок одного из армейских полков» стал предшественником революционной организации офицеров русской армии в Польше. Среди тех, кто мог вместе с Трусовым обсуждать в нем программу «Военного сборника», был, например, уроженец Волыни подпоручик К.И. Крупский, поступивший в Смоленский полк после окончания Константиновского военного училища¹¹⁵.

Основное внимание Н.Ф. Трусов уделил сопоставлению «жизни общества военного» с гражданской жизнью. Отношение офицеров к солдатам, как указывал Трусов, «было порождено барским сословным взглядом и перенесено на службу из житейской среды». Вспоминая помещичьи имения, где такого же рода были отношения между крестьянами и их владельцами, автор «Голоса из армии» оказался настолько смелым, что не убоился охарактеризовать военную службу как «службу частному лицу, а не государству». Подчеркнув, что поведение офицера по отношению к солдатам порождено крепостническими отношениями в стране, укреплял позиции человеческого достоинства всех угнетенных: «Я далек от слезливого, вялого обращения, от идиллического представления себе нравственной стороны солдата, но еще дальше от того, чтобы симпатизировать телесным наказаниям». Резкое осуждение насилия над личностью сопровождалось обличением и пресловутого «солдатокрадства». Начальники разного уровня обворовывали подчиненных, утаивая для себя значительную долю их провианта. Вскрывалась гнилость армейских порядков сверху донизу: «Начальник части, требующий услужливости от своих подчиненных, сам делает то же самое относительно высших. Движимый ревностью к угождению начальству, он готов был раздеть солдат и сложить все в цейхгауз, чтобы ничего не носилось и не портилось»¹¹⁶.

Соображения Трусова и его сослуживцев получили одобрение не только редакции «Военного сборника», но и Александра II (он пожелал увидеть текст напечатанным, а самого Трусова приветил на одном из смотров)¹¹⁷. Интересно, что осенью 1861 г. Николай Трусов солидаризовался с опубликованной в «Современнике» статьей Николая Чернышевского «Народная бестолковость»¹¹⁸. Уже находясь в отставке, обратился к редактору славянофильского еженедельника «День» И.С. Аксакову с осуждением охранительной кампании: «Я не думаю, что было хорошо, особенно в настоящее время, подкладывать дров в утихающий костер национальной вражды. И неужели Вы не верите, что главные препятствия для лучшего будущего одни и те же для нас и поляков, и что в уничтожении только этих общих препятствий, общих врагов, лежит единственная возможность мирно разделиться по племенам и народностям». Остро критикуя крестьянскую реформу 1861 г. как «двуличную», помянул глубокое негодование народа и выдвинул на первый план необходимость сочувственного отклика «на стоны медленно задушаемых миллионов серого лаптевого народа», реализации «насуточной нужды угнетаемого»¹¹⁹.

Александр II не был ни революционером, ни либералом, но и прежним крепостником он уже не мог оставаться. Вхождение Н.Г. Чернышевского в редакцию «Военного сборника» означало попытку легально «подталкивать» правительство к уступкам освободительному движению¹²⁰. В этом — ключ к пониманию перипетий, связанных с журналом, издававшимся по высочайшему повелению, каким было веление времени.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

-
- ¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч.: 2-е изд. — Т. 20. — Москва, 1961. — С. 171.
- ² Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. — Москва, 1973. — С. 16.
- ³ Орехова Л.О., Васильева Д.К., Орехов В.В., Орехов Д.В. Крымська Гіада. — Сімферополь, 2004. — С. 212.
- ⁴ Шавшин В. Плененный монастырь // Родина. — 1995. — № 3/4. — С. 73.
- ⁵ Лях С.Р. Київська козаччина 1855 // Енциклопедія історії України. — Т. 4. — К., 2007. — С. 223–224; Крижановська О.О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50-х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент). — К., 2008. — С. 169–172.
- ⁶ Селянський рух на Україні 1850–1861 рр. — К., 1988. — С. 7–8, 82–153.
- ⁷ Об этом органе: Усенко П.Г. Передмова реформ: “Морской сборник” 1850-х рр. (з історії військової преси) // Свобода. — 2013. — 28 жовтня, 11 листопада, 9 грудня.
- ⁸ Днепров Э.Д. “Морской сборник” в общественном движении периода первой революционной ситуации в России // Революционная ситуация в России 1859–1861 гг. — Москва, 1965. — С. 232.
- ⁹ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 3. — Москва, 1947. — С. 679.
- ¹⁰ Там же. — Т. 5. — Москва, 1950. — С. 69.

- ¹¹ Некрасов Н.А. Полное собрание сочинений и писем. — Т. 10. — Москва, 1952. — С. 375.
- ¹² Колокол. — 1857. — 1 октября
- ¹³ Герцен А.И. Собрание сочинений. — Т. 12. — Москва, 1952. — С. 204–205.
- ¹⁴ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 2. — Москва, 1949. — С. 633.
- ¹⁵ Там же. — С. 729.
- ¹⁶ Там же. — С. 582. Эта тема ранее освещена в: Усенко П.Г. Паростки гласності: “Морской сборник” середины 1850-х рр. у полі зору М. Чернышевського, Т. Шевченка та їхніх польських сподвижників // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2011. — Вип. 19. — С. 294–310.
- ¹⁷ Добролюбов Н.А. Собрание сочинений. — Т. 2. — Москва–Ленинград, 1962. — С. 413–414.
- ¹⁸ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 10. — Москва, 1951. — С. 94–95.
- ¹⁹ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. — Т. 5. — К., 2003. — С. 15.
- ²⁰ Современник. — 1857. — № 6. — С. 40.
- ²¹ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 8. — Москва, 1950. — С. 207.
- ²² Там же. — Т. 16. — Москва, 1953. — С. 953.
- ²³ Шелгунов Н.В., Шелгунова Л.П., Михайлов М.Л. Воспоминания. — Т. 1. — Москва, 1967. — С. 329–331
- ²⁴ Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. — К., 1963. — С. 266–267.
- ²⁵ Бескровный Л.Г. Указ. соч. — С. 80, 83.
- ²⁶ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 31236.
- ²⁷ Добролюбов Н.А. Собрание сочинений. — Т. 9. — Москва–Ленинград, 1964. — С. 395.
- ²⁸ Зыков С.П. наброски из моей жизни // Русская старина. — 1910. — № 4. — С. 141–145.
- ²⁹ Н.Г. Чернышевский в воспоминаниях современников. — Москва, 1982. — С. 163, 173.
- ³⁰ Там же. — С. 331–332.
- ³¹ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 801, оп. 99/73, д. 180, л. 117; Орлов Н.А. Об уничтожении телесных наказаний в Российской империи и в Царстве Польском // Русская старина. — 1881. — № 5. — С. 95–102; Усенко П.Г. Ініціативи З. Сераковського у сфері реформ 1860-х рр. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2011. — Вип. 18. — С. 209.
- ³² Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 6. — Москва, 1949. — С. 494–495.
- ³³ Герцен А.И. Собрание сочинений. — Т. 17. — Москва, 1959. — С. 219–220.
- ³⁴ Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 10. — Москва, 1956. — С. 213.
- ³⁵ Шаганов В.Н. Н.Г. Чернышевский на каторге и ссылке. — Санкт–Петербург, 1907. — С. 23.
- ³⁶ Усенко П.Г. Домбровський (Dąbrowski) Ярослав // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 442–443.
- ³⁷ Авейде О. Показания и записки о польском восстании 1863 г. — Москва, 1961. — С. 490.

- ³⁸ Отдел рукописей Института русской литературы Российской Академии наук (ИРЛИ). — № 265, л. 3; № 122, л. 1–4.
- ³⁹ *Ojczyzna*. — 1865. — 16 kwietnia.
- ⁴⁰ *Dubowski B.* Pamięci Zygmunta Sierakowskiego // *Lwów*, 1906. — S. 72–73.
- ⁴¹ *Татищев С.С.* Император Александр II. Его жизнь и царствование. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 131.
- ⁴² *Беловинский Л.В.* Русская гвардия в XVIII–XIX веках // *Вопросы истории*. — 1983. — № 9. — С. 96.
- ⁴³ Цит. по переизд.: *Голоса из России*. — Вып. 1. — Москва, 1974. — С. 88, 99, 104, 105.
- ⁴⁴ *Struś [Sawicki J.]* Ludzie i wypadki z 1861–65 r. — *Lwów*, 1884. — S. 6; *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 годов. — Москва, 1967. — С. 153–154.
- ⁴⁵ РГВИА, ф. 1466, оп. 1, л. 213.
- ⁴⁶ *Козьмин Б.П.* Н.Г. Чернышевский в редакции “Военного сборника”: Из воспоминаний Д.А. Милютинина // *Литературное наследство*. — Т. 25/26. — Москва, 1936. — С. 235.
- ⁴⁷ *Русская периодическая печать (1702–1899): справочник*. — Москва, 1959. — С. 358.
- ⁴⁸ *Бескровный Л.Г.* Указ. соч. — С. 246.
- ⁴⁹ *Покусаев Е.И.* Н.Г. Чернышевский. — М., 1976. — С. 54.
- ⁵⁰ *Обручев Николай Николаевич* // *Большая советская энциклопедия*. — Т. 18. — Москва, 1974. — С. 230.
- ⁵¹ *Алексеев М.Н.* Военная разведка в Российской империи — от Александра I до Александра II. — Москва, 2010. — С. 450.
- ⁵² *Баренбаум И.С., Костылева Н.А.* Книжный Петербург–Ленинград. — Ленинград, 1986. — С. 232.
- ⁵³ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (РГБ), ф. 169, к. 21, д. 51, л. 1.
- ⁵⁴ Там же, ф. 169, к. 65, д. 2, л. 56.
- ⁵⁵ *Шаганов В.Н.* Н.Г. Чернышевский на каторге и ссылке. — Москва–Петербург, 1923. — С. 7.
- ⁵⁶ Н.Г. Чернышевский в воспоминаниях... — С. 159–168.
- ⁵⁷ *Русско-польские революционные связи*. — Т. 1. — Москва, 1963. — С. 204.
- ⁵⁸ РГВИА, ф. 14664, оп. 2, д. 2203, л. 171.
- ⁵⁹ *Бескровный Л.Г.* Очерки военной историографии России. — Москва, 1962. — С. 141–143.
- ⁶⁰ *Кавелин К.Д.* Собрание сочинений. — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1898. — С. 11.
- ⁶¹ РГБ, ф. 169, к. 65, д. 3, л. 1об., 3 об.
- ⁶² РГВИА, ф. 14664, оп. 2, д. 2203, л. 71.
- ⁶³ *Революционная ситуация в России в середине XIX века*. — Москва, 1978. — С. 130.
- ⁶⁴ РГБ, ф. 169, д. 4, л. 3 об.
- ⁶⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, д. 273, л. 1–12.
- ⁶⁶ Там же, ф. 1, оп. 1, д. 1243, л. 1.
- ⁶⁷ Там же, д. 1306, л. 63–65об.
- ⁶⁸ Там же, д. 1243, л. 148.
- ⁶⁹ *Макеев Н.* Н.Г. Чернышевский — редактор “Военного сборника”. — Москва, 1950. — С. 35.

⁷⁰ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 777, т. 2, 1858 г., д. 81. Об этом сюжете: *Усенко П.Г.* Новое о Н.Г.Чернышевском (источники для изучения истории издания “Военного сборника” в 1858 году) // Русская литература. — 1978. — № 1. — С. 140–146.

⁷¹ РГИА, ф. 772, оп.1, д. 4318, л. 8, об. 9.

⁷² РГБ, ф. 169, к. 65, д. 3, л. 2.

⁷³ Российский государственный архив литературы и искусства, ф. 1, оп. 1, д. 352, л. 14 об.

⁷⁴ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 14. — Москва, 1949. — С. 352–353.

⁷⁵ *Писарэк Г.* Пятнадцать писем Зыгмунта Сераковского и Бронислава Залеского к Аркадию Венгжиговскому // К столетию героической борьбы “за нашу и вашу свободу”. — Москва, 1964. — С. 16.

⁷⁶ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 3. — Москва, 1947. — С. 559–560.

⁷⁷ *Милютин Д.А.* Воспоминания: 1843–1856. — Москва, 2000. — С. 413.

⁷⁸ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 14. — Москва, 1949. — С. 363.

⁷⁹ ИРЛИ, № 208, л. 1.

⁸⁰ Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim — naczelnim wodzu powstania styczniowego na Litwie i Żmudzi: Wyjątki z pamiętnika Jana Staniewicza. [— Kowno, 1939.] — S. 14.

⁸¹ РГВИА, ф. 14664, оп. 2, д. 273, л. 43.

⁸² *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 14. — Москва, 1949. — С. 353.

⁸³ *Макеев Н.* Н.Г. Чернышевский — редактор “Военного сборника”. — Москва, 1950; *Его же.* Н.Г. Чернышевский — редактор “Военного сборника” // Вопросы истории. — 1949. — № 4; *Таубин Р.А.* Чернышевский о войне и армии // Военная мысль. — 1947. — № 2; *Его же.* К вопросу о роли Н.Г. Чернышевского в создании “революционной партии” в конце 50-х — начале 60-х годов XIX века // Исторические записки. — Т. 39. — Москва, 1952; *Его же.* Борьба Н.Г. Чернышевского за армию в период редактирования им “Военного сборника” // Ученые записки Ульяновского педагогического института. — 1956. — Вып. 8; 1957. — Т. 10, вып. 4.

⁸⁴ *Вержбицкий В.Г.* Революционное движение в русской армии (1826–1859 гг.). — Москва, 1964. — С. 311.

⁸⁵ РГБ, ф. 169, к. 65, д. 3, л. 1об., 2, 3, 6.

⁸⁶ Там же, л. 2 об.

⁸⁷ РГВИА, ф. 1, оп. 1, д. 1243, л. 71.

⁸⁸ Там же, д. 1306, л. 72–74; Русский инвалид. — 1858. — 12 февраля; Современник. — 1858. — № 2. — Приложение.

⁸⁹ РГБ, ф. 169, к. 65, № 3, л. 18 об.

⁹⁰ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 14. — С. 367.

⁹¹ Подробнее: *В.Е.[Егорьев В.Е.]* Чудо “Морского сборника” // Морской сборник. — 1923. — № 3/4. — С. 109–120.

⁹² *Боград В.Э.* Журнал “Современник”: 1847–1866. — Москва, 1959. — С. 333, 547.

⁹³ *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів. — Т. 5. — К., 2003. — С. 15.

⁹⁴ *Усенко П.Г.* Письма С.Н. Федорова к Н.А. Добролюбову, Зыгмунту Сераковскому и Яну Станевичу // Русская литература. — 1977. — № 4. — С. 129–136.

- ⁹⁵ РГБ, ф. 169, к. 65, д. 3, л. 8.
- ⁹⁶ ИРЛИ, ф. 375, д. 2, л. 110 об.; Там же, д. 15, л. 3 об.
- ⁹⁷ РГВИА, ф. 401, оп. 1/289, д. 65, л. 85.
- ⁹⁸ Н.Г. Чернышевский в воспоминаниях... — С. 171.
- ⁹⁹ РГБ, ф. 169, к. 65, д. 3, л. 18 об.
- ¹⁰⁰ Солдатская беседа. — 1858. — № 1. — Обложка.
- ¹⁰¹ Военный сборник. — 1858. — № 1. — Обложка.
- ¹⁰² Русский инвалид. — 1858. — 1 февраля.
- ¹⁰³ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 14. — С. 367.
- ¹⁰⁴ Солдатская беседа. — 1858. — № 1. — С. 3–17.
- ¹⁰⁵ Военный сборник. — 1858. — № 1. — С. 189.
- ¹⁰⁶ Сладкевич Н.Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х — начала 60-х годов XIX в. — Ленинград, 1979. — С. 65.
- ¹⁰⁷ ИРЛИ, ф. 1620, л. 1–4 об.
- ¹⁰⁸ Солдатская беседа. — 1858. — № 1. — С. 37.
- ¹⁰⁹ Там же. — 1858. — № 2. — С. 71.
- ¹¹⁰ Революционная ситуация в России в середине XIX в. — Москва, 1978. — С. 285; Баренбаум И.Е. Народные журналы А.Ф. Погосского в годы революционной ситуации // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — Москва, 1970. — С. 196–214.
- ¹¹¹ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 5. — Москва, 1950, — С. 444.
- ¹¹² Там же.
- ¹¹³ Н.Ф.Т. [Трусов Н.Ф.] Голос из армии // Военный сборник. — 1858. — № 1. — С. 77.
- ¹¹⁴ РГВИА, ф. 395, оп. 52, д. 1427, л. 2.
- ¹¹⁵ Вержбицкий В.Г. Новые материалы о Константине Игнатьевиче Крупском // Исторический архив. — 1955. — № 5. — С. 202–203; Дьяков В.А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 годов. — Москва, 1967. — С. 90–91.
- ¹¹⁶ Н.Ф.Т. [Трусов Н.Ф.]. Указ. соч. — С. 78–79.
- ¹¹⁷ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. — Т. 5. — С. 454; Жуков И. Из воспоминаний шестидесятника // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — Москва, 1962. — С. 552.
- ¹¹⁸ Подробнее: Усенко П.Г. Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50–60-е гг. XIX в.). — К., 1985. — С. 100–101.
- ¹¹⁹ ИРЛИ, ф. 3, оп. 4, д. 620, с. 1–3.
- ¹²⁰ Специально об этом: Усенко П.Г. Роль М.Г. Чернышевского у виданні “Военного сборника” // Український історичний журнал. — 1983. — № 5. — С. 132–134.

Стаття надійшла до редколегії 28.11.2013.

**ПІД «ВИСОЧАЙШОЮ» ЕГІДОЮ
(біля витоків демократичної тенденції військової преси)**

Стаття висвітлює виникнення демократичної тенденції у місячнику «Военный сборник» (1858 р.).

Ключові слова: Російська імперія, збройні сили, реформа, преса.

**UNDER THE «HIGHEST» AUSPICES
(at the origins of democratic tendencies military press)**

The article highlights origin democratic tendency in the monthly «Vojennyj Sbornik» (1858).

Keywords: *Russian Empire, forces, reform, press.*

Розділ VII

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 929Безбородько

О.М. Машкін
(м. Київ)

КНЯЗЬ О.А. БЕЗБОРОДЬКО НА ТЛІ СВОЄЇ ЕПОХИ: ЛЮДИНА, ВОСНАЧАЛЬНИК, АДМІНІСТРАТОР, ПОЛІТИК

У статті йдеться про долю видатного діяча Російської імперії, уродженця Глухівщини О.А. Безбородька. Значна увага приділяється висвітленню генеалогічних проблем, пов'язаних із цією історичною постаттю, розбіжностей, що мають місце при встановленні точної дати її народження. Розглянуто основні віхи кар'єри нашого героя, його внесок у соціально-економічне, політичне й культурне життя тодішньої Росії, причини та обставини передчасної смерті. Окремим сюжетом подано роль Безбородька у вирішенні питання про перебування іноземців на теренах Південно-Західного краю та Новоросії.

Ключові слова: рід Безбородько, О.А. Безбородько, Російська імперія, вітчизняна історія XVIII ст., генеалогія, службова кар'єра, політичне життя, соціально-політичний розвиток, іноземці в Україні.

Буремне XVIII ст., тобто час становлення Російської імперії як світової багатонаціональної держави, викликало появу й на території Східної Наддніпрянщини, що тоді входила до її складу, цілого сузір'я видатних постатей. Були тут гетьмани й полководці, поміщики та статські радники, діячі науки, культури, мистецтва. Персонально, але як то кажуть — навмання, можемо назвати І.І. Скоропадського, К.Г. Розумовського, С.П. Вельямінова, фельдмаршала П.О. Рум'янцева, генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна, вчених І.Я. Фальковського, М.М. Бантиш-Каменського, П.Ф. Шафонського, Я.М. Марковича. Кожному з них у сучасній українській історіографії присвячено щонайменше по декілька наукових праць, їхні біографії вивчено вздовж та поперек...

На жаль, ця тенденція не стосується героя даного есе. Одна робота середини ще XIX ст., збірка листів та популярний нарис, котрі давно вже стали бібліографічної рідкістю, пара заміток в дореволюційній періодиці — ось і все, що знаходимо про нього на нинішньому етапі розвитку передових комп'ютерних технологій. Якщо, звичайно, не зважати на «творчі доробки» в мережі Internet, причому вірогідність та надійність останніх — то окрема розмова.

Тому ситуацію, яка склалася сьогодні слід якнайшвидше виправляти, бо Олександр Андрійович (215 роковини з моменту смерті якого припадають саме на березень–квітень 2014 року!) — то постать, варта чисельних монографій.

Рід Безбородьків походить від польської династії Ксенжницьких герба «Ostoja», окремі представники якого проживали у Серадзьському воєводстві й на Підгір'ї, і вже за даними «Остржетовських Книг» 1595–1598 рр. «були відмічені астерисками, тобто умовними позначками зникаючих династій»¹. Однак, ще задовго до того, як доля поклала край його предкам, на вітчизняних теренах нажив собі слави Дем'ян Ксенжницький, — активний учасник Визвольної війни 1648–1654 рр., «близький соратник славетного Богдана Хмельницького», володар помістя в Переяслівському повіті на Полтавщині»². Кажуть, що саме цей чоловік, втративши в одній з битв проти ляхів підборіддя, не лише не стидався набутого каліцтва, а, навпаки, в деякій мірі хизувався ним та закріпив його за собою як прізвисько (у відповідності до розповсюдженої народної традиції)³. Потім дане слово стало прізвиськом великого роду, долі представників якого склалися по-різному.

Так, наймолодший з них по чоловічій лінії — Андрій, мав лише доньку Олену, котра, вийшовши заміж за дворянина Васильця, тим самим припинила існування власної родової гілки. Ще жорстокіше вдарили обставини по середньому, Дем'яну-другому, вимушеному, за передчасною смертю синів Василя й Данила, доживати вік на самоті. І тільки старшому, Івану, поталанило, оскільки його нащадки Дем'ян та Андрій не лише вижили, але діждалися онуків, а первінець Іван став прадідом нашого героя⁴.

У Івана Івановича Безбородька в 1686 р. народився син Яків, той самий, про якого «Малоросійські акти» згадують під 1706 р., у зв'язку з придбанням ним «у Івана Федорченка ставища на Сухой Оржице». Дещо пізніше він стає об'єктом уваги відразу двох гетьманських універсалів: 1717 р. («утвердить за ним, Безбородченковым, хутор на Сухой Оржице со ставком и по обеим сторонам сенокосы до Пирятинского тракта; в Светильном — лес при реке Трубеж; в Кулажницах — гай; в Козлове — хутор с полем рабочим и гаями; в селе Войтове — двор, став с греблею, мельницу Вишняк с покосами, хуторами, полями и гаями; в Березани — дворов два, поля пахотные и гаи; в Пристомах — гаи на реке Трубеж; в Лесниках — лес над Супаем») і 1721 р. («пану Якову Безбородку, обывателю Березанскому, жалуется в спокойное владение купленный им хутор Тыкаловский»). Остаточно закріпив за цим «значковым полку Переяславского товарищем» вищезазначене майно Д. Апостол⁵.

Переходячи від економіки до особистого життя, слід зазначити, що Яків Іванович був одружений двічі. Останній шлюб із Агафією Гулак виявився бездітним⁶, а ось результатом першого стали дочка Ольга («со временем связала личную свою судьбу с Н. Ждановым»), хлопчик Семен («за многие вернорадетельные в доверенных ему делах и походах, особенно же — в Крымских, в 1736 и 1736 годах бывших оказиях и службах, дадено ему 17 февраля 1737 года отличие Переяславского полкового судьи») та хлопчик Андрій⁷.

Андрій Якович Безбородко з'явився на світ Божий 7 липня 1711 р. Службу у державних установах імперії розпочав у неповні 20 років «при делах бывшей Малороссийской Генеральной Канцелярии, и, по уважению на исправность и прилежность его, от покойных гетмана Апостола и состоявшего рядом с ним генерала Семена Григорьевича Нарышкина определен в должность старшего войскового канцеляриста, на ком лежало ведение всех дел главного тамошнего правительства»⁸. У 1734 р., «после вступления в управление краем генерала князя Алексея Ивановича Шаховского с товарищи, по рекомендации их Правительствующим Сенатом в старшие канцеляристы произведен. В этом чине возложено на него было не одно только исправление дел публичных, которые и сами по себе, а особенно по тогдашним военным обстоятельствам, весьма важны были и неусыпный труд с собою сопрягали, да и тогда еще, когда по болезни бывшего на то время Генерального писаря Турковского и сия должность на нем, Безбородке, оставалась. Но доверенность к нему главноуправлявших тогда в Малой России генералов князя А.И. Шаховского, князя Ивана Федоровича Барятинского, графа Александра Ивановича Румянцева, Якова Вилимовича Кейта, генерал-губернатора Киевского Михаила Ивановича Леонтьева и действительного тайного советника Ивана Ивановича Неплюева столь далеко простиралась, что все секретные дела, равно и положение тамошнего края, ему вверены были. И он как в тех, так и в других важных и знаменитых на пользу службы Комиссиях употребляем будучи, всеместно доказывал свое усердие и добрую волю, которым по справедливости вышеписанные особы воздали в самых своих донесениях к Высочайшему Двору»⁹. 16 травня 1740 р. А.Я. Безбородко, «яко верный и радетельный исполнитель Нашей Воли», відмічався в особистій грамоті цариці Анни Іоанівни¹⁰. Ще трохи згодом ставиться питання про обрання його на посаду Малоросійського Генерального писаря, але було воно вирішене позитивно тільки за правління Петра III, вже після відставки та переїзду в помістя поблизу села Стольне під Глуховим¹¹. В останній період існування Гетьманщини (1750–1764 рр.) Андрій Якович часто супроводжує начальство до столиці, «где, присутствуя, в качестве генерального старшины, по всем апелляциянным и на Гетманскую Конференцию приносимым делам, обязан был жить непрерывно при гетмане, и в том числе — пять лет в Санкт-Петербурге. По этой причине отлучался длительно от дома и хозяйства своего, так что не только не мог учинить какое-либо ему стяжание, но еще и великое разорение из-за этого поворота дел потерпел»¹².

Звикати до сімейного життя А.Я. Безбородко почав рано, ще юнаком. Його обраниця, дочка Генерального судді Малоросії Михайла Тарасовича Забіли — Євдокія, будучи на п'ять років молодшою від свого чоловіка, відзначалась вродою, освіченістю та гостинністю. Крім того, вона користувалася неабиякою повагою оточуючих, оскільки «на нее отчасти переносились предания, которыми славилась небезизвестная всем Разумиха»¹³. У подружжя було шістьеро дітей: Ганна, Ульяна, Олександр, Яків, Тетяна та Ілля¹⁴.

А.Я. Безбородко відійшов у вічність 2 березня 1780 р. в улюбленому Стольному. Поховали небіжчика в перебудованій за його ж наказом місцевій церкві

Преображення Господнього, причому на надгробку ще довго можна було читати напис: «Служил Отечеству в царствование двух Монархов; за труды и ревность взыскан был щедротами их. Анною Иоанновной пожалован потомственными деревнями, а в царствование Елизаветы Петровны достиг до чину генерального старшины»¹⁵. Євдокія Михайлівна після смерті чоловіка прожила ще 23 роки, «упокоившись о Господе только 5 июля 1803 года», побачивши злет «своего любимого пестуна, дорогого отрока Сашеньку»¹⁶.

Прийнято вважати, що сам Олександр Андрійович Безбородко «впервые изукрасил окружающий мир собственным криком» 14 березня 1747 р. у Глухові. В усякому разі, саме таку інформацію до 1818 р. кожен міг отримати, відвідавши могилу канцлера в Олександро-Невській Лаврі. Однак, через сім років після розгрому військ Наполеона, коли поруч із даним склепом побудували «церковь во имя Сошествия Святого Духа», на встановленій тут же додатковій табличці написали: «Родился марта 17 дня 1747 года»¹⁷. Не менш категорично звучить й 29-й пункт сповідальної книги Березинської протопопії за 1765 р.: «Абшито-ванный судья генеральный Андрей Иаковлев, сын Безбородко, 59 лет, жена его Евдокия Михайловна, 54 лет, дети их: Александр Андреевич 20, Татиана 14, Илия 10 лет»¹⁸. Й ніби підтверджуючи цю д'яківську версію, найкращий друг А.Я. Безбородька, Яків Маркович, у власноручних «Записках» від 2 квітня того ж таки року зазначає: «Ездил я посещать больного Якова Черныша, а оттуда к Безбородко, где банкет был для крестин его сына»¹⁹. Висновок із цих суперечливих фактів напрошується невтїшний: сучасна історична наука й досі не має точної дати народження політичного діяча, який пізніше створив для нащадків Ніжинський історико-філологічний інститут.

Початкову освіту Олександр Андрійович отримав вдома, читаючи спочатку Буквар, а потім — Часослів, Псалтир та Біблію. За спогадами сусідів, «в этом мальчике, одаренном от природы чрезвычайной памятью, малейшее самообразование, несомненно, способствовало усвоению богатств и силы церковно-славянского языка, давших речи позднего Безбородко твердость и яркость выражений, а равно и убедительность, которая впоследствии составляла отличительную черту его бойкого пера»²⁰.

Не раніше 1755 р. «молодой отпрыск вконец обрусевшего польского рода» за порадою батька вступає до Київської Академії. Однак, точної дати достовірно не відомо, оскільки грандіозна пожежа 1811 р., котра знищила в місті над Дніпром майже весь Поділ, завдала збитків і вищезгадуваному учбовому закладу. З іншого боку, «уцелели в архиве академическом лишь два-три списка студентов 1763 года, но в них фамилии Безбородко не встречается», а категоричні за своєю «точністю» відповідні дати із «Словаря» Бантиш-Каменського²¹ не підтвердилися в ході пошуку документів, здійсненого протоієреєм Києво-Софійського Собору П.Г. Лебединцевим. Вже за даними 1877 р. ситуація зайшла у глухий кут настільки, що навіть професор І.І. Малишевський, змушений був зазначити: «Внимательно пересмотрев данные Киевской Академии, рукописные сборники, которые имеются в нашей библиотеке в 4-х толстых томах за время, когда можно бы предполагать пребывание Безбородко в Академии, я ничего не отыс-

кал. Есть особая связка Киево–Братских материалов; но там бумаги, относящиеся к разным киевским монастырям, большей частью уже напечатаны в «Актах Западной России». Удивительно, что в собственных памятниках Академии не осталось следов указаний, напоминающих о знаменитых ее воспитанниках, вроде Безбородко. Имена их, как известно, собраны из других, посторонних источников»²². Звідкіль, додамо, нам відомо й про те, що Академія завжди визнавала О.А. Безбородька своїм вихованцем (помістивши в парадній залі його портрет)²³, який в її стінах отримав перші уявлення про систему філософських знань, риторичку, поетику, історію, географію, математику, латинську, німецьку, єврейську, грецьку та французьку мови²⁴. Котрі, до речі, засвоював настільки вміло, «что товарищи по школьной парте делали испытания его твердой памяти: лишь только он засыпал, они будили его и спрашивали: когда случилось такое-то или другое происшествие? И он спросонок отвечал им без ошибки. Или заставляли читать им наизусть целые главы из церковно-славянской Библии»²⁵. Але в 1765 р. Безбородько назавжди залишає Академію: адже в оточуючому світі було безліч цікавих речей, серед яких не на останньому місці, звичайно ж, знаходилася особиста політична кар'єра.

У листопаді 1764 р., «в рассуждении пространства многотрудных дел Малороссии», було ліквідовано Гетьманщину, а головним правителем краю призначено графа П.О. Рум'янцева. При ньому зразу ж виник відповідний бюрократичний апарат, одним із співробітників якого судилося стати і О.А. Безбородьку. Обов'язків на цій посаді виявилось багато, кожна хвилину виникали нові, нестандартні ситуації, знаходити вихід з яких, доводилося навіть наступними методами: «Однажды в обществе, где находился Александр Андреевич, зашел разговор об одном пожилым офицере, незадолго до этого назначенном в какую-то незначительную крепость. Безбородко, рассказывая все ему известное об этом военном чиновнике, тут же перечислил и всех прежде бывших комендантов в данной крепости, назвал их по имени и чинам, указал точный срок времени, сколько каждый из них находился в этой должности. Один из присутствующих усомнился в справедливости сказанного, записал слова рассказчика и, справясь в Военной Коллегии, к величайшему удивлению убедился, что его недавний собеседник не ошибся ни в чем. Разумеется, повышение в должности за такую прыть вскоре не замедлило явиться»²⁶.

Після включення білоруських земель в орбіту геополітичного впливу Російської імперії ці території побажала відвідати сама Катерина II. Але візит такої Високої Особи вимагав ретельної підготовки, одним з провідників якої, поруч з графами Я.А. Брюсом і О.С. Строгановим та підполковником Турчаниновим, став «бригадир Безбородко, должный во время сего путешествия в каждом городе, уездном или губернском, осведомляться о порядке в управлении, о нуждах и пользах всякого места, снабдив каждого инструкцией, в чем таковые сведения состоять должны»²⁷. Він же склав й загальну «Дневную записку путешествия», — «бесконечный дневник с надлежащими приличию мельчайшими подробностями»²⁸, успіх змісту якої у Санкт-Петербурзі гарантував її подальше блискуче майбутнє.

Наприкінці 1782 р. обставини змушують Олександра Андрійовича змінити профіль власної діяльності. Річ у тім, що випущена тоді величезна кількість паперових ассигнацій не тільки не сприяла ліквідації дефіциту державного бюджету, але й створила навколо фінансового обігу нездоровий ажіотаж. Із метою запобігання подальшому розвитку цих негативних явищ «Ее Императорское Величество высочайше повелела господам действительному тайному советнику и генерал-губернатору князю А.А. Вяземскому, тайным советникам графу А.П. Шувалову и графу же А.Р. Воронцову, а также генерал-майору Безбородке вступить в рассуждение о приумножении государственных доходов»²⁹. Певне, робота у вказаному напрямку, «вплоть до учреждения в стране Заемного банка», проходила вдало, бо саме вона принесла нашому герою «2000 ранговых полковничьих деревень на Украине, Лубенского полкового обозного село Сосновку, из урядового полковника Черниговского село Репки и сотника Новгородского село Голубовку со всеми угодьями»³⁰. Однак, не лише суто економічними привілеями визначалися тоді її положення.

На початку березня наступного, 1783 р., після смерті графа М.І. Паніна, відбулися чергові службові переміщення у головному дипломатичному відомстві країни. Перше місце, із званням віце-канцлера, зайняв І.А. Остерман, проте на друге, за царським наказом Сенату від 2 лютого 1784 р., було призначено саме О.А. Безбородька. «Во Всемилостивейшем уважении ревностной службы и многих трудов означенного лица, — читаємо в цьому документі, — пожаловали Мы его в наши тайные советники, повелевая ему быть вторым присутствующим в Коллегии Иностранных Дел»³¹. А ще через десять місяців він отримує титул графа й посідає місце «найкращого радника з міжнародної стратегії». Постійно тримаючи в полі зору також інші, менш важливі, питання, зокрема — хід подій у Поштовому департаменті країни.

«При Безбородко эта отрасль народного хозяйства сделала важные шаги, по которым руководство его оною можно назвать эпохою, — констатує автор «Биографических сведений об управлявших почтовою частью в России»³². Поперед усе облаштовується приміщення центрального апарату. «Ее Императорское Величество, — інформує новий керівник відомства князя Вяземського, — повелеть соизволила купить дом графа С.П. Ягужинского, в Новой Исаакиевской улице состоящий, тем более, что, кроме множества покоев для помещения Санкт-Петербургского почтамта и самого главного почтового правления, на двух супротив лежащих пустых местах можно будет построить конюшни и все, что принадлежит к станции для почты конной и колясочной, когда она учреждена будет»³³. Налагоджується регулярна, двічі на тиждень, відправка ділової та приватної кореспонденції з «Північної Пальміри» до Риги, Москви й Києва, у провінції засновуються «пограничная, легкая, ямская и тяжелая почта», прокладаються відповідного типу магістралі на Нову Ладугу, Олонєць, Архангельськ, Петрозаводськ, Каргопіль, вводиться єдина такса на відправку листів та бандеролей³⁴. Тобто, не буде перебільшенням назвати О.А. Безбородька, з урахуванням ще й плідної праці в «Комиссии о дорогах в государстве», видатним реформатором загальнодержавної системи засобів зв'язку.

Як відомо, у другій половині XVIII ст. Російська держава знаходилася в zenіті власної військової могутності, що виявилася, зокрема, в переможних війнах з Османською імперією 1768–1774 рр., 1787–1791 рр. та «шведской баталии» 1788 р. Звісна річ, не обійшли вони й Олександра Андрійовича, наклавши відбиток на все його подальше життя, сприяючи формуванню рис непересічного державного службовця.

Розпочавши службу в канцелярії П.О. Рум'янцева, Безбородько «самою волею неумолимого рока вовлекся в многочисленные боевые успехи, сопровождавшие имя нового начальства». Стрімкі переходи, марш-маневри, атаки, битви і штурми фортець, таємні дипломатичні справи — ось далеко не повний прелік того, через що довелося пройти, перш ніж отримати право на забезпечене перебування у відставці.

«Командуя сперва Малороссийским Нежинским полком, — доповідав наш герой вже Павлу I незадовго до власної смерті, — а потом имея под начальством своим Лубенский, Миргородский и Компанейский полки, находился я в походах против неприятеля на Буге и между Буга и Днестра. По назначении графа Румянцева к предводительству Первой армией, переведен был туда же и, будучи при нем безотлучно, находился в сражениях: 4 июня не доходя речки Ларги, 5 — при атаке турками авангарда правого крыла, 7 — в баталии при Ларге, где я, по собственной моей охоте, был при передовых корпусах, 21 — при славной Кагульской баталии, 1773 год — за Дунаем, и 18 июня — при штурме наружного Силистрийского ретрашамента»³⁵. Під час підписання вигідного для Санкт-Петербургу Кучук-Кайнарджійського миру зі Стамбулом Безбородько «забачив о бриллиантах, назначенных в подарки турецким уполномоченным», а влітку 1775 р. потрапив до числа організаторів Московських урочистостей з нагоди припинення бойових дій, про які писав батькові так: «К мирному торжеству, по именному Указу, отряжены в Первопрестольную лучшие полки: пехотные, первый и третий гренадерский и Санкт-Петербургский, да Сумской гусарский, да еще из Польши туда требуется кирасирский Святого Георгия, коего фельдмаршал Румянец шеф, и полковников, сверх многих, уже в Москве собранных. На сих днях Его Сиятельство отправится в Тульчин, а с ним туда же едут канцелярия, штат и дежурный генерал Милорадович; излишние же экипажи отосланы в Малую Россию, так что мы себе сами налегке и в относительном теперь покое остаемся»³⁶.

Проте той більш-менш тривалий відпочинок, якого нарешті дочекалися всі, був перерваний депешою російського посла у Стокгольмі від 3 жовтня 1787 р., в якій сповіщалося про наміри короля Густава III «возвратить себе Финские берега и Балтийские провинции, отнятые у Швеции Петром Великим»³⁷. Ті, кому Катерина II доручила «укомплектовать гарнизонные батальоны в Ревеле и Аренсбурге», відразу виїхали на свої позиції; Безбородько ж взявся за вирішення проблем більш глобальних.

У січні 1788 р. до його канцелярії надійшов проект «Положения, на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков», автором якого був надвірний радник В.В. Капніст, який пропонував, щоб «каждый молоросс,

поступивший в означений реестр со своей лошадыю, амуницией и действительно прослуживший 10 походов, получал бы от казны 12 рублей жалованья, провиант и фураж, а его семейство освобождалось бы от платежа подушного оклада и отбывания рекрутской повинности»³⁸. Розглянувши даний документ, Олександр Андрійович «признав его оригинальность, отправил оный на ознакомление к князю Григорию Александровичу Потемкину, как раз и занятому организацией соответствующих регулярных полков из нерегулярных войск»³⁹. Крім того, ставилося питання про більш широке залучення на російську військову службу компетентних іноземних офіцерів, покращення інтендантського забезпечення армій, передислокування окремих корпусів на театр бойових дій («Войска сухопутные Государыня решила вблизи границ с Финляндией оставить, не снимая, хотя бы и до глубокой осени в здешнем море задержался, отсюда также и флот»), чисельні кадрові зміни їхнього командного складу⁴⁰. Якщо ж долучити сюди турботи з приводу підписання Верельської 1790 р. та Яської 1791 р. мирних угод із північним і південним сусідами Росії⁴¹, хвилювання навколо Курляндського питання та чергового, третього, поділу Речі Посполитої⁴², високий рівень інтенсивності кожного із засідань Особистої Канцелярії Катерини II, де Олександр Андрійович тривалий період був беззмінним секретарем («по исходящим книгам Дворцовых записей, актов, подписанных Императрицей, насчитывалось 14 572 и было 9651 письмо, завизированное Безбородкой и объявляющее волю его Верховной Повелительницы»)⁴³, піклування про діячів російської культури та мистецтва (Г.Р. Державіна, І.І. Хемніцера, Д.І. Фонвізіна, багатьох інших)⁴⁴, стає зрозумілим, що всі надзвичайні почесті, до князівського титулу включно, були отримані Безбородьком цілком заслужено.

21 квітня 1797 р. щойно змінивший на престолі свою матір імператор Павло I особистим наказом зазначив: «Всемилоостивейше повелеваем князю Безбородко быть Нашим канцлером». Тим самим у політичній кар'єрі «глухівського щасливця» відкрилася нова сторінка, довжиною менш ніж у 800 календарних днів.

Що ж вдалося йому зробити на цій найвищій державній посаді за такий короткий час? Перш за все, швидкими темпами відбувалося формування коаліції європейських держав, спрямованої проти Наполеона Бонапарта⁴⁵. Поступово було впорядковано справи польського екс-короля Станіслава-Августа, який, недовго проживши в Росії, помер 12 лютого 1798 р. «в Мраморном дворце в Санкт-Петербурге от апоплексии, оставив после себя огромное число прислуги, не оплаченной жалованьем в продолжении нескольких лет»⁴⁶. Активізувалася діяльність столичної Опікунської ради, міських дум Москви, Казані, ряду інших адміністративних центрів тощо. Вже з 7 січня 1798 р. наш герой вдається до регламентації виробництва «вейнової, на французький манер робленої, горілки», котру, виходячи з рапорту колишнього генерал-фельдцехмейстера князя Зубова Сенату, привозили «за печатью Тульской казенной палаты, в города Таганрог и Кременчуг»⁴⁷. За його ж наказом нові елементи з'являються в торгівельній діяльності іноземців на українських теренах, заохочується адміністративна

робота вихідців з-за кордону, котрі служили в Росії, на керівних посадах (на кшталт службових досягнень київського цивільного губернатора Милашевича, який, виконуючи настанови центральної адміністрації, розподілив «всю в состав Киевской губернии вошедшую часть» на Черкаський, Чигиринський, Катеринопільський, Уманський, Липовецький, П'ятигорський, Сквирський, Махновський, Радомисльський, Богуславський та Васильківський повіти)⁴⁸. Не залишалася поза увагою також юридична сфера, де, спираючись на свідчення новоросійського губернського прокурора, давно обрусілого серба Шкларевича (який вперше проінформував начальство про недоліки під час складання узагальнюючих відомостей «о колодниках»), уряд Безбородька в середині січня 1798 р. провів систему заходів стосовно того, щоб відповідні документи готувалися заздалегідь і в повному обсязі. Кардинальні зміни вносилися у положення про колоністів: зокрема, впродовж травня–вересня 1797 р. для албанців, греків, волохів та болгар Катеринославщини, що бажали, відповідно до особистих статків, записатися в купці та міщани, в Одесі було відкрито магістрат «на том же основании, на коем оный существует в немецких городах Риге и Ревеле», розпочалася процедура введення у «Південній Пальмірі» режиму порто-франко, тощо⁴⁹. Однак, відчуваючи «с недавних пор странное расслабление всех членов и резкую боль в ногах», Безбородько на початку 1799 р. подає у відставку.

Ось яким чином змальовуються останні дні князя О.А. Безбородька в листі графа П.В. Завадовського до О.Р. Воронцова від 4 березня 1799 р.: «Князь Александр Андреевич своим изнеможением убивает меня жестоко: от дня в день видимо гаснет его жизнь, и о продолжении оной теряю надежду. Он в непрестанной одышке и выкидывает из горла кровь, терпя в груди непрестанную боль и жар. Я вижу все признаки водянки, которой помочь трудно. Сомневаюсь, чтобы протянулись надолго его муки»⁵⁰. Нарешті, після чотирьох інсультів, 6 квітня 1799 р. о 12 годині дня канцлера О.А. Безбородька не стало⁵¹.

Ні наближенці, ані слуги його матері так і не наважилися розповісти їй про передчасну тяжку смерть улюбленого сина, й Євдокія Михайлівна до останньої своєї хвилини молилася за нього, як за живого⁵².

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Григорович Н.И. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. В 2 т. — Т. 1: 1747–1787. — СПб., 1859. — С. 1.

² Общий гербовник дворянских родов Всероссийской Империи. — СПб., 1798. — Ч. 1. — № 29.

³ Терещенко А.В. Опыт обозрения жизни сановников, управлявших иностранными делами в России. — СПб., 1837. — Ч. 2. — С. 167.

⁴ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 2.

⁵ Лазаревский А.М. Очерки Малороссийских фамилий. Материалы по истории общества в XVII и XVIII веках // Русский Архив. — 1875. — № 3. — С. 312.

⁶ Российская родословная книга / Изд. князем П. Долгоруким. — СПб., 1855. — Т. 2. — С. 176.

- ⁷ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 3.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Там же. — С. 5.
- ¹¹ Там же. — С. 9.
- ¹² Там же.
- ¹³ Там же. — С. 206–209.
- ¹⁴ Там же. — С. 10.
- ¹⁵ Там же. — С. 11.
- ¹⁶ Там же. — С. 12.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же. — С. 13.
- ¹⁹ Дневные записи Малороссийского подскарбия Генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Т. 2. — С. 219.
- ²⁰ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 15.
- ²¹ Словарь достопамятных людей русской земли / Сост. Д. Бантыш-Каменский. — М., 1836. — Т. 1. — С. 103.
- ²² Цит. по: Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 16.
- ²³ Для посетителей портретной залы Киевской Духовной Академии. — К., 1874. — С. 22.
- ²⁴ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 17.
- ²⁵ Лицей князя Безбородки / Издал граф Г.А. Кушелев-Безбородко. — СПб., 1859. — С. 26.
- ²⁶ Терещенко А.В. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 188.
- ²⁷ Сборник Императорского Русского Исторического общества. — СПб., 1867. — Т. 1. — С. 385–386.
- ²⁸ Сборник Императорского Русского Исторического общества. — СПб., 1876. — С. 41–42, 45–46.
- ²⁹ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 88.
- ³⁰ Там же. — С. 90.
- ³¹ Там же. — С. 100.
- ³² Цит. по: Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 137.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 144–145.
- ³⁵ Записки сенатора П.С. Рунича о Пугачевском бунте // Русская Старина. — 1870. — Т. 2, октябрь. — С. 361.
- ³⁶ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 28.
- ³⁷ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 2. — С. 1.
- ³⁸ Там же. — С. 6–7.
- ³⁹ Там же. — С. 7.
- ⁴⁰ Цит. по: Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 2. — С. 23.
- ⁴¹ Дневник А.В. Храповицкого / Издал Н.П. Барсуков. — СПб., 1874. — С. 341.
- ⁴² Соловьев С.М. История падения Польши. — М., 1863. — С. 292; Архив князя М.Л. Воронцова. — М., 1879. — Кн. 13. — С. 335–342.
- ⁴³ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 2. — С. 327.
- ⁴⁴ Там же. — С. 88.
- ⁴⁵ Архив князя М.Л. Воронцова. — М., 1879. — Кн. 12. — С. 376–379.
- ⁴⁶ Григорович Н.И. Указ. соч. — Т. 2. — С. 390–391.

⁴⁷ Полное собрание законов Российской Империи. — Собр. 1-е. — Т. XXV. — СПб.: типография Второго отделения Собственной ЕИВ канцелярии, 1830. — Закон 18 309 от 7 января 1798 года «О неделании водок на манер вейновых из горячего вина или других каких непозволенных припасов, и о средствах к прекращению злоупотреблений по сему предмету». — С. 19.

⁴⁸ Там же. — Закон 18 317 от 11 января 1798 года «Об учреждении местечка Звенигородка Киевской губернии уездным городом вместо Екатеринополя». — С. 26–27.

⁴⁹ Там же. — Закон 18 342 от 25 января 1798 года «О подтверждении всех судебных мест секретарям, дабы они требуемые прокурорами ведомости и нужные по делам сведения доставляли бы к ним безо всякого промедления». — С. 46–47.

⁵⁰ Там же. — Закон 18 346 от 26 января 1798 года «О упразднении в городе Одессе особого для российских купцов магистрата». — С. 49–50, 53.

⁵¹ Архив князя М.Л. Воронцова. — Кн. 12. — С. 219.

⁵² Там же. — С. 223.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2013.

КНЯЗЬ А.А. БЕЗБОРОДЬКО НА ФОНЕ СВОЕЙ ЭПОХИ: ЧЕЛОВЕК, ВОЕНАЧАЛЬНИК, АДМИНИСТРАТОР, ПОЛИТИК

В статье рассматривается судьба выдающегося деятеля Российской империи, уроженцы Глуховщины А.А. Безбородко. Огромное внимание уделяется освещению генеалогических проблем, связанных с этой исторической личностью, а также расхождений, имеющих место при определении точной даты ее рождения. Рассмотрены основные вехи карьеры нашего героя, его вклад в социально-экономическую, политическую и культурную жизнь России того времени, причины и обстоятельства преждевременной смерти. Отдельным сюжетом показана роль Безбородко в решении вопросов, связанных с пребыванием на территориях Новороссии и Юго-Западного края выходцев из-за границы.

Ключевые слова: род Безбородко, А.А. Безбородко, Российская империя, отечественная история XVIII в., генеалогия, служебная карьера, политическая жизнь, военные конфликты, социально-экономическое развитие, иностранцы на Украине.

PRINCE A.A. BEZBORODKO AGAINST THE BACKGROUND OF HIS ERA: PERSON, MILITARY COMMANDER, ADMINISTRATOR, POLITICIAN

The article deals with the fate of the outstanding figure of the Russian Empire, the natives Gluhovschiny A.A. Bezborodko. Great attention is paid coverage genealogical problems associated with this historical figure, as well as differences that occur in the determination of the exact date of her birth. The main milestones of our hero 's career, his contribution to the socio - economic, political and cultural life in Russia at the time and circumstances of premature death. Individual plot shows Bezborodko role in addressing issues related to the stay on the territory of New Russia and the Southwestern Region of immigrants from abroad.

Keywords: gender Bezborodko, A.A. Bezborodko, the Russian Empire, history 18th century, Genealogy, professional career, political life, military conflicts, social and economic development, foreigners in Ukraine.

*І.А. Коляда
(м. Київ)*

ТИМОФІЙ ФЛОРИНСЬКИЙ — ІМПЕРСЬКИЙ АНТИУКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛ-ЦЕНЗОР

У статті здійснено спробу відтворити об'єктивний соціо професійний портрет одного із відомих громадсько-політичних діячів м. Києва кінця XIX — поч. XX ст., доктора філософії, ординарного професора Київського університету св. Володимира, який тривалий час очолював «київську цензуру» та спрямовував її роботу на переслідування україномовних антиімперських видань.

Ключові слова: *цензура, «українофільство», «український сепаратизм», Київський тимчасовий комітет у справах друку, Т. Флоринський.*

У другій половині XIX ст. українська інтелігенція була вже достатньо сформованою соціальною верствою, яка заявила про права на вільний розвиток національної культури та виступила рушієм у процесі формування етнонаціональної самосвідомості українства. Завдяки старанням найосвіченішої та найталановитішої частини вітчизняної інтелігенції — інтелектуальній еліті — українська національна культура, попри постійне стримування великодержавною політикою самодержавного режиму, неупинно розвивалася урізноманітнюючи свої форми та прояви. Відносно невеликій когорті українських інтелектуалів протистояли не менш ерудовані, кваліфіковані та віддані своїй справі чиновники. Бюрократія самодержавної Росії всіляко стримувала прояви українського національно-культурного життя, вбачаючи в них небезпеку для «єдиної і неподільної».

Якщо подивитися загалом на розвиток суспільно-політичної та соціокультурної ситуації в Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст., «баталії інтелектуалів» розгорнулися в інформаційній сфері, проявляючись у заочних дискусіях на сторінках періодичних видань, публіцистичній активності, популяризації певних ідей та контрзаходах по її дискредитації.

Напрацьований протягом останнього двадцятиліття вітчизняний гранд-наратив дозволяє відтворити риси загального портрета українського інтелектуала. Прикметними ознаками цього суспільного прошарку були — високий, адекватний європейським стандартам, а то й «аутентичний» європейський, рівень соціогуманітарної освіти, належний матеріально-побутовий рівень життя, здатність продукувати актуальні наукові та суспільно-політичні ідеї, формувати теоретичний рівень етнічної свідомості суспільства (ідеологію), нарешті — відповідний загальнокультурний розвиток. Українську інтелектуальну еліту склали літератори, професура, вузівські викладачі, митці¹. Вона формувалася майже стовідсотково з середовища гуманітарної інтелігенції, поодинокими

особами були представлені у ній правники, технічна й науково-технічна інтелігенція. Перманентна боротьба за збереження та відродження національної культури, мови спричиняла акумулювання кращих інтелектуальних сил нації саме у сфері гуманітарних професій, що було однією з головних причин браку представників української інтелігенції серед модерних інтелектуальних професій². Сучасна дослідниця-історіограф І. Колесник зазначає, що в українській культурній свідомості протягом тривалого часу витворювався та культивувався образ українського інтелектуала як носія національної ідеї, історична та моральна місія якого полягала у пробудженні самосвідомості рідного народу. Політична поведінка інтелектуала була підпорядкована українським інтересам й зумовлена національною ідеєю. Протистояння владі в діях та життєвих сценаріях здебільшого набувало форм культурної, моральної або мовної опозиції до режиму. Типовими рисами українського інтелектуала є надмірна ідеологізація культурних практик, емоційна екзальтація та брак політичної волі, вождизму, особистісної харизми, апеляція до «свідомості споминів», яка обернена в минуле³.

На сьогодні ми маємо значну кількість робіт з історичної біографістики. Постаті відомих діячів українського національного руху XIX — початку XX ст. й водночас чільних представників вітчизняної інтелектуальної еліти В. Антоновича, Д. Багалія, М. Галагана, М. Грушевського, С. Єфремова, А. Жука, П. Куліша, В. Науменка, О. Русова, С. Русової, П. Стебницького, Є. Чикаленка, І. Шрага та інших знаходяться у центрі уваги монографій і статей сучасних дослідників І. Верби, І. Гирича, Т. Демченко, О. Доніка, А. Катренка, В. Короткого, В. Кравченка, Н. Миронець, Є. Нахліка, Т. Осташко, Є. Панкової, В. Соловйової, І. Старовойтенко, В. Ульяновського та ін.⁴ Поряд із цим відчувається нестача дослідницької уваги щодо персоналій ідейних противників українського національного руху, які також належали до тодішнього імперського соціуму, витворили свій цінний інтелектуальний доробок, дбали про соціокультурний поступ, але мали інші позиції на характер його майбутнього розвитку. На наше переконання, актуальним на сьогодні є відтворення соціо професійного, ідейного та побутового портрета інтелектуала українських губерній, що був носієм імперської ідеології. Одним із таких непересічних інтелектуалів кінця XIX — початку XX ст. був філолог-славіст, історик, візантіст, політичний діяч, член-кореспондент Імператорської академії наук, ординарний професор університету св. Володимира, чиновник цензурного відомства Тимофій Дмитрович Флоринський. Слід зазначити, що окремі аспекти його наукової, освітньої та громадсько-політичної діяльності були предметом наукових розвідок у дорадянській і зарубіжній (емігрантській) історіографії 1920-х рр.⁵ Більш розширену біографічну інформацію щодо нього подано сучасними вченими Т. Кальченко та Ф. Перченко⁶. Аспекти освітньої діяльності Т. Флоринського в Київському університеті св. Володимира розкрито в ювілейних виданнях «Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.)» та «Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. До 165-річчя викладання славістичних дисциплін у Київському університеті»⁷.

Найбільше потужним є напрямок по вивченню наукової спадщини Т. Флоринського. Варто відзначити монографію Т. Щербань, в якій докладно розглянуто наукову спадщину вченого в царині візантійсько-слов'янських відносин, з питань рецепції візантійського права на Балканах, у галузях джерелознавства та бібліографії⁸. Оригінальними дослідженнями також є роботи Г. Ільїнського, В. Ярового⁹. Поряд із значним науковим інтересом до інтелектуального доробку Т. Флоринського, його освітянської, наукової та громадської діяльності, недостатньо вивченою залишається досить тривала робота на посаді голови Київського тимчасового комітету у справах друку та військового цензора у роки Першої світової війни.

Починаючи із витоків становлення інституту світської цензури у Російській імперії, а це кінець XVIII — початку XIX ст., до освітніх, професійних, особистісно-моральних якостей цензорів висувалися надзвичайно високі вимоги. Відповідно до першого Цензурного статуту 1804 р. функції по контролю за друкованими виданнями покладались на цензурні комітети у складі професорів та магістрів університетів — найосвіченіших на той час людей. Другим цензурним статутом 1826 р. посада цензора визначалась як така, що не дозволяла суміщення з іншими видами діяльності¹⁰. У поправках, внесених у «Статут про цензуру та друк» 1848 р., вже більш чітко було визначено вимоги до чиновника цензурного відомства: він неодмінно мав бути з вищою освітою, знати декілька мов та розбиратись у сучасних напрямках і жанрах вітчизняної й зарубіжної літератури¹¹. Статті цього нормативно-правового акту також забороняли цензорам обіймати ще якусь посаду за сумісництвом¹². Перед призначенням на посаду цензора кандидат проходив стажування при цензурному комітеті під керівництвом більш досвідчених колег. Якщо кандидат успішно проходив термін випробування і оволодів необхідними навиками «цензурного мистецтва», він зараховувався на відкриту вакансію¹³. До реформи 1865 р. цензура знаходилась у підпорядкуванні міністерства народної освіти, тому цілком природним було те, що більшість кадрових цензорів були колишніми працівниками навчальних закладів. Із переходом цензури до відомства міністерства внутрішніх справ (керівним органом було Головне управління у справах друку) склад центральних і місцевих цензурних органів не зазнав серйозних змін. Інтелектуально-експертна частина цензурного відомства й надалі була представлена освітянсько-науковою інтелігенцією¹⁴.

Правовий статус і соціальні гарантії цензорів в основному були врегульовані «Законом про періодичну пресу» від 6 квітня 1865 р., який став основою «Статуту про цензуру і друк». Так, відповідно до норм «Статуту...», а точніше, «Додатку про штат інституцій у справах друку», посада начальника керівного органу цензури — Головного управління у справах друку (далі — ГУД) відповідала III класу чиновницьких посад («Табелю про ранги»), посади начальників місцевих комітетів, окремих цензорів із внутрішньої або іноземної цензури, цензорів драматичних творів — IV класу, цензорів із комітетів внутрішньої цензури, старших цензорів з комітетів цензури іноземної, інспекторів у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі — V класу, молодші

цензори комітетів цензури іноземної мали VI клас. Помічники цензорів (теж старші і молодші), секретарі та інші службовці цензурних органів належали до VII–IX класів. Відповідно до зазначених рангів встановлювався і посадовий оклад¹⁵. Згідно статті 541 «Своду законів о службе гражданской», цензори, окрім заробітної платні, мали право на отримання столових грошей, компенсації за оренду житла або на користування службовим житлом¹⁶.

Варіанти цензорської кар'єри були різноманітними. Типовими ж кар'єрними сходинками більшості цензорів були: університет, канцелярська служба та поступове підвищення у чинах. Сучасна російська дослідниця Н. Патрушева наголошує на тому, що ніхто із чиновників цензурного відомства не мріяв про кар'єру у професії, яка мала крайньонегативне суспільне сприйняття. Основним мотивом служби було матеріальне забезпечення, можливість дочасно отримати високе пенсійне забезпечення. Хоча не менш вагомим для інтелектуальної еліти була можливість знайомитися із найновітнішою літературою (у т.ч. і забороненої до поширення в імперії), бути обізнаним із новими літературно-мистецькими тенденціями, вірно служити ідеї сильної держави¹⁷.

Незважаючи на законодавчу заборону сумісництва при виконанні цензорських повноважень, цензурне відомство не могло відмовитися від залучення професури для специфічних видів робіт, які вимагали знань іноземних чи місцевих національних мов. Особливо гостро це відчувалось у провінціях, де кваліфікація місцевих чиновників була недостатньою.

У різні періоди діяльності «київської цензури» (1837–1865 рр. — Київський цензурний комітет; 1865–1906 рр. — Канцелярія київського окремого цензора; 1906–1917 рр. — Київський тимчасовий комітет у справах друку) працювали професори університету св. Володимира О. Ейхельман, П. Ромер, Т. Флоринський, приват-доцент О. Новицький, професори Київської духовної академії — Н. Дроздов, А. Булгаков¹⁸. Фактично, для освітян та науковців, що були залучені до цензурної діяльності, були зроблені виключення, вони все ж мали змогу займатися одночасно посади у різних сферах.

Перш ніж перейти до безпосередньої характеристики діяльності Тимофія Дмитровича Флоринського як головного київського цензора необхідно згадати основні етапи його біографії, охарактеризувати загальноімперську та місцеву ситуацію, що склалася в інформаційному просторі.

У більшості біографічної літератури повідомляється, що майбутній керівник Київського тимчасового комітету у справах друку (протягом 1909–1917 рр.) народився 1854 р. у сім'ї священика, магістра Петербурзької духовної академії, богослова й історика церкви. Освіту здобував у третій Санкт-Петербурзькій класичній гімназії, потім вступив на історико-філологічний факультет у Імператорський Санкт-Петербурзький університет, який закінчив у 1876 р. Після закінчення університету був залишений для підготовки до професорського звання. У 1880–1881 рр. викладав на Вищих жіночих курсах, а в 1881 р. захистив магістерську дисертацію на тему: «Південні слов'яни і Візантія у другій чверті XIV століття» (СПб., 1882). У 1882 р. призначений доцентом в Університет святого Володимира в Києві. 1888 р. захистив докторську дисертацію на тему:

«Пам'ятки законодавчої діяльності Душана царя сербів і греків» (К., 1887), і був призначений ординарним професором і деканом історико-філологічного факультету (1890–1905 рр.). У 1906–1907 рр. — директор Київського приватного жіночого комерційного училища. Протягом усього життя Т. Флоринський був активним громадським діячем правого спрямування, вірний ідеям «єдиної і неподільної». Він був одним із натхненників та організаторів монархічного руху в українських губерніях Російської імперії, був почесним членом Київського клубу російських націоналістів (утворений 1908 р.). За видатні наукові заслуги був членом Історичного товариства Нестора Літописця (з 1882), членом-кореспондентом південнослов'янської академії наук у Загребі (з 1890), Королівського чеського суспільства наук у Празі (з 1891), Сербської королівської академії (з 1897), членом Чеської академії імператора Йосипа (1898), Російського археологічного інституту в Константинополі (з 1895), Московського Імператорського археологічного товариства (з 1896), Слов'янського допоміжного товариства в Москві (1903), Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії (1904), почесним членом Слов'янського благодійного товариства в Болгарії (1904), лауреатом премій митрополита Макарія Імператорської академії наук (1889) та імені М.В. Ломоносова Імператорської академії наук (1897)¹⁹. Як бачимо, Тимофій Дмитрович був непересічним ученим, поважною людиною із широкими соціальними зв'язками, але вчений-славіст, візантініст до 1909 р. ніколи не займався цензурною роботою. Його призначення на посаду голови Київського тимчасового комітету у справах друку стало безпрецедентним в історії царської цензури. По-перше, Тимофій Дмитрович не мав належного досвіду цензурної роботи, по-друге, він був вихідцем із освітнього відомства, а не представник поліцейського міністерства; по-третє, він не відмовлявся від викладацької та наукової роботи. Зазвичай керівниками місцевих цензурних органів призначали чиновників Головного управління у справах, що мали значний досвід роботи і гарно себе зарекомендували. Таке призначення йшло, як службове підвищення. Суміщення викладацької, наукової роботи з цензурною було типовим (про це ми зазначали вище), однак мова не йшла про те, щоб дійсний професор паралельно виконував обов'язки керівника органу цензури.

Пояснення такого кроку влади, на наше переконання, дозволяє аналіз загальноімперських трансформацій у сфері державного контролю за інформаційним простором та особливостями розвитку соціокультурної ситуації в українських губерніях, які офіційно йменували Південно-Західним краєм.

Перша російська революція 1905–1907 рр. значно вплинула на зміни у цензурному законодавстві та характер діяльності відповідних органів. Зокрема, було ліквідовано попередню цензуру, зникли істотні тематичні обмеження (серед них заборона на українське книговидання і пресу), пом'якшено відповідальність за порушення цензурних норм. Однак, обіцяної «Маніфестом 17 жовтня 1905 р.», свободи слова забезпечено не було, лише оголошувалось «упразднение излишних стеснений в законодательстве о печати». Поряд із цим період «Столипінської модернізації» самодержавство адміністративними захо-

дами знову посилювало свій контроль за інформаційним простором. Однак вона вже ніяким чином не могла повернутись до колишніх форм цензурного контролю²⁰. Попередня цензура у більшості випадків була неможливою, для нейтралізації опозиційної, революційної преси, доведення у судовому порядку злочинності того або іншого видання і отримання відповідної на нього заборони та вилучення з продажу/поширення необхідними були не чиновники-виконавці, а чиновники-інтелектуали, які, будучи дійсно вірними самодержавному устрою, в кожному окремому випадку будуть діяти не шаблонно, а виявляти винахідливість, використовувати свій інтелект, по-можливості, не тільки адміністративними, а й інформаційними заходами впливати на формування громадської думки.

В українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. відбувалася нова активізація українського національно-визвольного руху, який уже поряд із національно-культурними вимогами, висував і політичні гасла, відроджувалася україномовна преса й україномовне книговидання, зростали контакти із західно-українською інтелігенцією. За такого сценарію вища імперська влада не могла призначити головним цензором когось із петербурзьких чиновників, незнайомих із специфікою місцевої ситуації. Влада шукала людину не просто місцеву, ідейного монархіста, а особу, яка могла опонувати українським інтелектуалам і не йти з ними на компроміси.

Цілком доведеними є факти того, що українські видавці не гребували прямим або опосередкованим підкупом чиновників цензурного відомства. Так, головний київський цензор другої половини XIX ст. І. Пузиревський отримував від редакції «Київського телеграфу» виплати щомісяця по 50 руб., а попереднику Т. Флоринського на посаді голови Київського тимчасового комітету у справах друку О. Сидорову редактори і видавці київських газет давали хабарі по 50 руб. щомісячно, а у Великдень та на Новий Рік — по 100 руб.²¹ Про факти корупції київських цензорів неодноразово заявляли, як діячі українського національного руху, так і їхні ідейні противники — монархісти.

В умовах описаної загальноросійської суспільно-політичної ситуації та наростання національних настроїв в українських губерніях імперській владі довелося відступити від напрацьованих та законодавчо прописаних практик кадрової політики у цензурному відомстві, призначаючи на вищі чиновницькі посади людей перш за все ідейно вірних монархії.

Дозвіл на те, щоб посаду голови Київського комітету у справах друку 1909 р. посів ординарний професор Київського університету св. Володимира, доктор філософії, член-кореспондент Імператорської Академії наук, Тимофій Флоринський, який 30 років прослужив у закладах підвідомчих міністерству народної освіти, санкціонував сам імператор Микола II. На цю посаду імператору його рекомендували затвердити начальник Головного управління у справах друку, київський губернатор, які запевняли імператора в абсолютній політичній благонадійності професора, «знанні цензурної справи, наполегливості у здійсненні нелегкого інформаційного нагляду за київською пресою»²². Сам же Тимофій Дмитрович у своєму клопотанні зазначав, що після пере-

ведення його до категорії позаштатних професорів-пенсіонерів університету він матиме достатньо часу для занять цензурною справою²³.

З 11 лютого 1909 р. Тимофій Дмитрович очолив Київський комітет у справах друку, який складався з двох інспекторів у справах друку С. Щоголева та А. Нікольського, позаштатного члена комітету по розгляду єврейських видань Глаголева, секретаря, діловода, кур'єра. Новому керівнику випала нелегка справа: навести лад у цензурній документації та відновити відомчий контроль над «розбалуваною безцензурністю революційної доби» київською пресою. Поряд із обов'язками голови Київського тимчасового комітету у справах друку Т. Флоринський мав також виконувати функції цензора з іноземної цензури. У посадовій інструкції Київського тимчасового комітету у справах друку за 1910 р. було записано: «Т. Флоринский в действительности исполняет обязанности инспектора по делам печати в Киеве и председательствует в Комитете, наблюдая за повременными изданиями, выходящими в г. Киеве и неповременными изданиями в Киевской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерниях²⁴». За таку об'ємну працю Тимофію Дмитровичу призначалася досить значна платня — 3500 рублів на рік (2000 руб. — за цензурну роботу і 1500 — за головування в Комітеті)²⁵. У цензурній інституції Києва працював ще один ідейний, монархічно налаштований співробітник, крайній антиукраїнофіл — С. Щоголев** та досвідчений чиновник цензурного відомства без явних політичних поглядів А. Нікольський²⁶.

З часу, коли Київський тимчасовий комітет у справах друку очолив Т. Флоринський, як свідчать архівні матеріали, дещо змінився характер його роботи. Насамперед відбулося посилення натиску цензурної інституції на українськомовні закордонні видання. Саме цим напрямком особисто займався голова Київського комітету. Приблизно до 40–50% найменувань друкованої продукції застосовувалися обмежувальні санкції (заборона до поширення, істотні обмеження у продажу та поширенні, допущення лише у спецховища бібліотек тощо)²⁷ (див. табл. 1).

Отже, як бачимо з наведеною таблицею, протягом 1909–1914 рр. існував досить жорстокий контроль за закордонними виданнями, й особливо українськомовними.

Обмеження українськомовних видань обумовлювалось не лише цензурними заходами, а й репресивними діями адміністративного характеру. Так, скорочення видавничої активності було пов'язано, насамперед, із закриттям та забороною діяльності на території Наддніпрянщини культурно-освітніх осередків

* Для закордонної літератури у Російській імперії до 1917 р. зберігалася попередня цензурна перевірка.

** Про нього ми писали в інших публікаціях: *Коляда І.А.* «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева // *Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.* — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — Вип. 20. — С. 354–363.

товариства «Просвіта»^{*}. Київський тимчасовий комітет у справах друку, інспектор друкарень та книжкової торгівлі, місцева поліція взяли на себе провідну роль у боротьбі із не благонадійними й опозиційними до дій влади місцевими і закордонними українськими виданнями.

Таблиця 1

Розгляд неперіодичних видань Київським тимчасовим комітетом у справах друку виданих за кордоном 1909–1914 рр.²⁸

Рік	Французькою		Англійською		Німецькою		Єврейською		Російською		Польською		Українською	
	Заг. к-сть	заборонені	Заг. к-сть	заборонені	Заг. к-сть	заборонені	Заг. к-сть	заборонені	Заг. к-сть	заборонені	Заг. к-сть	заборонені	Заг. к-сть	заборонені
1909	175	73	27	20	151	66	6	3	77	65	107	65	108	100
1910	216	75	6	2	136	54	-	-	10	7	59	26	87	85
1911	379	144	78	46	152	63	-	-	8	7	79	50	82	81
1912	350	155	-	-	139	81	-	-	-	-	92	57	65	63
1913	329	102	22	14	133	55	1	1	3	2	108	89	74	69
1914	190	81	41	23	24	14	-	-	-	-	37	29	13	13

У період 1910–1911 рр. особливу увагу Київського тимчасового комітету у справах друку привертала книги, брошури й окремі статті про Т. Шевченка. Велике занепокоєння у цензорів викликали такі видання: «В пам'ять 47-х роковин смерти великого борця Тараса Шевченка» (Чернівці, 1908), «Про життя великого поета Тараса Шевченка»; Костельник «Шевченко з релігійно-етичного становища»; Павлик «Т. Шевченко й Галицька Україна»²⁹. Наприклад, 27 червня 1911 р. на засіданні Комітету щодо брошури «В пам'ять 47-х роковин смерти великого борця Тараса Шевченка. — (Чернівці, 1908)» цензор С. Щоголев зазначив, що у книзі «наявна образа священної особи государя імператора», а отже, книга має бути заборонена.

Протягом 1912–1914 рр. цензурний тиск на українські періодичні та неперіодичні видання й опозиційну пресу загалом не зменшився. Особливістю цього періоду було намагання окремих чиновників цензурного відомства привертати увагу уряду та пересічного громадянина до «українського питання», сформувавши у суспільстві образ «українського сепаратизму», який загрожує цілісності імперії, благополуччю її підданих³⁰.

^{*} 20 січня 1910 р. П. Столипін видав спеціальний циркуляр, що забороняв будь-яку реєстрацію чужорідних, іноземних організацій, товариств і видавництв. Українці, як і інші неросійські пригноблені народи країни, згідно зі столипінським циркуляром, принизливо оголошувалися «іноземцями».

У 1913–1914 рр. під заборону потрапили майже всі книжки, що замовляла з Галичини «книгарня Літературно-наукового вісника», а це здебільшого була література шевченківської, історико-краєзнавчої, козацької тематики. Збірки пісень та віршів, художні твори допускалися з істотними виключеннями³¹.

З початком Першої світової війни цензурні переслідування україномовних видань ще більше посилювались. Щодо української преси, то М. Грушевський зазначав: «Київська цензура, з давніми ворогами українства на чолі, користуючи з того, що дозвіл на всякі видання перейшов до рук воєнних, проголосила, що на українські видання даватиметься дозвіл, тільки як вони друкуватимуться общеруським правописом». Окрім цього: «Для сильнішого враження розпочато процеси проти різних авторів зовсім невинних речей, і так припинено зовсім усяку літературну й видавничу роботу в Києві. Редактори, видавці, автори пробували перенести її куди-небудь поза межі досягання київської адміністрації і київських цензорів, але скрізь їх стрічали коли не повні й абсолютні заборони відразу, то різні несподіванки, такі, наприклад, як одеське жадання, щоб до цензури присилались на розгляд рукописи в трьох копіях, інакше видання конфісковувалося й друкарня закривалася по першій номері. Штуди ці були ще шкідливіші, ніж одверта заборона наперед, бо через них люди даремно гаяли час, сили, засоби, манячися надією налагодити видання, і пізня руїна цієї надії тим гірше дезорганізувала роботу³²».

З кінця 1915 — на початку 1916 рр. органи військової цензури поступово перебрали на себе повноваження відповідних цивільних органів. Київський тимчасовий комітет у справах друку перейшов у фактичне підпорядкування новостворених надзвичайних органів військової цензури. Тому до центрального військово-цензурного органу — Військово-цензурного відділу штабу Київського військового округу — на посаду військового цензора запросили Тимофія Дмитровича Флоринського. З серпня 1916 р. він мав координувати роботу інших військових цензорів по перевірці періодичних видань³³.

Із загального контексту розвитку ситуації довкола контролю за пресою в Київському військовому окрузі можна з'ясувати і роль Тимофія Дмитровича на цензурну справу. Так, місцеві військово-цензурні органи вживали заходів, спрямованих на обмеження чи взагалі недопущення у періодичних виданнях інформації про проблеми соціально-економічного характеру, надзвичайні ситуації, пов'язані з війною³⁴. Повністю було виключено можливість видання, поширення літератури єврейською та українською мовами.

Слід зазначити, що робота військового цензора була набагато складнішою (добові чергування, величезні об'єми літератури, призначеної до попередньої перевірки, швидкі темпи виведення кінцевої резолюції), тому окрім професійних якостей для професії військового цензора важливими були вік та фізичні кондиції людини. Незважаючи на свій досить похилий вік (63 роки), Тимофій Дмитрович активно виконував свої обов'язки. Однак, зміни політичного режиму в ході лютневих подій Російської революції 1917 р. були своєрідним ударом для перекonanого монархіста й у березня 1917 р. Т. Флоринський подає рапорт про відставку з посади Київського військового цензора у зв'язку з погіршенням

стану здоров'я³⁵, й у такий спосіб порвавши свій зв'язок з будь-якою державною службою.

2 травня 1919 р. Тимофій Дмитрович став жертвою «червоного терору» після взяття Києва більшовиками. Чекісти розстріляли всіх, кого змогли знайти за виявленим списком Київського клубу російських націоналістів. Після відходу більшовиків його спотворене тіло було урочисто поховано на «Аскольдовій могилі» поруч зі старшим сином Сергієм Тимофійовичем, загиблим на фронті в 1916-му році та героями Крут. Пізніше прах обох був перенесений вдовою — В. Флоринською — на Лук'янівське кладовище. До наших днів могила не збереглася³⁶.

Отже, цензурна робота у Київському тимчасовому комітеті та на посаді військового цензора у роки Першої світової війни стала однією із віх у біографії відомого науковця, професора, громадського діяча, який був переконаним монархістом, ідеологічним опонентом української національно свідомої інтелігенції. Час перебування Т. Флоринського на посаді керівника «київської цензури», одного із військових цензорів, відповідальних за контроль над пресою, відзначений значним кількісним зменшенням україномовних видань, а у роки Першої світової війни з його ініціативи вони взагалі були заборонені. Цензор — інтелектуал Т. Флоринський був відданий самодержавству, не шкодував сил і здоров'я для служіння йому, захисту його інтересів, виконанню його волі в національних регіонах імперії. І хоча з падінням самодержавства Т. Флоринський припинив свою державну службу, він не оминув участі тисяч царських чиновників, переконаних крайньоправих монархістів, від революційного терору, розстрілу більшовиками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Коляда І.А. Інтелектуальна еліта та формування етносоціальної свідомості українців у другій половині XIX ст. / І.А. Коляда // Питання історії України. Збірник наукових праць. — Чернівці, 2011. — Т. 14. — С. 55–60.

² Коляда І.А. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX — початок XX ст.) / Коляда Ігор Анатолійович. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 56.

³ Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія / І.І. Колесник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 295–296.

⁴ Дет. див.: Коляда І.А. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX — початок XX ст.) / Коляда Ігор Анатолійович. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 400 с.

⁵ *Соболевский А.И.* Проф. Т.Д. Флоринский / А.И. Соболевский // Славянские известия. — 1914. — № 6; *Успенский Ф.И.* Еще раз о Т.Д. Флоринском / Ф.И. Успенский // Вестник литературы. — 1919. — № 6; Т.Д. Флоринский: некролог // Русский исторический журнал. — 1921. — Кн. 7; *Сперанский М.Н.* Проф. Тимофей Дмитриевич Флоринский (1854–1919) / М.Н. Сперанский // Научные известия. — М., 1922. — С. 2; *Francev V.* Timofei Dmitrijevici Florinskij / V. Francev // Almanach Eeske academie ved a umi

ні. — 1923; *Булахов М.Г.* Флоринский / М.Г. Булахов // Восточнославянские языковеды. — Минск, 1976. — С. 98–101; *Наумов Е.П.* Флоринский / Е.П. Наумов // Славяноведение в дореволюционной России: Библиограф. словарь. — М.: Наука, 1979. — С. 342–344; Флоринский Тимофей Дмитриевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира: 1834–1884 / Под ред. В.С. Иконникова. — К.: [Б.и.], 1884. — 354 с. та ін.

⁶ *Кальченко Т.В.* Киевский клуб русских националистов: ист. энциклопедия / Т.В. Кальченко. — К.: Киевские ведомости. — 414 с.; *Переченок Ф.Ф.* Список репрессированных членов Академии Наук / Ф.Ф. Переченок // In memoiam: Исторический сборник памяти Ф.Ф. Перченка. — М., СПб., 1995. — С. 205.

⁷ *Мельник Г.М.* Флоринський Тимофій Дмитрович / Г.М. Мельник // Историчний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні (1834–2004 рр.). — К.: Прайм-М, 2004. — 356 с.; *Чмир О.Р.* Флоринський Тимофій Дмитрович / О.Р. Чмир // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. До 165-річчя викладання славистичних дисциплін у Київському університеті. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. — Вип. 14. — С. 255–260.

⁸ *Щербань Т.О.* Тимофій Дмитрович Флоринський (1854—1919) / Т.О. Щербань. — К.: Інститут сходознавства, 2004. — 200 с.

⁹ *Ильинский Г.Т.* Д. Флоринский как историк славянства (К девяностолетию со дня смерти) / Г.Т. Ильинский // Византийский временник. — М.: Наука, 2006. — Т. 65. — С. 325–332; *Яровий В.* Професор Т.Д. Флоринський — фундатор викладання історичної славистики та засновник болгаристики в Університеті св. Володимира / В. Яровий // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. — Ч. 1. — К.: ВЦ «Київський університет», 1999. — С. 18–20.

¹⁰ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв. / Г.В. Жирков. — М.: Олма-Пресс, 2001. — С. 56.

¹¹ Там же. — С. 86–87.

¹² Полный свод законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1911. — Т. 3, отд. 1. — С. 1325.

¹³ Цензура в России в конце XIX — начале XX века: Сб. воспоминаний. — СПб., 2003. — С. 70.

¹⁴ *Патрушева Н.Г.* Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX — начало XX века) / Н.Г. Патрушева. — СПб.: Северная звезда, 2011. — С. 208.

¹⁵ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура / [под. ред. В.Г. Жиркова]. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. — С. 247–250.

¹⁶ ПСЗ. — СПб., 1911. — Т. 3, отд. 1. — С. 1325.

¹⁷ Там же. — С. 207.

¹⁸ *Патрушева Н.Г.* Указ. соч. — С. 180.

¹⁹ *Кальченко Т.В.* Вказ. праця. — С. 329–334.

²⁰ *Жирков Г.В.* Указ. соч. — С. 189.

²¹ *Чикаленко С.Х.* Щоденник: [у 2 т.] / Чикаленко Євген Харлампійович. — Т. 1: (1907–1917). — К.: Темпора, 2005. — С. 105.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 431, арк. 357–374, 413, 414.

²³ *Патрушева Н.Г.* Указ. соч. — С. 108.

²⁴ ЦДАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 184, арк. 104.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, спр. 604, арк. 1–45.

²⁸ За матеріалами ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 604, арк. 1–45.

²⁹ Там само, спр. 64, арк. 70, 73–74.

³⁰ Там само.

³¹ Там само, спр. 247, арк. 95–98.

³² *Грушевський М.С.* Новий період історії України за роки від 1914 — до 1919 / М.С. Грушевський. — К.: Либідь, 1992. — С. 4.

³³ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 256, арк. 9–10.

³⁴ Там само, ф. 313, оп. 2, спр. 3395, арк. 46.

³⁵ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 256, арк. 12.

³⁶ *Кальченко Т. В.* Указ. соч. — С. 334.

Стаття надійшла до редколегії 28.11.2013.

ТИМОФЕЙ ФЛОРИНСКИЙ — ИМПЕРСКИЙ АНТИУКРАИНСКИЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ-ЦЕНЗОР

В статье предпринята попытка воссоздать объективный исторический портрет одного из видных общественно-политических деятелей Киева конца XIX — нач. XX в., доктора философии, ординарного профессора Киевского университета св. Владимира, который длительное время возглавлял «киевскую цензуру» и ориентировал ее деятельность на преследования украиноязычных антиимперских изданий.

Ключевые слова: цензура, «украинофильство», «украинский сепаратизм», Киевский временный комитет по делам печати, Т. Флоринский.

TIMOFII FLORYNSKYI — IMPERIAL ANTI-UKRAINIAN INTELLECTUAL- CENSOR

In the article we try to reproduce the objective historical portrait of one of the major social and political activist in Kyiv in beg. XX th century, Ph.D., full professor of the University of St. Vladimir. He he headed censorship in Kiev region and tried notprevent distribution of Ukrainian anti-imperial printed materials.

Keywords: censorship, «Ukrainophilism», «Ukrainian separatism», Kyiv Temporary Committee of Printing, T. Florynskyi.

Розділ VIII

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Нестор літописець (Нестор Малеча). Словничок Шевченкової мови. — Миколаїв, 2013. — 100 с., іл.

Життєвому шляху, літературній та мистецькій спадщині, а також суспільно-політичній діяльності великого українського поета та художника, основоположника нових української літератури та літературної мови й вітчизняного реалістичного образотворчого мистецтва Тараса Шевченка присвячено безліч ґрунтовних досліджень, енциклопедичних та словникових видань, що класифіковані у ряді фундаментальних бібліографічних покажчиків. І все ж Шевченко як величне та вічне явище вітчизняної історії та культури невичерпний, а його постать й донині не розгадана до кінця. Тому, щоб краще зрозуміти Кобзаря в контексті сьогодення, необхідно, повернувшись до витоків вітчизняного шевченкознавства, переосмислити й переоцінити його основні здобутки.

Дослідження спадщини Т.Г. Шевченка розпочалися ще за його життя й охопили значний біографічний, бібліографічний, літературознавчий, текстологічний, мовознавчий, лексикографічний, мистецтвознавчий, естетичний, психологічний, педагогічний, релігійно-етичний, філософський та суспільно-політичний напрямки. Вітчизняна Шевченкіана пройшла довгий та непростий шлях, нерідко стикаючись з ідеологічними обмеженнями та тенденційністю.

Українська культура в цілому не пережила жодного періоду, котрий би дозволяв критичне переосмислення культури і творчості окремих її представників, позбавлене нав'язаних ззовні ідеологічних схем. Імперську ідеологію змінила радянська, на зміну якій, у свою чергу прийшла пострадянська. А альтернативний цим моделям дискурс, що отримав постмодерного, теж витворив мережу власних ідеологем, нехай і з протилежним знаком. Тому лише повертаючи українську літературу в природні для неї європейські координати, маємо можливість відтворити реальні її смисли в багатогранності її внутрішніх переплетень з інтелектуальними контекстами Європи.

Пострадянський період відзначився появою у вітчизняному шевченкознавстві ряду нових досліджень, автори яких кожен по-своєму здійснив спробу звільнення постаті Великого Кобзаря з ідеологічних обмежень та трактовок його життя, творчості, поетичної та мистецької спадщини. Однак ці кроки в оновленні образу Шевченка, його сприйнятті є лише частковим вирішенням існуючих проблем. Очевидною видається потреба у живому, оновленому та осучасненому Шевченку, що був різним, мінливим, нерідко парадоксальним, блискуче

освіченим та феноменально ерудованим, людиною з непростю долею, яка для нас стала символом України та її історичної долі.

В зв'язку з цим 200-річчя з дня народження поета й митця, що наближається, є нагодою повернутися до джерел досліджень його життя, поглядів, літературної та мистецької спадщини, що, у свою чергу, допоможе окреслити подальші перспективи та напрямки шевченкознавчих студій.

Однією з таких спроб повернення до витоків вітчизняного шевченкознавства стало перевидання «Словничка Шевченкової мови», укладеного першим лексикографом Кобзаревих творів Нестором Михайловичем Малечею (1887–1979 рр.), перу якого належить також «Українсько-руський словничок до «Кобзаря» Т. Шевченка». Друге, доповнене його видання, що побачило світ у миколаївській друкарні П.М. Шамрая, було урочисто презентовано 14 травня 2013 р. в приміщенні Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О. Гмирьова. У підготовці до друку доповненого «Словничка» приймали якнайактивнішу участь кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського Є.Г. Горбуров, кандидат історичних наук, приватний нотаріус Миколаївського міського нотаріального округу Миколаївської області К.Є. Горбуров та кандидат медичних наук, доцент Гуманітарного інституту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, голова Миколаївського обласного об'єднання товариства «Просвіта» І.Б. Марцінковський. Більшу частину накладу автори передали до фондів бібліотек міста і області та надіслали до Національного музею Тараса Шевченка, Шевченківського Національного заповідника у Каневі, Музею книги та друкарства України, інституту історії та інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, а також до наукових та обласних бібліотек України, де з ними мають нагоду ознайомитися як фахові шевченкознавці та краєзнавці, так і усі бажаючі.

Відкрило видання слово до читача, в якому гармонійно поєдналися біографічна довідка укладача першого лексикографа шевченкової мови філолога, етнографа, краєзнавця, фольклориста та педагога Нестора Літописця (Нестора Михайловича Малечі) та стисла характеристика зв'язків Великого Кобзаря з Миколаївською землею.

Вихід у світ другого видання найпершої у вітчизняному шевченкознавстві праці з дослідження Кобзарєвої лексики стало, безперечно, яскравою сторінкою у підготовці до 200-річного ювілею з дня народження Т.Г. Шевченка. Завдяки зусиллям тих, хто брав активну участь у підготовці його до друку не лише дослідникам, а й широкому загалу стало можливим ознайомитися з роботами, що лягли в основу лексикографічних студій Кобзарєвої поетичної та літературної спадщини. Крім того, видання певною мірою посприяло персоналізації вітчизняного шевченкознавства, адже його відкрила коротка біографічна довідка укладача словничка Нестора Малечі, котрий не лише активно займався різноплановими лексикографічними дослідженнями, а й прислужився вітчизняному шевченкознавству віднайденням в Уральську, в запасниках обласного історико-

краєзнавчого музею портрета козачого офіцера М.Ф. Савичева (кольоровий папір, італійський олівець, білило), виконаного Тарасом Шевченком у Новопетровському укріпленні в червні 1852 р., про що він і повідомив у пресі (стаття «Найдена картина Т.Г. Шевченко»). Видання стало також внеском у розвиток регіонального шевченкознавства.

Однак, на наш погляд, видання не позбавлене певних недоліків. Так, варто було б більш детально розповісти про життя й наукову діяльність Нестора Михайловича Малечі, не обмежуючись їх українським аспектом. Також можна було більш детально розповісти про еволюцію суспільно-політичних поглядів та діяльності ученого, які не лише вплинули на його долю як науковця, а й могли б більш чітко показати біографію етнографа й філолога в контексті суспільно-політичного життя епохи, в яку йому випало жити й займатися науковою діяльністю. Крім того, видання можна було б більш збагатити ілюстративним матеріалом.

Варто зазначити, що «Словничок Шевченкової мови» є даниною пам'яті не лише Т.Г. Шевченку, а й безкорисливому українському інтелігенту Нестору Михайловичу Малечі. Сповідуючи духовні принципи Кобзаря, він, незважаючи на життєві труднощі, зберіг найдорожче — слово, мову, що лежить в основі інтелектуального коду нації.

Загалом же перевидання «Словничка Шевченкової мови» Нестора Михайловича Малечі стало не просто формальною сторінкою підготовки до 200-літнього ювілею з дня народження Великого Кобзаря, що наближається. Вихід його у світ має суттєве теоретичне й практичне значення й стане у нагоді не лише фахівцям та студентам вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й усім, хто шанує українську мову та шевченкове слово.

О.О. Крижановська
(м. Київ)

Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.): [монографія] / Т.Б. Бикова; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — 247 с.

Півострів Крим, маючи вигідне геополітичне і стратегічне положення, з давніх-давен відігравав важливу роль у процесах, що відбувалися в Чорноморському регіоні. Після анексії Криму Російською імперією проводилася цілеспрямована політика виштовхування корінного населення за межі півострова, штучна колонізація його різними етнічними групами з метою створення міцного плацдарму для підтримки царату й покращення авторитету імперії. Наслідками цього стало те, що за 130 років хазайнування росіян у Криму, кількість кримських татар зменшилася з 4 млн осіб до 150 тис. (с. 36). Натомість збільшилася кількість росіян, українців, представників інших етнічних груп. Однак, незважаючи на ці обставини, у Криму в 1921 р. було створено автономію, в якій найширші права отримали саме кримські татари, що було цілком прийнятним в рамках політики «коренізації», що її проводила радянська влада.

Тривалий час у Радянському Союзі (майже до Перебудови) всі історичні події, факти стосовно періоду існування Кримської автономії навмисно перекручувалися, замовчувалися, подавалися з певної радянської ідеологічної точки зору. Варварські, криваві методи встановлення своєї влади більшовиками, згортання політики «коренізації», репресії, проголошення кримських татар «ворогами» радянського народу та їх депортація, владі було вкрай необхідним виправдати, а отже, історію переписували під цим ракурсом.

У сучасній українській історіографії проблема, яку дослідила у своїй монографії Т. Бикова, виявилася недостатньо вивченою. Адже для проведення подібного дослідження багатьом дослідникам-історикам необхідно було спочатку змінити власну думку стосовно всього, що відбувалося у радянські часи, віднайти в архівах документи, які б спростовували сталі твердження, підтверджували правдивість нових висновків, нового бачення історії як усього Радянського Союзу в цілому так і Кримського півострова зокрема. Саме це й вдалося зробити авторці монографії. Отже, така робота має велику цінність у науковому плані, адже формує нове історичне бачення того, що тривалий час було загальноприйнятим.

У вступі дослідниця здійснила наскрізний аналіз місця і ролі Криму у політиці тих держав, до складу яких він входив; цілком слушно підкреслюючи переплетіння історичної долі України і півострова впродовж століть (с. 4); сміливо та неупереджено визначила, що «повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину є актом високої історичної справедливості» (с. 5).

У першому розділі Т. Бикова подала історіографічний нарис та огляд джерел. Аналізуючи історіографію, дослідниця виділила чотири періоди: 1920-ті роки; перша половина 1930-х — перша половина 1950-х рр.; друга половина 1950-х — початок 1990-х років; після 1991 р. Досить детально розкрила зміст праць, що були опубліковані протягом зазначеного часу, приділяючи особливу

увагу тим роботам, що стосуються кримських татар (с. 7, 12), агітації (с. 8; 13); змістовно дослідила сучасний стан розробки заявленої проблеми (с. 14–17) та дійшла висновку, що «... питання щодо основи, на якій у 1921 р. створювалася Кримська АСРР (територіальна чи національна), й зараз продовжує залишатися дискусійним» (с. 17).

Огляд джерел був здійснений авторкою на основі матеріалів архівних фондів, комплексу надрукованих документів, мемуаристики, періодики. Наукову цінність цієї монографії посилює використання Т. Биковою інформації з документів 29 фондів трьох архівів України і Криму, більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше. Саме використання цих матеріалів підкреслює новизну, актуальність дослідження, неупередженість думок авторки тощо.

Опубліковані джерела дослідниця поділила на сім груп, детально характеризуючи кожна з них (с. 20–21). Найважливішими, на думку авторки, є стенограми і протоколи з'їздів кримських рад робітничих, селянських, солдатських і червонофлотських депутатів (друга група джерел) (с. 21) та мемуари партійних діячів (шоста група). Так, наприклад, мемуари В. Оболенського, А. Денікіна, Я. Слацова, П. Врангеля, Д. Пасманіка, написані в еміграції, там же і надруковані, містять тверезу оцінку діяльності більшовиків у Криму на шляху до досягнення влади. Їх використання дозволило дослідниці дати об'єктивну оцінку подіям, що відбувалися на півострові у досліджуваній період (с. 22).

Другий розділ Т. Бикова цілком і повністю присвятила аналізу соціально-політичного та економічного становища Криму від середини XVIII ст. до 1917 р. Досліджуючи колонізаційну політику царату у регіоні, авторка детально розкрила її особливості щодо виштовхування кримських татар за межі півострова (с. 25–33); стан розвитку міст; дії уряду стосовно колонізації Криму представниками інших етнічних груп (с. 37–39).

Вивчаючи стан економіки регіону, дослідниця ретельно проаналізувала особливості земельних відносин (с. 40), розвиток зернового господарства (с. 41–42), виноградарства, садівництва, виноробної справи, промислів (с. 43) тваринництва (с. 44), промисловості (с. 45–46), торгівлі (с. 47–49), навела цікаві статистичні дані. Т. Бикова цілком слушно підкреслила, що «... у господарсько-економічному відношенні вся Таврійська губернія взагалі, і Кримський півострів зокрема, являли собою аграрний край, на території якого знаходилися невеликі промислові центри. Основними центрами зосередження промисловості були Сімферополь і Керч. Менша частина підприємств знаходилася в Сімферополі та Феодосії. Характерною особливістю промисловості Криму було переважання дрібних підприємств. Велика частина промисловості носила напівкустарний характер і була подана ремісничими майстернями ...» (с. 50).

У третьому розділі монографії на широкому фактографічному тлі розкриваються особливості державних утворень під час революції і громадянської війни. Досліджуючи боротьбу політичних сил у 1917 р., авторка підкреслила, що «оформлення більшовицьких організацій на півострові відбулося досить пізно, а їхній вплив у Криму (як і по всій Україні) був мізерним. До 1917 р. самостійних осередків більшовицької партії в Криму не було взагалі. Маємо підстави стверд-

жувати, що протягом першої половини 1917 р. на півострові налічувалося не більше двох–трьох десятків осіб, які належали до більшовицької партії та входили до складу Кримського союзу РСДРП» (с. 51). Отже, більшовики були політичними аутсайдерами на півострові, проте тривалий час у підручниках друкували зовсім «іншу» історію.

Думка Т. Бикової, що «... серед національних рухів найвпливовішою силою були кримські татари. Їх велика роль у революційному русі наклала свій відбиток на розвиток усього політичного життя в Криму» (с. 52) спростовує стале бачення тих процесів, що проходили в регіоні, адже в радянські часи «... він (тобто рух) висвітлювався як буржуазно-націоналістичний, факти або підтасовувалися, або свідомо перекручувалися. Багато інформації, яка стосувалася історії татар Криму, замовчувалася і приховувалася» (с. 12).

Велику увагу авторка монографії приділила взаємовідносинам місцевих осередків влади із Центральною Радою. Аналізуючи усі події, котрі відбувалися у 1917 р. у Криму, дослідниця констатувала, що наприкінці року у регіоні «... склалася складна ситуація. Одночасно в краї існувало три форми державної влади: Рада народних представників, татарська Директорія і Севастопольська рада робітничих та солдатських депутатів з військово-революційним комітетом» (с. 60).

Досліджуючи історичні обставини створення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, авторка ретельно вивчила й описала усі події, що передували цьому, відзначивши, що «одразу після захоплення влади в Криму більшовики розпочали побудову нової системи влади. ... Переможці постійно відчували кадровий голод. ... Частина ревкомів була скасована. У повітах та волостях діяли ради, але їх вплив поширювався лише виключно на російськомовне населення. ... Під репресії нової влади підпали всі органи влади, в яких нові володарі не мали переважної більшості, — як старі, так і відносно нові. ... Були розпущені численні партії Криму (від кадетів до Міллі-Фірка), закриті їхні газети (с. 72). ... До кінця березня всі органи земського самоврядування припинили існування. ... Більшовики ... почали проводити жорстоку розправу над політичними супротивниками з інших політичних партій і мешканцями півострова, хто мав „буржуазне“ походження. Спочатку терор мав „класово-стихийний“ характер, але протягом першої половини 1918 р. він набув організованих, „революційно-доцільних“ форм» (с. 73).

Далі дослідниця розкрила умови існування кримських крайових урядів 1918–1919 рр., зазначивши: «Реальну владу мали військові сили, котрі підтримували й керували діяльністю цих урядів» (с. 78).

Вивчаючи плани радянської Росії, влади УНР, Німеччини та Туреччини стосовно Криму як стратегічного плацдарму, авторка не оминула плани національних рухів та партій. Вона зазначила, що «так само, як проти татар, Кримський крайовий уряд боровся й проти українського руху. Одразу після одержання влади він почав запроваджувати політику спрямовану на відрив півострова від України. Усі заходи Української Держави ігнорувалися. Було розпочато переслідування українських газет, мови, громад та ін. Так, було заборонено

приймати навіть урядові телеграми з Києва, складені українською мовою (с. 84). ... Своім першочерговим завданням уряд вважав зближення з усіма державними організаціями, які прагнули до „возз'єднання Криму з єдиною Росією на основі російської державності“, відбудову органів „громадського самоврядування“ та переобрання їх згідно законів Тимчасового уряду; скликання Кримського крайового сейму; проведення рішучої боротьби з більшовизмом. ... Другий Кримський крайовий уряд виступав різко проти вимог кримських татар про надання їм культурно-національної автономії та самоврядування» (с. 86).

Вивчаючи історію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, авторка ретельно описала усі події, підтверджуючи їх правдивість цитатами з документів (с. 89, 91–105). Окремо вона зупинилася на питанні взаємодії ЦК РКП(б) з більшовицькими організаціями на території інших радянських республік (с. 90) та дійшла слушного висновку, що «ЦК національних комуністичних партій користувалися в єдиній РКП(б) правами обласних комітетів і цілком підпорядковувалися ЦК РКП(б)» (с. 91). У цілому, даючи оцінку діяльності більшовиків у Криму у 1919 р., дослідниця правдиво написала, що вони «... лише загравали з національними меншинами, а реально надавати їм повноту влади зовсім не збирались» (с. 103) та на підтвердження навела низку фактів. У підсумку вона зазначила: «Політика, котру впроваджували більшовики, невдовзі викликала масові повстання серед селян» (с. 105).

Після припинення існування Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у регіоні встановили свою владу білогвардійці на чолі із А. Денікіним. Характеризуючи останнього, авторка висловила так: «А. Денікін був прихильником тези про „єдину та неподільну Росію“. Тому у власних наказах і приватному листуванні він відмовлявся навіть вживати саму назву „Україна“» (с. 106). Говорячи про П. Врангеля, дослідниця написала, що він «намагався встановити тісні стосунки з усіма антибільшовицькими силами. ... Відстоював ідею „тактичного федералізму“ (с. 113). ... Використовував назву „Україна“. ... Визнавав право українського уряду боротися за „рідну Україну“ і не протиставляв її „єдиній Росії“. ... Намагався встановити дружні відносини з кримськотатарським рухом. ... Однак ... рішуче відмовився виконати вимогу кримських татар щодо відновлення їх незалежної держави» (с. 114).

Четвертий розділ стосується кримської автономії. Вже в назві «Кримська територіальна автономія» авторка заклала власне бачення характеру створеної автономії. Проте таке формулювання викликає певні питання, адже, за нашим баченням, автономія була національною.

Розкриваючи жахливі особливості «червоного терору» на півострові, дослідниця зазначила, що «з полоненими „розібралися“ цілком у „більшовицькому дусі“ — шляхом масових розстрілів. ... В місцевій пресі було надруковано наказ кримського ревкому, ... щоб жодна людина не мала змоги врятуватися від „революційного правосуддя“ (с. 121), „... всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також „всі офіцери, чиновники військового часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін“. ... Реєстрація, як

незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку в солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів їх усіх вбили. Вбивали в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах за містом, топили у морі. Доля поранених теж була жахливою. Їх вбивали просто у шпиталях або санаторіях (с. 122). ... В радянській історіографії подавалася як аксіома теза про „страшений розгул „білого“ терору на півострові“, завдяки чому, начебто, більшовики були вимушені реагувати адекватно. ... Шляхом репресій та висилок нова влада позбувалася як від всіх тих, кого вважала своїми наявними ворогами, так й від тих, хто міг стати загрозливими для неї в майбутньому. Причому, людей вбивали не за які-небудь реальні злочини, а лише за те, що вони не вважалися більшовиками особами, котрі були б достойні жити в радянській державі, адже вони були „соціально чужі всьому радянському народові“» (с. 131–132). Деякі факти (с. 131), наведені Т. Биковою щодо кількості жертв «червоного терору», вражають та повністю змінюють бачення характеру володарювання більшовиків у Криму у 1921 р.

Аналіз політики радянзації Криму дослідницею був проведений завдяки ретельному простеженню процесів націоналізації галузей економіки, заборони партійних, національних організацій на півострові. Характеризуючи довгострокові плани Кремля стосовно Криму, Т. Бикова відмітила, що «головною причиною, яка змусила більшовиків створити на території Кримського півострова автономну республіку, був курс партії на світову революцію» (с. 150).

Усі перипетії, пов'язані з визначенням адміністративно-територіального статусу Криму у боротьбі місцевих політичних сил, дослідниця описала у 4 пункті четвертого розділу.

Власне створення Кримської автономії, яке відбулося на I Всекримському з'їзді рад, розкривається в останньому пункті монографії. Дослідниця детально вивчила це питання, розкривши основні моменти: порядок денний з'їзду, юридичну сторону питання (с. 187–188), та зазначивши: «Це державне утворення не було і не могло бути правовим, бо в ньому не було здійснено розподілу основних гілок влади. ... Кримська республіка проголошувалася союзною, а не автономною. Тільки в цьому статусі вона могла вести від свого імені війну з Антантою і Врангелем у випадку їх вторгнення до Криму. А саме цього й чекали в той час як місцеві більшовики, так і їх колеги з Москви» (с. 189). Т. Бикова зробила важливий висновок: «Фарисейськи складена більшовиками Конституція Кримської республіки давала юридичні підстави для найрізноманітнішого тлумачення й використання її в майбутньому. Існування подібної правової „лазівки“ могло кожної миті надати правове обґрунтування будь-якому рішенню, котре міг прийняти московський партійний центр. Проте інакше не могло й бути, адже це було цілком природно для законотворчої діяльності більшовицької партії. ... І цього разу при створенні республіки в Криму однією з найважливіших причин було створення „буферної“ республіки, подібно тому як більшовики це вже робили в 1918 р. з Республікою Тавриди, і в 1919 р. з Кримською республікою. ... Це було жорстко централізоване утворення, котрим було досить зручно

керувати з Москви. Всі рішення глобальних питань „спускалися“ зверху, і лише місцеві, дрібні проблеми вирішувалися на місцях. Відповідальність органи влади несли, власне, лише перед самими собою. Загалом можна сказати, що це було маріонеткове державне утворення, яке за формою правління являло собою парламентську республіку, за територіальним устроєм — унітарну, а за режимом правління — партійну диктатуру (с. 190). ... Більшовики були лише за „право на відокремлення“, але проти його реальної реалізації (с. 194). ... Ми можемо сказати: створюючи кримські республіки, більшовики керувалися лише бажанням захоплення та утвердження власної влади на Кримському півострові (с. 198). ... Створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки викликане не намаганням московського уряду надати півострову повну самостійність у вирішенні питань свого власного життя. Як й у всіх інших радянських республік, самостійність Кримської АСРР мала суто номінальний характер. ... Намагання кримськотатарських лідерів до отримання власної національної автономії також ігнорувалися більшовицьким керівництвом. Декларуючи створення самостійної республіки, воно сподівалося таким чином погасити національно-визвольний рух кримських татар, адже їх національний рух в роки громадянської війни став могутнім фактором суспільно-політичного життя Кримського півострова. Намагання „приборкати“ цей небезпечний для існування твердої більшовицької влади на півострові рух, спонукало їх центральний уряд до дій, спрямованих на „загравання“ з місцевим корінним населенням. Саме так більшовики намагалися звести нанівець всі здобутки національно-визвольного руху татар Криму» (с. 199).

У висновках Т. Бикова зазначила: «Починаючи з 1917 р. кримські татари були силою, з якою не можна було не рахуватися будь-якій політичній чи військовій силі, котра бажала встановити свій контроль над півостровом (с. 200). ... „Головним боєм“ для ЦК РКП(б) протягом громадянської війни і надалі було питання про взаємовідносини між Кримом і Україною. ... Україна могла „звикнути“ до думки, що Крим належить саме їй (с. 202)... Окрім стосунків з Україною, в Криму приховувалася ще одна небезпека — національно-визвольний рух кримських татар. Це стало третьою причиною створення Кримської республіки (с. 202). ... Всі три більшовицькі кримські радянські республіки створювалися за територіальним принципом. В 1921 р. до нього додався деякий національний антураж. Проте не можна стверджувати, що через це Кримська АСРР була державою кримських татар (с. 203)». Із останнім висновком ми маємо не погодитись, адже авторка нижче зазначила: «Окрім згадки в Конституції про державну мову, прапор, герб і фіксовану квоту татар, які мали працювати в органах влади, татари серед інших національностей, які мешкали на півострові, не виділялися. ... Процес подальшої татаризації в жодному разі не відрізнявся від політики коренізації в інших радянських республіках» (с. 203), що, на наш погляд, прямо підтверджує національний характер створеної автономії в Криму.

У цілому монографія цікава, написана науковою мовою, містить багато фактів, раніше недоступних загалу, цитат із документів. Проте необхідно

зазначити певні зауваження до монографічного дослідження. У другому розділі авторка почала аналіз розвитку господарства із кінця XIX ст. (с. 39), проте це необхідно було зробити у загальних рисах, починаючи із другої половини XVIII ст., що й було заявлено у назві розділу, потім звернутися до першої половини XIX ст. (с. 43). Назва підрозділу 2.2. «Розвиток народного господарства» — дещо радянське висловлювання і, відверто кажучи, ріже вухо. У монографії на початку підрозділів бракує невеличких вступів, а наприкінці їх та розділів —узагальнень і висновків; деінде незрозуміло позицію авторки щодо питань, які вона дослідила.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що Т. Бикова, видавши монографію «Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.)», зробила вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки. Питання, порушені у дослідженні, є дуже складними, над якими працюватиме ще не один історик. Дослідниця зробила один з перших кроків у напрямі викриття реальних фактів, подій історії, яку роками перекручували, спотворювали радянські історики. Отже, науковий доробок Т. Бикової представляє інтерес для дослідників-істориків та усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

*В.Б. Молчанов (м. Київ),
Л.С. Аджиєва (м. Ялта)*

НАШІ АВТОРИ

Аджиєва Лєнара Сейдаметівна, кандидат історичних наук, в.о. доцента, Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет» karalera1@mail.ru

Водотика Тетяна Сергіївна, аспірантка, відділ історичної регіоналістики, Інститут історії України НАН України

Глизь Юрій Іванович, аспірант, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України yuraglyz00@mail.ru

Демешко Юрій Олександрович, аспірант, кафедра суспільних наук та документознавства, Кіровоградський національний технічний університет javierro@meta.ua

Дзира Іван Ярославович, доктор історичних наук, професор, кафедра педагогіки та методики професійного навчання, Київський національний університет технологій та дизайну krurm@knutd.com.ua

Довжук Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та суспільно-правових наук, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля uni@snu.edu.ua

Донік Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України donnik@ukr.net

Іщенко Дмитро Володимирович, аспірант, кафедра історії, Національний університет «Києво-Могилянська академія» dmytro.ishchenko@gmail.com

Кароєва Тетяна Робертівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського urasim@list.ru

Кириєнко Олександр Юрійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України sanyakiri@yandex.ru

Коляда Ігор Анатолійович, доктор історичних наук, професор, кафедра методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти, Інститут історичної освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова iionpu@ukr.net

Крижановська Оксана Олегівна, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України institute@history.org.ua

Лисенко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України institute@history.org.ua

Машкін Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України amash.nik@rambler.ru

Милько Володимир Іванович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України mylko_v@ukr.net

Молчанов Володимир Борисович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України yakudza68@list.ru

Панченко Вікторія Сергіївна, аспірантка, кафедра історії України, Житомирський державний університет ім. І.Я.Франка panchenkovs@email.ua

Полич Мар'яна Іванівна, викладач, кафедра документознавства, інформаційної діяльності та українознавства, Тернопільський національний економічний університет

Реснт Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України, заступник директора, Інститут історії України НАН України institute@history.org.ua

Силка Оксана Захарівна, кандидат історичних наук, доцент, кафедра всевітньої історії, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Синявська Лариса Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії та етнології України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького lora-s@meta.ua

Скрипник Анатолій Юрійович, кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії і філософії, Подільський державний аграрно-технічний університет skranat@yandex.ru

Стасів Ярослав, кафедра історичного краєзнавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

Наші автори

Усенко Павло Георгійович, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України institute@history.org.ua

Ховрич Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, докторант, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» Sergii_Kh@ukr.net

Шандра Валентина Степанівна, доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України VaLshandra@gmail.com

Шевченко Віктор Миколайович, доктор історичних наук, професор, кафедра українознавства, Чернігівський державний інститут економіки і управління kaf_ukr@geci.cn.ua

Шляхов Олексій Борисович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара alexshlyahov@mail.ru

Янишин Богдан Михайлович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України yanyshyn@list.ru

Яременко Інна, аспірантка, Інститут історичної освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

НАШИ АВТОРЫ

Аджиева Ленера Сейдаметовна, кандидат исторических наук, в.о. доцента, Республиканское высшее учебное заведение «Крымский гуманитарный университет» karalera1@mail.ru

Водотыка Татьяна Сергеевна, аспирантка, отдел исторической регионалистики, Институт истории Украины НАН Украины

Глызь Юрий Иванович, аспирант, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины yuraglyz00@mail.ru

Демешко Юрий Александрович, аспирант, кафедра общественных наук и документознания, Кировоградский национальный технический университет javierro@meta.ua

Дзыра Иван Ярославович, доктор исторических наук, профессор, кафедра педагогики и методики профессионального обучения, Киевский национальный университет технологий и дизайна kpurm@knutd.com.ua

Довжук Игорь Владимирович, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой архивоведения и общественно-правовых наук, Восточно-украинский национальный университет имени Владимира Даля uni@snu.edu.ua

Доник Александр Николаевич, кандидат исторических наук, с.н.с., старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины donnik@ukr.net

Ищенко Дмитрий Владимирович, аспирант, кафедра истории, Национальный университет «Киево-Могилянская академия» dmytro.ishchenko@gmail.com

Кароева Татьяна Робертовна, кандидат исторических наук, доцент, докторант, Винницкий государственный педагогический университет им. М. Коцюбинского urasim@list.ru

Кириенко Александр Юрьевич, кандидат исторических наук, научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины sanyakiri@yandex.ru

Коляда Игорь Анатольевич, доктор исторических наук, профессор, кафедра методики обучения общественным дисциплинам и гендерного образо-

Наші автори

вания, Институт исторического образования, Национальный педагогический университет имени Н.П. Драгоманова ionpu@ukr.net

Крыжановская Оксана Олеговна, кандидат исторических наук, с.н.с., старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины institute@history.org.ua

Лысенко Александр Васильевич, кандидат исторических наук, с.н.с., старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины institute@history.org.ua

Машкин Александр Николаевич, кандидат исторических наук, с.н.с., старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины amash.nik@rambler.ru

Милько Владимир Иванович, кандидат исторических наук, научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины mylko_v@ukr.net

Молчанов Владимир Борисович, кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины yakudza68@list.ru

Панченко Виктория Сергеевна, аспирантка, кафедра истории Украины, Житомирский государственный университет им. И.Я. Франко panchenkova@email.ua

Полич Марьяна Ивановна, преподаватель, кафедра документоведения, информационной деятельности и украиноведения, Тернопольский национальный экономический университет

Реент Александр Петрович, доктор исторических наук, профессор, членкор. НАН Украины, заместитель директора, Институт истории Украины НАН Украины institute@history.org.ua

Сылка Оксана Захаровна, кандидат исторических наук, доцент, кафедра всемирной истории, Черкасский национальный университет им. Б. Хмельницкого

Синявская Лариса Ивановна, кандидат исторических наук, доцент, кафедра истории и этнологии Украины, Черкасский национальный университет им. Б. Хмельницкого lora-s@meta.ua

Скрипник Анатолий Юрьевич, кандидат исторических наук, доцент, кафедра истории и философии, Подольский государственный аграрно-технический университет skranat@yandex.ru

Стасив Ярослав, кафедра історического краєвєдєнєя, Львовський національний університет імені Івана Франко

Усенко Павел Георгиевич, кандидат історических наук, с.н.с., старший научний сотрудник, відєл історії України XIX — почєла XX в., Інститут історії України НАН України institute@history.org.ua

Ховрич Сергей Николаевич, кандидат історических наук, доцент, докторант, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» Sergii_Kh@ukr.net

Шандра Валентина Степановна, доктор історических наук, профєсор, старший научний сотрудник, відєл історії України XIX — почєла XX в., Інститут історії України НАН України VaLshandra@gmail.com

Шевченко Виктор Николаевич, доктор історических наук, профєсор, кафедра україноведєнєя, Черніговський державний інститут економіки і управління kaf_ukr@geci.cn.ua

Шляхов Алексей Борисович, доктор історических наук, профєсор, заведуючий кафедрою української історії і етнополітики, Дніпропетровський національний університет ім. Олєся Гончєра alexshlyahov@mail.ru

Янишин Богдан Михайлович, кандидат історических наук, научний сотрудник, відєл історії України XIX — почєла XX в., Інститут історії України НАН України yanyshyn@list.ru

Яременко Инна, аспірантка, Інститут історического образованийя, Національний педагогічний університет імені Н.П. Драгоманова

THE AUTHORS

Adzhyieva Lienara, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, Republican Higher Educational Institution “Crimean University for the Humanities” karalera1@mail.ru

Vodotyka Tetiana, graduate student, Department of historical regionalistics, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine

Glyz Yurii, graduate student, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine yuraglyz00@mail.ru

Demeshko Yurii, graduate student, Department of public sciences and documentation, Kirovohrad National Technical University javierro@meta.ua

Dzyra Ivan, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Department of the pedagogy and methodology of vocational training, Kyiv National University of Technologies and Design kpurm@knutd.com.ua

Dovzhuk Ihor, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Head of Department of archival, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University uni@snu.edu.ua

Donik Oleksandr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine donnik@ukr.net

Ishchenko Dmytro, graduate student, Department of the history, National University “Kyiv-Mohyla Academy”

Karoieva Tetiana, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, doctoral, Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University of Vinnytsya urasim@list.ru

Kyriienko Olexandr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine sanyakiri@yandex.ru

Koliada Ihor, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Department of teaching Social Studies and Gender Education, Institute for History Education, National Pedagogical Dragomanov University iionpu@ukr.net

Kryzhanovska Oksana, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine institute@history.org.ua

Lysenko Oleksandr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine institute@history.org.ua

Mashkin Oleksandr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine amash.nik@rambler.ru

Mylo Volodymyr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine mylo_v@ukr.net

Molchanov Volodymyr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine yakudza68@list.ru

Panchenko Viktoriia, graduate student, Department of the history of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University panchenkova@email.ua

Polych Mariana, Lecturer, Department of documentation, information activities and Ukrainian, Ternopil National Economic University

Reent Oleksandr, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Deputy Director, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine institute@history.org.ua

Sylka Oksana, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, Department of world history, National Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy

Syniavska Larysa, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, Department of the history and ethnology of Ukraine, National Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy lora-s@meta.ua

Skrypnyk Anatolii, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Professor, Department of History and Philosophy, Podilskyi State Agricultural and Technical University skranat@yandex.ru

Stasiv Yaroslav, Department of the local history, Ivan Franko National University of Lviv

Наші автори

Usenko Pavlo, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine institute@history.org.ua

Khovrych Sergii, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, doctoral, National Technical University of Ukraine “Kyiv Polytechnic Institute” Sergii_Kh@ukr.net

Shandra Valentyna, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine VaLshandra@gmail.com

Shevchenko Viktor, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Department of Ukrainian Studies, Chernihiv State Institute of Economics and Management kaf_ukr@geci.cn.ua

Shliakhov Oleksii, Doctor of History, Professor, Head of Ukrainian history and the ethnic policy, Dnipropetrovsk National University Oles Gonchar alexshlyahov@mail.ru

Yanyshyn Bohdan, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine yanyshyn@list.ru

Yaremenko Inna, graduate student, Institute of History Education, National Pedagogical Dragomanov University

ЗМІСТ

Розділ I

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми)	5
Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст.	14
Демешко Ю.О. Участь купецтва у функціонуванні банківської сфери Новоросійського краю (початок XIX ст. — 60-ті рр. XIX ст.)	26
Довжук І.В. Діяльність Селянського поземельного банку в Україні на початку XX ст.	34
Кароєва Т.Р. Чи була доступна книга подолянам на межі XIX–XX століть? (соціоекономічний аналіз купівельної спроможності населення Подільської губернії)	40
Лисенко О.В. Вплив імперського зовнішньополітичного курсу на загострення соціально-економічних та міжетнічних протиріч в Наддніпрянщині (кінець XIX — початок XX ст.)	52
Молчанов В.Б. Вплив воєнних реформ Д.О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях у другій половині XIX ст. (Закінчення)	78
Панченко В.С. Міровий суд на Волині (1868–1873 рр.): від проектів до дій	120
Силка О.З. Товариства благоустрою в Україні на початку XX ст. (на матеріалах Чернігівської губернії)	141
Стасів Я.В. Рух тверезості у Східній Галичині в середині XIX — першій третині XX ст.	151
Шляхов О.Б. Ставлення підприємців південноукраїнських губерній до політики імперського центру на початку XX ст.	159

Розділ II ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

- Глизь Ю.І.** Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. — початок ХХ ст.)..... 174
- Полич М.І.** Громадсько-політична діяльність Лонгіна Цегельського в контексті суспільно-політичного життя Східної Галичини кінця ХІХ — початку ХХ ст. 193
- Скрипник А.Ю.** Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. 203
- Янишин Б.М.** Концепція та програми «органічної» праці в українському національному русі Галичини наприкінці ХІХ ст. 217

Розділ III СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

- Льницький І.В.** Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини: кадровий аспект 229
- Синявська Л.І.** Вплив «особливих» органів Російської імперії на організацію роботи промислових підприємств України у 1914–1916 рр..... 243

Розділ IV ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

- Донік О.М.** Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу..... 254
- Милько В.І.** Наглядово-контрольна діяльність інспекції Київського навчального округу (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)..... 268
- Ховрич С.М.** Актуалізація проблеми інтегрування освітян у міжнародний соціум інтелектуалів (на прикладі вишів Наддніпрянської України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.)..... 280
- Яременко І.О.** Земське вчителство українських губерній Російської імперії як соціально-професійна група (70–80 рр. ХІХ ст.) 289

Розділ V
ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

Кирієнко О.Ю. Духовна цензура в Російській імперії наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: метод перебору варіантів контролю за інформаційним простором.....303

Розділ VI
МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Реєнт О.П., Шевченко В.М. Селянський рух в українських губерніях часів Першої світової війни (здобутки радянської історіографії 1920-х рр.).....317

Дзира І.Я. Давньоукраїнські літописи в національній історіографії 70–90-х рр. XIX ст.324

Иценко Д.В. Міфи про спільне походження, колективні генеалогії та конструювання ментальних мап.....352

Усенко П.Г. Под «Высочайшей» эгидой (у истоков демократической тенденции военной печати)369

Розділ VII
БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Машикін О.М. Князь О.А. Безбородько на тлі своєї епохи: людина, воєначальник, адміністратор, політик.....402

Коляда І.А. Тимофій Флоринський — імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор.....413

Розділ VIII
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Нестор літописець (Нестор Малеча). Словничок Шевченкової мови. — Миколаїв, 2013. — 100 с., іл. (**Крижановська О.О.**).....425

Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.): [монографія] / Т.Б. Бикова; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — 247 с. (**Молчанов В.Б., Аджисва Л.С.**)428

Наші автори.....435

Наші авторы.....438

The authors.....441

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
XIX — початку XX ст.**

Випуск 22

Збірник наукових праць

Літературний редактор: *С.Г. Архипенко*
Набір підготувала: *О.В. Фастовець, Д.С. Марченко*
Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6739
від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України

Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 36,3. Обл. вид. арк. 30,9.
Тираж 300. Зам. 45. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.

Адреса редакційної колегії та видавця:
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, тел. (044) 279–19–02,
E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua